

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Θωμάς Φλαγγίνης 6

Μαρίνα Κουμανούδη

ΟΙ ΒΕΝΕΔΙΚΤΙΝΟΙ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η περίπτωση της μονής του
Αγίου Γεωργίου Μείζονος Βενετίας
(11ος-15ος αι.)

ΑΘΗΝΑ - ΒΕΝΕΤΙΑ 2011

ΟΙ ΒΕΝΕΔΙΚΤΙΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
(11ος-15ος αιώνας)

ISTITUTO ELLENICO DI STUDI BIZANTINI
E POSTBIZANTINI DI VENEZIA

Tommaso Flanghini 6

Marina Koumanoudi

I BENEDETTINI NELL'ORIENTE GRECOLATINO
IL CASO DEL MONASTERO
DI SAN GIORGIO MAGGIORE DI VENEZIA
(secoli XI-XV)

ATENE - VENEZIA 2011

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Θωμάς Φλαγγίνης 6

Μαρίνα Κουμανούδη

ΟΙ ΒΕΝΕΔΙΚΤΙΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
(11ος-15ος αι.)

ΑΘΗΝΑ - ΒΕΝΕΤΙΑ 2011

Copyright © 2011

ISTITUTO ELLENICO DI STUDI BIZANTINI
E POSTBIZANTINI DI VENEZIA

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Castello 3412 (Ponte dei Greci) – 30122 Venezia

Tel. 0039 0415226581, fax 0039 0415238248

E-mail: info@istitutoellenico.org

ISBN: 978-960-7743-57-2

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη δωρεά της Αγάθης Φραγκισκάτου
εις μνήμην των αδελφών της
Νικολάου και Κωνσταντίνου Γερ. Φραγκισκάτου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ επέκταση καὶ διεξόδυση τῶν Λατίνων στὴν Ἀνατολὴ ὡς συνέπεια τῶν σταυροφορικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς λατινοκρατίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τὸ 1204, ἀποτελοῦν σημαντικὰ κεφάλαια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Ἡ ἐποχὴ εἰδικότερα τῆς λατινικῆς κυριαρχίας στὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη, μὲ τὶς τεράστιες ἀλλαγές οἱ ὁποῖες ἐπῆλθαν κατὰ τὴ διάρκειά της στὶς τύχες τῆς ντόπιας κοινωνίας πού εἰσχώρησε στὴ σφαῖρα τῶν συμφερόντων τῆς Δύσης, συνιστᾷ μιὰ χωριστὴ σελίδα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Μέσα στὸ κλίμα τῆς καθολικότερης ἀναγέννησης πού εἶχε γνωρίσει τότε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία, τὰ μοναχικὰ τάγματα ἐκμεταλλεύτηκαν τὶς πολιτικὲς συγκυρίες καὶ στράφηκαν καὶ αὐτὰ πρὸς τὴν Ἀνατολή, μὲ κίνητρο τὴν αὔξηση τῆς δυνάμεώς τους. Φραγκισκανοί, δομηνικανοί, βενεδικτῖνοι καὶ ἄλλοι λατῖνοι μοναχοὶ κατέκλυσαν ἔτσι τὶς ἑλληνικὲς χῶρες, ἀναπτύσσοντας ἐκεῖ ποικίλη δραστηριότητα. Ἡ ἐξάπλωση τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας στὶς ἑλληνικὲς περιοχές ἔχει ἀπασχολήσει κατὰ καιροὺς τοὺς ἐρευνητές, οἱ ὅποιοι ὥστόσο ἔχουν ἐπικεντρωθεῖ κυρίως στὴν ἐξέταση τῶν κτισμάτων πού ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ἐγκατάστασης τῶν λατίνων μοναχῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ στὸ γενικότερο ζήτημα τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ κυρία Μαρίνα Κουμανοῦ-δὴ ἐμπλουτίζει ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴ βιβλιογραφία, καθὼς προσφέρει μὲ τὴ μελέτη της μία συνθετικὴ θεώρηση τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, λαμβάνοντας ὡς δεῖγμα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ θέματος τὴ σχέση πού εἶχε ἀναπτύξει μὲ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μείζονος στὴ Βενετία, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ τάγμα τῶν βενεδικτίνων μοναχῶν.

Ἡ ἐργασία στηρίζεται σὲ ἀρχειακὲς πηγές πού ἀφοροῦν ἀφενὸς τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς μονῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Παιδεστό, τὸν Ἄλμυρὸ καὶ τὴ Λήμνο, τὰ ὁποῖα εἶχαν περιέλθει στὴν κατοχὴ τῶν

βενεδικτίνων μοναχῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 καὶ ἀφετέρου τὴν περιουσία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει τὸ μοναστήρι ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα, στὴν Κρήτη, τὴν Εὐβοία, τὴ Νάξο καὶ τὴ Θήβα. Ἡ συγγραφέας διερευνᾷ τὶς σχέσεις τοῦ μοναστηριοῦ μὲ τὴ Βενετία καὶ ἐξετάζει τὸν χρόνον πρόσκτησης τῶν περιουσιακῶν ἀγαθῶν του, καθὼς καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀκίνητης περιουσίας του. Ἐκτενὴς ἀναφορὰ γίνεται στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς μονῆς καὶ στὸν τρόπο διαχείρισης καὶ ἐκμετάλλευσης τῆς περιουσίας. Τέλος, σὲ εἰδικὴ θεματικὴ ἐνότητα καταγράφονται οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ τὰ ἱερὰ λείψανα ἀγίων ποὺ εἶχε φροντίσει νὰ συγκεντρώσει ἡ μονὴ ἀπὸ χῶρες τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας, μὲ σκοπὸ τὴν αὐξηση τοῦ γοήτρου της καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση ἀντιλήψεων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴ μεταθανάτια σωτηρία τῆς ψυχῆς.

Ἡ κυρία Κουμανοῦδὴ ἀξιοποίησε εὖστοχα καὶ μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα τὰ ἀρχεὶα τεκμήρια καὶ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα της διεθνὴ βιβλιογραφία. Γνωρίζει τὰ αἰτήματα τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας καὶ πραγματεύεται εὐχερῶς προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν καταστάσεις, πρόσωπα καὶ πράγματα ὅχι μόνο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου κατὰ τὸν ὕστερο μεσαῖωνα. Ἡ γραφὴ της εἶναι συνθετικὴ καὶ οἱ παρατηρήσεις της προοδίδουν τὴν ἐρμηνευτικὴ διάθεση, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισε τὰ διάφορα προβλήματα κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν ζητημάτων. Παλαιὰ συνεργάτις τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἡ συγγραφέας εἶναι σήμερὰ ἐρευνήτρια στὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν. Παρακολουθῶ τὴν ἐπιστημονικὴ της ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν φοιτήριά μου στὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης. Τὸ ἔργο της, ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπαυξημένη μορφὴ τῆς διδακτορικῆς της διατριβῆς, ἀποτελεῖ ἀξιόλογο βοήθημα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς καὶ μὲ ἰδιαίτερη συνεπῶς χαρὰ τὸ προλογίζω, παρουσιάζοντάς το στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

Βενετία, Νοέμβριος 2011

Χρῦσα Μαλτέζου
Διευθύντρια
Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ «με τα νησιά και τις σιωπές της»¹ αποτέλεσε προνομιακό χώρο για την ανάπτυξη του μοναχισμού. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τους πολιτικούς δεσμούς της πόλης των τεναγών με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τις έντονες ανατολικές επιρροές που ανιχνεύονται στο λειτουργικό τυπικό της βενετικής Εκκλησίας, στο τοπικό λειτουργικό ημερολόγιο και στις αφιερώσεις των ναών, δεν σώζονται μαρτυρίες για την ύπαρξη μοναστηριών, οργανωμένων σύμφωνα με τους κανόνες του αγίου Βασιλείου. Φαίνεται, αντίθετα, ότι ο οργανωμένος μοναχισμός εισήχθη στην περιοχή από το φραγκικό βασίλειο με τη μορφή του επεξεργασμένου, από τον Βενέδικτο του Ανιανού, Κανόνα του αγίου Βενέδικτου.

Η παρουσία οργανωμένων μοναστικών κοινοτήτων στην περιοχή μαρτυρείται από τα τέλη του 8ου αιώνα. Οι κοινότητες αυτές προήλθαν πιθανότατα από αυθόρμητες ασκητικές ομάδες, οι οποίες ασπάστηκαν στη συνέχεια τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου, ακολουθώντας τις κυρίαρχες τάσεις του μοναχισμού στην ιταλική χερσόνησο.² Αν και είχαν δημι-

1. L. Lanfranchi, «I documenti sui più antichi insediamenti monastici nella laguna veneziana», *Le origini della Chiesa di Venezia, Contributo alla Storia della Chiesa di Venezia*, επιμ. F. Tonon, τ. 1, Βενετία 1984, σ. 143.

2. Για τις πολιτισμικές και καλλιτεχνικές επιρροές του Βυζαντίου στη Βενετία, βλ. *Venezia e l'Oriente fra Tardo Medioevo e Rinascimento*, επιμ. A. Pertusi, Φλωρεντία 1966· O. Demus, «Oriente e Occidente nell'arte veneta del Duecento», *La civiltà veneziana del secolo di Marco Polo*, επιμ. V. Branca, Φλωρεντία 1955, σσ. 111-126. Ειδικότερα για τις ανατολικές επιδράσεις στη λατρεία των αγίων, βλ. S. Tramontin, «Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. A. Pertusi, Φλωρεντία 1973, σσ. 801-820. Για τις απαρχές του μοναχισμού στη βενετική λιμνοθάλασσα, βλ. Lanfranchi, «I documenti sui più antichi insediamenti monastici», σσ. 143-149, και G. Spinelli, «I primi insediamenti monastici lagunari nel contesto della storia politica e religiosa Veneziana», *Le origini della Chiesa di Venezia, Contributo alla storia della Chiesa di Venezia*, επιμ. F. Tonon, τ. 1, Βενετία 1987, σσ. 151-166 και ειδικότερα σσ. 153, 155-156. Βλ. επίσης, Daniela Rando, *Una Chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI-XII*, Μπολόνια 1994, σσ. 54-60, και ειδικά σσ. 55-56, και τη βιβλιοκρισία του T. F. X. Noble στο περιοδικό *Church History* 65/4 (1996), 678-679.

ουρηθεί ως διαμαρτυρία για τον σύγχρονό τους τρόπο ζωής, τις τύχες τους διαμόρφωσαν οι δυναμικές της κοινωνίας την οποία είχαν απαρηθεί, απομακρύνοντάς τες συχνά από το αρχικό όραμα του ιδρυτή τους.

Τα μοναστικά ιδρύματα των Βενεδικτίνων κυριάρχησαν στη θρησκευτική ζωή της βενετικής λιμνοθάλασσας για τετρακόσια περίπου χρόνια και, παρότι υποσκελίστηκαν από τη δυναμική εξάπλωση των επαιτικών ταγμάτων κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα, εξακολούθησαν να έχουν εμβληματικό χαρακτήρα για την πόλη. Αδιάψευστο τεκμήριο της ανθηρής και δραστήριας θρησκευτικής ζωής της Βενετίας συνιστά η πληθώρα των μοναστηριών που ιδρύονται στην πόλη και την άμεση περιφέρειά της κατά την περίοδο από τον 9ο μέχρι τον 14ο αιώνα. Μέσα στα όρια των σημερινών επισκοπών της Βενετίας και της Chioggia, το 1300 υπήρχαν 60 γυναικεία και ανδρικά μοναστήρια, 13 από τα οποία είχαν ιδρυθεί πριν από το έτος 1000. Η συγκέντρωση τόσο μεγάλου αριθμού μοναστικών ιδρυμάτων σε μια περιορισμένη σχετικά εδαφική έκταση βρίσκεται σε συνάφεια με το θρησκευτικό συναίσθημα της περιόδου, με την πίστη της κοινωνίας στη μεσολαβητική ικανότητα των μοναχών.

Η εξέλιξη και ο χαρακτήρας του μοναχισμού στη βενετική λιμνοθάλασσα καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αντίληψη των Βενετών για τον ενισχυμένο ρόλο του κράτους, σύμφωνα με την οποία η εξουσία του δόγη, ως εκφραστή της βούλησης των κυρίαρχων δυνάμεων της πόλης, ήταν πάνω από άτομα και ομάδες, συμπεριλαμβανομένης και αυτής της Εκκλησίας και των εκπροσώπων της. Η ισχυρή επιρροή που ασκούσε ο δόγης και στη συνέχεια το βενετικό Κράτος στο θρησκευτικό πεδίο εξηγεί τους στενούς δεσμούς των μοναστηριακών ιδρυμάτων με τις πολιτειακές Αρχές και τις επιδιώξεις τους στην ιταλική ενδοχώρα, στη βόρεια Αδριατική και στην ανατολική Μεσόγειο. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι ορισμένες από τις κραταιές μοναστικές κοινότητες της πρώιμης περιόδου είχαν εγκατασταθεί κοντά στην έδρα της εξουσίας, σε μικρή απόσταση από το παλάτι του δόγη και το δουκικό παρεκκλήσιο του Αγίου Μάρκου, αφού τόσο οι ιδρυτές όσο και τα μέλη τους προέρχονταν από την ηγετίδα ομάδα των βενετών πατρικίων.³

3. G. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», *La Chiesa di Venezia nei secoli XI-XII, Contributi alla Storia della Chiesa veneziana*, επιμ. F. Tonon, τ. 2, Βενετία 1988, σσ. 109-110· Élisabeth Crouzet-Pavan, «Les monastères sentinelles. Notes sur la géographie sacrée

Το 829, λίγα μόλις χρόνια μετά τη μεταφορά του πολιτικού και διοικητικού κέντρου της Βενετίας από το Malamocco στο Ριάλτο και τη συμβολική έλευση στην πόλη του σκηνώματος του ευαγγελιστή Μάρκου από την Αλεξάνδρεια, η δουκική οικογένεια Partecipazio έκτισε στο μικρό ελώδες νησί απέναντι από το παλάτι του δόγη μικρό ναό αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, ο οποίος συνδέθηκε εξ αρχής με την πολιτική εξουσία ως εξάρτημα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου.⁴ Στα τέλη του 10ου αιώνα, ο ναός αποτέλεσε πυρήνα ομώνυμης μονής Βενεδικτίνων, ιδρυτής της οποίας ήταν ο Giovanni Morosini, αριστοκρατικής καταγωγής μοναχός. Οι στενές σχέσεις της μοναστικής κοινότητας με τις πολιτειακές Αρχές, προδιαγεγραμμένες ήδη από την ιδρυτική πράξη του μοναστηριού, θεσμοποιήθηκαν στη συνέχεια με την παρουσία του ηγούμενου δίπλα στον δόγη σε επίσημες θρησκευτικές τελετές και με τις επισκέψεις του τελευταίου στη μονή κατά τον ετήσιο εορτασμό της μνήμης του προστάτη της αγίου Γεωργίου. Η επέκταση της ακτινοβολίας του μοναστηριού εκτός των ορίων της βενετικής λιμνοθάλασσας στη διάρκεια του 11ου και 12ου αιώνα συμβαδίζει με τη διάδοση της λατρείας του αγίου, ο οποίος θα καταγραφεί στο συλλογικό υποσυνείδητο ως προστάτης της πόλης, παρότι η ιδιότητά του αυτή δεν αναγνωρίστηκε ποτέ επίσημα. Η εξέχουσα θέση του αγίου στην ευσέβεια των Βενετών και η ταύτισή του με τη μονή των Βενεδικτίνων αποτυπώνεται στη γνωστή αλληγορία του ψαρά και του δακτυλιδιού του 14ου αιώνα, στην οποία πρωταγωνιστεί μαζί με τον προστάτη της βενετικής Δημοκρατίας άγιο Μάρκο και τον προστάτη των ναυτικών άγιο Νικόλαο.⁵ Οι τρεις άγιοι εν μέσω μεγάλης καταγίδας και θαλασσοταραχής επιβιβάζονται διαδοχικά από τους αντίστοιχους τόπους λατρείας τους στη βάρκα ανυποψίαστου ψαρά για να τον

venitienne», *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe - XVe siècle)*, *Mélanges en l'honneur de Paulette L'Hermite-Leclercq*, επιμ. P. Henriot – A.-M. Legras, Παρίσι 2000 [Cultures et Civilisations Médiévales XXIII], σσ. 157-164.

4. Για το ιστορικό πλαίσιο, βλ. T. S. Brown, «Byzantine Italy, c. 680-c. 876», *The New Cambridge Medieval History*, τ. 2 c. 700 - c. 900, επιμ. Rosamond McKitterick, Cambridge 2006⁵, σσ. 338-341. Σύμφωνα με τον E. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton 1981, σσ. 95-96, η αφιέρωση του ναού στον αγαπητό στους Βυζαντινούς στρατιωτικό άγιο και το γεγονός ότι η λατρεία του εισήχθη στη λιμνοθάλασσα διαμέσου της Ραβέννας υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για συνειδητή πολιτική επιλογή της οικογένειας, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Αγίου Μάρκου.

5. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σσ. 88-89.

οδηγήσουν στην είσοδο της λιμνοθάλασσας, όπου χάρη στις συνδυασμένες προσευχές τους σώζουν την πόλη από τα δαμόνια που την απειλούν. Έτσι το ιερό τρίπτυχο ευαγγελιστής Μάρκος – άγιος Γεώργιος – άγιος Νικόλαος αναπαριστά γραφικά τη λειτουργία των τριών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ως διαύλων επικοινωνίας με το θείο, υπενθυμίζοντας στους πολίτες ότι το έργο που επιτελούσαν ήταν εξίσου σημαντικό όσο και η αμυντική θωράκιση της πόλης.

Μοναστήρι-«φρουρός» που καθαγίαζε και προστάτευε την πόλη της Βενετίας και τους ηγέτες της, ο Άγιος Γεώργιος ο Μείζων (San Giorgio Maggiore) συμμετείχε ενεργά στην οικοδόμηση της υπερπόντιας αυτοκρατορίας της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, αναλαμβάνοντας διαφορετικούς, ανάλογα με τις περιστάσεις, ρόλους –εξουσιαστικό, οργανωτικό, διαχειριστικό, κοινωνικό και πνευματικό. Οι πολυδιάστατες υπηρεσίες υποστήριξης που παρείχε η κραταιά μονή των Βενεδικτίνων στο βενετικό κράτος και στους πολίτες του αποτελούσαν τριανή επιβεβαίωση ότι η πόλη ήταν επιλεγμένη από τη Θεία Πρόνοια και ευλογημένη από τους αγίους και άρα ότι η μοίρα της ήταν θεόθεν αποφασισμένη.⁶ Το θέμα του ανά χείρας βιβλίου είναι οι σχέσεις αυτού του αντιπροσωπευτικού όσο και εμβληματικού μοναστηριακού ιδρύματος της πόλης των τεναγών με τον ελληνικό χώρο στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα. Η εξάπλωση της λατινικής Εκκλησίας και η οικονομική και πολιτική διείσδυση της Βενετίας στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου κατά την υπό εξέταση περίοδο αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η μελέτη.

Η επέκταση της λατινικής Εκκλησίας στην ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα η δράση των δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων στη διάρκεια του Μεσαίωνα έχει απασχολήσει κατά το παρελθόν και εξακολουθεί να απασχολεί τη διεθνή κυρίως, και σε μικρότερο βαθμό, την ελληνική ιστοριογραφία, μέσα από μελέτες διαφορετικών κατευθύνσεων και κάτω από ποικίλες οπτικές. Όταν ξεκίνησα την ενασχόλησή μου με το θέμα αυτό σύντομα διαπίστωσα διατρέχοντας τη σχετική βιβλιογραφία ότι το ενδιαφέρον των ιστορικών συγκέντρωναν τα λεγόμενα «διεθνή» θρησκευτικά τάγματα που δημιουργήθηκαν στη Δύση κατά τον 12ο (Κιστερικανοί,

6. Για τη συμβολή των μοναστηριών στην κατασκευή του μύθου της Βενετίας, βλ. Crouzet-Pavan, «Les monastères sentinelles», σσ. 157-164. Για τον μύθο και τις διάφορες αντιλήψεις που τον συγκροτούν, βλ. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σσ. 13-91.

Στρατιωτικά τάγματα) και τον 13ο αιώνα (Φραγκισκανοί, Δομηνικανοί), ενώ αντίστοιχα για τις δραστηριότητες των Βενεδικτίνων, η παρουσία των οποίων στις ελληνικές περιοχές προηγείται χρονικά, ήταν συγκριτικά περιορισμένο. Η βιβλιογραφική κάλυψη του θέματος αποτελούσε είτε αντικείμενο μικρής έκτασης μελετών που εστίαζαν σε μεμονωμένα ιδρύματα είτε τμήμα ευρύτερων συνθετικών έργων, τα οποία έχουν πλέον σε μεγάλο βαθμό ξεπεραστεί από τα πορίσματα της νεότερης έρευνας. Μια δεύτερη παρατήρηση αφορούσε στις ιστοριογραφικές κατευθύνσεις των μελετητών, οι οποίοι, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, προσέγγιζαν το θέμα αποκλειστικά από την πλευρά της εκκλησιαστικής ιστορίας. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις η προέλευση των συγγραφέων από τον χώρο της Εκκλησίας, ή και από αυτό το τάγμα των Βενεδικτίνων, αντανακλάται εμφανώς στην ιδεολογική τους τοποθέτηση –δέσμα ενίοτε των δογματικών διαφορών–, επηρεάζοντας αναπόφευκτα την κριτική εμβάθυνση και την ακεραιότητα της ιστορικής ανάλυσης. Επιπλέον, στα παραπάνω έργα η παρουσία και οι δραστηριότητες των ιδρυμάτων του τάγματος εξετάζονται κατά κανόνα αποκομμένες από τις αντίστοιχες εξελίξεις στη Δύση, ενδεχομένως γιατί τα θέματα αυτά θεωρούνται γνωστά από τους ιστορικούς της δυτικής Εκκλησίας, με αποτέλεσμα να απουσιάζει το πλαίσιο αναφοράς, βάσει του οποίου μπορούν να ερμηνευθούν η διείσδυση και η εξέλιξη του βενεδικτινίου μοναχισμού στην ελληνολατινική Ανατολή στη μακρά διάρκεια.

Οι πρώτες απόπειρες για τη συστηματική καταγραφή της ιστορίας της μονής του San Giorgio Maggiore, με βάση παλαιότερα αφηγηματικά κείμενα και έγγραφα νομικού, διοικητικού και οικονομικού περιεχομένου, προερχόμενα από τη βιβλιοθήκη και τα αρχεία του ιδρύματος, χρονολογούνται στον 17ο αιώνα.⁷ Τα έργα αυτά που ανήκουν στο είδος των μοναστικών χρονικών,

7. Πρώτος ασχολήθηκε με το θέμα ο μοναχός και τιτουλάριος επίσκοπος του Monte Cassino Fortunato Olmo, το 1619. Το ανέκδοτο χρονικό του σώζεται σε δύο εκδοχές, μια λατινική και μια εκτενέστερη δίγλωσση (λατινική και ιταλική), που καλύπτουν την περίοδο έως το 1480 και το 1599 αντίστοιχα: Fortunato Olmo, *Historiarum insulae S. Georgii Maioris prope Venetias positae libri tres...*, Ms. Lat. IX, 177 (=2949), B.N.M. Η δίγλωσση παραλλαγή χωρίζεται σε πέντε βιβλία και σώζεται σε δυο αντίγραφα: α) Fortunato Olmo, *Historiarum insulae S. Georgii cognomento Maioris, iuxta Venetias positae antiquitate, situs amoenitate, rerumque in rerumque in ea gestarum dignitate celeberrime, a prima templi structura anno DCCLXXXX ad annum MDCXIX*, Ms. 602 (681), B.S.P. β) *Historiarum insulae S. Georgii cognomento Maioris, iuxta Venetias positae antiquitate, situs amoenitate, rerumque in rerumque in ea gestarum digni-*

στόχο τους είχαν να καταδείξουν τη μακροχρόνια συνεχή παρουσία της μοναστικής κοινότητας των Βενεδικτίνων στη θρησκευτική ζωή της Βενετίας και τη μεγάλη ακτινοβολία του ιδρύματος ήδη πολλούς αιώνες πριν από την ένταξή του στον Σύνδεσμο των μεταρρυθμισμένων μοναστηριών του Monte Cassino (Congregazione Cassinese, πρώην Santa Giustina). Αναμενόμενα, επομένως, η αφήγηση επικεντρώνεται στον ιταλικό χώρο, ενώ η εξακτίνωση του ιδρύματος και οι σχέσεις του με την Κωνσταντινούπολη, την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου εξετάζονται περιστασιακά, σε συνάρτηση με τη δράση συγκεκριμένων προσώπων (ηγούμενων, μοναχών, δυνάμεων κ.ά.) και κυρίως με τη μεταφορά λειψάνων από τις παραπάνω περιοχές στη βενετική μονή. Με ανάλογη οπτική προσεγγίζουν το θέμα ο Flaminio Corner, στις μελέτες του για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Βενετίας, στα μέσα του 18ου αιώνα,⁸ και ο βενετός λόγιος G. Rossi, στη σύντομη ιστορία του μοναστηριού που συνέγραψε με διαφορά ενός αιώνα.⁹

Η απομάκρυνση της ιστοριογραφίας από τις παραδοσιακές αφηγήσεις που επικεντρώνονταν στην επίσημη ιστορία και τα σημαντικά γεγονότα,

tate celeberrime, a prima templi structura anno 790 ad 1619 libri quinque...MDCXIX, Ms. Cod. 285, B.U.P. Συμπλήμα παλαιότερων χρονικών, όπως δηλώνεται ήδη στον τίτλο του, αλλά στην ουσία επιτομή της ιστορίας του Ολμο, συμπληρωμένη χρονολογικά, αποτελεί το έργο που συνέθεσε το 1693 ο επίσης μοναχός Marco Valle, *De monasterio et abbatia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia ex pluribus MS. Praecipuae Fortunati Ulmi abbatis titularis excerpta MDCXCIII*, Cod. Gradenigo-Dolfin n. 110 (104), Ms. Cicogna 2131, B.C.V. Για το περιεχόμενο και τη χειρόγραφη παράδοση των χρονικών, βλ. E. A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane raccolte et illustrate*, τ. 4, Βενετία 1834, σσ. 242, 281, σημ. 2.

8. F. Corner, *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae ac in decades distributae*, τ. 8, Βενετία 1749, το πλούσιο πρωτογενές υλικό που περιέχεται στον τόμο παραμένει πολύτιμο για τη διερεύνηση εκκλησιαστικών και άλλων ζητημάτων· ο ίδιος, *Notizie storiche delle chiese e monasteri di Venezia e di Torcello*, Πάδοβα 1758 (αναστ. ανατ. 1990), σσ. 446-485. Για την κριτική αξιολόγηση του έργου του, βλ. το σχετικό λήμμα του Paolo Preto στο *Dizionario biografico degli Italiani*, τ. 29, Ρώμη 1983, σσ. 191-193.

9. Ο E. A. Cicogna συμπεριέλαβε τη μελέτη του Rossi, με τίτλο *Storia del Monastero di San Giorgio Maggiore*, στον τέταρτο τόμο του μνημειώδους έργου του *Delle iscrizioni veneziane*, Βενετία 1834, σσ. 242-625, και ειδικά σσ. 241-280, εμπλουτισμένη με εκτενή υπομνηματισμό (σσ. 281-396), υπό μορφή εισαγωγής στο κεφάλαιο που αφιέρωσε στις 38 επιγραφές του μοναστηριού. Αναπαραγωγή όσων αναφέρουν οι παλαιότεροι ιστορικοί του μοναστηριού, χωρίς ιδιαίτερες επιστημονικές αξιώσεις είναι το βιβλίο του G. Damerini, με τίτλο *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, που δημοσιεύτηκε το 1956 με την ευκαιρία της ανακαίνισης των κτηριακών του εγκαταστάσεων.

καθώς και η γονιμοποίηση της έρευνας από τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, τροφοδότησαν τη συγγραφή πλήθους μελετών με αντικείμενο τα λείψανα των αγίων της χριστιανικής Ανατολής που φυλάσσονται στις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Βενετίας. Σε αυτές διερευνώνται φαινόμενα αρπαγής βυζαντινών πολιτισμικών αγαθών στο πλαίσιο σταυροφορικών και εμπορικών επιχειρήσεων, οικειοποίησης, ανασηματοδότησης και προπαγανδιστικής χρήσης θρησκευτικών συμβόλων, η παραγωγή αγιολογικών κειμένων με αφορμή την έλευση λειψάνων στην πόλη, οι ανατολικές επιδράσεις στην τοπική λατρευτική παράδοση καθώς και οι «λειψανολογικές» προτιμήσεις των Βενετών.¹⁰

Η έκδοση των αρχειακών τεκμηρίων της μονής του San Giorgio Maggiore των ετών 982-1199 από τον L. Lanfranchi, το 1968, σε συνδυασμό με το δημοσιευμένο πρωτογενές υλικό σχετικά με τις εμπορικές δραστηριότητες των Βενετών κατά τον 11ο και 12ο αιώνα αποτέλεσαν το υπόβαθρο σημαντικών μελετών με διαφορετικά ερευνητικά ζητούμενα, οι οποίες ανέδειξαν ποικίλες όψεις του σύνθετου φαινομένου του μεσαιωνικού δυτικού επεκτατισμού, όπως η οικονομική διεξόδυση της Βενετίας στη βυζαντινή επικράτεια, η δομή και η οργάνωση των εγκαταστάσεων των ιταλικών ναυτικών πόλεων στην ανατολική Μεσόγειο, η τοπογραφία και η πολεοδομική ανάπτυξη της βενετικής συνοικίας της Κωνσταντινούπολης κ.ά.¹¹

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ανάληψη έως την τελική επεξεργασία της παρούσας μελέτης, η εξειδικευμένη επιστημονική έρευνα για τα ιδρύματα της βενετικής Εκκλησίας ανανεώθηκε και παράλληλα με αυτήν το ενδιαφέρον των μελετητών για την παρουσία τους στην

10. Βλ. παρακάτω τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται στο έβδομο κεφάλαιο.

11. Ενδεικτικά αναφέρω τις μελέτες των D. Jacoby, «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261. Topographical Considerations», *Novum Millenium, Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, επιμ. Claudia Sode – Sarlota A. Takács, Aldershot 2001 [=ανατ. Ο ίδιος, *Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, The Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot 2005, αρ. III], σσ. 153-170· R.-J. Lilie, «Die Lateinische Kirche in der Romania vor dem Vierten Kreuzzug», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), 202-220· S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Βενετία 1988 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία)· Chryssa A. Maltezou, «Il quartiere veneziano di Costantinopoli», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 30-61. Βλ. επίσης και τη βιβλιογραφία στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

ανατολική Μεσόγειο και τον ελληνικό χώρο ειδικότερα.¹² Πρόδρομος των νέων ερευνητικών κατευθύνσεων υπήρξε η δημοσίευση, στο γύρισμα του αιώνα, της σύντομης μελέτης του S. Borsari για το εξάρτημα της μονής του San Giorgio στην Εύβοια κατά τη διάρκεια της λατινικής κυριαρχίας του νησιού, η οποία ωστόσο περιορίζεται στην παράθεση, όχι πάντοτε επεξεργασμένων, αρχειακών πληροφοριών, χωρίς να εμβαθύνει σε θέματα διοίκησης και περιουσιακής διαχείρισης.¹³ Οι πρόσφατες συγκριτικές μελέτες της Federica Masè για την περίοδο από τον 11ο έως τον 13ο αιώνα και του E. Orlando για την περίοδο μετά την τέταρτη σταυροφορία, οι οποίες δημοσιεύθηκαν σχεδόν παράλληλα με την ολοκλήρωση της πρώτης εκδοχής της παρούσας εργασίας με τη μορφή διδακτορικής διατριβής, εξετάζουν τη σύμπραξη των εκκλησιαστικών οργανισμών, μεταξύ αυτών και της μονής του San Giorgio Maggiore, με το βενετικό κράτος σε ζητήματα παροικιακής ή αργότερα αποικιακής οργάνωσης, καθώς και διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων υπό το πρίσμα των σύγχρονων τάσεων της δυτικής ιστοριογραφίας, αναφορικά με τη συμβολή της Εκκλησίας ως κατόχου αστικής περιουσίας στην ανάπτυξη των πόλεων κατά τον Μεσαίωνα.¹⁴

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να προσφέρει μια συνολική, συνθετική θεώρηση της δραστηριότητας των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore, αξιοποιώντας εξαντλητικά το πρωτογενές υλικό και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Η μεθοδολογική προσέγγιση της εξέτασης ενός παραδείγματος υπαγόρευσε το άνοιγμα της παρούσας μελέτης σε εύρος

12. Federica Masè, *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques dans la Venise médiévale (XIe-XVe siècles), une lecture de la ville*, Πύλη 2006 [Collection de l'École Française de Rome, 358].

13. S. Borsari, «La chiesa di San Marco a Negroponte», *Medioevo greco. Rivista di Storia e di filologia bizantina* numero “zero” (2000), 27-34.

14. Federica Masè, «Modèles de colonisation vénitienne: acquisition et gestion du territoire urbain en Méditerranée orientale (XIe-XIIIe siècles)», *L'expansion occidentale (XIe-XVe siècles). Formes et conséquences, XXXIIIe Congrès de la S.H.M.E.S. (Madrid, Casa de Velázquez, 23-26 mai 2002*, Παρίσι 2003, σσ. 133-142· η ίδια, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine: le cas des Vénitiens entre metropole et Méditerranée Orientale (XIe-XVe siècle)», *L'autorité de l'écrit au Moyen Âge (Orient-Occident), Actes du XXXIXe congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public, avril-mai 2008*, Le Caire, Παρίσι 2009, σσ. 225-236. E. Orlando, «Ad profectum patrie». *La proprietà ecclesiastica veneziana in Romania dopo la IV crociata*, Πύλη 2005· ο ίδιος, «La proprietà ecclesiastica veneziana nei territori dell'Impero Latino», *Quarta Crociata. Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, επιμ. G. Ortalli – Ravagnani – P. Schreiner, Βενετία 2006, σσ. 239-276.

χρόνου και σε διάφορα γνωστικά πεδία. Η πραγμάτευση του κυρίως θέματος καλύπτει χρονική περίοδο τετρακοσίων χρόνων, με αφετηρία τη διείσδυση του μοναστηριού στην βυζαντινή επικράτεια στα τέλη του 11ου αιώνα και καταληκτικό όριο την οθωμανική κατάκτηση της Εύβοιας το 1470, η οποία σηματοδοτεί το τέλος της παρουσίας του στον ελληνικό χώρο. Η επιλογή του συμβατικού καταληκτικού ορίου ανταποκρίνεται εξάλλου και στην εσωτερική εξέλιξη του ίδιου του ιδρύματος, αφού λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα αναδιοργανώνεται σε νέες βάσεις, με αναθεωρημένη οικονομική πολιτική και διαφορετικό γεωγραφικό προσανατολισμό.

Ο αφηγηματικός πυρήνας της μελέτης συγκροτήθηκε με βάση τα έγγραφα που παρήγαγε και συγκέντρωσε ο μοναστηριακός οργανισμός στη διάρκεια της λειτουργίας του, τα οποία στην ουσία αναπαράγουν τους μηχανισμούς, τις επιδιώξεις και τις δυναμικές του ιδρύματος στο πέρασμα του χρόνου. Πρόκειται για πλούσιο, οικονομικής κυρίως φύσεως υλικό, το οποίο αντιπροσωπεύει την «τεκμηρίωση των θέσεων» του μοναστηριού, το σύνολο, με άλλα λόγια, των αποδεικτικών στοιχείων τα οποία χρησίμευαν ως χρηστικός οδηγός αλλά και ως σημείο αναφοράς για τα διοικητικά του όργανα στον διαρκή αγώνα της κατοχύρωσης δικαιωμάτων και της υπεράσπισης περιουσιακών συμφερόντων. Αποφάσεις κρατικών και εκκλησιαστικών φορέων, δικαιοπρακτικά έγγραφα (μισθωτήρια, συμφωνητικά λύσης συμβάσεων κ.ά.), κατάστιχα εσόδων-εξόδων, λογαριασμοί και επιστολές της περιόδου από τα τέλη του 11ου έως και τον 15ο αιώνα συνιστούν τις ψηφίδες που διασώθηκαν και συμβάλλουν στην ανασύνθεση της «διαδρομής» του μοναστηριού μέσα από τον βυζαντινό και λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Εκτός από το τμήμα εκείνο των εγγράφων που καλύπτει την περίοδο μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα, το οποίο όπως ήδη αναφέρθηκε, δημοσιεύθηκε από τον L. Lanfranchi, μεμονωμένα έγγραφα του 13ου αιώνα εξέδωσαν οι G. L. Fr. Tafel και G. M. Thomas τον 19ο αιώνα. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού όμως παραμένει ανέκδοτο και βρίσκεται συγκεντρωμένο σε δύο φακέλους της αρχαικής σειράς *San Giorgio Maggiore*, η οποία απόκειται στο κρατικό αρχείο της Βενετίας. Επιτομές επιλεγμένων εγγράφων της περιόδου από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα από τον ένα φάκελο δημοσίευσε πρόσφατα σε παράρτημα της μελέτης του για τη βενετική εκκλησιαστική παρουσία στην ελληνολατινική Ανατολή ο E. Orlando. Επιμέρους ζητήματα φωτίζουν έγγραφα που εντοπίστηκαν σε αρχαικούς φακέλους και

κατάστιχα των σειρών *Avogaria di Comun, Senato Misti, Duca di Candia, Cancellaria Inferiore* και *Procuratori di San Marco Citra*. Για την πληρέστερη παρακολούθηση του θέματος χρησιμοποιήθηκαν εξάλλου οι δημοσιευμένες πρωτογενείς πηγές (βυζαντινά και λατινικά, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα) που αναφέρονται στη βενετική παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο, καθώς και παπικές επιστολές.

Ειδικός λόγος πρέπει να γίνει, τέλος, για τις «Διηγήσεις μετακομιδής αγίων λειψάνων» (*Translationes*), οι οποίες έχουν δημοσιευτεί στο μεγαλύτερο μέρος τους από τους Βολλανδιστές, στη σειρά *Acta Sanctorum*, και από τον κόμη Riant, στο έργο του *Exuviae sacrae constantinopolitanae*. Το υβριδικό αυτό είδος αγιολογικών κείμενων αναπτύχθηκε στη Δύση κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα ως συνέπεια αφενός της αυξανόμενης κυκλοφορίας λειψάνων αγίων και της συνεπαγόμενης ανάγκης να πιστοποιηθεί η γνησιότητά τους, και αφετέρου της σπουδαιότητας που απέκτησε σταδιακά ο λειτουργικός εορτασμός της επετείου της μετακομιδής των λειψάνων. Οι *Translationes* ως ιστορικές πηγές πρέπει να προσεγγίζονται πάντοτε με επιφυλακτικότητα από τον μελετητή, δεδομένης της συχνά αμφίβολης ιστορικότητας των πληροφοριών που παρέχουν. Επειδή, όμως, εστιάζουν σε ένα γεγονός κεντρικής σημασίας για τη ζωή μιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού, η ανάλυσή τους ρίχνει φως στις δραστηριότητες της συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας. Το ενδιαφέρον των *Translationes* δεν περιορίζεται μόνον εκεί, καθώς επιπλέον φωτίζουν τους μηχανισμούς διακίνησης των λειψάνων, τις προτιμήσεις, τις επιδιώξεις αλλά και τη νοοτροπία των εμπλεκόμενων ατόμων ή ομάδων, ειδικά σε περιπτώσεις κλοπής λειψάνων από περιβάλλοντα εχθρικά ή δυνάμει επικίνδυνα, από περιοχές οι κάτοικοι των οποίων ήταν αλλόθρησκοι ή θεωρούνταν σχισματικοί και αιρετικοί.¹⁵

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη.¹⁶ Στο πρώτο μέρος η συγκρότηση μιας τυπολογίας των βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων στον ελληνικό

15. Για τη σημασία των *Translationes* ως ιστορικών πηγών και τα προβλήματά τους, βλ. P. J. Geary, *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1990², σσ. 10 - 15.

16. Επιμέρους τμήματα της μελέτης, με ελαφρές διαφοροποιήσεις, με τον τίτλο «Οψεις του δυτικού μοναχισμού στην ελληνολατινική Ανατολή κατά τον Μεσαίωνα», παρουσιάστηκαν στην Επιστημονική Συνάντηση *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική από το μεσαίωνα στους νεότερους χρόνους*, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κρήτης, στο Ρέθυμνο στις 17-19 Δεκεμβρίου 2009 (υπό έκδοση).

γεωγραφικό χώρο κατά τον Μεσαίωνα αφενός επιχειρεί να καλύψει το κενό που δημιουργεί η απουσία σχετικών συνθετικών έργων για το συγκεκριμένο τάγμα και αφετέρου επιτρέπει την ένταξη του παραδείγματος της μονής του San Giorgio Maggiore στη συνολική θεώρηση, θέτοντας τις βάσεις για ευρύτερες συγκρίσεις. Η σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του μοναστηριού από την ίδρυσή του τον 10ο αιώνα έως την μεταρρύθμισή του στα μέσα του 15ου αιώνα βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση των κατά καιρούς επιλογών του ιδρύματος σε συγκεκριμένα ζητήματα.

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στην εξακρίνιση της μονής στη βυζαντινή αυτοκρατορία και στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές πριν και μετά το 1204. Καταρχάς, επιδιώκεται η σύνδεση της διείσδυσης και της εξάπλωσης του ιδρύματος με τις οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στις παραπάνω περιοχές. Σε αυτό το πλαίσιο μελετώνται οι τρόποι κτήσης του αρχικού πυρήνα της περιουσίας του μοναστηριού και οι όροι των μεταγενέστερων εγκαταστάσεων· ακόμα, στον βαθμό που το επιτρέπει το διαθέσιμο υλικό, μελετώνται οι μορφές των παραχωρήσεων και ανιχνεύονται οι σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν. Σε χωριστό κεφάλαιο αναπτύσσεται η ιστορική εξέλιξη των εξαρτημάτων του μοναστηριού και των περιουσιακών τους στοιχείων (αστικά, αγροτικά ακίνητα, ναοί, μοναστήρια), ξεκινώντας από την Κωνσταντινούπολη και ακολουθώντας γεωγραφική πορεία μέχρι την Κρήτη, και επιχειρείται η ένταξή τους στον χώρο. Στο ίδιο και στο προηγούμενο κεφάλαιο διερευνάται εξάλλου η προέλευση των παραχωρητών, εάν πρόκειται, δηλαδή, για μεμονωμένα άτομα ή ομάδες, κρατικούς ή εκκλησιαστικούς φορείς, Λατίνους ή Έλληνες, το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκαν και, όπου κρίνεται αναγκαίο, δίνονται σύντομα προσωπογραφικά στοιχεία. Ακολουθώντας, εξετάζονται η διοίκηση και η λειτουργία των εξαρτημάτων καθώς και η διαχείρισή τους από τους ίδιους τους μοναχούς ή από τρίτους. Στη δεύτερη περίπτωση, ερευνώνται η κοινωνική και εθνική προέλευση των διαχειριστών-επικαρπωτών καθώς και η σχέση τους με τη μονή του San Giorgio Maggiore. Μελετώνται, επίσης, οι μορφές παραχώρησης (μικρής ή μεγάλης διάρκειας), τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των αναδόχων, καθώς και οι οικονομικές απολαβές του μοναστηριού. Τέλος, στο μέτρο που αυτό είναι εφικτό, αξιολογείται η οικονομική διαχείριση των εξαρτημάτων ώστε να καταδειχθούν οι λόγοι που υπαγόρευαν την εκποίησή τους τον 15ο αιώνα. Το δεύτερο μέρος της μελέτης ολοκληρώνεται με τη

διερεύνηση των σχέσεων του ιδρύματος με τις εκκλησιαστικές Αρχές, τους κρατικούς φορείς και την κοινωνία των υπό εξέταση περιοχών.

Η συγκρότηση και η αξιοποίηση της συλλογής λειψάνων ανατολικών αγίων της μονής του San Giorgio Maggiore σε συνάρτηση με τα θρησκευτικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής είναι το αντικείμενο του τρίτου και τελευταίου μέρους του βιβλίου. Η συνοπτική ανάλυση του φαινομένου της λατρείας των λειψάνων στη μεσαιωνική δυτική Ευρώπη και στην πόλη της Βενετίας, που επιχειρείται στα δύο πρώτα υποκεφάλαια, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των λόγων που οδήγησαν στη δημιουργία της συλλογής του μοναστηριού. Στο τρίτο υποκεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά κατά χρονολογική σειρά τα αποκτήματα της συλλογής και διερευνώνται η προέλευση και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά περιήλθαν στην κυριότητά του ιδρύματος. Εφόσον αυτά αποκτήθηκαν με πρωτοβουλία των μοναχών, επισημαίνονται οι ιδιαίτερες προτιμήσεις της μοναστικής κοινότητας. Ενώ, στις περιπτώσεις δωρεών, εξετάζονται η καταγωγή και η κοινωνική θέση των δωρητών. Άλλα θέματα που τίγονται είναι οι τρόποι με τους οποίους η μοναστική κοινότητα αξιοποίησε τα συγκεκριμένα λείψανα, ο ρόλος του ιδρύματος στη διάδοση της λατρείας ανατολικών αγίων στην πόλη των τεναγών, καθώς και η συμβολή των βενετικών Αρχών στην απόκτηση και τη μετακομιδή των λειψάνων από τις ελληνικές περιοχές στην έδρα της μονής στη Βενετία. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστούν οι σκοποί, θρησκευτικοί, πολιτικοί ή άλλοι, της μεταφοράς των λείψανων στη μονή σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή.

Την ιδέα για τη μελέτη αυτή, όπως άλλωστε και την πρωτοβουλία για την έκδοσή της, τις οφείλω στην καθηγήτρια κυρία Χρύσα Μαλτέζου, διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Η ενασχόλησή μου με το θέμα ξεκίνησε απρόσμενα, με αφορμή μια αρχειακή παραπομπή που απλόχερα μου έδωσε ένα απόγευμα στο γραφείο της, καθώς συζητούσαμε για την οικογένεια Venier. Πολλά χρόνια νωρίτερα, σε μια μικρή αίθουσα διδασκαλίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ρέθυμνο, μου μετέδωσε την αγάπη της για την αρχειακή έρευνα και με εισήγαγε στα μεθοδολογικά εργαλεία που απαιτούνται για τη διεξαγωγή της. Για όλα τα

παραπάνω και κυρίως για το ενδιαφέρον, την υπομονή και την επιμονή της από τα φοιτητικά μου χρόνια έως σήμερα την ευχαριστώ θερμά.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί επεξεργασμένη και επαυξημένη μορφή της διδακτορικής μου διατριβής που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την εποπτεία της καθηγήτριας κυρίας Αναστασίας Παπαδία-Λάλα κατά τα έτη 2002-2006, την οποία ευχαριστώ για την άσκηση καθοδήγηση και την αμέριστη υποστήριξη που μου παρείχε σε όλα τα στάδια της επίπονης αυτής δοκιμασίας καθώς και για τον εξαιρετικά γόνιμο επιστημονικό διάλογο, από τον οποίο επωφελήθηκε σημαντικά η εργασία. Ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ κ. David Jacoby, για τις υποδείξεις του κατά τα αρχικά στάδια της μελέτης, επίσης στις καθηγήτριες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών κυρίες Όλγα Κατσαρδής-Hering, Μαρία Ευθυμίου, Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου και Νικολέττα Γιαντσή, για τις επισημάνσεις, τις παρατηρήσεις και τις συμπληρώσεις που έκαναν τόσο πριν όσο και κατά την υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής, ως μέλη της τριμελούς εισηγητικής και της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής αντίστοιχα. Δεν θα ήθελα να παραλείψω τη συνεισφορά της Αγγελικής Λαΐου, η οποία διάβασε και σχολίασε ορισμένα κεφάλαια της εργασίας λίγο πριν ολοκληρωθεί.

Το τελευταίο μέρος της επεξεργασίας και της βιβλιογραφικής ενημέρωσης του κεμένου πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όπου εργάζομαι ως Δόκιμη Ερευνήτρια από το 2009. Οφείλω να ευχαριστήσω τον Διευθυντή Ερευνών κ. Χαράλαμπο Γάσπαρη για τα εποικοδομητικά σχόλια και τη βοήθειά του σε ζητήματα ορολογίας και χρονολόγησης των εγγράφων, ελπίζω μόνο να μην τον κούρασα αφόρητα με τις συνεχείς οχλήσεις μου. Ευχαριστίες απευθύνω στους κκ. Κρίτωνα Χρυσχοΐδη, Άννα Λαμπροπούλου, Βούλα Κόντη, Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Αγγελική Πανοπούλου και Γεράσιμο Μέριανο, πεπειραμένους και νεότερους Ερευνητές του Ινστιτούτου, για την ποικιλότροπη βοήθεια που μου προσέφεραν σε ζητήματα ουσιαστικά αλλά και πρακτικά, όποτε τους το ζήτησα. Την ευγνωμοσύνη μου θα ήθελα να εκφράσω στην Υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου κυρία Ελένη Μολφέση και στις κυρίες Φρόσω Δανίκα και Ρεγγίνα Τσιφρή, για την προθυμία και τον ζήλο που επέδειξαν κατά την αναζήτηση δυσεύρετων, συχνά, τόμων.

Ξεχωριστή μνεία οφείλω στην αγαπημένη φίλη και συνάδελφο Κατερίνα Κωνσταντινίδου, λέκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, χωρίς την επιστημονική συνδρομή και προπαγνός τη διαρκή ηθική συμπαράσταση της οποίας η εργασία αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Ο καλός φίλος Κώστας Λαμπρινός, Κύριος Ερευνητής στο Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, με τις εύστοχες παρατηρήσεις του συνέβαλε κατ' επανάληψη στο απεγκλωβισμό μου από γλωσσικά αδιέξοδα. Την διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, φίλη Αγγελική Τζαβάρα, της οποίας την παλαιογραφική δεινότητα χρειάστηκε να επιστρατεύσω κατά καιρούς για να προσπελάσω δυσανάγνωστα έγγραφα, ευχαριστώ και για το άγνωστο αρχαιακό έγγραφο που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου υποδείξει. Για τη συνεχή εμψύχωση και τη βοήθειά της σε θέματα νομικής ορολογίας ευχαριστώ από καρδιάς την αδελφική μου φίλη Νάσια Καζαντζή. Ευχαριστώ ακόμα τον ιστορικό τέχνης και καλό φίλο Διονύση Μουρελάτο, ο οποίος ανέλαβε να φέρει σε πέρας, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, τη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμών.

Η οικογένειά μου υπήρξε συνοδοιπόρος και συμπαράστατης μου όλα αυτά τα χρόνια. Ο αδελφός μου Νίκος προσέφερε αγόγγυστα τεχνική υποστήριξη και τον ευχαριστώ θερμά για αυτό. Ο άντρας μου Πέτρος επέδειξε ανεξάντλητη υπομονή και πάντοτε με ενεθάρρυνε, αντιμετωπίζοντας με ψυχραιμία ακόμα και τις πιο σκοτεινές στιγμές μου. Τέλος, ανεκτίμητη από κάθε άποψη υπήρξε η προσφορά των αγαπημένων μου γονιών Γιάννη και Ειρήνης. Ο ένας, που δυστυχώς δεν υπάρχει πια, με μύησε στην ομορφιά του ελληνικού πολιτισμού και η άλλη έστρεψε το βλέμμα μου στη Δύση. Σε αυτούς αφιερώνω τούτο το βιβλίο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ένας κόσμος μέσα στον κόσμο

Τυπολογία των βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων στην ελληνολατινική Ανατολή

Οι διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, η ιδιαίτερη δομή και οι επιδιώξεις των δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων, οι γεωγραφικές τους αφετηρίες, οι σχέσεις τους με την κοσμική εξουσία και τις εκκλησιαστικές αρχές του τόπου προέλευσης αλλά και του τόπου υποδοχής καθώς και με την Αγία Έδρα υπήρξαν παράμετροι που επέδρασαν καθοριστικά τόσο στον τρόπο εξάπλωσής τους στον χώρο όσο και στο είδος των δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν.

Με αφετηρία την παραπάνω παρατήρηση, στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται η διεύθυνση και οι εγκαταστάσεις των Βενεδικτίνων στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο, με ερευνητικό ζητούμενο τη συγκρότηση μιας τυπολογίας, σε συνάφεια με τις αντίστοιχες εξελίξεις στη Δύση κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Ειδικότερα, η έρευνα θα εστιάσει στις παλαιού τύπου μοναστικές κοινότητες των λεγόμενων μαύρων μοναχών, δεν θα επεκταθεί δηλαδή στα τμήματα εκείνα που σε διαφορετικές χρονικές στιγμές χωρίστηκαν από τον κεντρικό κορμό του τάγματος για να σχηματίσουν άλλες ανεξάρτητες οργανώσεις ή και τάγματα -όπως οι Καμαλδολέσιοι, οι Κιστερικιανοί κ.ά. κατά τους 11ο-12ο αιώνες, οι Σιλβεστρίνοι, οι Τσελεστίνοι και οι Ολιβετάνοι κατά τους 13ο-14ο αιώνες.¹⁷

Ο Κανόνας που συνέταξε γύρω στο 530 ο άγιος Βενέδικτος για τους μοναχούς του στο Monte Cassino της Καμπανίας διαδόθηκε προοδευτικά στα περισσότερα μοναστήρια της Δύσης κατά τη διάρκεια του κεντρικού Μεσαίωνα και αποτέλεσε την κύρια μορφή έκφρασης του ασκητικού ιδεώ-

17. Dom Ph. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, 6 τ., Maredsous 1942-1949· R. Southern, *The Making of the Middle Ages*, Λονδίνο 1953, σσ. 149-162· G. Tellenbach, *Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, μτφ. R. F. Bennett, Νέα Υόρκη και Evanston 1970· P. King, *Western Monasticism. A History of the Monastic Movement in the Latin Church*, Kalamazoo – Spencer 1999· Ludo J. Milis, *Angelic Monks and Earthly Men. Monasticism and its Meaning in Medieval Society*, Suffolk 1992· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism, Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Λονδίνο 2001³.

δους και οργάνωσης του κοινοβιακού μοναχισμού μέχρι τον 11ο αιώνα, συντηρώντας παράλληλα εναλλακτικές μεθόδους άσκησης, όπως οι ερημίτες.¹⁸ Παρά την υιοθέτηση κοινού Κανόνα, οι μονές των Βενεδικτίνων, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας του τάγματος, ήταν αυτόνομες και αυτάρκεις κοινότητες, χωρίς οργανικούς δεσμούς με άλλα κοινόβια, υπαγόμενες στην πνευματική εποπτεία των επιχώριων επισκόπων ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, στην άμεση προστασία της παπικής αρχής και του προστάτη αγίου της αποστόλου Πέτρου.¹⁹

Κάθε μονή συγκροτούσε ένα μικρόκοσμο εσωστρεφή, όπου ο ηγούμενος είχε κυρίαρχο ρόλο τόσο στην άσκηση των μοναχών όσο και στη λειτουργία του κοινοβίου. Η *stabilitas loci*, η δέσμευση κάθε μοναχού με όρκο ότι θα παρέμενε δια βίου στο ίδρυμά της μετανοίας του, αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την άσκηση σύμφωνα με τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου, αλλά και εγγύηση της εσωτερικής ενότητας της μοναστικής κοινότητας. Ενώ, όμως, ο μοναχισμός ως η βίωση της απόλυτης αφοσίωσης στο Θεό κατά μίμηση της ζωής του Χριστού επέβαλλε την απομάκρυνση από τα εγκόσμια, η επιβίωση της μοναστικής κοινότητας υποχρέωνε σε μίαν αναπόφευκτη επαφή με τον έξω κόσμο, με τις εκκλησιαστικές αρχές, τους κοσμικούς ηγεμόνες, το κράτος, την κοινωνία, την οικονομία. Όταν, λοιπόν, οι συνθήκες το απαιτούσαν, οι μοναχοί εισέρχονταν στην κοινωνία και διαπλέκονταν με αυτήν, ασκώντας, ποιμαντικό, φιλανθρωπικό και ιεραποστολικό έργο. Παράλληλα, η απόκτηση ποικίλων περιουσιακών στοιχείων, συχνά διάσπαρτων σε μεγάλη γεωγραφική ακτίνα, χάρι στο δυναμισμό των μοναστικών κοινοτήτων και την ευσέβεια των πιστών, και η συνακόλουθη ανάγκη διαχείρισής τους οδήγησαν σχετικά νωρίς στη δημιουργία ενός σύνθετου μηχανισμού που προέβλεπε την επέκταση της δικαιοδοσίας της μητέρας μονής σε εξαρτώμενες μοναστικές κοινότητες, εκκλησίες και μετόχια. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν οι μονές των

18. Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία για τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου και τη διάδοσή του στις μοναστικές κοινότητες της Δύσης κατά τον πρώιμο και κεντρικό μεσαίωνα, βλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 18-82· Marilyn Dunn, *The Emergence of Monasticism. From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Οξφόρδη 2000, σσ. 111-137.

19. Για την παπική προστασία και την απαλλαγή των μοναστηριακών ιδρυμάτων από την επισκοπική δικαιοδοσία, βλ. Camille Daux, «La protection apostolique au moyen âge», *Revue des questions historiques* 72, n.s. 28 (1902), 5-60· K. Pennington, *Pope and Bishops. The Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of Pennsylvania Press 1984, σσ. 154 κ. εξ.

Βενεδικτίνων, και ιδίως τα μεγάλα αββαεία, ήδη από τον 9ο αιώνα να απέχουν πολύ από τις μικρές κλίμακας, κλειστές, αυτοδιαχειριζόμενες μονάδες που είχε οραματιστεί ο άγιος Βενέδικτος.²⁰ Όλες οι παραπάνω δραστηριότητες σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, όπως ήταν για παράδειγμα η σχέση με την κοσμική εξουσία, καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την ακτίνα δράσης των μοναστικών κοινοτήτων. Η έλευση προσκυνητών, επιφανών επισκεπτών και πολύτιμων αγαθών από τόπους μακρινούς (λειψάνων, ιερών κειμηλίων, χειρογράφων, καλλιτεχνικών έργων), μπορεί να ανέτρεπαν κατά διαστήματα τους ήρεμους ρυθμούς της μοναχικής ζωής, συγχρόνως όμως διεύρυναν τα δίκτυα επικοινωνίας των μοναστηριών με τον υπόλοιπο κόσμο, ενίσχυαν το κύρος και τη δύναμη τους, επέκτειναν την ακτινοβολία τους.

Παράλληλα με την εδραίωση του Κανόνα στα μοναστηριακά ιδρύματα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου που βρίσκονταν εντός της παπικής δικαιοδοσίας, αρχίζει η εξάπλωση του βενεδικτίνειου μοναχισμού εκτός των ορίων της λατινικής χριστιανοσύνης. Είναι γνωστό πως οι Βενεδικτινοί συντάχθηκαν με την πολιτική της Εκκλησίας της Ρώμης και τις κατά καιρούς επιδιώξεις των ηγεμόνων και ανέλαβαν τον ευαγγελισμό των λαών της κεντρικής και βορειοανατολικής Ευρώπης, αναπληρώνοντας τις ελλείψεις ή τις αδυναμίες της εκκλησιαστικής δομής στους τομείς της οργάνωσης και του ανθρώπινου δυναμικού. Από την Αγγλία, στις χώρες τις Βαλτικής, στην Ουγγαρία και τη Δαλματική, μέχρι τον 12ο αιώνα, τα σύνορα των Βενεδικτίνων επεκτείνονται ταυτόχρονα με τη διεύρυνση των ορίων της δυτικής Εκκλησίας και την εξάπλωση της λατινικής χριστιανοσύνης στις παρυφές της Ευρωπαϊκής Ηπείρου. Μονές και εξαρτηματικές εκκλησίες ιδρύονται κατά μήκος των δρόμων του προσκυνήματος και του εμπορίου και, αργότερα, στα νέα κρατικά μορφώματα που εγκαθιδρύουν οι Σταυροφόροι στη Συρία και την Παλαιστίνη, σε εδάφη που ανήκαν στη δικαιοδοσία των ανατολικών πατριαρχείων.²¹

Την ίδια περίοδο, η ισχυροποίηση της βυζαντινής επιρροής στη νότια Ιταλία και η διάδοση των ανατολικών μοναστικών παραδόσεων στη Δύση

20. Βλ. πρόχειρα Don L. Pellegrini, «Monachisme occidental e culture européenne», *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού*, σσ. 293-301.

21. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 1, σσ. 226-247. Για τη δράση της δυτικής Εκκλησίας στην ανατολική Μεσόγειο έως τον 13ο αιώνα, βλ. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, Βερόνα 1973, σσ. 19-139.

από Καλαβρούς και Σικελιώτες μοναχούς, που μεταξύ των ετών 897 και 1000 κατέφυγαν στην περιοχή του Αμάλφι, της Γκαέτα, του Σαλέρνο και της Κάπουα-Μπενεβέντο, για να γλιτώσουν από τους Σαρακηνούς, ευνόησαν τις πνευματικές ανταλλαγές και δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εγκατάσταση δυτικών μοναχών στα ελληνικά εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστικής σημασίας θεωρείται η έλευση του αγίου Νείλου από το Ροσάνο στη βενεδικτίνη μονή του Monte Cassino της Καμπανίας, η οποία αποτέλεσε όπως έχει επανειλημμένα γραφτεί το σημαντικότερο σημείο συνάντησης των δύο χριστιανικών κόσμων στην νότια Ιταλία κατά τον ύστερο 10ο και τον 11ο αιώνα. Στα χρόνια της παραμονής του στη γειτονική ορθόδοξη μονή της Valletuce, ο άγιος Νείλος μύησε τους μαύρους μοναχούς στην αυστηρότητα και την ασκητική πνευματικότητα του ανατολικού μοναχισμού, αφυπνίζοντας το ενδιαφέρον τους για τα μεγάλα μοναστικά κέντρα της Ανατολής.²²

Από τη μοναστική κοινότητα του Monte Cassino προήλθε, σύμφωνα με τον Α. Pertusi, ο μοναχός Λέων, αδελφός του πρίγκιπα της Κάπουα και δούκα του Μπενεβέντο Πανδόλφου Β', που γύρω στο 980 έφτασε στον Άθω, συνοδευόμενος από έξι μαθητές, για να βιώσει την πνευματική εμπειρία της άσκησης κοντά στον ιδρυτή της Λαύρας όσιο Αθανάσιο, η φήμη του οποίου είχε αναδείξει το Άγιο Όρος σε πόλο έλξης ασκητών όλων των εθνотήτων. Εκεί μόνασε μεταξύ των ετών 993-996/7, ύστερα από σύντομη περιπλάνηση στα Ιεροσόλυμα και το Όρος Σινά, ένας ακόμα μπενεβεντάνος μοναχός από τη μονή της Καμπανίας, ο μελλοντικός ηγούμενος Ιωάννης Γ'. Στο

22. Για τις επιδράσεις των μοναστικών παραδόσεων της Ανατολής στο δυτικό μοναχισμό κατά τους 10ο-12ο αιώνες, βλ. Patricia McNulty – B. Hamilton, «*Oriente lumen et magistra Latinitas: Greek influences on Western Monasticism (900-1100)*», *Le millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges*, τ. 1, Chevetogne 1963, σσ. 181-216· για τη συμβολή του ανατολικού μοναχισμού στην ανανέωση του μοναχισμού της βόρειας Ευρώπης και της Αγγλίας ειδικότερα, βλ. D. Knowles, *The Monastic Order in England*, Cambridge 1963², σ. 511. Για τις επαφές των μοναχών του Monte Cassino με το Βυζάντιο, τις μεταβαλλόμενες σχέσεις ελλήνων και βενεδικτίνων μοναχών και τον ρόλο των τελευταίων στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, βλ. H. Bloch, «Monte Cassino, Byzantium and the West in the earlier Middle Ages», *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), 163-224 και ο ίδιος, *Monte Cassino in the Middle Ages*, τ. 1, Cambridge Mass. 1986, σσ. 3-112. Για την παρουσία δυτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την περίοδο πριν από το 1204, βλ. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 143-160' R.-J. Lilie, «Die Lateinische Kirche in der Romania vor dem Vierten Kreuzzug», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), 202-220.

μεταξύ χρονικό διάστημα, ο Λέων με την υλική και ηθική συνδρομή των Ιβηριτών είχε οικοδομήσει «monasterium amoenum..., in quo plurimos fratres congregavit», όπου ο μοναχικός βίος οργανώθηκε με βάση τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι το μοναστήρι, κτήτορας και πρώτος ηγούμενος του οποίου υπήρξε ο Λέων του Μπενεβέντο, ταυτίζεται με τη λεγόμενη «μονή του Αμαλφινού» ή των «Αμαλφινών», που μνημονεύεται με αυτό το όνομα για πρώτη φορά σε έγγραφο του 1010.²³ Εν τούτοις, ο Δ. Ναστάσε, επανεξετάζοντας το σχετικό τεκμηριωτικό υλικό, υποστήριξε ότι η επικρατούσα εκδοχή για τις απαρχές της αθωνίτικης μονής των Αμαλφιτανών δεν βρίσκει έρρισμα στις πηγές και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στο Άγιο Όρος συνυπήρξαν στη διάρκεια του 11ου αιώνα δύο μοναστικά ιδρύματα ιταλών Βενεδικτίνων, που εκπροσωπούσαν τα δουκάτα του Μπενεβέντο και του Αμάλφι αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η λανθάνουσα μονή θα μπορούσε να έχει λάβει το όνομά της από την εθνότητα ή τη γεωγραφική προέλευση του ιδρυτή της, κατ'αναλογία με τις άλλες αθωνιτικές μονές, και συνεπώς να αποκαλείται «του Βενεβεντανού» ή «των Ιταλών», από το κατεπανάτο της Ιταλίας, αφού οι πιο σημαντικές περιοχές του ήταν οι κτήσεις του οίκου της Κάπουα-Μπενεβέντο. Με βάση το σκεπτικό αυτό, η διάλυση του κατεπανάτου της Ιταλίας το 1071 οριοθετεί χρονικά την παύση της λειτουργίας της μονής, γεγονός που εξηγεί την απουσία ειδήσεων για την κοινότητα των μπενεβεντάνων μοναχών μετά τα μέσα του αιώνα.²⁴

Την εποχή που η μία βενεδικτίνη αθωνίτικη μονή –αν δεχθούμε την παραπάνω υπόθεση– έβαινε προς το τέλος της σύντομης ιστορικής της διαδρομής, η άλλη διήνυε περίοδο ακμής. Η μονή των Αμαλφινών, αφιερωμένη στην Παναγία, έφθασε στο απόγειο της δόξας της στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, οπότε τέθηκε υπό αυτοκρατορική προστασία. Στο ίδιο χρονικό διάστημα απέκτησε αξιόλογη κτηματική περιουσία στον Άθω και στο θέμα Στρυμόνος καθώς και ακίνητα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Φαίνεται ωστόσο ότι η μοναστική κοινότητα βασιζόταν

23. Bloch, «Monte Cassino, Byzantium and the West», 163-224 και ο ίδιος, *Monte Cassino in the Middle Ages*, σσ. 175-284· P. Lemerle, «Les Archives du monastère des Amalfitains au mont Athos», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953), 548-566· A. Pertusi, «Nuovi documenti sui benedettini amalfitani dell'Athos», *Aevum* 27 (1953), 400-429· ο ίδιος, «Monasteri e monaci italiani all'Athos nell' medioevo», *Le millénaire du Mont Athos 963-1963*, σσ. 217-251, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

24. Δ. Ναστάσε, «Λανθάνουσα αθωνίτικη μονή του 10ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 5 (1982), 287-292.

κατά κύριο λόγο για την επιβίωσή της αλλά και για τη συντήρηση του ιδρύματος στην υλική βοήθεια που ελάμβανε από την ισχυρή αμαλφιτανική εμπορική παροικία της Κωνσταντινούπολης. Ακριβώς για τη διευκόλυνση του ανεφοδιασμού τους από τη βυζαντινή πρωτεύουσα είχε παραχωρηθεί στους μοναχούς το δικαίωμα να κατέχουν πλοίο μεγάλης χωρητικότητας, όπως αναφέρει το Τυπικό του Μονομάχου του 1045.²⁵

Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται ήδη το 1060 βενεδικτίνηα μονή, επίσης αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria Amalfitanorum de Latina), η οποία εικάζεται ότι παρείχε μεταξύ άλλων φιλοξενία σε δυτικούς μοναχούς που κατευθύνονταν στο Άγιο Όρος. Οι πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της μονής και τις σχέσεις της με το ομόλογο αθωνίτικο ίδρυμα ελλείπουν. Θεωρείται όμως πολύ πρώιμη εγκατάσταση, καθώς συνδέεται από τους μελετητές με την μόνιμη παρουσία εμπόρων από το Αμάλφι στην βυζαντινή πρωτεύουσα από τα μέσα του 10ου αιώνα και εξής.²⁶ Την ίδρυση της μονής δεν αποκλείεται να χρηματοδότησαν εύποροι έμποροι, όπως συνέβη και σε άλλους εμπορικούς σταθμούς που δημιούργησαν οι Αμαλφιτανοί τόσο στην ιταλική χερσόνησο όσο και στην ανατολική Μεσόγειο.²⁷

25. Βλ. υποσημ. 32 και Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*, Cambridge 1997, σσ. 51, 156, 189-190, 205, 233· Marie Nystazopoulou-Pélékidou, «Les couvents de l'espace égeen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 109-130, και ειδικά 119· Ν. Μελβάνι, «Αμπελοκαλλιέργεια ανατολικά του Στρυμόνα κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Επιστημονικό Συμπόσιο Οίνον ιστορώ. Τα οινόπεδα του Παγγαίου*, Κτήμα Βιβλία Χώρα, Κοκκινοχώρι Καβάλας – Αθήνα 2007, σ. 121. Για τις σχέσεις της πόλης του Αμάλφι με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. M. Balard, «Amalfi et Byzance aux Xe-XIIe siècles», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), 85-95, ειδικότερα για την παρουσία τους στο Άγιο Όρος 91-92.

26. Εκτός από τη μονή της Παναγίας με το ομώνυμο καθολικό, οι Αμαλφιτανοί στην Κωνσταντινούπολη πιθανώς κατείχαν ένα ακόμα μοναστηριακό ίδρυμα αφιερωμένο στον San Salvatore, που ακολουθούσε όμως διαφορετικό τυπικό. Για την παρουσία των αμαλφιτανών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη και τα εκκλησιαστικά ιδρύματά τους στην πόλη, βλ. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani», σσ. 218-219 και Balard, «Amalfi et Byzance». Ο τελευταίος θεωρεί ως αμαλφιτανική την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τη βενεδικτίνηα μονή. Διαφορετική άποψη έχει ωστόσο ο P. Chiesa, βλ. *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 55, Ρώμη 2000, σσ. 652-654, λήμμα Giovanni D'Amalfi.

27. Οι Αμαλφιτανοί ήταν στέρεα εγκατεστημένοι σε όλες τις οιοπαγωγικές περιοχές της νότιας και κεντρικής Ιταλίας πολύ πριν από τη νορμανδική κατάκτηση, όπου απολάμβαναν προνόμια και απαλλαγές. Είχαν μόνιμη παρουσία μεταξύ άλλων στο San Germano, στην Κάπουα και στο Ρήγιο. Στην παροικία τους στο Μπρίντεζι διατηρούσαν εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria Amalfitanorum) και στο Μέλφι μοναστήρι αφιερωμένο στον

Οι στενοί δεσμοί των παρεπιδημούντων στην πόλη ιταλών μοναχών με την αμαλφιτανική παροικία, και ιδιαίτερα ο ρόλος ορισμένων από τα μέλη της ως παραγγελιοδοτών μεταφράσεων ελληνικών αγιολογικών κειμένων μας, είναι γνωστά μέσα από τα προσόμια των έργων του ιερομόναχου Gionanni d'Amalfi, ο οποίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα. Σε πολύ προχωρημένη ηλικία, κατά δική του ομολογία, ο Gionanni ανέλαβε να μεταφράσει στα Λατινικά τη διήγηση του θανάτου του αγίου Νικολάου και του μαρτυρίου της αγίας Ειρήνης και συνέταξε μια συλλογή θαυματουργικών διηγήσεων, τα δύο τελευταία τουλάχιστον κατόπιν παραγγελίας της οικογένειας των αμαλφιτανών ευγενών Comitibus Mauronis. Μολονότι φαίνεται ότι ο ίδιος δεν ανήκε στην αμαλφιτανική κοινότητα των Βενεδικτίνων που ήταν εγκατεστημένη στη βυζαντινή πρωτεύουσα και η ταύτισή του με τον ομώνυμο ηγούμενο της βενεδικτίνειας μονής στο Άγιο Όρος έχει πλέον απορριφθεί από τη νεότερη έρευνα, η περίπτωση του είναι αποκαλυπτική της «πολιτισμικής ζωής των Δυτικών στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα». Με το ίδιο μοναστικό περιβάλλον συνδέεται η λατινική μετάφραση του αγιολογικού μυθιστορήματος Βαρλαάμ και Ιωάσαφ μεταξύ των ετών 1047-1049. Οι μεταφράσεις αυτές προορίζονταν για εσωτερική κατανάλωση για αυτό και η διάδοσή τους στη Δύση υπήρξε περιορισμένη. Σε ειδικό κοινό απευθυνόταν εξάλλου και η μετάφραση της διήγησης του «Εν Χώναις θαύματος

άγιο Βενέδικτο, με παρεκκλήσιο στο οποίο τα μέλη της παροικίας εκκλησιάζονταν και είχαν το δικαίωμα να ενταφιάζονται. Την οικοδόμηση του μοναστηριού χρηματοδότησαν 23 έμποροι το 1044. Για τις εμπορικές δραστηριότητες των Αμαλφιτανών στην Ιταλία, στις αραβικές χώρες και το Βυζάντιο μέχρι τον 11ο αιώνα, βλ. A. Citarella, «Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades», *The Journal of Economic History* 28/4 (1968), 535-555, για τις εγκαταστάσεις τους στην Ιταλία ειδικά 540-541. Για τη βενεδικτίνεια μονή των Αμαλφιτανών στο Μέλφι, βλ. επίσης M. Camera, *Memorie storico-diplomatiche dell'antica città e ducato di Amalfi*, τ. 1, Σαλέρνο 1876, σ. 206. Στην συνοικία τους στην Αντιόχεια της Συρίας, οι Αμαλφιτανοί είχαν ξενώνα και εκκλησία, αφιερωμένη στην Παναγία. Πλούσιοι έμποροι από τη λομβαρδική πόλη εξάλλου είχαν χρηματοδοτήσει, σύμφωνα με τον Γουλιέλμο της Τύρου, την ίδρυση της μονής της Παναγίας των Αμαλφιτανών κοντά στον Πανάγιο Τάφο στα Ιεροσόλυμα και τη δημιουργία εγκαταστάσεων για την περίθαλψη και φιλοξενία προσκυνητών και των δύο φύλων, πριν από το 1080. Οι ίδιοι είχαν μερμνήσει ώστε να αποκτήσει το μοναστήρι ηγούμενο και μοναχούς από την πατρίδα τους. βλ. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani», σ. 291, υποσημ. 4· Balard, «Amalfi et Byzance», σ. 88, υποσημ. 18 και B. Z. Kedar, «A note on Jerusalem's Bimāristān and Jerusalem's Hospital», *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe, Festschrift for Anthony Luttrell*, επιμ. K. Borchardt – N. Jaspert – Helen. J. Nicholson, Aldershot 2007, σ. 8.

του αρχαγγέλου Μιχαήλ» (*Narratio de miraculo a S. Michele archangelo in Chonis parato*), έργο του αθωνίτη Βενεδικτίνου Λέοντος, που ενδέχεται να ταυτίζεται με τον αδελφό του δούκα Πανδόλφου Β΄ του Μπενεβέντο.²⁸

Το φορτισμένο θρησκευτικό κλίμα των θεολογικών συγκρούσεων που οδήγησαν στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, δεν ήταν δυνατό να αφήσει ανεπηρέαστη τη μοναστική κοινότητα της Παναγίας των Αμαλφιτανών στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός ότι στην παπική αντιπροσωπία που έφθασε στη βυζαντινή πρωτεύουσα το 1054 συμμετείχε ο αρχιεπίσκοπος της πόλης του Αμάφι Πέτρος και η επιστολή του Πέτρου Δαμιανού των ετών 1060/66, με την οποία εκφράζει την ικανοποίησή του γιατί οι μοναχοί παρέμειναν πιστοί στην Εκκλησία της Ρώμης, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι ενεπλάκησαν στην πολεμική, πώς και σε ποιό βαθμό όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί. Πάντως, το ζήτημα της χρήσης αζύμων φαίνεται ότι εξακολουθούσε να απασχολεί τους μοναχούς μια δεκαετία αργότερα, όπως προκύπτει από τη σχετική πραγματεία που έστειλε ένας κληρικός, πιθανότατα, ονόματι *Laicus* από το Αμάφι στον ηγούμενο της βενεδικτίνειας μονής Σέργιο, το 1070.²⁹

Η παρακμή της παροικίας των Αμαλφιτανών από τον 12ο αιώνα και εξής σε συνδυασμό με το αντιλατινικό κλίμα που επικράτησε στο Βυζάντιο μετά τα γεγονότα της Τέταρτης Σταυροφορίας αναμφίβολα επιτάχυναν τη διάλυση των αμαλφιτανικών μονών στην Κωνσταντινούπολη και το Άγιο Όρος. Η λειτουργία της πρώτης τεκμηριώνεται μέχρι το 1256, οπότε ο πάπας Αλέξανδρος Δ΄ την έθεσε κάτω από την άμεση προστασία της Αγίας Έδρας. Ενώ, η δεύτερη είχε ήδη από καιρό εγκαταλειφθεί το 1287.³⁰

28. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani», σσ. 234-237· Chiesa, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 55, λήμμα Giovanni d'Amalfi, σ. 652.

29. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani», σ. 219, υποσημ. 3, σ. 237. Πρβλ. Bloch, «Monte Cassino, Byzantium and the West», 189-193 και ο ίδιος, *Monte Cassino in the Middle Ages*, σσ. 32-40· Balard, «Amalfi et Byzance», σ. 92.

30. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani», σ. 218, υποσημ. 3, σσ. 228-231. Για την τύχη της παροικίας και τις δραστηριότητες των αμαλφιτανών εμπόρων στην Ανατολή μετά τον 13ο αιώνα, βλ. M. Balard, «L'organisation des colonies étrangères dans l'Empire byzantin (XIIe-XVe siècles)», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 2, VIIIe-XVe siècle, επιμ. V. Kravari – J. Lefort – C. Morisson, Παρίσι 1991 [Réalités byzantines 3], σ. 263.

Αν οι εγκαταστάσεις των αμαλφιτανών μοναχών υπήρξαν προϊόν της οικονομικής διείσδυσης της ιταλικής ναυτικής πόλης στη βυζαντινή αυτοκρατορία, η ύπαρξη τον 12ο αιώνα λατινικής μονής αφιερωμένης στην Παναγία στην Αδριανούπολη συνδέεται ασφαλώς με το προσκυνηματικό κίνημα, δεδομένου ότι η πόλη βρισκόταν πάνω στους χερσαίους δρόμους που οδηγούσαν στην Κωνσταντινούπολη. Η μονή κατείχε την ίδια περίοδο εξαρτηματική εκκλησία επίσης αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria) με σπίτι, ξενώνα και κήπο στο λιμάνι της Ραιδεστού, την οποία παραχώρησε το 1157 στους Βενεδικτίνους του San Giorgio Maggiore της Βενετίας με τον όρο ότι θα προσέφεραν φιλοξενία στους διερχόμενους από την πόλη μοναχούς της. Το ενδιαφέρον της μοναστικής κοινότητας για την απόκτηση βάσεων πάνω στους θαλάσσιους και οδικούς άξονες που κατέληγαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και το είδος των ακινήτων που είχε στην κατοχή της υπαινίσσονται τη φιλανθρωπική δραστηριότητα του ιδρύματος σχετικά με την παροχή στέγης και περίθαλψης σε δυτικούς προσκυνητές και ταξιδιώτες. Ως προς τη γεωγραφική προέλευση των μοναχών, το όνομα του μοναχού Wielmus που υπέγραψε ως μάρτυρας μαζί με τον ηγούμενο Ούγο την πράξη της παραχώρησης προς τους βενετούς Βενεδικτίνους παραπέμπει ενδεχομένως σε χώρες βόρεια των Άλπεων. Τα ίχνη της μοναστικής κοινότητας, για την οποία ούτως ή άλλως οι πληροφορίες είναι λιγοστές, χάνονται μετά τα μέσα του 12ου αιώνα.³¹ Πάντως, ακόμα και αν υποτεθεί στην καλύτερη περίπτωση ότι εξακολουθούσε να υφίσταται το 1204, φαίνεται μάλλον απίθανο ότι επιβίωσε των βίαιων πολεμικών συγκρούσεων που εκτυλίχθηκαν με επίκεντρο την Αδριανούπολη μεταξύ των φραγκικών και των βουλγαρικών δυνάμεων τα αμέσως επόμενα χρόνια.

Η γεωγραφική εξάπλωση της λατινικής χριστιανοσύνης στον βυζαντινό χώρο μετά την Τέταρτη Σταυροφορία άνοιξε τον δρόμο για την

31. Για τη μονή της Santa Maria στην Αδριανούπολη και την εξαρτηματική της εκκλησία στη Ραιδεστό, βλ. Lillie, «Lateinische Kirche», 207· F. Corner, *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae ac in decades distributae*, τ. 8, Βενετία 1749, σσ. 228-229· G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, 3 τ., Βιέννη 1856-1858 (ανατ. Άμστερνταμ 1964), αρ. LVIII, σσ. 137-139 [στο εξής T.-Th., *Urkunden*]· S. Giorgio Maggiore, *Documenti 982-1159*, εκδ. L. Lanfranchi, τ. 2, Βενετία 1968 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. II- Archivi ecclesiastici], σσ. 486-487, αρ. 244 (Δεκέμβριος 1151), σ. 533, αρ. 276 (Οκτώβριος 1157) [στο εξής S.G.M., II].

επέκταση της πνευματικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας της Ρώμης και την επιβολή «της ορθής πίστης» στους σχισματικούς πληθυσμούς που ήταν εγκατεστημένοι εκεί. Το έργο αυτό κλήθηκαν να αναλάβουν από την αρχή τα τάγματα της δυτικής Εκκλησίας. Ορισμένα επιδεικνύοντας μεγαλύτερο ζήλο και ενεργητικότητα από άλλα, ανάλογα με την ιδιαίτερη φιλοσοφία και τους στόχους του καθενός, αντιμετώπισαν τον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο ως πεδίο ανάπτυξης προσηλυτιστικής δράσης, άσκησης ποιμαντικού έργου, διεύρυνσης των οικονομικών τους βάσεων αλλά και απόκτησης ευκαιριακού πλούτου. Οι νέοι κυρίαρχοι, εμφορούμενοι από αισθήματα θρησκευτικής ευλάβειας και ταυτόχρονα υποκινούμενοι από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ενίσχυσαν τη δράση των καθολικών ταγμάτων στις νεοαποκτηθείσες κτήσεις τους με παραχωρήσεις γαιών για την οικοδόμηση ναών και κτηριακών εγκαταστάσεων ή και συχνότερα με προϋπάρχουσες κατασκευές. Έχει διαπιστωθεί ότι, ειδικά τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης, το ανθρώπινο δυναμικό που εξαπέλυσαν τα τάγματα εγκαταστάθηκε σε ορθόδοξες μονές που εκούσια ή ακούσια είχαν εγκαταλειφθεί από τους μοναχούς τους.³²

32. Θεμελιώδης παραμένει η μελέτη του G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 161 κ.εξ.· Αγγελική Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιστ. επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008, σσ. 364. Για την πολιτική του πάπα Ιννοκέντιου Γ' απέναντι στους ορθοδόξους, βλ. A. J. Andrea, «Innocent III and the Byzantine Rite, 1198-1216», *Urbs Capta*, σσ. 111-122. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιστ. επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008, σσ. 364. Για τη δράση των δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων, βλ. Brenda M. Bolton, «A mission to the Orthodox: Cistercians in the Latin Empire», *The Orthodox Churches and the West, Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, επιμ. D. Baker, Οξφόρδη 1976 [Studies in Church History 13], σσ. 169-181· Elisabeth A. R. Brown, «The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-176», *Traditio* 14 (1958), 63-120· A. Carile, «Gli ordini mendicanti nell'Impero bizantino», *Alle frontiere della Cristianità. I fratti mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e '300. Atti del XXVIII Convegno internazionale della Società di Studi e del Centro Interuniversitario di Studi Francescani, Assisi, 12-14 ottobre 2000*, Σπολέτο 2000, σσ. 61-88· Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Ρώμη 1997· A. Luttrell, «The Contribution to Rhodes of the Hospitaller Priory of Venice: 1410-1415», *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond – Joseph Loenertz o.p. Venezia, 1-2 dicembre 2000*, επιμ. Chryssa A. Maltezosu – P. Schreiner, Βενετία 2002, σσ. 65-73 (όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία)· Beata

Την ίδια τύχη σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις είχε η μονή της Θεοτόκου «Πάντων χαρά», στο ανατολικό άκρο της Σταμφάνης, του μεγαλύτερου νησιού του συμπλέγματος των Στροφάδων, που βρίσκεται απέναντι από τις νοτιοδυτικές ακτές της Πελοποννήσου, νοτιανατολικά της Ζακύνθου. Μολονότι το σωζόμενο σήμερα οχυρό κτηριακό συγκρότημα χρονολογείται με βάση τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά στην όψιμη βενετοκρατία, η ίδρυση του μοναστηριού ανάγεται στο α' μισό του 13ο αιώνα. Αποδίδεται μάλιστα, σύμφωνα με την παράδοση, σε χορηγία του αυτοκράτορα Θεοδώρου Α' Λάσκαρη και της κόρης του Ειρήνης. Όπως επισημαίνουν οι Α. Λαμπροπούλου και Δ. Μούσουρας, οι οποίοι έχουν μελετήσει ενδελεχώς την ιστορία της μονής Στροφάδων, η μνεία της μονής ως βασιλικής, αυτοκρατορικής και πατριαρχικής και η πληροφορία ότι ιδρύθηκε από «έλληνες αυτοκράτορες της Ανατολής» σε μεταγενέστερα επίσημα έγγραφα σε συνδυασμό με την μνημόνευση έως σήμερα των ονομάτων των φερόμενων κατά την τελούμενη ακολουθία υποδεικνύουν ότι κάτω από τη ζώσα παράδοση υπάρχει ισχυρό υπόστρωμα αλήθειας.³³

Οι Στροφάδες λόγω της κομβικής γεωγραφικής τους θέσης στη θάλασσα του Ιονίου συνιστούσαν στρατηγικής σημασίας σημεία για τη διέλευση πολεμικών και εμπορικών στόλων από τη βυζαντινή περίοδο έως και τα νεότερα χρόνια. Η αναζήτηση ενός φιλικού αγκυροβολίου κοντά στην υπό

Kitsiki-Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Chicago 1979· η ίδια, «Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερικανοί, Φραγκισκανοί και Δομηνικανοί τον 13ο και 14ο αιώνα», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος αι.*, επιστ. επιμ. Βούλα Κόντη, Αθήνα 2004, σσ. 291-308· P. Lock, «The Military Orders in Mainland Greece», *The Military Orders, Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, επιμ. M. Barber, Aldershot 1994, σσ. 333-339· ο ίδιος, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, μτφ. Γ. Κουσούνελος, Αθήνα 1998, σσ. 362-386· Chryssa A. Maltezou, «Monjes latinos en Romania: un programma religioso», *Επίγειος Ουρανός, El cielo en latierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, επιμ. P. Bádenas – A. Bravo – Immaculada Pérez Martin, Μαδρίτη 1997, σσ. 47-57· Andrea Nanetti, «Houses of the Mendicant Orders in Venetian Messenia: The Documentary Evidence until 1500», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σσ. 335-347· Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Ιωαννίτες ιππότες και το πριγκιπάτο της Αχαΐας», *ό.π.*, σσ. 309-318.

33. Άννα Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Ηλειακού πνευματικού συμποσίου 1993 (Πύργος – Γαστούνη 26-28 Νοεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1994, σσ. 289-310. Βλ. επίσης Δ. Ι. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου (Μελέτη φιλολογική και παλαιογραφική)*, Αθήνα 2003, σσ. 23-65· ο ίδιος, «Η μονή Στροφάδων (1200-1500). Ένα παράδειγμα αμυντικού μοναχισμού», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σσ. 214-241.

λατινική κυριαρχία δυτική Πελοπόννησο και στη μέση περίπου του θαλάσσιου δρόμου από τη Δύση προς την ανατολική Μεσόγειο θα μπορούσε ενδεχομένως να εξηγήσει το ενδιαφέρον των Λασκάρεων για την ενίσχυση ενός, τόσο απομακρυσμένου από τη σφαίρα επιρροής τους, μοναστηριακού ιδρύματος.³⁴ Άλλωστε μαρτυρούνται παρεμβάσεις εκ μέρους αυτοκρατόρων της Νίκαιας σε ναούς και μοναστήρια του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου.³⁵ Εν αναμονή αξιόπιστων γραπτών και αρχαιολογικών μαρτυριών που θα φωτίσουν τον χρόνο και τις συνθήκες ίδρυσης της μονής, ίσως η απαρχή της παράδοσης αυτής θα πρέπει να αναζητηθεί όχι στην περίοδο της βασιλείας του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη, αλλά στα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τη λατινική κυριαρχία, και πιο συγκεκριμένα στο σχίσμα που ξέσπασε με αφορμή τον αφορισμό του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο γύρω στο 1265 και δίχασε τη βυζαντινή Εκκλησία για μισό αιώνα περίπου, προσλαμβάνοντας πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.³⁶ Η σύνδεση της ίδρυσης της μονής με τη δυναστεία των Λασκαριδών θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της επιχειρούμενης από μερίδα μοναχών, οπαδών του κινήματος των Αρσενιατών, αντιπολιτευτικής προπαγάνδας στην περιοχή της Πελοποννήσου.

Είναι γνωστό, ότι κατά τους διωγμούς του Μιχαήλ Η' εναντίον των ανθενωτικών μετά το 1274, σχισματικοί μοναχοί είχαν καταφύγει στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας, όπου δεν κινδύνευαν από την αυτοκρατορική εξουσία. Από εκεί συνέχισαν το κήρυγμά τους και σιγά-σιγά εξαπλώθηκαν

34. Στη διάρκεια του Μεσαίωνα οι Στροφάδες συνιστούσαν εναλλακτικό σταθμό της Μεθώνης και της Κορώνης κατά τον παράπλου της δυτικής Πελοποννήσου. Για τη στρατηγικής σημασίας θέση του νησιωτικού συμπλέγματος και τις αναφορές στα περιηγητικά κείμενα και τους πορτολάνους της εποχής, βλ. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σσ. 19-292.

35. Για τις σχέσεις του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη με τους ορθόδοξους ιεράρχες του λατινοκρατούμενου χώρου, βλ. Η. Παρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρης*, Αθήνα 2008, σσ. 271-277. Για την οικονομική ενίσχυση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης και της Αττικής από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη, βλ. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σ. 220.

36. Γενικά για το κίνημα των Αρσενιατών, βλ. Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999 και Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντιακά* 18 (1998), 177-235.

στα εδάφη της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, όπου μετά τη νικηφόρα μάχη της Πελαγονίας σταδιακά εδραιωνόταν η βυζαντινή κυριαρχία. Μετά την αποτυχημένη απόπειρα του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' να συμφιλιώσει τους Αρσενιάτες με την επίσημη Εκκλησία, το 1284, το κίνημα διασπάστηκε στα δύο, στους διαλλακτικούς και τους ασυμβίβαστους που παρέμεναν ανυποχώρητοι στις θέσεις τους. Το «νέο πνεύμα συνδιάλλαγής και ειρήνευσης που επεδίωξε» ο βυζαντινός αυτοκράτορας, προκειμένου να αποκλιμακωθεί η σύγκρουση στους κόλπους της Εκκλησίας και να επουλωθεί το σχίσμα σύντομα διαδόθηκε στην Πελοπόννησο, όπου στη Λακωνία τουλάχιστον εικάζεται η ύπαρξη μερίδας διαλλακτικών κατά τα τέλη της ένατης δεκαετίας του 13ου αιώνα. Από την άλλη, οι πληθυσμοί της Μονεμβασίας με την υποστήριξη του τοπικού επισκόπου, και αργότερα μητροπολίτη, φαίνεται ότι είχαν συστρατευθεί με τους Αρσενιάτες εναντίον της Ένωσης της Λυών. Οι μητροπολίτες Μονεμβασίας, ειδικότερα, παρέμειναν ανοικτά φιλοαρσενιάτες και μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας μέχρι το 1310, αρνούμενοι να συμμορφωθούν με την εκκλησιαστική πολιτική των Παλαιολόγων, επειδή, όπως έχει υποστηριχθεί, ως πρόεδροι Πατρών, πιθανώς επεδίωκαν να προσεταιρισθούν τους πυρήνες Αρσενιατών που ήταν εγκατεστημένοι στις πρόσφατα ανακτημένες ή διεκδικούμενες περιοχές της υπό φραγκική κατοχή μητροπόλεως Πατρών.³⁷

Η μονή Στροφάδων στα τέλη του 13ου αιώνα ανήκε στην επισκοπή Ωλένης, που υπαγόταν διοικητικά στη λατινική αρχιεπισκοπή Πατρών,³⁸ θεωρητικά δηλαδή βρισκόταν στην ακτίνα επιρροής του Μονεμβασίας. Θα

37. Για το θρησκευτικό κλίμα στην Πελοπόννησο επί βασιλείας Μιχαήλ Η' και Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, τις επιπτώσεις της εκκλησιαστικής πολιτικής των δύο αυτοκρατόρων και τη διάδοση του κινήματος των Αρσενιατών στην περιοχή, βλ. Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Το πορτρέτο του Πατριάρχη Αρσενίου στην Παναγία Χρυσαφίτισσα της Λακωνίας (1289/90). Μια προσπάθεια ιστορικής ερμηνείας», *Βυζαντινά* 19 (1999), 225-238. Επίσης, Η. Αναγνωστάκης, «Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στο Βίο των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σσ. 147-198, ειδικά για την αντιπαλότητα και τις διεκδικήσεις των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Μονεμβασίας κατά την ίδια χρονική περίοδο σσ. 166 κ.εξ. Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τη θέση αυτή τις κυρίες Άννα Λαμπροπούλου και Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη, Ερευνήτριες στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για τις χρήσιμες βιβλιογραφικές πληροφορίες, τις υποδείξεις τους και τον εξαιρετικά γόνιμο διάλογο.

38. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σσ. 294-295 και Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σ. 220.

μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί ότι η μονή ιδρύθηκε από Αρσενιάτες μοναχούς που κατέφυγαν στην δυσπρόσιτη νησίδα Σταμφάνη μετά το 1274 ή πιθανότερα ότι η μοναστική κοινότητα που διέμενε ήδη εκεί εναντιώθηκε στην απόφαση του αυτοκράτορα να προχωρήσει στην ένωση της βυζαντινής Εκκλησίας με την Εκκλησία της Ρώμης και όπως ήταν αναμενόμενο συντάχθηκε με την αντιπολιτευτική κίνηση των Αρσενιατών, λειτουργώντας ενδεχομένως και ως χώρος υποδοχής σχισματικών. Την αντίθεσή τους στις επιλογές της πολιτικής εξουσίας και της επίσημης Εκκλησίας, οι αντιφρονούντες μοναχοί την εξέφρασαν υποστηρίζοντας τα αυτοκρατορικά δικαιώματα των Λασκαριδών, όπως υποδηλώνει η σύνδεση της ίδρυσης της μονής με τη δυναστεία της Νίκαιας. Υπό αυτό το πρίσμα, οι θεωρούμενοι ως κτήτορες της μονής πρέπει μάλλον να ταυτιστούν με τη σύζυγο του Ιωάννη Γ' Βατάτζη Ειρήνη, τη θυγατέρα του ιδρυτή της δυναστείας, και τον γιο τους Θεόδωρο Β' Λάσκαρη, αφού τόσο η πολιτική τους όσο και οι ίδιοι είχαν μυθοποιηθεί από την προπαγάνδα των οπαδών της δυναστείας. Την υπόθεση περί της εγκατάστασης καταδιωκόμενων αρσενιατών μοναχών στη μονή Στροφάδων ενισχύει ένα ακόμα στοιχείο. Το αρχαιότερο ιερό κειμήλιο της μονής είναι μία εικόνα της Θεοτόκου «Θαλασσομαχούσας», η οποία, σύμφωνα με την παράδοση, έφθασε εκεί από την Κωνσταντινούπολη την εποχή της εικονομαχίας, αφού έδωσε μάχη με τα κύματα. Η εικόνα αποδίδεται πράγματι σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, η χρονολόγησή της όμως ανάγεται στις αρχές του 13ου αιώνα.³⁹ Η θαυματουργική ιστορία της έλευσής της στο μοναστήρι κατά την περίοδο των εικονομαχικών διωγμών αποτελεί συνεπώς μια κατασκευή που μπορεί κάλλιστα να εγγραφεται στο θρησκευτικό-ιδεολογικό κλίμα της διαμάχης και εν προκειμένω εξυπηρετούσε σαφείς αντιπολιτευτικούς στόχους. Έχει διαπιστωθεί εξάλλου ότι «οι μοναχοί αυτοί [δηλ. οι Αρσενιάτες] χαρακτηρίζονται για την προσήλωσή τους σε λαϊκούς τύπους λατρείας με προεξάρχουσα τιμή στη Θεοτόκο και οι διώξεις τους από την επίσημη εκκλησία ανακαλούν στη μνήμη την περίοδο της εικονομαχίας με την καταδίωξη των εικόνων και την απόκρυψή τους».⁴⁰

39. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σ. 217. Για τον εικονογραφικό τύπο, τη χρονολόγηση και την προέλευση της εικόνας της Θεοτόκου «Θαλασσομαχούσας», βλ. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Αθήνα 1997, σσ. 46-48.

40. Αναγνωστάκης, «Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σσ. 180-181.

Σε κάθε περίπτωση, η μονή Στροφάδων την τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα βρισκόταν πλέον στον έλεγχο βενεδικτίνων μοναχών.⁴¹ Αν οι ορθόδοξοι μοναχοί που εγκαταβιούσαν στο μοναστήρι εξέλειψαν ή εκδιώχθηκαν και αντικαταστάθηκαν από λατίνους παραμένει άγνωστο. Σε επιστολή του πάπα Βονιφατίου Η' του έτους 1299, με την οποία επικυρώνεται ο διορισμός του λατίνου ηγούμενου της μονής της Sancta Maria de Tropharia, αναφέρεται ότι η θέση ήταν χρεώουσα από τετραετίας. Συνεπώς οι δυτικοί μοναχοί είχαν εγκατασταθεί εκεί πριν από το 1295. Το παπικό ενδιαφέρον για την τύχη της μονής υποδεικνύει ότι επρόκειτο για σημαντικό καθίδρυμα. Φαίνεται όμως ότι ήδη αντιμετώπιζε σοβαρότατα εσωτερικά προβλήματα. Τη δυσλειτουργία της μοναστικής κοινότητας επιβεβαιώνει άλλωστε το γεγονός ότι η εκλογή του νέου ηγούμενου δεν έγινε από τη σύναξη των μοναχών, όπως προέβλεπε ο Κανόνας του αγίου Βενέδικτου, αλλά από δυο καρδινάλιους και έναν επίσκοπο κατ' εντολή του πάπα. Ο Δ. Μούσουρας θεωρεί ότι η αποσπασματική φράση *alioquin sententiam quam ipse propter hoc rite tulerit in rebelles etc.* στον στίχο 38 της παπικής επιστολής θεωρεί «δημιουργεί υπόνοιες περί αντιδρώντων επαναστατών» και προσθέτει ότι «είναι σαφές ότι ο νέος ηγούμενος είχε να αντιμετωπίσει αντιδράσεις από μέρους των ορθόδοξων».⁴² Ωστόσο, πρόκειται για παρανόηση του κειμένου, γιατί το *et cetera* δεν υποκρύπτει, όπως εικάζει, πολύτιμες πληροφορίες, αλλά απλώς αντικαθιστά μια τυποποιημένη φράση που επαναλαμβάνεται κατά κόρον σε έγγραφα αυτού του είδους και αναφέρεται στην ισχύ της απόφασης σε περίπτωση που οι μοναχοί, κληρικοί ή οι όποιοι άλλοι αποδέκτες του εγγράφου δεν επιδείξουν την οφειλόμενη υπακοή στον επικεφαλής τους ή στον αρμόδιο επίσκοπο κλπ.⁴³ Ούτε επίσης συνάγεται από το κείμενο ότι οι μοναχοί που θα είχε στη δικαιοδοσία του ο ηγούμενος ήταν διαφορετικού δόγματος.⁴⁴

41. Για την περίοδο της λατινική διοίκησης της μονής Στροφάδων, βλ. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σσ. 220-225. Πρβλ. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σσ. 294 κ.εξ.

42. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σ. 224.

43. Η πλήρης φράση με βάση αντίστοιχα έγγραφα αποκαθίσταται ως εξής: *...alioquin sententiam quam ipse propter hoc rite tulerit in rebelles vel statuerit in rebelles, ratas habebimus et fecimus, auctore Domino, usque ad satisfactionem condignam inviolabiliter observari.*

44. Για την πολιτική της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στις ορθόδοξες μοναστικές κοινότητες στον λατινοκρατούμενο χώρο κατά τα χρόνια αμέσως μετά το 1204, βλ. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σσ. 368-371.

Στην επιστολή του, ο πάπας ζητούσε από τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Πατρών να υποστηρίξει τον νέο ηγούμενο στο έργο του, ώστε οι μοναχοί και οι «υπήκοοι» του μοναστηριού να φροντίσουν να αποδίδονται στο ακέραιο τα πάσης φύσεως εισοδήματα της μονής.⁴⁵ Ίσως, λοιπόν, η μη τακτική απόδοση αυτών να αποτελούσε μέρος του προβλήματος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μονή ήταν πλούσια: η εκκλησία της Παναγίας στα Κάμαινα (Sancta Maria de Camina) της επισκοπής Ωλένης αποτελούσε μετόχι της μέχρι το 1306, οπότε, κατόπιν σχετικού αιτήματος της περιγίτισας της Αχαΐας Ισαβέλλας, ο πάπας Κλήμης Ε' την απέσπασε από τη δικαιοδοσία της και την παραχώρησε στους Κιστερικιανούς της μονής Δαφνίου. Παλαιό μετόχι των Στροφάδων θεωρείται εξάλλου και η εκκλησία της Παναγίας στο Ανήλιο Ηλείας, άλλοτε καθολικό μονής, ωστόσο δεν είναι γνωστό πότε περιήλθε στη δικαιοδοσία της.⁴⁶ Ενώ, πρέπει την ίδια εποχή η μονή να είχε και άλλα πολλά μετόχια σε εύφορες περιοχές της Ηλείας και της Αχαΐας.⁴⁷

Η επιλογή του Hugolino de Forolivio, από την εκκλησία της Santa Prassede de Urbe της Ρώμης, για τη θέση του ηγούμενου καθιστά σαφές ότι ζητούμενο ήταν η επαναφορά της πειθαρχίας στους κόλπους της κοινότητας, αφού ο υποψήφιος ανήκε στον κλάδο των βαλλομπροσιανών Βενεδικτίνων, που συνδύαζε τα ασκητικά ιδεώδη της ερημικής ζωής με την κοινοβιακή οργάνωση, προσδίδοντας έμφαση στην αυστηρή τήρηση του Κανόνα καθώς και των μοναστικών υποσχέσεων του εγκλεισμού και της ακτημοσύνης. Δεν αποκλείεται όμως ο ηγούμενος να απέτυχε στην αποστολή του, με συνέπεια η μοναστική κοινότητα να παρακμάσει στα αμέσως επόμενα χρόνια, για αυτό και δεν υπήρξε αντίδραση εκ μέρους των μοναχών όταν αφαιρέθηκε το μετόχι στα Κάμαινα από την κυριότητα της μονής. Οι αντίξοες συνθήκες ζωής που πρέπει να επικρατούσαν στο νησί και ιδίως η έκθεση των μοναχών σε κινδύνους από τη θάλασσα ασφαλώς δεν θα διευκόλυναν την παραμονή

45. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σσ. 221-222.

46. Οι δύο εκκλησίες δεν ταυτίζονται από τους μελετητές, βλ. Χ. Μπούρας, «Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* περ. Δ', 12 (1984), 240-241. Πρβλ. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σσ. 222-223, και υποσημ. 26. Ας σημειωθεί εδώ ότι η κτηματική περιουσία που η μονή εμφανίζεται να κατέχει στη Ζάκυνθο στα τέλη του 15ου αιώνα προήλθε από παραχωρήσεις του Λεονάρδου Γ' Τόκκου που χρονολογούνται πριν από το 1487, βλ. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σσ. 295, υποσημ. 29, 297-298.

47. Ευχαριστώ την κυρία Άννα Λαμπροπούλου για την παραπάνω πληροφορία.

τους στη μονή.⁴⁸ Το γεγονός εξάλλου ότι το 1306 η μονή δεν ανήκε πλέον διοικητικά στην επισκοπή Ωλένης, αλλά στην επισκοπή Κεφαλού της Σικελίας, αποτελεί ένδειξη ότι η κρίση που εκδηλώθηκε στην μοναστική κοινότητα των Στροφάδων τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή πιθανώς συνδέεται με γενικότερη υποχώρηση των δραστηριοτήτων των Βενεδικτίνων από την ευρύτερη περιοχή την ίδια περίοδο.⁴⁹ Οι επόμενες ειδήσεις για τη μονή, που έρχονται με απόσταση ενός περίπου αιώνα, καταδεικνύουν ότι στο μεταξύ διάστημα εγκαταλείφθηκε από τους Βενεδικτίνους και επανήλθε σε χέρια ορθοδόξων μοναχών. Μάλιστα, όταν ο Cristoforo Buondelmonti επισκέφθηκε το νησιωτικό σύμπλεγμα γύρω στα 1420 συνάντησε εκεί μια ακμαία μοναστική κοινότητα που ακολουθούσε το τυπικό της μονής του Αγίου Σάββα και αριθμούσε 50 κοινοβίατες μοναχούς.⁵⁰

Η επιβολή της λατινικής κυριαρχίας σε μεγάλο τμήμα των ελληνικών εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας δημιούργησε θεωρητικά ένα νέο γεωγραφικό πεδίο για την εξάπλωση της λατινικής Εκκλησίας και των ποικίλων οργανώσεών της. Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση ότι όλα σχεδόν τα θρησκευτικά τάγματα που είχαν αναπτυχθεί μέχρι εκείνη την εποχή στη μεσαιωνική Δύση, μοναστικά, εκκλησιαστικά, στρατιωτικά και επαιτικά, αλλά και όσα δημιουργήθηκαν στη συνέχεια, διείσδυσαν στα λατινικά κρατίδια από τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτηση του βυζαντινού χώρου.

Συγκριτικά όμως με τη δραστηριότητα που ανέπτυξαν τα υπόλοιπα τάγματα της καθολικής Εκκλησίας, το ενδιαφέρον των Βενεδικτίνων για επέκταση στην περιοχή εμφανίζεται μειωμένο. Οι αιτίες για την περιορισμένη ανάπτυξη των ιδρυμάτων του τάγματος στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο είναι σύνθετες και πρέπει να αναζητηθούν τόσο σε ενδογενείς όσο και σε εξωγενείς παράγοντες. Μια αιτία συνδέεται με την εσωτερική δομή των Βενεδικτίνων, και συγκεκριμένα με την αυτονομία που παραδοσιακά χαρακτήριζε τα μοναστικά τους ιδρύματα. Οι Βενεδικτίνοι δεν διέθεταν ούτε τη

48. Η ανάγκη να προφυλαχθούν από τις συνεχείς πειρατικές επιδρομές, οδήγησε τους ορθόδοξους μοναχούς να ζητήσουν τη συνδρομή της Βενετίας για την οχύρωση του κτηρίου της μονής στις αρχές του 15ου αιώνα, βλ. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων».

49. Ό.π.

50. Για την ιστορία της μονής κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, βλ. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σσ. 295 κ.εξ. Πρβλ. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων», σσ. 225-241.

συγκεντρωτική διοίκηση ούτε το θεσμικό πλαίσιο των νεότερων «διεθνών» ταγμάτων, που ευνοούσαν και ταυτόχρονα υποστήριζαν την εξάπλωσή τους σε ποικίλα γεωπολιτικά περιβάλλοντα. Είναι αλήθεια ότι, ήδη από τον 10ο αιώνα, σε διάφορες περιοχές της Δύσης αρκετές βενεδικτίνειες μονές είχαν εγκαταλείψει την αυτονομία τους για να συγκροτήσουν ενώσεις ιδρυμάτων που είχαν τη μορφή μοναστικών ομοσπονδιών ή συνδέσμων, με δεσμούς άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο χαλαρούς. Οι ενώσεις αυτές προέκυψαν από την ανάγκη των μοναστικών κοινοτήτων να περιορίσουν τις τάσεις εκκοσμίκευσης μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των ορίων και την επιστροφή στους αρχικούς στόχους του μοναχικού βίου.

Η πρωιμότερη μεταρρυθμιστική προσπάθεια σε αυτήν την κατεύθυνση, όπως είναι γνωστό, προήλθε από το περίφημο αββαείο του Κλουνί, το οποίο, εφαρμόζοντας ένα συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης κατά το πρότυπο της φεουδαρχικής διοικητικής ιεραρχίας, δημιούργησε ένα ευρύτατο δίκτυο δορυφόρων ιδρυμάτων σε άμεση εξάρτηση από τη μητέρα μονή, μια «μοναστική αυτοκρατορία», που εξελίχθηκε στην ουσία σε ένα διακριτό οργανισμό μέσα στο σώμα των Βενεδικτίνων. Η κλουνιακή μεταρρύθμιση επέφερε την πρώτη αποφασιστική ρήξη με την παράδοση των μαύρων μοναχών, ασκώντας σημαντική και μακροπρόθεσμη επίδραση στον δυτικό μοναχισμό, καθώς οι καθεστωτικές καινοτομίες και οι αλλαγές στο λειτουργικό τυπικό που εισήγαγε η μονή της Βουργουνδίας υιοθετήθηκαν ακόμα και από μοναστικές κοινότητες που δεν ανήκαν στο δίκτυό της.⁵¹ Μεταρρυθμιστικές μοναστικές ενώσεις εμφανίστηκαν σποραδικά και στη διάρκεια του 12ου αιώνα, αλλά τα φαινόμενα αυτά δεν επεκτάθηκαν στην πλειονότητα των μοναστηριών που εξακολούθησε να εμμένει στην αρχή της αυτονομίας των ιδρυμάτων.

51. Ορισμένες από αυτές τις μονές, όπως το Fleury και το Hirsau, αναδείχθηκαν σε μεταρρυθμιστικά κέντρα κατά τους 10ο και 11ο αιώνες, συγκροτώντας με τη σειρά τους μοναστικά δίκτυα. Την ίδια περίοδο το αββαείο του Gorze, κοντά στο Metz, ηγήθηκε μιας ανάλογης ανανεωτικής κίνησης στις γερμανικές χώρες. Σε αντίθεση όμως με τη συγκεντρωτική πατριαρχική δομή του κλουνιακού συστήματος, οι μοναστικοί οργανισμοί που ξεπήδησαν από τις παραπάνω μεταρρυθμίσεις συνιστούσαν ελεύθερες ενώσεις μοναστηριών με επίκεντρο το αββαείο από το οποίο είχαν λάβει το λειτουργικό τους τυπικό, χωρίς νομική εξάρτηση από αυτό. Για τις μοναστικές μεταρρυθμίσεις στη Δύση κατά τη διάρκεια του κεντρικού μεσαίωνα, βλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 83-106.

Τις ανεξάρτητες κοινότητες των μαύρων μοναχών έπληξε πρώτα και βαθύτερα η κρίση που εκδηλώθηκε στους κόλπους του παραδοσιακού μοναχισμού στα τέλη του 12ου αιώνα, οι οποίες αδυνατώντας να προσαρμοστούν στα νέα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα, εισήλθαν σε μακρά περίοδο ύφεσης, με κύρια χαρακτηριστικά τη χαλάρωση της κανονικής πειθαρχίας, την οικονομική δυσπραγία, την υλική κατάπτωση και τη μείωση τού αριθμού των μοναχών. Την παρακμή των περισσότερων ιδρυμάτων επιτάχυνε περαιτέρω η πρακτική της παραχώρησης του αξιώματος του ηγούμενου σε κοσμικούς ιεράρχες ή σε λαϊκούς (*commenda*), οι οποίοι συχνά καρπώνονταν τα εισοδήματα των μοναστηριών χωρίς να ενδιαφέρονται για τις συνθήκες άσκησης των μοναχών.⁵²

Η ανάγκη αναμόρφωσης των μαύρων μοναχών, ώστε να ανακτήσουν τη χαμένη ζωτικότητα τους και να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της νέας εποχής, έγινε αντιληπτή στις παπικές αρχές ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα. Οι απόψεις του πάπα Ιννοκέντιου Γ' σχετικά με την επίλυση των προβλημάτων του παραδοσιακού μοναχισμού αποκρυσταλλώθηκαν στην Τέταρτη Σύνοδο του Λατερανού το 1215, στη διάρκεια της οποίας θεσπίστηκε η διενέργεια τακτικών επίσημων ελέγχων στα μοναστήρια και η σύγκλιση τριετούς γενικής συνέλευσης των ηγούμενων των ιδρυμάτων σε επίπεδο εκκλησιαστικής περιφέρειας, με πειθαρχικές και νομοθετικές εξουσίες. Ωστόσο, ούτε οι συνοδικές αποφάσεις ούτε τα συμπληρωματικά μέτρα των παπών του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα –με σημαντικότερο τη διοικητική αναδιάρθρωση που επιχείρησε ο πάπας Βενέδικτος ΙΒ', το 1336, συστήνοντας 36 επαρχίες, στις οποίες υπήχθησαν όλες οι βενεδικτίνειες μονές– είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς η εφαρμογή των μέτρων προσέκρουσε στον συντηρητισμό και την άρνηση πολλών μοναστικών κοινοτήτων να δεχθούν τις έξωθεν παρεμβάσεις.⁵³

Την ίδια εποχή, και ενώ τα μεγάλα μοναστικά κέντρα που στο παρελθόν είχαν ηγηθεί ανάλογων προσπαθειών κώφευαν στα αιτήματα για μεταρρυθμίσεις, έχοντας επαναπαυθεί στην άνεση και την ασφάλεια που τους παρείχε η τεράστια οικονομική δύναμή τους και η ευρεία αποδοχή από

52. Για τον θεσμό της *commenda*, βλ. Lawrence, *Medieval monasticism*, σσ. 281-282.

53. Για την αναδιοργάνωση των βενεδικτίνειων μονών από τον Ιννοκέντιο Γ' και τους διαδόχους του, βλ. U. Berlière, «Innocent III et la réorganisation des monastères bénédictins», *Revue Bénédictine* 32 (1920), 22-42, 145 -159.

το κοινωνικό σύνολο, ορισμένες ομάδες στον ιταλικό κυρίως χώρο επιχειρήσαν να δώσουν νέα πνοή στο μοναχικό βίο μέσα από την πιστή ερμηνεία του Κανόνα του αγίου Βενέδικτου. Ωστόσο, παρά την επιτυχία των προσπαθειών αυτών, η φθίνουσα πορεία των ιδρυμάτων του τάγματος συνεχίστηκε και στον επόμενο αιώνα.⁵⁴ Ας σημειωθεί ότι ο βενεδικτίνειος μοναχισμός δεν έπαψε να χαίρει ιδιαίτερου σεβασμού γιατί εξέφραζε πάντοτε τη συνέχεια της μοναστικής παράδοσης στη Δύση, όμως είχε χάσει πλέον τον κυρίαρχο ρόλο του τόσο στην Εκκλησία όσο και στην κοινωνία.

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές ότι η κρίση που εκδηλώθηκε στους κόλπους του παραδοσιακού μοναχισμού λίγο πριν από την Τέταρτη Σταυροφορία λειτούργησε ως τροχοπέδη στην εξάπλωση και εδραίωση των μαύρων μοναχών στον ελληνικό χώρο. Οι κοινότητες των Βενεδικτίνων αντιμετώπιζαν καθώς ήταν με τα χρόνια δυσεπίλυτα προβλήματα που κλόνιζαν τη λειτουργία των ιδρυμάτων τους απώλεσαν προοδευτικά την αρχική ορμή και τον δυναμισμό τους. Οι δυσλειτουργίες στο εσωτερικό των ιδρυμάτων αντικατοπτρίζονταν στη μείωση του όγκου των δωρεών και του αριθμού των νεοεισερχόμενων μοναχών, που ήταν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη και την εξακτίνωσή τους.

Τα προβλήματα αυτά πρέπει να ήταν οξύτερα στον ελληνικό χώρο, όπου τα ιδρύματα της καθολικής εκκλησίας συνδέθηκαν από την αρχή με τη λατινική κατάκτηση και παρέμειναν εν πολλοίς αποκομμένα από τον εγγύριο πληθυσμό εξαιτίας των δογματικών διαφορών, της γλώσσας και του διαφορετικού λειτουργικού τυπικού. Από την άλλη, ο λατινικός πληθυσμός που θα αναμενόταν να υποστηρίξει οικονομικά τη λειτουργία τους υπήρξε πάντοτε εξαιρετικά περιορισμένος, με εξαίρεση τις βενετικές και γενοουατικές κτήσεις. Οι οικογένειες των ηγεμόνων και των αξιωματούχων των φραγκικών και ιταλικών κρατιδίων της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας θεωρητικά είχαν τη δυνατότητα να ενισχύσουν τους μαύρους μοναχούς στις περιοχές τους, στην πράξη όμως έδειχναν προτίμηση σε άλλα μοναστικά ιδρύματα ή τάγματα. Την ίδια ώρα, στις βενετικές και γενοουατικές κτήσεις, οι Βενεδικτίνοι αντιμετώπιζαν τον ανταγωνισμό των νέων επαιτικών ταγμάτων, τα οποία είχαν αυξανόμενη απήχηση στα ανώτερα και μεσαία στρώματα των

54. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, τ. 3, Maredsous 1948, σσ. 3-154 κ.εξ. A. Vauchez, «The Religious Orders», *The New Cambridge Medieval History*, τ. 5 c.1198-c.1300, επιμ. D. Abulafia, Cambridge 1999, σσ. 221-230· Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 281-286.

αστικών κέντρων, καθώς προσέφεραν εναλλακτικές μορφές άσκησης και πνευματικής τελείωσης που συμβάδιζαν με τις κοινωνικές μεταβολές και τις ιδεολογικές εξελίξεις της εποχής. Στις παραπάνω δυσκολίες πρέπει να προστεθούν οι περιορισμοί στην άσκηση ποιμαντικού έργου από μοναχούς, που είχε επιβάλει η παπική Εκκλησία στο πλαίσιο των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων.⁵⁵

Το ζήτημα της μεταρρύθμισης των μοναστικών οργανισμών των Βενεδικτίνων αλλά και ολόκληρου του κλήρου γενικότερα απασχόλησε έντονα τους δυτικούς θεολόγους κατά τη μακρά περίοδο της αναταραχής του σχίσματος της καθολικής Εκκλησίας (1378-1414). Όταν, λοιπόν, η Σύνοδος της Κωνσταντίας, με το διάταγμα *Haec sancta synodus* διακήρυττε τη μεταρρύθμιση της Εκκλησίας *in capite et in membris*, τον Απρίλιο του 1415, ουσιαστικά εξέφραζε μια επιθυμία διάχυτη από καιρό στους εκκλησιαστικούς κύκλους της Δύσης.⁵⁶ Η επαρχιακή συνέλευση που διοργανώθηκε δύο χρόνια αργότερα στο προάστιο Peterhausen της Κωνσταντίας, υπό την αιγίδα της Συνόδου, υπήρξε το έναυσμα για σημαντικότερες και εξαιρετικά επιτυχημένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες βόρεια των Άλπεων, όπως το κίνημα επιστροφής στην αυστηρή τήρηση του Κανόνα του αββαείου του Μελκ της Αυστρίας.⁵⁷ Νοτιότερα, η μονή της Santa Giustina στην Πάδοβα, έχοντας μεταρρυθμισθεί ήδη το 1409 από τον ηγούμενο Ludovico Barbo, αποτέλεσε

55. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω σσ. 168-169.

56. E. Dellaruelle – E.-R. Labande – P. Ourliac, *L'Église au temps du Grande Schisme et de la crise consiliaire, Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, επιμ. A. Fliche – V. Martin, τ. 14/1, Παρίσι 1962, σσ. 1031-1100. Για τη σύνοδο της Κωνσταντίας και την επίδραση των αποφάσεών της στις μεταρρυθμίσεις των θρησκευτικών ταγμάτων κατά τον ύστερο μεσαίωνα, βλ. Ph. H. Stump, *The Reforms of the Council of Constance: (1414-1418)*, Leiden – Νέα Υόρκη – Κολωνία 1993, σσ. 154-159· D. Mertens, «Monastische Reformbewegungen des 15. Jahrhunderts: Ideen – Ziele – Resultate», *Reform von Kirche und Reich zur Zeit der Konzilien von Konstanz (1414-1418) und Basel (1431-1449)*, επιμ. I. Hlaváček – A. Patchovsky, Κωνσταντία 1996, σσ. 157-181. Γενικά για τα μεταρρυθμιστικά κινήματα των Βενεδικτίνων κατά τον 15ο αιώνα, βλ. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 3, σσ. 157 κ.εξ.· Lawrence, *Medieval Monasticism*, σ. 286.

57. Για τα μεταρρυθμιστικά κινήματα στον γερμανικό χώρο, βλ. ενδεικτικά L. Toke, «Abbey and Congregation of Melk», *The Catholic Encyclopedia*, τ. 10, Νέα Υόρκη 1911, 16 Αυγούστου 2011 <<http://www.newadvent.org/cathen/10167a.htm>>· M. Ott, «The Abbey of Bursfeld», *ό.π.*, τ. 3, Νέα Υόρκη 1908, 16 Αυγούστου 2011 <<http://www.newadvent.org/cathen/03084c.htm>>· Elke-Ursel Hammer, *Monastische Reform zwischen Person und Institution: zum Wirken des Abtes Meyer von Gross St. Martin in Köln (1454-1499)*, Göttingen 2001 [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 165- Studien zur Germania sacra 22].

το επίκεντρο ενός πνευματικά και οικονομικά ακμαίου μοναστικού συνδέσμου, στον οποίο εντάχθηκαν προοδευτικά τα περισσότερα μοναστηριακά ιδρύματα της Ιταλίας και της Σικελίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται η ιστορική μονή του Monte Cassino, κοιτίδα του βενεδικτίνειου μοναχισμού, που η εισδοχή της στον Σύνδεσμο το 1505, είχε ως συνέπεια τη μετονομασία του σε Congregazione Cassinense. Τα επόμενα χρόνια ο Σύνδεσμος συνέχισε να αναπτύσσεται με ανοδικούς ρυθμούς, αγγίζοντας το απόγειο της δόξας του την εποχή που ξέσπασε η Μεταρρύθμιση.⁵⁸

Σε αυτό το κλίμα ανανέωσης του βενεδικτίνειου μοναχισμού εγγράφεται η ίδρυση, σε όψιμη εποχή, στις 12 Μαΐου 1427, της μονής της Santa Maria della Misericordia, γνωστής και ως Santa Maria della Cisterna, στη γενοουατική αποικία του Γαλατά, στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁹ Ιδρυτής του κοινοβίου σύμφωνα με την Valeria Polonio ήταν ο βενεδικτίνος μοναχός Gregorio Corsanego, γόνος γενοουατικής οικογένειας από το Πέραν, ο οποίος είχε λάβει την κουρά σε μοναστικό ίδρυμα της Γένοβας, πιθανώς στην μεταρρυθμιστική μονή του San Girolamo di Cervara. Οι δεσμοί του Corsanego με το παραπάνω ίδρυμα δεν επιβεβαιώνονται από τις διαθέσιμες πηγές, όμως, όπως επισημαίνει η ίδια, η απόφασή του να εγκαθιδρύσει βενεδικτίνηια μονή και μάλιστα στη μεθόριο της λατινικής χριστιανοσύνης τη δεδομένη

58. Για τον Ludovico Barbo και τον Σύνδεσμο της Santa Giustina, βλ. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, τ. 3, σσ. 157-174· G. Penco, *Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del medioevo*, Μιλάνο 2002², σσ. 308-328· B. Collett, *Italian Benedictine Scholars and the Reformation. The Congregation of Santa Giustina*, Οξφόρδη 1985, σσ. 1-27. Βλ. επίσης, F. G. B. Trolese, «Decadenza e rinascita dei monasteri veneti nel basso medioevo», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale. Atti del Convegno di studi in occasione del Millenario di fondazione dell'Abbazia di S. Maria di Mogliano Veneto (Treviso), 30 novembre 1996*, επιμ. F. G. B. Trolese, Cesena, Badia di Santa Maria del Monte 1998 [Italia Benedetina, XVII], σσ. 185-199, με πλούσια βιβλιογραφία.

59. Την ιστορία της μονής μελέτησε εκτενώς ο E. Dalgio D'Alessio, «Le monastère de la Miséricorde de la Citerne de Péra ou de Saint-Benoît», *Echos d'Orient* 33 (1934), 59-93, με βάση δημοσιεύτα έγγραφα από το αρχείο της Γένοβας· βλ. επίσης, ο ίδιος, «Recherches sur l'histoire de la Latinité de Constantinople», *Echos d'Orient* 25 (1926), 32-33. Νέα στοιχεία που συμπληρώνουν και διευκρινίζουν σε πολλά σημεία την παλαιότερη μελέτη προσκομίζει η Valeria Polonio, «Studi di storia monastica ligure», *Italia benedettina*, τ. 2 Liguria Monastica, Cesena 1979 [Pubblicazioni del Centro storico benedettino Italiano], σσ. 401-421, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την λειτουργία της μονής κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. F. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Παρίσι 1894², σσ. 234-270.

χρονική στιγμή δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μόνο σε συνάρτηση με ένα από τα μεταρρυθμιστικά κέντρα της εποχής. Συνιδρυτής της μοναστικής κοινότητας, που εγκαταστάθηκε στο κτηριακό συγκρότημα της εγκαταλεμμένης βενεδικτίνειας μονής του San Benedetto, στη συνοικία di Agerio κοντά στα τείχη της αποικίας,⁶⁰ υπήρξε ενδεχομένως ο Nicolò Mainetto, ο οποίος μνημονεύεται στις σύγχρονες πηγές ως *primo fondatore*. Ο τελευταίος ανέλαβε τη διοίκηση του ιδρύματος μετά από τον διορισμό του Corsanego στη θέση του επισκόπου Τραπεζούντας το 1429 και στα 20 χρόνια της ηγεμονίας του η μοναστική κοινότητα γνώρισε περίοδο πνευματικής ακμής και οικονομικής ευημερίας. Ο θρησκευτικός ζήλος και η παραδειγματική πειθαρχία των μοναχών στους κανόνες του μοναχικού βίου ανέδειξαν τη μονή μέσα σύντομο χρονικό διάστημα σε σημαντικό θρησκευτικό κέντρο της γενουατικής παροικίας, όπως καταδεικνύει το πλήθος των δωρεών που δέχθηκε. Χάρη σε αυτές και στις επενδύσεις των μοναχών, η μονή απέκτησε αξιόλογη περιουσία, αποτελούμενη από ακίνητα στον Γαλατά και την Κωνσταντινούπολη καθώς και μετοχικούς τίτλους του μεγάλου τραπεζοπιστικού ιδρύματος της Γένοβας, της *casa di San Giorgio*.⁶¹

Η σύνθεση της μοναστικής κοινότητας στα μέσα του 15ου αιώνα αποτελούσε μικρογραφία της κοσμοπολίτικης γενουατικής συνοικίας. Το κοινόβιο

60. Η ίδρυση της εκκλησίας και της μονής του San Benedetto τοποθετείται στα χρόνια του πάπα Ουρβανού Ε' (1362-1370), βλ. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, σσ. 232-234. Δεν είναι σαφές η μονή είχε επιλεγεί από την αρχή ως ο τόπος εγκατάστασης της νέας μοναστικής κοινότητας, γιατί στο έγγραφο του 1426, με το οποίο η γενουατική κυβέρνηση ενημέρωνε τις τοπικές αρχές για τη φορολογική απαλλαγή που είχε εξασφαλίσει ο Corsanego, αναφέρει την πρόθεσή του να εγκατασταθεί σε μοναστήρι *...iam constructum vel forsian construendum*. Η μονή της Santa Maria della Misericordia μνημονεύεται σε έγγραφο του 1437 ως *constructum noviter*, γεγονός που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η νέα μοναστική κοινότητα ανακίνησε εκ βάθρων και πιθανώς επεξέτεινε τις υπάρχουσες κτηριακές εγκαταστάσεις, βλ. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σσ. 404-406, και υποσημ. 13.

61. Ο αρχικός πυρήνας της ακίνητης περιουσίας της Santa Maria della Cisterna πιθανώς προήλθε από τη διαλυμένη μονή του San Benedetto. Εκτός από τα μισθώματα των σπιτιών, η μονή είχε εισοδήματα και από την εκμετάλλευση των κήπων που κατείχε, οι οποίοι τον 16ο αιώνα απέδιδαν περί τα 100 δονάτια ετησίως, βλ. L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera*, Genova 1888, αρ. 28, σσ. 406-408. Στα μέσα της ένατης δεκαετίας του 15ου αιώνα η μονή κατείχε 65 μετοχές. Από αυτές, οι 17 ½ της είχαν παραχωρηθεί μέσα σε μια τριετία από τη συμπλήρωση 10 χρόνων λειτουργίας. Χαρακτηριστικός είναι ο όρος περί τήρησης της μοναστικής πειθαρχίας που έθεταν οι δωρητές μετοχών για τη συνέχιση της καταβολής των μερισμάτων, βλ. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σσ. 408 και 420.

αριθμούσε δεκαέξι μέλη, καταγόμενα από την τοπική κοινωνία και διάφορες περιοχές της επικράτειας της Γένοβας, τη Σικελία και την Ιβηρική Χερσόνησο, αριθμός όχι αμελητέος αν ληφθούν υπόψη αφενός η περιορισμένη πληθυσμιακή δεξαμενή από την οποία μπορούσε να αντλήσει το ανθρωπινό δυναμικό της η μονή και αφετέρου οι διαρκώς επιδεινούμενες πολιτικές συνθήκες λόγω της τουρκικής προέλασης. Το ζήτημα της τροφοδότησης της μοναστικής κοινότητας με νέα μέλη και ο εν δυνάμει κίνδυνος χαλάρωσης της μοναστικής πειθαρχίας εξαιτίας της γεωγραφικής απομόνωσης του ιδρύματος και της αποκοπής των μοναχών από τον κορμό του δυτικού μοναχισμού φαίνεται ότι απασχόλησαν τον ηγούμενο Mainetto, ο οποίος το 1449, ύστερα από επίμονες διαπραγματεύσεις με την ηγεσία της Santa Giustina και την Αγία Έδρα, πέτυχε τελικά την ένταξη της Santa Maria della Misericordia στο δίκτυο των μεταρρυθμιστικών μοναστηριών του Συνδέσμου.

Η αποδοχή της μονής από τον Σύνδεσμο συνεπαγόταν την άμεση παραίτηση του ίδιου από το αξίωμα του ηγούμενου και τον διορισμό νέου *priore* από την κεντρική αρχή, ο οποίος έπρεπε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να υλοποιηθεί και στην πράξη η παράδοση του ιδρύματος και η ανάληψη των καθηκόντων της νέας διοίκησης. Ωστόσο, η διαδικασία της παράδοσης του ιδρύματος καθυστέρησε ενάμισι χρόνο, διότι ο *priore* και οι τρεις μοναχοί που επελέγησαν από τα κεντρικά όργανα του Συνδέσμου για να τον συνοδεύσουν, δεν απέπλευσαν ποτέ από τη Βενετία για τη Ρωμανία, λόγω της πανώλης που έπληττε την εποχή εκείνη την πόλη και της επικινδυνότητας του σχεδιαζόμενου ταξιδιού. Τον Μάιο του 1450, η γενική συνέλευση του Συνδέσμου εξέλεξε στη θέση του *priore* τον don Pafnuzio di Genova, ο οποίος τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στη μονή, παρουσία της συνέλευσης των μοναχών και εγκρίτων εκπροσώπων της παροικίας του Γαλατά, παρέλαβε εξ ονόματος της Santa Giustina το νέο μέλος της μοναστικής ένωσης.

Με την ένταξή της στον μοναστικό Σύνδεσμο, η κοινότητα της Santa Maria della Misericordia απώλεσε την αυτονομία της, αφού στο εξής τόσο σε διοικητικό όσο και σε πνευματικό επίπεδο ήταν υποκείμενη στις αποφάσεις ενός εξωτερικού κεντρικού οργάνου, από την άλλη πλευρά όμως εξασφάλισε εγγυήσεις για ομαλή διοίκηση καθώς και για την αυστηρή τήρηση των μοναστικών κανόνων, απαραίτητες και αναγκαίες συνθήκες για τη συνέχιση της

λειτουργίας του ιδρύματος και την άσκηση των μοναχών. Δεν αποκλείεται μεταξύ των μελλοντικών κινδύνων που ήθελε να αποτρέψει ο ηγούμενος Mainetto, όταν προωθούσε την ιδέα της ένωσης του ιδρύματός του με τη Santa Giustina, να είχε κατά νου και το ορατό πλέον ενδεχόμενο της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από του Τούρκους. Το γεγονός πάντως ότι οι μοναχοί, ενώ φρόντισαν να μεταφέρουν στη Χίο τα λείψανά και τα πολυτιμότερα λατρευτικά αντικείμενα της μονής, δεν την εγκατέλειψαν στα χρόνια αμέσως μετά την άλωση θα μπορούσε να εκληφθεί ως τεκμήριο του αισθήματος ασφάλειας και σταθερότητας που η πρόσφατη καθεστωτική αλλαγή είχε ενσταλάξει στη μοναστική κοινότητα.⁶²

Είναι γνωστό ότι οι Γενουάτες του Γαλατά έσπευσαν να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της παροικίας τους, δηλώνοντας από τις πρώτες κιόλας ώρες της οθωμανικής κατάκτησης υποταγή στον Μωάμεθ Β'. Σε αντάλλαγμα, ο σουλτάνος αναγνώρισε τα εμπορικά προνόμια και τις απαλλαγές που απολάμβαναν επί Παλαιολόγων και ανέλαβε να προστατεύσει την προσωπική ελευθερία και την περιουσία των κατοίκων της παροικίας, η οποία έπαψε μεν να υφίσταται νομικά, αλλά διατήρησε την εσωτερική αυτονομία της και δικαιώματα αυτοδιοίκησης. Έτσι, παρότι η ραγδαία προέλαση των Οθωμανών και ο φόβος των επερχόμενων αγριοτήτων είχε προξενήσει κύμα εξόδου του πληθυσμού, η εμπορική δραστηριότητα στη γενουατική παροικία πολύ γρήγορα επανήλθε στους κανονικούς της ρυθμούς. Σε ότι αφορά τις θρησκευτικές ελευθερίες, ο σουλτάνος επέτρεψε στα ιδρύματα της καθολικής Εκκλησίας να εξακολουθήσουν την λειτουργία τους, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα των λατίνων κατοίκων να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στις δικές τους εκκλησίες, υπό το όρο ότι δεν θα ηχούσαν τις καμπάνες τους.⁶³

Η μονή της Santa Maria, επωφελούμενη από τις ευνοϊκές για το καθολικό δόγμα ρυθμίσεις, συνέχισε να υφίσταται, ωστόσο μια δεκαετία αργό-

62. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σσ. 409-413. Καταγραφή των κινητών αντικειμένων της μονής που είχαν σταλεί στη Χίο του 1473 δημοσιεύεται από τον Belgrano, *Documenti*, σσ. 400-402, αφ. 24.

63. Για την παράδοση της παροικίας στο σουλτάνο καθώς και τα προνόμια και τις υποχρεώσεις των Γενουατών του Γαλατά επί οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. L. Mittler, «The Genoese in Galata: 1453-1682», *International Journal of Middle East Studies* 10/1 (1979), 73-76· πρβλ. G. Pitarino, «The Genoese in Pera-Turkish Galata», *Mediterranean Historical Review* 1/1 (1986), 63-85, και ειδικά 66. Βλ. επίσης Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σ. 412.

τερα είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τα πρώτα προβλήματα, τα οποία εντοπίζονταν στη δραστική μείωση του αριθμού των μοναχών και κυριότερα στην αδυναμία προσέλκυσης νέων μελών. Από τα δεκαέξι μέλη που είχε η μοναστική κοινότητα το 1450, μόνον δύο μοναχοί και ο *priore* υπήρχαν το 1475. Ενώ στο ίδιο διάστημα, δεν καταγράφεται κανένα νέο μέλος, με εξαίρεση τους δύο μοναχούς που περιβλήθηκαν το μοναχικό σχήμα τη χρονιά της ένταξης της μονής στο Σύνδεσμο της Santa Giustina. Πληρεξούσιο του έτους 1475, σχετικά με την είσπραξη οφειλών προς τη μονή από εκκρεμείς υποθέσεις στο Πέραν και την Κωνσταντινούπολη, φανερώνει ότι, αν και λιγοστοί, οι μοναχοί δεν είχαν πάψει να μεριμνούν για τα οικονομικά ζητήματα του ιδρύματος.

Η σιωπή των πηγών δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις σχέσεις τη μονής με τον μοναστικό Σύνδεσμο κατά την περίοδο αυτή, ωστόσο είναι πολύ πιθανό ότι οι επαφές τους είχαν περιοριστεί σημαντικά, λόγω της μεγάλης απόστασης και των δυσμενών πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή. Αποκομμένη από την έδρα του Συνδέσμου και συρρικνωμένη αριθμητικά, η μοναστική κοινότητα συνιστούσε πρόσφορο έδαφος για τη δράση διαφόρων επιτήδειων, οι οποίοι εποφθαλμιούσαν τα πλούσια εισοδήματα της μονής. Μεταξύ των ετών 1475-1476, οι μοναχοί έπεσαν θύμα οικονομικής απάτης, με αποτέλεσμα να απολέσουν ποσό της τάξεως των 400 δονκάτων από μερίσματα των μετοχών τους στην τράπεζα του San Giorgio. Η υπόθεση παραπέμφθηκε στη δικαιοσύνη, όμως, παρόλο που η μονή δικαιώθηκε τόσο σε πρώτο βαθμό από το δικαστήριο της Χίου όσο και στην έφεση που κατατέθηκε στη Γένοβα το 1481, η καταβολή των χρημάτων εκκρεμούσε ακόμα πολλά χρόνια αργότερα και κατά τα φαινόμενα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Η συρρίκνωση του κοινοβίου, οι ποικίλης φύσεως οικονομικές εκκρεμότητες και οι δικαστικές περιπέτειες στις οποίες είχαν εμπλακεί οι μοναχοί σε συνδυασμό με τον παράτυπο διορισμό του μοναχού Bernardo di Camogli στη θέση του ηγούμενου του ιδρύματος γύρω στα 1478, επέτρεψαν στον φραγκισκανό fra Bernardino di Levanto να πετύχει την παραχώρηση του μοναστηριού από την Αγία Έδρα, με το πρόσχημα της χαλάρωσης της μοναστικής πειθαρχίας. Η μοναστική κοινότητα αντέδρασε άμεσα, ενημερώνοντας την κεντρική αρχή του Συνδέσμου για τις προθέσεις του Φραγκισκανού, η οποία με τη σειρά της προχώρησε στην εκλογή νέου *priore*. Ο τελευταίος, αφού διόρισε ως αντικαταστάτη του τον Bernardo di Camogli, ταξίδεψε στη Ρώμη

για να ζητήσει την ανάκληση της παραχώρησης και παράλληλα ανακίνησε το ζήτημα της καταβολής των 400 δουκάτων και εξασφάλισε από τη γενουατική κυβέρνηση την άδεια για την μεταφορά των κινητών αντικειμένων του μοναστηριού από τη Χίο στη Γένοβα. Στο μεταξύ, ο fra Bernardino έφτασε στον Γαλατά και, εφοδιασμένος με τα σχετικά αποδεικτικά έγγραφα, επιχείρησε να εισέλθει με δόλο στο μοναστήρι, χωρίς επιτυχία.

Τη ίδια ώρα, ο Σύνδεσμος αποφάσισε να αναστείλει τη λειτουργία του κοινοβίου, αλλά να διατηρήσει σε λειτουργία την εκκλησία του ιδρύματος, για τις ανάγκες της οποίας επαρκούσαν οι πόροι από την ακίνητή της του περιουσία, και να διαθέσει τα έσοδα από τα μερίσματα των μετοχών για την ενίσχυση άλλων μελών του στην ιταλική χερσόνησο που αντιμετώπιζαν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις συσπείρωσαν τους γενουάτες εμπόρους και *burgenses* του Γαλατά γύρω από το τοπικό μοναστικό ίδρυμα, η επιβίωση του οποίου συμβόλιζε το σφρίγος του καθολικού δόγματος αλλά και το υψηλό θρησκευτικό φρόνημα των ιδίων και των οικογενειών τους σε αλλόθρησκο περιβάλλον. Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες που ανέλαβαν επιφανή μέλη της εμπορικής παροικίας είτε μεταβαίνοντας στην Αγία Έδρα είτε με επιστολές που απέστειλαν προς τον Σύνδεσμο, ζητώντας την άμεση αποδέσμευση των εισοδημάτων του ιδρύματος, την αποστολή νέων μοναχών και την επαναφορά του προηγούμενου *priore*, έπεσαν στο κενό.

Από την εσωτερική διαμάχη επωφελήθηκε ο αρχιεπίσκοπος της Γένοβας, καρδινάλιος Paolo Campofregoso, ο οποίος το 1486 εξασφάλισε από την παπική αρχή να αποδίδονται τα μερίσματα των μετοχών στο ταμείο της αρχιεπισκοπής και στο νοσοκομειακό μοναστηριακό ίδρυμα του Sant'Antonio di Pré, του οποίου ήταν ηγούμενος *commendatario*, έως ότου θα αποκαθίστατο η κανονική πειθαρχία στη μονή της Santa Maria della Misericordia. Έχοντας απολέσει σημαντικό μέρος των εσόδων της, πρωτίστως όμως την υποστήριξη του μοναστικού δικτύου στο οποίο ανήκε, η ανίσχυρη πλέον, φθίνουσα βενεδικτίνηα κοινότητα οδηγήθηκε αναπόφευκτα σε εξαφάνιση, ενώ η διοίκηση της εκκλησίας του ιδρύματος ανατέθηκε στο εξής σε επιτρόπους που προέρχονταν από άλλα θρησκευτικά τάγματα.⁶⁴ Αν για όλους όσοι

64. Με τη διοίκηση της εκκλησίας εναπλάκησαν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα κυρίως Δομηνικανοί και Φραγκισκανοί μοναχοί. Από το 1609 έως το 1673, στο κτηριακό συγκρότημα της μονής εγκαταστάθηκαν Ιησουίτες, τους οποίους διαδέχθηκαν μετά από κενό 10 χρόνων, το 1683, γάλλοι Λαζαριστές, βλ. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σσ. 412-421.

με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν συμβάλει στην παρακμή της, η μικρή βενεδικτίνηια κοινότητα στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν θεωρείτο σημαντική και ως εκ τούτου ήταν αναλώσιμη, δεν ίσχυε το ίδιο για τα, κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα, εισοδήματά της από τις περιήφημες μετοχές της τράπεζας του San Giorgio. Τόσο ο Σύνδεσμος όσο και οι κατά καιρούς διαχειριστές της εκκλησίας εξακολούθησαν μετά τη διάλυσή της να διεκδικούν μερίσματα από κέρδη προηγούμενων χρήσεων και εκείνα που θα προέκυπταν στο μέλλον.⁶⁵

Παράλληλα με τα ανδρικά κοινόβια, στον ελληνικό χώρο μετά το 1204 λειτούργησαν τουλάχιστον δύο βενεδικτίνηια ιδρύματα για γυναίκες. Πρόκειται για τις γυναικείες μονές του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Αικατερίνης, στον βούργο και στην πόλη του Χάνδακα, αντίστοιχα, με μακρόχρονη παρουσία και οι δύο. Η πρώτη ιδρύθηκε πριν το 1266, όπως συνάγεται από την έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της περιουσιακής διένεξης του λατίνου αρχιεπισκόπου της Κρήτης με το βενετικό Δημόσιο, η οποία διευθετήθηκε με τη μεσολάβηση του πάπα Κλήμη Δ' εκείνη τη χρονιά.⁶⁶ Οι συνθήκες θεμελίωσης της μονής παραμένουν σκοτεινές, ωστόσο απόφαση του δικαστηρίου του δούκα της Κρήτης του έτους 1314 σχετικά με την ακίνητη περιουσία της επιτρέπει να εικάσουμε ότι οικοδομήθηκε σε οικοπέδο που είχε παραχωρηθεί από το Δημόσιο για τον σκοπό αυτό. Η μονή της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη του Χάνδακα μαρτυρείται για πρώτη φορά, τουλάχιστον με βάση τις έως σήμερα δημοσιευμένες πηγές, στη διαθήκη της Daria, συζύγου του Paolo Quirini, το 1318.⁶⁷

65. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», σσ. 420-421 και Belgrano, *Documenti*, σσ. 403-409.

66. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), 79-98, ειδικά 88-89· ο ίδιος, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248 – 1548), Ιωάννινα 1985, σ. 57, για τη θέση της μονής στην περιοχή του παλαιού βούργου, βλ. σ. 97 και τον χάρτη στη σ. 102. Η αντιδικία καθολικής Εκκλησίας-βενετικής Πολιτείας τυπικά διευθετήθηκε το 1266, αλλά οι προστριβές λόγω της μη εφαρμογής των σχετικών αποφάσεων συνεχίστηκαν έως και τον 14ο αιώνα. Για την υπόθεση αυτή εκτός από τις παραπάνω μελέτες, βλ. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 331-352· Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XII secolo*, Νάπολη 1963, σσ. 15-16, 109-115.

67. *Wills from Late Medieval Crete 1312-1420*, εκδ. Sally McKee, τ. 1, Ουάσινγκτον 1998, αρ. 351, σ. 461.

Μολονότι δεν διασώζονται κατάλογοι με τα ονόματα των μοναχών που κατά καιρούς μόνασαν στα δύο ιδρύματα, μεμονωμένες αναφορές από διάφορες χρονικές περιόδους υποδεικνύουν ότι απευθύνονταν κυρίως στις γυναίκες των βενετικών οικογενειών του νησιού και μάλιστα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Σε ότι αφορά τα μεγέθη των μοναστικών κοινοτήτων, στοιχεία διαθέτουμε μόνο για εκείνην της Αγίας Αικατερίνης, η οποία το 1462 αριθμούσε μόνον έξι μέλη. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός όλης της ιστορικής της διαδρομής, διότι την συγκεκριμένη περίοδο η μοναστική κοινότητα βρισκόταν σε παρακμή.⁶⁸ Η αμφιλεγόμενη ηθική και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των μοναχών ως συνέπεια της χαλάρωσης των κανόνων, που διήπαν τη μοναστική κοινότητα, επέβαλαν τη μεταρρύθμιση του ιδρύματος, με αποτέλεσμα την ανάληψη της διοίκησής του από μοναχές του τάγματος των Δομηνικανών.⁶⁹ Ενώ ως αναληθής ελέγχεται η πληροφορία αγνώστου συγγραφέα των αρχών του 17ου αιώνα ότι η διοίκηση της μονής του Αγίου Γεωργίου είχε ανατεθεί σε μοναχές του τάγματος των *Servi di Maria*, αφού στις αναφορές των ιεραρχών της Κρήτης προς την αποστολική έδρα σχετικά με την κατάσταση του λατινικού κλήρου των ετών 1637 και 1659 μνημονεύεται ως βενεδικτίνειο ίδρυμα.⁷⁰

Έως και τον 15ο αιώνα πάντως η πνευματική θρησκευτικότητα των μοναχών και το συνδεόμενο με αυτήν χάρισμα της μεσολάβησης με το θείο, επεφύλασσε για τις δύο μοναστικές κοινότητες εξέχουσα θέση μεταξύ των

68. Μείωση του αριθμού των μελών των γυναικείων μονών σημειώνεται και στη βενετική λιμνοθάλασσα κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, βλ. Élisabeth Crouzet-Pavan, «Les monastères sentinelles. Notes sur la géographie sacrée vénitienne», *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe – XVe siècle)*, *Mélanges en l'honneur de Paul L'Hermite-Leclercq*, επιμ. P. Henriet – A.-M. Legras, Παρίσι 2000 [Cultures et Civilisations Médiévales XXIII], σσ. 161-162. Για την παρακμή των γυναικείων μοναστικών κοινοτήτων στη Βενετία, βλ. S. J. M. Fois, «I religiosi: decadenza e fermenti innovatori», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna, Contributi alla storia della Chiesa di Venezia* 3, επιμ. Vian Giovanni, Βενετία 1989, σσ. 156-160.

69. Το σχετικό αίτημα της πρεσβείας των φεουδαρχών του Χάνδακα δημοσιεύει ο F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σσ. 22-24. Πρβλ. H. Noiret, *Documents inédites pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485 tirés des archives de Venise*, Παρίσι 1892, σσ. 480-481.

70. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, Βενετία 1908, σ. 129· M. Petta, «La chiesa latina di Creta negli ultimi anni del dominio Veneto», *Bolletino della badia greca di Grottaferrata* n. s. 22 (1968), αρ. 3 (13), 29, και αρ. 8 (27), 49.

πολύαριθμων θρησκευτικών ιδρυμάτων της πόλης του Χάνδακα. Ο σεβασμός που απολάμβαναν οι μοναχές και η βαθιά εδραιωμένη στην τοπική κοινωνία πεποίθηση για την ιδιαίτερη δύναμη των προσευχών τους αποτυπώνονται στα πολύαριθμα κληροδοτήματα των πιστών.⁷¹ Σχεδόν ίσα καταμερισμένοι μεταξύ των δύο φύλων –με ελαφρά υπεροχή των γυναικών– και προερχόμενοι από όλες τις κοινωνικές ομάδες του αστικού κέντρου, αλλά και από την μητρόπολη, οι δωρητές συνιστούν, ως προς το φύλο και την κοινωνική προέλευση, αντιπροσωπευτικό δείγμα του καθολικού πληθυσμού της κρητικής πρωτεύουσας. Ως επί το πλείστον στις διαθήκες τους κληροδοτούν διάφορα χρηματικά ποσά στις μοναχές συνήθως και των δύο ιδρυμάτων ή σε συγκεκριμένα πρόσωπα που κατονομάζουν ειδικά για να προσευχηθούν για την ψυχή των ίδιων ή προσφιλών τους προσώπων και για να ψάλλουν συγκεκριμένες ακολουθίες.⁷² Σε ορισμένες περιπτώσεις διατυπώνουν συγκεκριμένες επιθυμίες, όπως να ταφούν με το μοναχικό ένδυμα του τάγματος ή να ληφθεί μέρος ώστε παραμείνει αναμμένο ένα καντήλι επί ένα χρόνο μπροστά από την εικόνα της αγίας Αικατερίνης κ.ά. Σπανιότερα, τέλος, αφήνουν χρήματα για την ενίσχυση των ιδρυμάτων και τη συντήρηση των ναών τους. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι ούτε σε αριθμό ούτε και σε ύψος, τα κληροδοτούμενα ποσά δεν μπορούν να συναγωνιστούν τις αντίστοιχες δωρεές προς τα ιδρύματα των Δομηνικανών, των Φραγκισκανών και των Ερημιτών, που κατέχουν αδιαμφισβήτητα τις πρώτες τρεις θέσεις στις προτιμήσεις των πιστών.

Οι δύο μονές, εκτός από την προφανή θρησκευτική λειτουργία που επιτελούσαν, παρέχοντας σε γυναίκες με θρησκευτική κλίση τη δυνατότητα

71. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν βασίζονται σε δείγμα 653 δημοσιευμένων διαθηκών της περιόδου 1312-1420, από τις οποίες 102 περιέχουν κληροδοτήματα προς τα δύο μοναστικά ιδρύματα, βλ. McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, τ. 1-2, αρ. 8, 16, 17, 19, 20, 27, 34, 56, 57, 64, 69, 73, 78, 81, 120, 123, 125, 135, 141, 144, 145, 146, 153, 156, 165, 176, 182, 188, 198, 205, 206, 208, 209, 210, 218, 219, 220, 224, 225, 239, 253, 255, 256, 265, 266, 273, 275, 280, 301, 315, 317, 321, 327, 328, 329, 343, 345, 351, 352, 359, 386, 418, 425, 434, 469, 472, 492, 496, 500, 507, 517, 526, 527, 532, 536, 544, 560, 637, 644, 645, 658, 659, 660, 678, 691, 693, 696, 721, 726, 734, 736, 737, 738, 770, 772, 775, 777, 783.

72. Τα κληροδοτούμενα ποσά κυμαίνονταν από 18 grossi έως 10 βενετικές λίρες, με συνηθέστερα τα ποσά μεταξύ δύο και πέντε υπερπύρων. Ονομαστικά αναφέρονται οι μοναχές Enida (Ninda, Nida) Dandolo από τη μονή του San Giorgio (ό.π., αρ. 19, 182, 386) και Souranna, Helena Cariola του ποτέ Achioldi, Filippa Abramo από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης (αρ. 386, 496).

να βιώσουν την ασκητική εμπειρία, προσέφεραν και μια πολύ σημαντική κοινωνική υπηρεσία, σε απόλυτη αντιστοίχιση με τα γυναικεία μοναστικά ιδρύματα της μεσαιωνικής Δύσης. Λειτουργούσαν ως ασφαλή καταφύγια για τις χήρες και ως χώροι εγκλεισμού για τις θυγατέρες των οικογενειών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες λόγω φυσικών ή οικονομικών κωλυμάτων έμεναν εκτός της «γαμήλιας αγοράς».⁷³ Ο όρκος της παρθενίας διαφύλασσε θεωρητικά την τιμή των οικογενειών τους από ενδεχόμενα σεξουαλικά σκάνδαλα. Στην πράξη όμως οι βεβιασμένοι εγκλεισμοί γυναικών που δεν είχαν την μοναχική έφεση, προκάλεσαν σημαντικές δυσλειτουργίες στα μοναστικά ιδρύματα, αφού οι μοναχές δυσανασχετούσαν με τις επιβεβλημένες συνθήκες διαβίωσης και αδιαφορούσαν για την τήρηση των μοναχικών όρκων. Η αυστηρότητα με την οποία η βενετική κυβέρνηση αντιμετώπισε όσους εκμαύλιζαν μοναχές στη διάρκεια του 14ου και 15ου αιώνα δεν στάθηκε ικανή να εκριζώσει το πρόβλημα στην επικράτειά της. Παρά ταύτα, από τον 15ο αιώνα και εξής τα ποσοστά εκμοναχισμού γυναικών αυξήθηκαν ραγδαία εξαιτίας της συνεχούς ανόδου του ύψους των προικιών.⁷⁴ Το 1462, οι φεουδάρχες της Κρήτης, ανήσυχοι για το μέλλον των υπεράριθμων ανύπαντρων θυγατέρων τους υπό την πίεση των αυξημένων οικονομικών τους υποχρεώσεων, απευθύνθηκαν στις μητροπολιτικές αρχές, ζητώντας να μερμηνήσουν για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των μοναχών και την αποκατάσταση της ηθικής τάξης στη μονή της Αγίας Αικατερίνης, ώστε να αποτελέσει κατάλληλο και ασφαλή χώρο υποδοχής για γυναίκες της κοινωνικής τους θέσης. Αποκαλυπτική της

73. Για τις πολλαπλές λειτουργίες των γυναικείων μοναστηριών στη μεσαιωνική Δύση, βλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σ. 217· Janet Burton, *The Monastic Order in Yorkshire 1069-1215*, Cambridge 1999, σσ. 139-143· Eileen Power, *Medieval English Nunneries c. 1275 to 1535*, Cambridge 1922, σσ. 3-41.

74. Για το ζήτημα της προίκας και τη βενετική νομοθεσία σχετικά με τους γάμους, βλ. St. Chojnacki, «Gender and the Early Renaissance State», *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*, Βαλτιμόρη 2000, σσ. 37-42· ο ίδιος, «Marriage Regulation in Venice, 1420-1535», *ό.π.*, σσ. 53-57· ο ίδιος, «Dowries and kinsmen», *ό.π.*, 132-152. Η πρακτική των βεβιασμένων εκμοναχισμών των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είχε πάρει εξίσου υπερβολικές διαστάσεις την ίδια χρονική περίοδο και στη Φλωρεντία καθώς και σε άλλες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Για τις μεταβολές στα μεγέθη των γυναικείων μονών στη Βενετία και την Φλωρεντία και τις αιτίες που τις προκάλεσαν, βλ. επίσης Jutta Gisela Spreling, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, Σικάγο 1999, σσ. 19-41· Sharon T. Strocchia, *Nuns and Nunneries in Renaissance Florence*, Βαλτιμόρη 2009, σσ. 1 κ.εξ.

έκτασης που έλαβε προοδευτικά το φαινόμενο και στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο είναι η αύξηση του ποσοστού των μελών της μεταρρυθμισμένης πλέον μοναστικής κοινότητας κατά 1300% στη διάρκεια του επόμενου αιώνα.⁷⁵

Ο βενεδικτίνειος μοναχισμός στην κοινοβιακή του μορφή προέβλεπε για τα μέλη κάθε μοναστικής κοινότητας μία κατά κυριολεξία κοινή ζωή, με βασικά χαρακτηριστικά την αποποίηση της ατομικής περιουσίας, την κοινοκτημοσύνη, το καθημερινό κοινό πρόγραμμα προσευχής, φαγητού και ύπνου.⁷⁶ Ωστόσο, η πλήρης απεμπόληση του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή και την προσωπική περιουσία δεν έγινε ποτέ απόλυτα αποδεκτή από τους μοναχούς και τις μοναχές, με αποτέλεσμα προϊόντος του χρόνου να παρατηρούνται ολοένα και συχνότερα φαινόμενα καταστρατήγησης των θεμελιωδών κανόνων της κοινοβιακής ζωής. Παρότι οι εκκλησιαστικές αρχές αποδοκίμαζαν αυστηρά τις κάθε είδους αποκλίσεις από τον Κανόνα, σε πολλές μονές του δυτικοευρωπαϊκού χώρου κατά τον όψιμο μεσαίωνα οι μοναχές διατηρούσαν ιδιαίτερα διαμερίσματα ή διέμεναν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μέσα στους κοιτώνες, δειπνούσαν χωριστά από την υπόλοιπη κοινότητα, μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες, κατείχαν κινητή και ακίνητη περιουσία και διαχειρίζονταν χρήματα για τις ατομικές τους ανάγκες.⁷⁷

Ανάλογες πρακτικές επισημαίνονται και στα γυναικεία βενεδικτίνεια ιδρύματα του Χάνδακα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ατομική περιουσία και τις συνθήκες διαβίωσης των μοναχών παρέχει η διαθήκη της Bertolota *monacha monasterii Sancti Georgii de Burgo Candide* του έτους 1344.⁷⁸ Έγγαμη με ένα γιο, η soror Bertolota αποσύρθηκε στη μονή μετά τον θάνατο του συζύγου της. Κατά την είσοδό της στο μοναστήρι άφησε σε παρακαταθήκη στην ηγουμένη το ποσό των 69 υπερπύρων, το οποίο κληροδότησε στη συνέχεια στο μοναστήρι. Αν και περιβεβλημένη το μοναχικό σχήμα, εκμεταλλευόταν έξι μικρές οικίες (*sex domuncule*) στον βούργο του Χάνδακα, στη συνοικία Eneleuse (της Ελεούσας), που είχαν περιέλθει στην κυριότητά της

75. Βλ. παραπάνω υποσημ. 68.

76. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 26-38.

77. Power, *Medieval English Nunneries*, σσ. 315-340.

78. McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, τ. 2, αρ. 527, 668-670 (6 Απριλίου 1344).

από κληρονομιά, και παράλληλα είχε προσόδους από την πώληση βαρελιών κρασιού. Η περίπτωση της Bertolota δεν ήταν μοναδική, όπως συνάγεται από πωλητήριο της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου, με το οποίο η ηγουμένη της Αγίας Αικατερίνης Agnes Colona πωλεί σε δύο αδέρφια μισό αμπέλι, που είχε κληροδοτήσει στη μονή η προκάτοχός της Helena Grisoni.⁷⁹ Εκτός από τα χρήματα που εισέπρατταν οι μοναχές από μισθώματα ή από εμπορικές δραστηριότητες, άλλη πηγή εσόδων συνιστούσαν τα ποσά που κληροδοτούνταν στα ιδρύματα με την οδηγία να τα μοιραστούν μεταξύ τους τα μέλη της μοναστικής κοινότητας ή να παραδοθούν σε συγκεκριμένα πρόσωπα.⁸⁰ Τα ποσά αυτά προορίζονταν για τις ατομικές ανάγκες των μοναχών, οι οποίες είχαν το δικαίωμα να τα διαθέσουν κατά βούληση, όπως τα λοιπά κινητά ή ακίνητα τους περιουσιακά στοιχεία. Στην περίπτωση της Bertolota, αποδέκτες των κληρονομιών αντικειμένων ήταν η μονή της μετανοίας της, συγγενικά και προσφιλή της πρόσωπα.⁸¹ Η μνεία, τέλος, της κλίνης (*lectum meum in quo ad presens iaceo*) και ενός *banchum*, όπου φυλάσσονταν προσωπικά αντικείμενα της διαθέτριας, καθιστά σαφές ότι οι μοναχές είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τον ατομικό τους χώρο, φέροντας τα έπιπλά τους και άλλα κινητά στοιχεία στο μοναστήρι.

Στην προαναφερθείσα πρεσβεία του 1462, μεταξύ άλλων οι φεουδάρχες ζήτησαν να σταλούν τέσσερις μοναχές, ικανές να διαχειριστούν την αξιόλογη ακίνητη περιουσία και τα πλούσια εισοδήματα της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο νησί της Κρήτης. Η ενασχόληση των ευσεβών γυναικών που είχαν περιβληθεί το μοναχικό σχήμα με ζητήματα οικονομικής φύσεως, μολονότι έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τους σκοπούς του ασκητικού βίου, δεν προξενεί εντύπωση γιατί συνιστούσε μια πραγματι-

79. X. Γάσπαρης, *Franciscus de Cruce, Notάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999, αρ. 388, σσ. 269-270 (18 Νοεμβρίου 1338).

80. Η Cecilia χήρα του Antonio Habramo στη διαθήκη της που συντάχθηκε το 1337, μεταξύ άλλων εξέφρασε την επιθυμία να ταφεί στη μονή της Αγίας Αικατερίνης με το ένδυμα της μοναχής και κληροδότησε δώδεκα υπέρπυρα για να τα μοιραστούν μεταξύ τους οι μοναχές και να προσευχηθούν *pro anima*. Το 1348, η Caterina σύζυγος του Blasius Blasii de Riva άφησε με τρία υπέρπυρα στην αδελφή της Contessa, που μόναζε στο ίδιο ίδρυμα, McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, τ. 1-2, αρ. 81 και 425. Βλ. επίσης παραπάνω υποσημ. 71.

81. Η προσηγορία *dompna* που χρησιμοποιείται για ορισμένες από τις κληρονόμους, μια από τις οποίες αναφέρεται μάλιστα ότι υπηρέτησε τη διαθέτρια κατά την ασθένειά της, υποδηλώνει ότι ίσως επρόκειτο για μοναχές.

κότητα κατά τον Μεσαίωνα σε συνάφεια με την κοσμική διάσταση των μοναστικών ιδρυμάτων ως οικονομικών οργανισμών.

Κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης, που ακολούθησε τον καταστρεπτικό σεισμό του 1303, οι μοναχές του San Giorgio de Burgo έκτισαν πάνω στην έκταση του ιδρύματος σπίτια προς εκμετάλλευση⁸² και λίγα χρόνια αργότερα παραχώρησαν τμήμα της στον ορθόδοξο ιερέα Μιχαήλ Αγαπητό έναντι ετήσιου μισθώματος 4 υπερπύρων (*terraticum*), για να οικοδομήσει εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Κύριλλο.⁸³ Γύρω στα 1372, οι δύο κόρες και κληρονόμοι του κτήτορα-ιερέα προσέφυγαν στη δικαιοσύνη, ζητώντας να αναγνωρισθούν τα δικαιώματα κυριότητάς τους επί της εκκλησίας, από την οποία, όπως ισχυρίζονταν, είχαν εκδιωχθεί παράνομα με τη συμπλήρωση 28 χρόνων από την έναρξη της μίσθωσης, καίτοι η παραχώρηση του οικοπέδου ήταν στο διηνεκές (*in perpetuum*).⁸⁴ Επειδή όμως ο κτήτορας και ο γιος του, επίσης ιερέας, ήταν βιλλάνοι του δημοσίου και, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, μετά το θάνατό τους η περιουσία τους έπρεπε να περιέλθει στο κράτος, οι ταμίες του Δημοσίου διεκδίκησαν την εκκλησία για λογαριασμό του Κοινού. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η έξωση των απογόνων του ιερέα ήταν καθόλα νόμιμη, διότι το μισθωτήριο, με βάση τα έγγραφα που είχαν προσκομίσει οι μοναχές, ήταν περιορισμένης διάρκειας. Παράλληλα, αναγνώρισε τη δικαιοδοσία τους στο ακίνητο, με το αιτιολογικό ότι ο κτήτορας δεν είχε οικοδομήσει την εκκλησία με δικά του έξοδα, αλλά με προσφορές πιστών και τη συνδρομή της μοναστικής κοινότητας.⁸⁵ Από όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές ότι επρόκειτο για υπόθεση καθαρά οικονομικού χαρακτήρα, χωρίς θρησκευτικές προεκτάσεις. Η εκκλησία του Αγίου Κυρίλλου είχε οικοδομηθεί για να εξυπηρετήσει τις θρησκευτικές ανάγκες των Ορθοδόξων της περιοχής, εν γνώσει των μοναχών και με τη βοήθειά τους, συνεπώς η έξωση των κληρονόμων του μισθωτή δεν είχε γίνει με σκοπό τη μετατροπή της σε ναό καθολικού δόγματος. Εκείνο που ενδιέφερε την ηγούμενη ήταν να αποφευχθεί το ενδεχόμενο της χρησι-

82. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών», σσ. 219-220, έγγο. 130 (μετά τις 19 Μαρτίου 1320) και έγγο. 131 (17 Ιουλίου 1314).

83. F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σσ. 24-28.

84. Η έξωση έγινε σύμφωνα με το έγγραφο την εποχή που δούκας της Κρήτης ήταν ο Pietro Corner (1363). Με βάση τα παραπάνω η ανοικοδόμηση της εκκλησίας μπορεί να τοποθετηθεί γύρω στα 1335, βλ. Corner, *Creta Sacra*, σ. 25.

85. Ό.π.

κτησίας μετά την πάροδο 29 χρόνων και η κατά το δυνατόν καλύτερη αξιοποίηση του ακινήτου, με τη σύναψη νέας μίσθωσης με μεγαλύτερο τίμημα. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι τα έσοδα από την εκμετάλλευση των ορθόδοξων εκκλησιών του Χάνδακα και της Παρακάνδιας υπήρξαν από τα βασικά θέματα της αντιδικίας καθολικής Εκκλησίας και βενετικού Κοινού κατά το δεύτερο μισό του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα, τότε η επιδίωξη ευνοϊκότερων όρων για τη μίσθωση της εκκλησίας του Αγίου Κυρίλλου από μέρους της ηγουμένης αποτελεί τρανή απόδειξη του δυναμισμού της γυναικείας μοναστικής κοινότητας. Η συμμετοχή του ιδρύματος στους πλειστηριασμούς ακινήτων του Δημοσίου επιβεβαιώνει περαιτέρω την ενεργητικότητα των μοναχών, καθώς και τις σημαντικές αποδόσεις που απέφεραν οι επενδύσεις αυτού του είδους στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας.⁸⁶

Εκτός από την εγκαθίδρυση αυτόνομων μοναστικών κοινοτήτων, δύο ακόμα τύποι βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων επισημαίνονται στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο κατά την υπό εξέταση περίοδο: α) θυγατρικές μονές και β) εξαρτήματα ευρωπαϊκών μοναστηριακών ιδρυμάτων. Μολονότι στις πηγές χαρακτηρίζονται αδιακρίτως ως *priorati*, η βασική διαφορά μεταξύ των δύο συνίσταται στο ότι τα ιδρύματα της δεύτερης κατηγορίας δεν προορίζονταν από την αρχή της λειτουργίας τους να στεγάσουν μοναστικές κοινότητες, με κοινοβιακή οργάνωση, ούτε και απέκτησαν ποτέ ανάλογα χαρακτηριστικά.

Τα δύο από τα συνολικά τρία γνωστά παραδείγματα βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων της πρώτης κατηγορίας αφορούν μονές που ανήκαν στο δίκτυο του Κλουνί. Η αρχαιότερη βρισκόταν στην Κιβωτό, νότια της Χαλκηδόνας, στον κόλπο της Νικομήδειας και είχε παραχωρηθεί στη γαλλική μονή της Charité-sur-Loire από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, πιθανότατα γύρω στο 1096, στο πλαίσιο της συνεργασίας των βυζαντινών αρχών με τους ηγέτες της πρώτης σταυροφορίας. Η μοναστική κοινότητα που εγκαταστάθηκε στο κτήριο της μονής εκδιώχθηκε στις αρχές της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού από «ξένους μοναχούς», αλλά η σχετική μαρτυρία δεν διευκρινίζει αν οι καταπατητές ήταν ορθόδοξοι ή δυτικοί μοναχοί. Τρία χρόνια μετά το γεγονός, ο τότε ηγούμενος του Κλουνί Πέτρος ο Ευσεβής

86. Για την εκμετάλλευση των ορθόδοξων εκκλησιών του Χάνδακα και τα έσοδα μισθωτών και υπομισθωτών, βλ. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών», σσ. 85-87.

ζήτησε με επιστολές του προς το βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη να αποκαταστήσουν την αδικία που είχε γίνει εις βάρος της Charité-sur-Loire και να φροντίσουν ώστε να της αποδοθεί το μοναστήρι. Δυστυχώς, όμως, η έκβαση της υπόθεσης δεν είναι γνωστή.⁸⁷

Σε εντελώς διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα, το 1210, λίγα μόλις χρόνια μετά τη λατινική κατάκτηση της Πελοποννήσου, ο αρχιεπίσκοπος Πατρών Άντελμος⁸⁸ παραχώρησε στο αββαείο της Βουργουνδίας μία από τις παλαιότερες μονές της Αχαΐας, τη μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Γηροκομείου, που βρισκόταν στην ανατολική παρυφή των Πατρών, με όλα τα εξαρτήματά της, αξίας 2618 υπερπύρων.⁸⁹ Ο λατίνος αρχιεπίσκοπος είχε διατελέσει μοναχός της μεγάλης μονής της Βουργουνδίας, συνεπώς η δωρεά, φαινομενικά τουλάχιστον, συνιστούσε πράξη ευσέβειας και αναγνώρισης της προσφοράς της στην πνευματική του διάπλαση. Ωστόσο, όπως καταδεικνύει ο Ch. Schabel, τα κίνητρά του υπαγόρευσαν περισσότερο κοσμικές σκοπιμότητες, καθώς την εποχή εκείνη βρισκόταν σε αντιδικία με τους Ναΐτες για την κυριότητα τόσο της μονής του Γηροκομείου όσο και της μονής Προβατά. Σε σχέση μάλιστα με την πρώτη, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια είχαν αποφανθεί υπέρ των τελευταίων, αλλά ο Άντελμος δεν συμμορφώθηκε προς τις δικαστικές αποφάσεις, με αποτέλεσμα το 1211 να του επιβληθεί η ποινή του αφορισμού. Πίσω από την γενναιόδωρη παραχώρηση προς το Κλονί και τη δωρεά, δύο δεκαετίες αργότερα, μεγάλου χρηματικού ποσού από τις προσόδους της Εκκλησίας Πατρών προς το κιστερικιανό μοναστήρι Hautecombe της Σαβοΐας, ο ίδιος μελετητής, αναγνωρίζει την πάγια τακτική του αρχιεπισκόπου να εμπλέκει μεγάλους μοναστικούς οργανισμούς στη συγκάλυψη των κάθε άλλο παρά ευσεβών σχεδίων του.

87. J. Gay, «L'abbaye de Cluny et Byzance», *Echos d'Orient* 30 (1931), 84-90.

88. Με την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα και την περιπετειώδη δράση του λατίνου αρχιεπισκόπου Πατρών έχουν ασχοληθεί ο Δ. Α. Ζακυθινός, «Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της λατινικής εκκλησίας Πατρών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 10 (1933), 402-417 και πρόσφατα ο Ch. Schabel, «Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras (1205-ca. 1241)», *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1300. Aspects of Cross-Cultural Communication*, επιμ. Α. D. Beihammer – Maria Parani – Ch. D. Schabel, Leiden 2008, σσ. 92-137. Βλ. επίσης Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Τέταρτης Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο», σ. 350.

89. Το έγγραφο της παραχώρησης εξέδωσε και σχολίασε ο L. de Mas Latrie, «Donation a l'abbaye de Cluny», *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 5 (1848-1849), 308-312.

Σύμφωνα με το παραχωρητήριο, η αχαϊκή μονή είχε την υποχρέωση να στέλνει κάθε χρόνο στο αββαείο της Βουργουνδίας ένα εξάμιτο εξαιρετικής ποιότητας, με δικά της έξοδα. Από την πλευρά τους, οι μοναχοί του Κλουνί όφειλαν να τελούν λειτουργίες επί τριάντα ημέρες μετά τον θάνατό του δωρητή και των διαδόχων του για την ανάπαυση της ψυχής τους, καθώς και επιμνημόσυνες δεήσεις υπέρ των μοναχών του Γηροκομείου, μόλις θα ελάμβαναν ειδοποίηση του θανάτου τους. Επειδή ο τελευταίος όρος αποτυπώνει μια καθιερωμένη πρακτική σε ότι αφορά τις υποχρεώσεις των μοναχών της μητέρας μονής προς τα εξαρτηματικά ιδρύματα του δικτύου της, ο L. de Mas Latrie θεώρησε την προσθήκη του στο έγγραφο της παραχώρησης ως ισχυρή ένδειξη ότι η μονή του Γηροκομείου υιοθέτησε το τυπικό του Κλουνί. Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει σύγχρονη σημείωση στο πίσω μέρος του εγγράφου της δωρεάς, η οποία υποδηλώνει ότι οι κλουνιακοί μοναχοί είχαν εγκατασταθεί στο μοναστήρι, έστω και προσωρινά.⁹⁰ Επιστολή άλλωστε του πάπα Ονωρίου Γ' του έτους 1224 αποκαλύπτει ότι ο Άντελμος, προφανώς από εκδικητικότητα προς τους Ναΐτες, κατέστρεψε ολοσχερώς την μονή, με αποτέλεσμα να την εγκαταλείψουν οι μοναχοί που διέμεναν εκεί.⁹¹

Τον Μάιο του 1225 ο λατίνος επίσκοπος Σητείας παραχώρησε στη γυναίκα μονή του San Marco di Ammiana της Βενετίας,⁹² την ορθόδοξη μονή του

90. Prioratus Sancte Marie de Ierocomata, qui situs prope civitatem Patras, in pulcro loco et ameno positus: Mas Latrie, «Donation», 311. Schabel, «Antelm the Nasty», σ. 107.

91. Με την επιστολή αυτή, που απεστάλη στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και τον κανονικό της Κορίνθου Βερνάρδο, ο πάπας ανακοίνωνε στους ιεράρχες την καταδικαστική απόφαση σε βάρος του αρχιεπισκόπου Πατρών για κατάχρηση εξουσίας και πλήθος κακουργημάτων. Αρχικά ο Άντελμος τιμωρήθηκε με αργία ενός έτους και εγκλεισμό σε μοναστήρι για το ίδιο χρονικό διάστημα, όμως μόλις 17 ημέρες αργότερα, με νέα επιστολή του ο πάπας μετρίασε την ποινή του. Αξίζει να σημειωθεί ότι από την έρευνα που διεξήχθη διατυπώθηκαν εις βάρος του 30 κατηγορίες. Την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστολή εκδίδει σε μετάφραση ο Schabel, «Antelm the Nasty», σσ. 129-132.

92. Η περιοχή Ammiana στο βόρειο τμήμα της βενετικής λιμνοθάλασσας αποτέλεσε σημαντικό εκκλησιαστικό και μοναστικό κέντρο κατά τον Μεσαίωνα. Όμως, προοδευτικά εγκαταλείφθηκε λόγω των γεωλογικών μεταβολών που προκάλεσαν οι μετακινήσεις των υδάτινων μαζών, βλ. D. Busato – M. Rosso – Paola Sfameni, *Le conseguenze delle variazioni geografiche avvenute tra il XIII ed il XV secolo su talune comunità monastiche ubicate in alcune isole della laguna nord di Venezia*, 2007 <<http://www.auditorium.info/files/CostanziaCoedAmmiana.pdf>> 3 Οκτωβρίου 2011.

Αγίου Νικολάου, που βρισκόταν στο ακρωτήριο Σίδερο (*in capite Salmone*), στα βόρεια παράλια της ανατολικής Κρήτης, μαζί με την ακίνητη περιουσία και όλα τα δικαιώματά της.⁹³ Δεν είναι γνωστό ωστόσο αν οι μοναχές επεδίωξαν τη δημιουργία θυγατρικής βενεδικτίνειας κοινότητας ή αν απλώς αρκέστηκαν στην εξ αποστάσεως είσπραξη των εισοδημάτων του μοναστηριού.

Στην δεύτερη κατηγορία εξαρτηματικών ιδρυμάτων ανήκουν τα «μετόχια» που απέκτησαν οι βενετικές μονές του San Nicolò di Lido, του San Giorgio Maggiore και του San Felice di Ammiana στη βυζαντινή αυτοκρατορία και, μετά το 1204, στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο.⁹⁴ Η διείσδυση και η εξάπλωσή των βενεδικτίνειων μοναστηριακών ιδρυμάτων της λιμνοθάλασσας της Βενετίας στην περιοχή κατέστη δυνατή χάρις στην υποστήριξη των αρχών της αναδυόμενης ιταλικής ναυτικής δημοκρατίας, με αφετηρία την παραχώρηση μεγάλου τμήματος των ακινήτων της βενετικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη, που είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στο βενετικό Κοινό με το χρυσόβουλο του 1082.⁹⁵

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο αρκετές βενετικές μονές, με την υποστήριξη των κρατικών αρχών και των ηγετικών οικογενειών της πόλης, επέκτειναν τις δραστηριότητές τους στην ιταλική ενδοχώρα, στην Ίστρια και στη Δαλματία. Η σχεδόν ταυτόχρονη επέκτασή των μοναστηριακών ιδρυμάτων εκτός των ορίων του βενετικού δουκάτου προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις προσγράφεται στην «κοινή ανάγκη των ανθρώπων και της Εκκλη-

93. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, σ. 326· ο ίδιος, «La chiesa latina a Creta dalla caduta di Costantinopoli (1204) alla riconquista bizantina (1261)», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), 159-160· E. Orlando, «Ad profectum patrie». *La proprietà ecclesiastica veneziana in Romania dopo la IV crociata*, Ρώμη 2005, σσ. 75, 77, 81· ο ίδιος, «La proprietà ecclesiastica veneziana nei territori dell'impero latino», *Quarta Crociata. Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, επιμ. G. Ortalli – G. Ravagnani – P. Schreiner, τ. 1, Βενετία 2006, σσ. 268 και 270.

94. Για τα τρία βενεδικτίνεια μοναστικά ιδρύματα της βενετικής λιμνοθάλασσας, βλ. M. Pozza, «Per una storia dei monasteri veneziani nei secoli VIII-XII», *Il monachesimo nel Veneto medioevale. Atti del Convegno di studi in occasione del Millenario di fondazione dell'Abbazia di S. Mariadi Mogliano Veneto (Treviso), 30 novembre 1996*, επιμ. F. G. B. Trolese, Cesena 1998, σσ. 17-38 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Γενικά για την δράση των βενετικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία και στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο, βλ. S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Βενετία 1988· Orlando, *Ad profectum patrie*· ο ίδιος, «La proprietà ecclesiastica veneziana», σσ. 239-276. Αναλυτικά για τη μονή του San Giorgio, βλ. παρακάτω.

95. Βλ. αναλυτικά παρακάτω σσ. 99-109.

σίας να βγουν από τον περιορισμένο χώρο που μπορούσε να προσφέρει η λιμνοθάλασσα». ⁹⁶ Δεν αποτελεί εξάλλου σύμπτωση ότι η εξάπλωση των βενετικών μονών στην περιοχή της Πάδοβας και του Τρεβίζο κορυφώνεται στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο που η επέκταση των μοναστηριακών ιδρυμάτων της λιμνοθάλασσας στον ελληνικό χώρο φθάνει στο αποκορύφωμά της. Ενώ, όμως, η προβολή των βενετικών μονών προς την ενδοχώρα, τη φυσική προέκταση του γεωγραφικού χώρου της Βενετίας, αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή ανάπτυξη του μοναχισμού που βασίζεται στη σχέση με την ύπαιθρο. Η εξακίνωσή τους στην ανατολική Μεσόγειο αναδεικνύει μια διαφορετική διάσταση της μοναστικής εξάπλωσης, η οποία εντάσσεται στη διαδικασία του «αποικισμού», ⁹⁷ στον βαθμό που υποστηρίζεται από το εμπορικό δίκτυο της πόλης των τεναγών στην Ανατολή και συγχρόνως υποστηρίζει την ανάπτυξή του.

Υπό αυτήν την έννοια, η λειτουργία που κλήθηκαν να επιτελέσουν τα μοναστηριακά ιδρύματα της Βενετίας δεν ήταν καινοτόμος. Έγινε ήδη αναφορά στη συμβολή των μεγάλων αββαείων στον εποίκισμό και στην οργάνωση πρόσφατα κατακτημένων περιοχών ήδη από την εποχή του Καρλομάγνου. Προϊόντα και σύμβολα της ξένης κυριαρχίας θεωρούνται, εξάλλου, τα πολυάριθμα εξαρτήματα που απέκτησαν μονές της ηπειρωτικής Ευρώπης στην Αγγλία κατά τα χρόνια αμέσως μετά τη νορμανδική κατάκτηση (1066), χάρη σε παραχωρήσεις των νέων κυριάρχων. ⁹⁸ Η διείσδυση ωστόσο των βενετικών καθιδρυμάτων τόσο στην ιταλική ενδοχώρα

96. Daniela Rando, *Una Chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI-XII*, Μπολόνια 1994, σσ. 204-205· Élisabeth Crouzet-Pavan, *Venezia Trionfante. Gli orizzonti di un mito*, μτφ. E. Pasini, Τορίνο 2001, σσ. 121-126. Βλ. επίσης S. Bortolami, «L'agricoltura», *Storia di Venezia*, τ. 1, *Origini- età ducale*, επιμ. L. Cracco Ruggini – M. Pavan – G. Cracco – G. Ortalli, Ρώμη 1992, σσ. 461-489· ο ίδιος, «Monasteri e comuni nel Veneto dei secoli XII-XII: un bilancio e nuove prospettive di ricerca», σσ. 52-56. Για τις κτήσεις των βενετικών μονών στην ιταλική ενδοχώρα, την Ιστρία και τη Δαλματία, βλ. Pozza, «Per una storia dei monasteri», σσ. 34-38· I. Ostojić, «Relations entre la Venise medievale et les monastères bénédictins en Croatie», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. A. Pertusi, τ. 1, Φλωρεντία 1973, σσ. 583-598.

97. Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια της δημιουργίας εμπορικών παρουσιών. Βλ. Angeliki E. Laiou, «The Many Faces of Medieval Colonization», *Native Traditions in the Post-conquest World*, επιμ. Elisabeth Hill Boone – T. Cummins, Washington D.C. 1998, σσ. 13-30.

98. D. Knowles, *The Monastic Order in England*, Cambridge, 1963², σσ. 134-136· J. Burton, *The Monastic and Religious Orders in Britain, 1000-1300*, Cambridge 1994, σσ. 29-31· *The Monastic Order in Yorkshire, 1069-1215*, Cambridge 1999, σσ. 4-5, 45-68.

όσο και στην βυζαντινή αυτοκρατορία διέφερε από την αντίστοιχη των φραγκικών και νορμανδικών μονών σε ένα πολύ σημαντικό σημείο: ότι προηγήθηκε χρονικά της πολιτικής και εδαφικής κατάκτησης του χώρου.

Με άξονα τις οικονομικές, πολιτικο-στρατιωτικές και θρησκευτικές εξελίξεις, η εξάπλωση των βενεδικτίνειων μοναστηριών της βενετικής λιμνοθάλασσας στον υπό εξέταση γεωγραφικό χώρο μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις: Η πρώτη παρακολουθεί την οικονομική διείσδυση της Βενετίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα και η δεύτερη συντελείται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών στα χρόνια αμέσως μετά την Τέταρτη Σταυροφορία.

Η κατάλυση της βραχύβιας λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο το 1261 σηματοδοτεί το τέλος της παρουσίας των Βενεδικτίνων του San Nicolò di Lido και του San Felice di Ammiana στην ελληνική Ανατολή. Διαφορετική πορεία θα ακολουθήσει η μονή του San Giorgio Maggiore. Από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα και εξής, ο γεωγραφικός χάρτης των εξαρτημάτων του μοναστηριού θα διαφοροποιηθεί σημαντικά ως απόρροια αφενός των μεταβαλλόμενων πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών στην περιοχή και αφετέρου της εξακτίνωσής του σε νέα εδάφη.⁹⁹ Το μοναστήρι, με τεκμηριωμένη παρουσία στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο έως τα τέλη του 15ου αιώνα θα αποτελέσει το μακροβιότερο βενεδικτίνιο ίδρυμα στη ελληνική Ανατολή.

99. Orlando, *Ad profectum patrie*: ο ίδιος, «La proprietà ecclesiastica veneziana», σσ. 239-276.

Η μονή του San Giorgio Maggiore Ιστορικό Διάγραμμα

Η μακραίωνη διαδρομή της μοναστικής κοινότητας του San Giorgio Maggiore, από την ίδρυσή της στα τέλη του 10ου αιώνα ως τη διάλυσή της από τα γαλλικά στρατεύματα του Ναπολέοντα στις αρχές του 19ου αιώνα, συνδέθηκε στενά με τις ιστορικές περιπέτειες του βενετικού Κράτους. Στις 20 Αυγούστου του 982 ο δόγης Tribuno Memmo παραχώρησε στον βενετό πατρίκιο Giovanni Morosini την εκκλησία του Μάρτυρα Αγίου Γεωργίου (*Beati Georgii Martiris*) που βρισκόταν στο μικρό νησί απέναντι από το δουκικό παλάτι για να κτίσει μοναστήρι, το οποίο θα λειτουργούσε σύμφωνα με τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου.¹⁰⁰ Τέσσερα χρόνια νωρίτερα, ο Morosini είχε εγκαταλείψει κρυφά τη διχασμένη από τις φατριαστικές συγκρούσεις πόλη μαζί με δύο συγγενείς του, τον δόγη Pietro Orseolo και τον Giovanni Gradenigo, για να αναζητήσουν καταφύγιο στη φημισμένη μονή των βενεδικτίνων του Αγίου Μιχαήλ της Κουζά (Cuixà) στα ανατολικά Πυρηναία.¹⁰¹ Αν και η ξαφνική απόφασή τους να παραιτηθούν από τα εγκόσμια οφειλόταν πιθανότατα στην πίεση που δέχονταν από τους πολιτικούς τους αντίπαλους, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι τρεις άνδρες μοιράζονταν τις ίδιες πνευματικές ανησυχίες. Σύμφωνα με τον Πέτρο Δαμιανό, ο Morosini και οι σύντροφοί του πείσθηκαν να αποσυρθούν στη μονή των Πυρηναίων ύστερα από προτροπή δύο ερημιτών που εγκαταβίωναν εκείνη την εποχή στις ελώδεις εκτάσεις της βενετικής λιμνοθάλασσας: του αγίου Marino και του μαθητή του αγίου Romualdo, μετέ-

100. S. G. M., II, αρ. 1, σσ. 15-26. Το έγγραφο της παραχώρησης του 982 μας είναι γνωστό από επικυρωμένο αντίγραφο του 1063. Βλ. επίσης Pozza, «Per una storia», σσ. 30-32 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία)

101. Για την πολιτική κρίση που μαστίζε τη Βενετία τις τελευταίες δεκαετίες του 10ου αιώνα, βλ. R. Cessi, «Venice to the Eve of the Fourth Crusade», *The Cambridge Medieval History*, τ. 4, *The Byzantine Empire, μέρος 1, Byzantium and its Neighbours*, επιμ. Joan M. Hussey, Cambridge 1966, σσ. 263-268.

πειτα ιδρυτή του ερημικού κινήματος του Camaldoli.¹⁰² Στη μονή της Κουζά, ο τελευταίος ανέλαβε την πνευματική καθοδήγηση της ομάδας των Βενετών, συμπεριλαμβανομένου και του δασκάλου του αγίου Marino. Πολύ γρήγορα όμως ο Morosini, που στο μεταξύ είχε περιβληθεί το μοναχικό σχήμα, διαχώρισε τη θέση του από την υπόλοιπη ομάδα, επιλέγοντας να ακολουθήσει το πρότυπο της κοινοβιακής ζωής του βενεδικτίνειου μοναχισμού, αντί του ερημικού συστήματος, το οποίο υποστήριζαν με φανατισμό ο άγιος Romualdo και οι σύντροφοί του.¹⁰³

Είναι γενικά αποδεκτό ότι καθοριστικό ρόλο στην πνευματική συγκρότηση του Morosini έπαιξε η γνωριμία του με τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Μιχαήλ Guarino, ο οποίος ήταν φορέας των ιδεών του κλουνιακού κινήματος. Μολονότι ο ιδρυτής της μονής του San Giorgio δεν επιδίωξε τη σύνδεση με το δίκτυο του Κλουνί, η επίδραση της κλουνιακής ιδεολογίας ανιχνεύεται, έστω και αμυδρά, στη μερική αποδέσμευση του μοναστηριακού ιδρύματος από την εξουσία των τοπικών εκκλησιαστικών Αρχών,¹⁰⁴ δηλαδή του επισκόπου του Olivolo (μετέπειτα Castello) και του πατριάρχη του Grado¹⁰⁵. Παραδοσιακά, οι κοινότητες των Βενεδικτίνων

102. Στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα ο ερημισμός γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στα βορειοανατολικά παράλια της ιταλικής χερσονήσου και ειδικότερα στην περιοχή από το δέλτα του ποταμού Πάδου μέχρι τη Βενετία. Για τον άγιο Romualdo και το ερημικό κίνημα του Camaldoli, βλ. Gr. Penco, *Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del medioevo*, Μιλάνο 2002², σσ. 197-204. Βλ. επίσης, Passolunghi, «Origini e sviluppo», σ. 9.

103. Spinelli, «I primi insediamenti monastici lagunari», σσ. 160-163.

104. Ο ηγούμενος Guarino είχε μαθητεύσει στην κλουνιακή μονή της Lézat, βλ. Spinelli, «I primi insediamenti monastici lagunari», σ. 161 και σημ. 44. Πρβλ. Penco, *Storia del monachesimo*, σ. 203· G. Fornasari, «Fondazioni cluniacensi non dipendenti da S. Benedetto di Polirone nelle regioni venete. Un primo sondaggio», *L'Italia nel quadro dell'espansione europea del monachesimo cluniacense, Atti del Convegno internazionale di Storia medievale, Pescia 26-28 novembre 1981*, Cesena 1985, σσ. 89-103, και ειδικότερα 94-96· Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 97, 133-134. Για τη μονή του Κλουνί, βλ. γενικά Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 83-99.

105. Η Εκκλησία της Βενετίας υπήρξε προϊόν μιας μακράς και επίπονης διαδικασίας που ολοκληρώθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αιώνα, παράλληλα με την πολιτική αυτονομία της πόλης. Η περιοχή της λιμνοθάλασσας οργανώθηκε σε 6 επισκοπές υπαγόμενες σε ένα μητροπολίτη με έδρα το Grado, ο οποίος έφερε τον τίτλο του πατριάρχη και αρχικά ταυτιζόταν με τον μητροπολίτη Ακυλίας. Από τις 6 επισκοπές, πιο εκτεταμένες ήταν αυτές του Torcello και του Malamocco, στο κέντρο και στα νότια αντίστοιχα· περιορισμένες αντίθετα ήταν οι επισκοπές του Carole, της Cittanova Eracliana και του Jesolo, στα βορειοανατολικά. Η επισκοπή του Olivolo ιδρύθηκε πάνω στο ομώνυμο νησί πριν από τη μεταφορά της έδρας της πολιτικής

υπάγονταν στην πνευματική εποπτεία των επιχώριων επισκόπων, οι οποίοι επέβλεπαν τη λειτουργία των ιδρυμάτων, επικύρωναν την εκλογή των ηγούμενων και καθαγίαζαν τις μοναστηριακές εκκλησίες.¹⁰⁶ Το 982, όμως, ο δόγης Tribuno Memmo απελευθέρωσε το νεοσύστατο μοναστήρι του San Giorgio από την εξουσία της τοπικής εκκλησίας, απαλλάσσοντάς το από την υποχρέωση παροχής του *usum servitutis* ή γευμάτων στον επίσκοπο και την ακολουθία του, δηλαδή από τις συνήθεις υποχρεώσεις που είχαν τα μοναστηριακά καθιδρύματα απέναντι στην επισκοπική Αρχή ως ένδειξη της υποταγής τους σε αυτήν. Η παραπάνω ρύθμιση, που όπως επισημαίνει η Daniela Rando σε καμία περίπτωση δεν ισοδυναμούσε με πλήρη απαλλαγή του ιδρύματος από τον επισκοπικό έλεγχο, είχε ως στόχο να εξασφαλίσει στους μοναχούς την απαραίτητη με βάση τον Κανόνα ηρεμία για να βιώσουν την ασκητική εμπειρία.¹⁰⁷

Εκτός από την ευσέβεια και τους στόχους του ίδιου του ιδρυτή, η σύσταση της μονής του San Giorgio κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο εξυπηρετούσε και γενικότερες σκοπιμότητες. Όπως αναφέρεται στην επίσημη πράξη της ίδρυσης του μοναστηριού, σκοπός του νέου ιδρύματος ήταν η εξύμνηση του Θεού και η προστασία της πατρίδας (*ad laudem omnipotentis Dei et nostre patrie tuitionem*). Αναγκαία όσο ποτέ άλλοτε στην παρούσα συγκυρία, καθώς τη Βενετία συγκλόνιζαν σοβαρότατες φατρι-

εξουσίας στο Ριάλτο στις αρχές του 9ου αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα γύρω στο 774-776. Το 1091, ο τίτλος του επισκόπου άλλαξε από *episcopus Olivolensis* σε *episcopus Castellanus* ως ένδειξη, όπως έχει διατυπωθεί από ιστορικούς, της ισχυροποίησης της θέσης του στο πλαίσιο της δημιουργίας του βενετικού Κράτους. Τα όρια της εκκλησιαστικής περιφέρειας του Castello συνέπυπταν σε μεγάλο βαθμό με εκείνα της πόλης της Βενετίας, της λεγόμενης *Civitas Rivoalti*, μία πραγματικότητα που από τον 14ο αιώνα απηχεί στα έγγραφα η έκφραση *in civitate Venetiarum sive diocesi Castellana*, βλ. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 13-41 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και S. Tramontin, «Dall'episcopato castellano al patriarcato veneziano», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna, Contributi alla storia della Chiesa di Venezia* 3, επιμ. Vian Giovanni, Βενετία 1989, σσ. 55-145.

106. Η εξουσία αυτή πήγαζε από τις κανονικές αποφάσεις της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (451), βλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σ. 132.

107. S.G.M., II, αρ. 1, σ. 20: *...Verum, quia ecclesia fuerat pertinens ad dominium basilice Beati Marci, que est capella nostri palatii et libera a servitute sancte matris æcclesie, volumus ut eadem libertate semper consistat, ut nullus episcopus servitutis usum requirere aut prandia presumat, nisi tantum ut previsorem decet rectitudinem illos tenere doceat et pabulum vite æterne ministret...* Για τον βαθμό της ελευθερίας που απολάμβανε πραγματικά το μοναστήρι, βλ. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 60-61, 96.

αστικές διαμάχες, στις οποίες εμπλέκονταν οι ηγετικές ομάδες της πόλης: ο αδελφός του ίδιου του Morosini, Domenico, είχε πέσει νεκρός από τους πολιτικούς του εχθρούς, μέλη της οικογένειας Caloprini. Λίγο πριν τη ρήξη, ο δόγης Tribuno Memmo και ο πατριάρχης του Grado Vitale Candiano έκαναν μια ύστατη προσπάθεια να εκτονώσουν την κρίση, παρέχοντας αμνηστία στις αντιμαχόμενες παρατάξεις.¹⁰⁸ Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα εγγράφεται η ομόπνοη παρουσία του συνόλου της βενετικής κοινωνίας στο ιδρυτικό έγγραφο της μονής του San Giorgio: ο δόγης, ο πατριάρχης του Grado μαζί τους επισκόπους, τα κυρίαρχα στρώματα και τον λαό, με μια συμβολική πράξη καταθέτουν την πρόθεσή τους να υποτάξουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες στο συλλογικό συμφέρον.¹⁰⁹

Παράλληλα με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, τα ιερά σκεύη και τα λειτουργικά της βιβλία, ο Tribuno Memmo παραχώρησε στον Giovanni Morosini ένα αμπέλι και τις ελώδεις γαίες που κάλυπταν την επιφάνεια του μικρού νησιού, καθώς και μια φυσική δεξαμενή ιδιοκτησίας του δουκικού παλατιού, μαζί με οικοδομικό υλικό για να κτίσει υδρόμυλο. Στον αρχικό πυρήνα της έγγειας περιουσίας του μοναστηριού προστέθηκαν ένα ακόμα αμπέλι και δύο υδρόμυλοι στον ποταμό Busniaco που είχε δωρίσει νωρίτερα στη μοναστική κοινότητα ο Morosini.¹¹⁰

Από το ταπεινό αυτό ξεκίνημα, η μονή του San Giorgio εξελίχθηκε μέσα στον πρώτο αιώνα της λειτουργίας της στο σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της βενετικής λιμνοθάλασσας, μετά τη βασιλική του Αγίου Μάρκου. Ενδεικτικό είναι ότι, ενώ μέχρι το 1084 το μοναστήρι απαντά στα έγγραφα ως *zenobium Sancti Georgii Martiris Christi, ecclesia et monasterium Beati Georgii* ή *ecclesia Sancti Georgii in Laguna*, από το 1089 και εξής μνημονεύεται κατά κανόνα ως *monasterium Sancti Georgii Maioris de Venetie*. Η προσθήκη στο όνομα του μοναστηριού του επιθετικού προσδιορισμού *maior* (μείζων, ο μεγαλύτερος, σημαντικότερος),

108. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Cessi, «Η Βενετία τις παραμονές της Τέταρτης Σταυροφορίας», 216· Spinelli, «I primi insediamenti monastici lagunari», σσ. 162-163.

109. S.G.M., II, αρ. 1, σ. 19: *...ideoque nos Tribunus divina gracia dux Venecie, motus tuis precibus, hortantibus et consencientibus nobis videlicet domno Vitale ægregio patriarcha insimul cum episcopis nostris et cunctis primatibus seu et populo Venetie, quorum manus obtimorum partim ob firmitas indicia subter adscripte sunt, assensum petitioni tue successoribus nostris damus eandem æcclesiam perpetualiter fieri monasterium ad laudem omnipotentis Dei et nostre patrie...*

110. S.G.M., II, αρ. 1, σσ. 19-20.

λέξη με πολλαπλό σημασιολογικό περιεχόμενο, εκφράζει τον πρωτεύοντα ρόλο που διεκδικούσε η μοναστική κοινότητα στη θρησκευτική ζωή της πόλης.¹¹¹

Η δράση του ηγούμενου και μετέπειτα επισκόπου της ουγγρικής πόλης Csanád, Gerardo Sagredo, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στον εκχριστιανισμό των Ούγγρων για να βρει τελικά μαρτυρικό θάνατο στην παραδουνάβια περιοχή του Giod το 1048, συνέβαλε σημαντικά στη διάδοση της φήμης του μοναστηριού.¹¹² Επιπλέον, η συγκέντρωση λειψάνων από διάφορες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που άρχισε στα μέσα του 11ου αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα, κατέστησε τη μονή προσκυνηματικό κέντρο, ενισχύοντας το κύρος αλλά και την οικονομική της επιφάνεια. Η λαθραία μεταφορά του λειψάνου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου από την Κωνσταντινούπολη στη μονή του San Giorgio Maggiore το 1110, γεγονός με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις που εγγράφεται στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των θρησκευτικών ιδρυμάτων της βενετικής λιμνοθάλασσας για την πνευματική πρωτοκαθεδρία, την κατέταξε ανάμεσα στις σημαντικότερες μονές του αστικού οργανισμού.¹¹³ Την εξέχουσα θέση του μοναστηριού στον δημόσιο βίο της τεναγίτιδας Πολιτείας και τους στενούς της δεσμούς με το δουκικό περιβάλλον αναπαριστούσε συμβολικά η συμμετοχή του ηγουμένου του San Giorgio δίπλα στον δόγη στην ετήσια τελετή της *Festa delle Marie* για τον εορτασμό της Υπαπαντής (*Purificazione della Vergine*) που καθιερώθηκε το 1143.¹¹⁴

Ανάλογη με την άνοδο της πνευματικής επιρροής του ιδρύματος ήταν και η άνοδος της οικονομικής του δύναμης, η οποία πηγάζε κατά κύριο λόγο από την έγγεια ιδιοκτησία. Στη διάρκεια του 11ου και 12ου αιώνα, η ακίνητη περιουσία του μοναστηριού στην πόλη γνώρισε αξιοσημείωτη αύξηση, χάρη σε δωρεές και κληροδοτήματα των ισχυρών βενετικών

111. S.G.M., II, αρ. 16, σσ. 57-59 (1051), αρ. 30, σσ. 90-91 (1073), αρ. 57, σσ. 146-147 (1084), αρ. 68, 165-168 (1089). Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σσ. 118-119.

112. J. Leclercq, «Saint Gérard de Csanád et le monachisme», *Studia Monastica* 13 (1971), 13-30· Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 134, υποσημ. 11· Passolunghi, «Origini e sviluppo», σ. 9.

113. Βλ. σσ. 248-253.

114. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 213. Για την τελετή και τη σημασία της, βλ. Lina Urban, *Processioni e feste dogali*, Βενετία 1998, σσ. 29-50.

οικογενειών, και ιδίως της οικογένειας Ziani.¹¹⁵ Την ακτινοβολία εξάλλου του μοναστηριού και πέραν των στενών ορίων της βενετικής επικράτειας μαρτυρούν μεταξύ άλλων η παραχώρηση της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου στο Fune από τον επίσκοπο της Μπολόνια Girardo το 1089, η δωρεά της φημισμένης μονής των Αγίων Μαρτύρων στην Τεργέστη το 1114 από τον επίσκοπο Harnuico και της μονής της Santa Maria in Monte στην Ιουστινόπολη από τον επίσκοπο Τεργέστης Bernardo το 1152.¹¹⁶

Από το πλήθος των αφιερώσεων, αποδέκτης των οποίων υπήρξε το μοναστήρι κατά τους δύο πρώτους αιώνες της λειτουργίας του, ξεχωρίζει η παραχώρηση μεγάλου μέρους των ακινήτων που κατείχε το βενετικό Κοινό στην Κωνσταντινούπολη από τον δόγη Vitale Falier στα τέλη του 11ου αιώνα γιατί άνοιξε το δρόμο για την εξακτίνωση του ιδρύματος στη βυζαντινή επικράτεια, θέτοντας τις βάσεις για τη μακραίωνη παρουσία του στην Ανατολή.¹¹⁷

Προς το τέλος του 13ου αιώνα, παρά τη σταδιακή μείωση του όγκου των δωρεών, ως συνέπεια αφενός της μεγάλης αύξησης του αριθμού των μοναστηριών στη βενετική λιμνοθάλασσα και αφετέρου της στροφής των πιστών προς τα νέα θρησκευτικά τάγματα (των Δομηνικανών και των Φραγκισκανών), το μοναστήρι του San Giorgio Maggiore κατείχε σημαντικότερη περιουσία και στον ιταλικό βορρά, αποτελούμενη από εκκλησίες και αστικά ακίνητα, αλυκές, αμπέλια, καλλιεργήσιμες και δασικές εκτάσεις. Η ακίνητη αυτή περιουσία εκτεινόταν διακεκομμένα σε μια ευρύτερη περιοχή, από τη Βενετία μέχρι το Ρίμινι και τη Μπολόνια στα νότια, τη Βερόνα στα δυτικά και την Ίστρια στα βορειοανατολικά.¹¹⁸

Η επίσκεψη του γερμανού αυτοκράτορα Ερρίκου Ε' στη Βενετία το 1116, παρείχε στα εκκλησιαστικά καθιδρύματα της λιμνοθάλασσας την ευκαιρία να κατοχυρώσουν την περιουσία τους στις περιοχές που ανήκαν

115. Για την περιουσία του μοναστηριού στην πόλη και τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας, βλ. S.G.M., II-III. Βλ. επίσης Masè, «*Recours à l'écrit*», σσ. 225-232· η ίδια, *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques*, σσ. 63-64.

116. S.G.M., II, αρ. 68, σσ. 165-168, αρ. 106, σσ. 239-242, αρ. 250, σσ. 496-498. Βλ. και P. F. Kehr, *Italia Pontificia*, τ. 7/2, Βερολίνο 1925 (φωτ. ανατ. 1961), σ. 184· Fornasari, «*Fondazioni cluniacensi*», σ. 96.

117. S.G.M., II, αρ. 69, σσ. 168-175. Βλ. αναλυτικά το επόμενο κεφάλαιο.

118. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 252-254 (προνόμιο του πάπα Γρηγορίου Ι', 13 Ιανουαρίου 1272).

στη δικαιοδοσία του.¹¹⁹ Ανταποκρινόμενος σε σχετικό αίτημα των μοναχών San Giorgio Maggiore, ο Ερρίκος Ε' έθεσε υπό την προστασία του τις κτήσεις της μονής που βρίσκονταν στα εδάφη του (*in toto Romano imperio*), απαλλάσσοντάς τες από κάθε κοσμική και εκκλησιαστική παρέμβαση. Τα δύο προνόμια που απέλυσε ο γερμανός αυτοκράτορας υπέρ της μονής συντάχθηκαν στις 11 Μαρτίου του 1116 στο δουκικό παλάτι παρουσία του δόγη Ordelafo Falier, μεγάλου αριθμού επισκόπων και μελών των ηγετικών οικογενειών της πόλης, γεγονός που φανερώνει ότι το ίδρυμα κατείχε ήδη την εποχή εκείνη αξιολογικά περιουσιακά στοιχεία στην ιταλική ενδοχώρα και την Ίστρια, η διασφάλιση των οποίων συνιστούσε γεγονός ύψιστης πολιτικής σημασίας για το βενετικό Κράτος.¹²⁰

Το καλοκαίρι του 1177, στο περιθώριο της συνθήκης ειρήνης που συνήψε ο Φρειδερίκος Α' Barbarossa με τον πάπα Αλέξανδρο Γ' στη Βενετία,¹²¹ ο δόγης Sebastiano Ziani πέτυχε την ανανέωση των προνομίων της μονής του San Giorgio Maggiore από τον γερμανό αυτοκράτορα. Η κατοχύρωση των συμφερόντων της μονής στον ιταλικό βορρά αποκτούσε τώρα μεγαλύτερη σημασία από ποτέ, ιδιαίτερα μετά από το βαρύτατο οικονομικό πλήγμα που είχε υποστεί έξι χρόνια νωρίτερα εξαιτίας της διάρρηξης των βυζαντινο-βενετικών σχέσεων και της συνακόλουθης απώλειας των περιουσιακών της στοιχείων στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Αν και επρόκειτο στην ουσία για επικύρωση των φορολογικών απαλλαγών που είχε παραχωρήσει στη μονή εξήντα χρόνια πριν ο αυτοκράτορας Ερρίκος Ε', το νέο προνόμιο διέφερε από εκείνα που είχαν λάβει την ίδια εποχή άλλα μοναστήρια της βενετικής λιμνοθάλασσας επειδή παρείχε στις κτήσεις της

119. Εκτός από την μονή του San Giorgio Maggiore, προνόμια από τον αυτοκράτορα Ερρίκο Ε' έλαβαν οι βενετικές μονές των SS. Ilario και Benedetto, του San Nicolò στο Lido και του San Zaccaria, βλ. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σ. 119, υποσημ. 49· Kehr, *Italia Pontificia*, σσ. 171, 175, 189.

120. Το πρώτο προνόμιο αφορούσε γενικά σε όλα τα περιουσιακά στοιχεία που κατείχε η μονή στα εδάφη της ιταλικής αυτοκρατορίας, ενώ το δεύτερο ειδικότερα στις κτήσεις της στην επισκοπή της Τεργέστης, στην κομητεία της Μπολόνια και στην περιοχή του Sacco, βλ. S.G.M., II, αρ. 110, σσ. 248-250 (=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 215-216), αρ. 111, σσ. 250-251.

121. Βλ. R. Foreville – J. Rousset de Pina, *Du premier Concile du Latran à l'avènement d'Innocent III, Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, A. Fliche – V. Martin, τ. 9/2, Παρίσι 1953, σσ. 143-156· Penco, *Storia della chiesa in Italia*, τ. 1 *Dalle origini al Concilio di Trento*, Μιλάνο 1977, σσ. 285-288.

μονής τη μέγιστη δυνατή προστασία από τις παρεμβάσεις των αυτοκρατορικών αξιωματούχων, εξαιρώντας τες ακόμη και από την υποχρέωση παροχής του *fodro*, του σημαντικότερου δηλαδή βασιλικού δικαιώματος.¹²² Η παραπάνω ρύθμιση ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική της υποταγής των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στον αυτοκρατορικό έλεγχο που είχε εφαρμόσει μέχρι τότε ο Barbarossa, και για το λόγο αυτό αποτελούσε σημαντική επιτυχία για το μοναστήρι· επιτυχία που οφειλόταν στην πνευματική ακτινοβολία του ιδρύματος αλλά και στην παρέμβαση του ίδιου του δόγη Sebastiano Ziani, τον οποίο ο γερμανός αυτοκράτορας χαρακτηρίζει στο προοίμιο του προνομίου ως *amicus noster*.¹²³ Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που ο επικεφαλής του βενετικού κράτους παρενέβαινε σε μοναστηριακές υποθέσεις, ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση το ενδιαφέρον του δόγη ήταν και προσωπικό, καθώς τον συνέδεαν ιδιαίτεροι δεσμοί με το μοναστήρι του. Εκεί άλλωστε επέλεξε να αποσυρθεί λίγο πριν από τον θάνατό του στις 13 Απριλίου του 1178.¹²⁴

Το μοναστήρι του San Giorgio Maggiore υπήρξε ένα από τα πρώτα μοναστηριακά ιδρύματα της λιμνοθάλασσας που επωφελήθηκαν από την αναθερμανση των σχέσεων της Βενετίας με την Εκκλησία της Ρώμης, στις αρχές του 12ου αιώνα, και τη συνεπαγόμενη εξάπλωση της γρηγοριανής μεταρρύθμισης¹²⁵ στην περιοχή, και τέθηκαν υπό την άμεση προστασία της παπικής αρχής και του προστάτη αγίου της αποστόλου Πέτρου. Χάρη σε αυτήν, η κοσμική παρέμβαση, ο κυριότερος λόγος για την ηθική κατάρπτωση του μοναστικού κλήρου στη Δύση, θεωρητικά τουλάχιστον αποδυναμωνόταν. Ταυτόχρονα με την αποστολική προστασία, η μονή απέκτησε

122. Το *fodro*, *foderum* ή *forrum* ήταν υποχρεωτική φορολογία επί της ακίνητης περιουσίας σε είδος και μάλιστα σε τρόφιμα και ζωοτροφές για τη συντήρηση του βασιλικού στρατού, βλ. J. F. Niermeyer, *Medie Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1997, λήμμα *foderum*.

123. S. Giorgio Maggiore, *Documenti 1160 – 1199 e notizie di documenti*, εκδ. L. Lanfranchi, τ. 3, Βενετία 1968 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. II- Archivi ecclesiastici-diocesi Castellana], αρ. 381, σσ. 138-143 (στο εξής S.G.M., III). Για την πολιτική του Barbarossa και τη σημασία του προνομίου που παραχώρησε στη μονή του San Giorgio Maggiore, βλ. την ανάλυση της Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 189-190.

124. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 129-130· S. Borsari, «Una famiglia veneziana del medioevo: Gli Ziani», *Archivio Veneto* 110 (1978), 32.

125. Tellenbach, *Church, State and Christian Society*.

το 1123 και ανεξαρτησία από κάθε επισκοπική δικαιοδοσία.¹²⁶ Η ανεξαρτησία του μοναστηριού ενισχύθηκε δύο χρόνια αργότερα, με την παραχώρηση από τον πάπα Ονώριο Β΄ στον ηγούμενο Tribuno Memmo της δαλματικής (επίσημο άμφιο από λευκό μετάξι που έφεραν οι πάπες, οι επίσκοποι και προνομιοῦχοι κληρικοί) και των σανδάλων, συμβόλων της παπικής εξουσίας που τον εξίσωναν με τον επίσκοπο.¹²⁷

Η πολιτική της Αγίας Έδρας για την απαλλαγή των μοναστηριών από τον επισκοπικό έλεγχο είχε ως αποτέλεσμα την όξυνση των σχέσεων της με τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές, οι οποίες έβλεπαν τον θεσμικό τους ρόλο να υποβαθμίζεται. Από τα μέσα περίπου του 12ου αιώνα και μετά παρατηρείται συστηματική προσπάθεια εκ μέρους των επισκόπων για την ανάκτηση των χαμένων τους δικαιωμάτων αλλά και αυξημένη τάση για διάπραξη αυθαιρεσιών εις βάρος των μοναστηριακών ιδρυμάτων. Τα μοναστήρια από την πλευρά τους, θεωρώντας ότι παραβιάζονταν τα εθιμικώς κατοχυρωμένα και ότι καταστρατηγούνταν τα προνόμιά τους, αντέδρασαν έντονα στις αξιώσεις των επιχώριων επισκόπων.¹²⁸ Από την αντιπαράθεση αυτή δεν έμειναν αλώβητες ούτε οι μοναστικές κοινότητες της πόλης των τεναγών.

Τα προβλήματα στις σχέσεις του τοπικού κλήρου και των επισκόπων με τη μονή του San Giorgio Maggiore, υπαρκτά ή επαπειλούμενα, προβάλλουν ανάγλυφα μέσα από τα πολυάριθμα έγγραφα που εξέδωσαν οι πάπες προς

126. S.G.M. II, αρ. 135, σσ. 292-295 (=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 217-218)· βλ. και Kehr, *Italia Pontificia*, αρ. 1, σ. 186, περίληψη. Δύο χρόνια πριν, το 1121 ο πάπας Κάλλιστος Β΄ είχε θέσει υπό την προστασία του τη μονή της Santa Trinità e San Michele Arcangelo di Brondolo, αποσπώντας την από την δικαιοδοσία της τοπικής επισκοπής. Ανάλογα προνόμια έλαβαν και οι μονές του San Zaccaria και του San Nicolò στο Lido. Για τις σχέσεις της Βενετίας με την Εκκλησία της Ρώμης στα τέλη του 11ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα, βλ. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 165-173. Πρβλ. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σσ. 119-121. Για την παπική προστασία και την απαλλαγή των μοναστηριακών ιδρυμάτων από την επισκοπική δικαιοδοσία, βλ. K. Pennington, *Pope and Bishops. The Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of Pennsylvania Press 1984, σσ. 154 κ. εξ. · Camille Daux, «La protection apostolique au moyen âge», *Revue des questions historiques* 72, n.s. 28 (1902), 5-60.

127. S.G.M. II, αρ. 148, σσ. 324-326· Kehr, *Italia Pontificia*, αρ. 2, σ. 186, περίληψη. Τα προνόμια της μονής ανανέωσε το 1132 ο πάπας Ιννοκέντιος Β΄, ό.π., αρ. 171, σσ. 363-366· Kehr, *Italia Pontificia*, αρ. 3, σσ. 186-187, περίληψη. Βλ. επίσης Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 172, 174.

128. Pennington, *Pope and Bishops*, σσ. 156-186, και Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 198 κ. εξ.

υπεράσπιση είτε της μιας είτε της άλλης πλευράς, αρχίζοντας ήδη από τα μέσα του 12ου αιώνα. Το 1144, ο νεοεκλεγείς πάπας Λούκιος Β΄ παραχώρησε προνόμιο στον επίσκοπο του Castello Giovanni Polani το οποίο είχε κατά τα φαινόμενα προληπτικό χαρακτήρα, με πρωταρχικό στόχο «να επιβεβαιώσει την πλήρη εξουσία του αξιώματος του επισκόπου εντός των ορίων της επισκοπής και να προετοιμάσει την άμυνά του απέναντι σε όλα εκείνα τα στοιχεία που συνέθεταν την επισκοπική πραγματικότητα, είτε επρόκειτο για τον πατριάρχη είτε για τα μοναστήρια ... είτε για τις εκκλησίες που ασκούσαν ποιμαντικό έργο». Ειδικά σε ότι αφορά τα δεύτερα, το προνόμιο αναγνώριζε την εξουσία του επισκόπου πάνω σε οκτώ μοναστήρια, μεταξύ των οποίων και η «απαλλαγμένη» μονή του San Giorgio Maggiore, και απαγόρευε στους μοναχούς να τελούν λειτουργίες δημόσια, να επισκέπτονται αρρώστους, να εξομολογούν και να παρέχουν ευχέλαιο.¹²⁹

Η αντιπαράθεση της μοναστικής κοινότητας με τις επισκοπικές Αρχές δεν περιορίστηκε στη βενετική λιμνοθάλασσα, αλλά μεταφέρθηκε και στις εξαρτηματικές της εκκλησίες στην Ίστρια και την Ανατολή. Τον Μάρτιο του 1187, ο πάπας Ουρβανός Γ΄ ανέθεσε στον επίσκοπο του Torcello Leonardo να επιλύσει τη διαμάχη που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στον ηγούμενο της μονής και τον επίσκοπο της Ιουστινόπολης Aldicherio σχετικά με την κυριότητα της εκκλησίας της Santa Maria in Monte.¹³⁰ Χρειάστηκαν, ωστόσο, αλληπάλληλες παπικές παρεμβάσεις μέχρι την οριστική διευθέτηση της υπόθεσης το 1239.¹³¹ Αντίστοιχα, στα τέλη του 12ου αιώνα, ο *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη προσέφυγε στον ρωμαίο ποντίφικα, καταγγέλλοντας τον εκπρόσωπο του πατριάρχη του Grado στην πόλη για κατάχρηση εξουσιών.¹³² Οι διενέξεις του μοναστηριού με τον πατριάρχη του Grado και τον επίσκοπο του Castello κλιμακώθηκαν κατά τα επόμενα χρόνια. Οι τελευταίοι έφτασαν στο σημείο να αμφισβητήσουν την ανεξαρτησία της μονής από την τοπική επισκοπή, επικαλούμενοι τα προνόμια που απολάμβανε από παλιά ο πατριάρχης.

129. Το προνόμιο, που πρέπει ενδεχομένως να αποδοθεί στην προσπάθεια των βενετικών μοναστηριακών ιδρυμάτων να εισχωρήσουν στον τομέα της ποιμαντικής μέριμνας, επαναλάμβανε στην ουσία την απαγόρευση που είχε θεσπίσει η Σύνοδος του Λατερανού το 1123, βλ. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 181, 199-201.

130. Kehr, *Italia Pontificia*, αρ. 6, σσ. 187-188, περίληψη.

131. Βλ. και παρακάτω σ. 268.

132. Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά σσ. 206-207.

Ανάμεσα στα επιχειρήματα που προέβαλαν για να υποστηρίξουν τις θέσεις τους ήταν ότι ο πατριάρχης γινόταν πάντοτε δεκτός στο μοναστήρι με επισημότητα (*proceSSIONaliter cum incenso, aqua benedicta et icona*), ενώ, κάθε φορά που επέστρεφε από το Grado, χτυπούσαν οι καμπάνες της εκκλησίας του San Giorgio, όπως και των υπόλοιπων εκκλησιών της πόλης. Κατά την επίσκεψη του προκαθήμενου της βενετικής Εκκλησίας στο μοναστήρι την ημέρα της εορτής του προστάτη αγίου του, οι μοναχοί παρέθεταν γεύμα σε αυτόν· επιπλέον, για τη μετάβασή του εκεί την ημέρα του εορτασμού της Υπαπαντής της Παναγίας, ο ηγούμενος του παραχωρούσε το πλοιάριό του· τέλος, ο ηγούμενος συνήθιζε να καταβάλλει σε αυτόν χρηματικό ποσό όταν συμμετείχε στις τοπικές επισκοπικές συνόδους. Ως απάντηση στις αξιώσεις του πατριάρχη και του επισκόπου, τον Μάιο του 1224, ο πάπας Ονώριος Γ' επικύρωσε τα προνόμια που είχαν παραχωρήσει οι προκάτοχοί του στη μονή, αναγνωρίζοντας όμως το δικαίωμα τους να χειροτονούν τους μοναχούς, να καθαγιάζουν τις μοναστηριακές εκκλησίες και να χορηγούν το χρίσμα.¹³³

Παρά ταύτα, οι αυθαιρεσίες του βενετικού επισκοπικού κλήρου εις βάρος της μοναστικής κοινότητας δεν σταμάτησαν. Έτσι, μόλις δύο χρόνια αργότερα, ο ηγούμενος και οι μοναχοί του San Giorgio προσέφυγαν και πάλι στον πάπα επειδή ο πατριάρχης του Grado δεν ανταποκρινόταν στην πρόσκλησή τους να παραβρεθεί στις νεκρώσιμες ακολουθίες (*ad exequias moriendum*) ούτε και επέτρεπε σε άλλους να παραστούν, κατά παράβαση της παλαιάς συνήθειας που ήταν σε ισχύ πριν από την υπαγωγή της μονής στην Εκκλησία της Ρώμης.¹³⁴ Από βούλλα, εξάλλου, που εξέδωσε ο πάπας Ιννοκέντιος Δ' υπέρ του μοναστηριού τον Ιούλιο του 1245, προκύπτει ότι ο επίσκοπος του Castello, παρερμηνεύοντας εσκεμμένα το περιεχόμενο των παπικών προνομίων, υποχρέωνε καταχρηστικά τους μοναχούς να καταβάλλουν χρηματικό ποσό για τη συντήρηση των κληρικών της επισκοπής.¹³⁵ Το 1265 ο πάπας Κλήμης Δ' κλήθηκε να επιλύσει μια

133. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 234-235 (6-7 Μαΐου 1224). Στις 17 Μαΐου του ίδιου έτους, ο πάπας ανανέωσε την αποστολική προστασία και την ανεξαρτησία των κτήσεων του μοναστηριού, ό.π., σσ. 236-237.

134. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 237-238. Τον Αύγουστο του 1229 ο πάπας Γρηγόριος Θ' εξέδωσε νέα βούλλα για το ίδιο θέμα, με την οποία επικυρώνει την απόφαση του προκατόχου του, ό.π., σ. 240.

135. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 246-247.

ακόμα διαμάχη, αυτή τη φορά ανάμεσα στους μοναχούς και τους ιερείς των ενοριακών εκκλησιών της πόλης σχετικά με την είσπραξη της δεκάτης επί της κινητής και ακίνητης περιουσίας των προσώπων που αποβίωναν στο μοναστήρι.¹³⁶ Παρόμοιες εντάσεις, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, εκδηλώθηκαν και στις σχέσεις του μοναστηριού με τη λατινική επισκοπή της Εύβοιας λίγο καιρό μετά από τη συνένωσή της το 1314 με το λατινικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η έδρα του οποίου μεταφέρθηκε στο νησί ύστερα από την ανακατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο.¹³⁷

Παράλληλα με τη διαφύλαξη της ανεξαρτησίας της μοναστικής κοινότητας από τους επιχώριους επισκόπους, κύριο μέλημα των ηγουμένων σε όλη τη διάρκεια του 13ου αλλά και τον 14ο αιώνα υπήρξε η διασφάλιση της έγγκειας περιουσίας του ιδρύματος από τις διεκδικήσεις τόσο του κλήρου όσο και των λαϊκών. Αρκεί να αναφερθεί ενδεικτικά ότι τα προνόμια του μοναστηριού ανανέωσαν ύστερα από σχετικό αίτημα των μοναχών οι πάπες Γρηγόριος Θ' το 1229, Ιννοκέντιος Δ' το 1244 και το 1253, Γρηγόριος Ι' το 1272, και Βονιφάτιος Η' το 1295.¹³⁸ Όμως, ούτε τα παπικά προνόμια αλλά ούτε και η ποινή του αφορισμού, που προβλεπόταν για όσους παραβίαζαν τα δικαιώματα της μονής,¹³⁹ δεν στάθηκαν ικανά να σταματήσουν τη δράση των καταπατητών. Από επιστολή που έστειλε το 1347 ο πατριάρχης του Grado, με την ιδιότητα του ως αντιπροσώπου της παπικής αρχής, προς τον ηγούμενο της μονής του San Cipriano στο Μουράνο, μαθαίνουμε ότι οι καταπατήσεις της περιουσίας και των δικαιωμάτων της μονής του San Giorgio αποτελούσαν συχνότατο φαινόμενο, με αποτέλεσμα οι μοναχοί να προσφεύγουν διαρκώς στην παπική δικαιοσύνη. Επειδή ήταν εξαιρετικά δύσκολο να μεταβαίνουν για κάθε νέα υπόθεση στην Αβινιόν, όπου είχε μεταφερθεί η παπική έδρα από το 1309, οι μοναχοί απευθύνθηκαν στον πάπα Ιωάννη ΚΒ' (1316-1334), ζητώντας να τους διευκολύνει, όπως και έγινε. Τον Μάρτιο του 1320, ο πάπας ανέθεσε την υπεράσπιση του μοναστηριού στους κατά τόπους αντιπροσώ-

136. Ό.π., σσ. 250-251.

137. Για τα προβλήματα αυτά, βλ. παρακάτω σσ. 208-209.

138. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 244-261.

139. Ό.π., σσ. 251-252.

πους της Αγίας Έδρας, επεκτείνοντας για το σκοπό αυτό τις δικαστικές τους δικαιοδοσίες και εκτός των ορίων της πόλης ή της επισκοπής τους.¹⁴⁰

Έχοντας φθάσει στο απόγειο της ακμής του ανάμεσα στον 11ο και τον 12ο αιώνα, ο μοναχισμός στη Δύση εισήλθε, όπως αναφέρθηκε ήδη, στις αρχές του επόμενου αιώνα σε μακρά περίοδο κρίσης, με κύρια γνωρίσματα την οικονομική δυσπραγία και την εμπλοκή των μοναστηριών σε ατέρμονες περιουσιακές διαμάχες. Η κρίση συντάραξε βαθύτερα τις παραδοσιακές μοναστικές κοινότητες των Βενεδικτίνων, οι οποίες, εξαιτίας της σύνθετης εσωτερικής τους οργάνωσης, της συγκεντρωτικής διοίκησης και του αναχρονιστικού οικονομικού τους σχεδιασμού, δεν κατόρθωσαν να προσαρμοσθούν στις εξελίξεις της εποχής. Ανίκανες να εξεύρουν λύσεις στα δεινά που τις ταλαιπωρούσαν, πολλές μονές οδηγήθηκαν σε οικονομικό μαρασμό και συνακόλουθα στην τέλεια παρακμή.¹⁴¹ Όπως κατέδειξαν οι J.-C. Hocquet και F. Trolese, στη διάρκεια του 13ου αιώνα παρόμοια ανησυχητικά συμπτώματα διαπιστώνονται και σε ορισμένες από τις αρχαιότερες μονές των Βενεδικτίνων της βενετικής λιμνοθάλασσας.¹⁴² Τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν ότι η μονή του San Giorgio βρέθηκε αντιμέτωπη με σοβαρά οικονομικά προβλήματα την ίδια περίοδο. Οι εργασίες αποκατάστασης των ζημιών που είχαν υποστεί οι κτηριακές εγκαταστάσεις του μοναστηριού από τον σεισμό του 1223 θα πρέπει να επιβάρυναν σημαντικά τον προϋπολογισμό του ιδρύματος,¹⁴³ δεδομένου ότι η οικονομία των βενεδικτίνειων μονών ήταν σχεδιασμένη

140. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 262-264.

141. Γενικά για την κρίση του παραδοσιακού μοναχισμού στη Δύση, βλ. παραπάνω σ. 44-46. Επίσης, N. F. Cantor, «The Crisis of Western Monasticism, 1050-1130», *The American Historical Review* 66 (1960), 47-67· J. Van Engen, «The "Crisis of Cenobitism" Reconsidered: Benedictine Monasticism in the Years 1050-1150», *Speculum* 61/2 (1986), 269-304. Για τη διοίκηση των βενεδικτίνειων μονών και τον τρόπο οργάνωσης της μοναστηριακής οικονομίας, βλ. J. A. Raftis, «Western Monasticism and Economic Organization», *Comparative Studies in Society and History* 3/4 (1961), 463-469· G. Duby, «Le monachisme et l'économie rurale», *Il monachesimo e la riforma ecclesiastica (1049-1122)*, Μιλάνο, 1971, 336-349· ο ίδιος, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, μτφ. Cynthia Postan, Φιλαδέλφεια 1998, σσ. 176-180.

142. J.-C. Hocquet, *Le saline dei veneziani e la crisi del tramonto del medioevo*, μτφ. Paola Guerzoni, Ρώμη 2003, σσ. 73-75. Trolese, «Decadenza e rinascita dei monasteri veneti», σ. 169 κ.εξ. Για την παρακμή του βενεδικτίνειου μοναχισμού στην ιταλική χερσόνησο, βλ. Penco, *Storia del monachesimo*, σσ. 385-392.

143. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 37, 188-189.

έτσι ώστε να καλύπτει πάγιες ανάγκες, αφήνοντας τες εκτεθειμένες κάθε φορά που τα έξοδα ήταν μεγαλύτερα από τα έσοδα. Δεν γνωρίζουμε αν το ποσό των 300 λιρών που δανείστηκαν οι μοναχοί από τον δόγη Pietro Ziani προοριζόταν για την ανοικοδόμηση του μοναστηριού ή για την κάλυψη άλλων υποχρεώσεων, όπως και να είχε πάντως είναι φανερό ότι η μονή αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις χρηματικές της ανάγκες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι μοναχοί στάθηκαν ιδιαίτερα τυχεροί, γιατί ο δόγης με τη διαθήκη του το 1228 τους απάλλαξε από την υποχρέωση απόδοσης του δανείου.¹⁴⁴

Σε μια εποχή όπου το νόμισμα προοδευτικά κυριαρχούσε στις συναλλαγές, τα μοναστήρια αναγκάζονταν να συνάπτουν δάνεια για να εξοικονομήσουν χρήματα, αφού τα κεφάλαιά τους ήταν δεσμευμένα όλα στη γη. Το 1240, ο ηγούμενος Pietro Querini συνήψε δάνειο ύψους 1.500 λιρών με το γιο του Pietro Ziani, Marco, βάζοντας ως υποθήκη για την εξασφάλιση της απαίτησης το *fondamento di Post Castello*, μια σημαντική έκταση με αλυκές στην Chioggia. Καθώς οι μοναχοί δεν ήταν σε θέση να εξοφλήσουν το ποσό της οφειλής, οι αλυκές περιήλθαν στον δανειστή.¹⁴⁵ Έξι χρόνια αργότερα, τα οικονομικά του ιδρύματος όχι μόνον δεν είχαν βελτιωθεί, αλλά τα συσσωρευμένα πλέον χρέη δημιουργούσαν αναταράξεις στο εσωτερικό της μοναστικής κοινότητας, απειλώντας και αυτήν την ησυχία του μοναχικού βίου. Ανταποκρινόμενος στις εκκλήσεις του ηγούμενου και των μοναχών, τον Ιούνιο του 1246 ο πάπας Ιννοκέντιος Δ' απάλλαξε το μοναστήρι από τα χρέη του.¹⁴⁶ Στο πλαίσιο εξάλλου των προσπαθειών που κατέβαλλαν οι μοναχοί σε συνεργασία με την παπική αρχή για την εξυγίανση των οικονομικών προβλημάτων του ιδρύματος, εντάσσεται η απαλλαγή του από την υποχρέωση παροχής της επικαρπίας των εκκλησιαστικών προσόδων σε τρίτους το 1248 και η ανανέωση όλων

144. Borsari, «Una famiglia veneziana del medioevo: Gli Ziani», 57.

145. Hocquet, *Le saline dei veneziani*, σσ. 76, 109.

146. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 247: ...*Cum igitur sicut nobis exponere curavistis Monasterium vestrum multorum prematur onere debitorum et quieti vestre volentes providere et monasterii vestri gravaminibus precavere, vestris devotis precibus inclinati quod nulli de cetero teneamini per litteras Apostolicas providere, que de huiusmodi Indulgentia non fecerint mentionem auctoritate vobis presentium indulgemus. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre concessionis infringere vel ei ausu temerario contraire...*

των παλαιότερων προνομίων του μοναστηριού πέντε χρόνια αργότερα.¹⁴⁷ Ωστόσο, η ελλιπής ρευστότητα εξακολούθησε να ταλαιπωρεί τους μοναχούς και τον επόμενο αιώνα, αναγκάζοντάς τους να καταφεύγουν περιστασιακά στο δανεισμό.¹⁴⁸

Εκτός από τις αναταράξεις στο οικονομικό πεδίο, αρρυθμίες παρατηρούνται και στη θρησκευτική ζωή του μοναστηριού. Στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα υπάρχουν ενδείξεις χαλάρωσης της ενότητας και της πειθαρχίας της μοναστικής κοινότητας. Τον Φεβρουάριο του 1338, η αδελφότητα εξέλεξε στη θέση του ηγούμενου τον μοναχό Giordano da Padua,¹⁴⁹ έναν ζηλωτή που, με βάση τα όσα αναφέρει στα τέλη του 17ου αιώνα ο ιστορικός της μονής Marco Valle, επιχείρησε να επιβάλει την πιο αυστηρή τήρηση του Κανόνα του αγίου Βενέδικτου. Ο Giordano καταφέρθηκε με ιδιαίτερη δριμύτητα εναντίον ενός έκλυτου μοναχού, προκαλώντας την οργή του τελευταίου, ο οποίος λίγο αργότερα τον δηλητηρίασε.¹⁵⁰ Η δολοφονία του ηγούμενου έγινε αφορμή για να αναδειχθεί η διάσταση των απόψεων που υπήρχε μεταξύ των μοναχών σε ό,τι αφορά όχι μόνον τα ζητήματα της κανονικής πειθαρχίας αλλά και αυτήν καθαυτήν την οργάνωση και τις επιδιώξεις του μοναχικού βίου. Κατά τη διαδικασία της εκλογής του νέου ηγούμενου ξέσπασαν έντονες διαφωνίες στο εσωτερικό της μοναστικής κοινότητας, καθώς ορισμένοι ήθελαν να εμπιστευθούν την ηγουμενία σε κάποιον από το τάγμα των Δομηνικανών. Σύμφωνα πάντοτε με τον Valle, στην ομάδα αυτή είχε προσχωρήσει και ο δράστης της δολοφονίας γιατί θεωρούσε ότι θα μπορούσε να προσεταιρισθεί ευκολότερα

147. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 248-249.

148. Βλ. παρακάτω κεφάλαιο σσ. 170-171, 174-175.

149. Benoît XII (1334-1342), *Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, εκδ. J. M. Vidal, τ. 2, Παρίσι 1910, αρ. 5254, σ. 1, (9 Φεβρουαρίου 1338), και Cicogna, *Inscrizioni veneziani*, σ. 310, σημ. 126.

150. Marco Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, B.M.C., cod. Gradenigo n. 110 (ms. Cicogna 2131), φφ. 45r-v: *...quia cum adhuc prior observatissimus ac divini honoris et animarum salutis zelotipus et severus contra vitia predicti monachi ab eodem mortis traditus est, insaniendo in medicum à Deo sue cure destinatum. Etenim Jordanus vix abbas factus ergotaret, famulus advena ipsius servituti destinatus fuerat quem pessimus ille monachus precibus et minis impulit et venenatu poculum ergo Domino suo porrigeret quem bonus ille pastor nil tale suspiciatus innocenter cum morte abibit...* Βλ. επίσης Cicogna, *Inscrizioni veneziani*, σσ. 256 και 310, σημ. 127.

έναν Δομηνικανό από οποιονδήποτε άλλο εξωτερικό υποψήφιο.¹⁵¹ Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο επεισόδιο αποκαλύπτει ότι οι νέες τάσεις του μοναχισμού, εκφραστές των οποίων ήταν τα επαιτικά τάγματα, είχαν αρχίσει να κερδίζουν έδαφος μέσα στο μοναστήρι: τόσο, ώστε μια μερίδα των μοναχών να επιθυμεί τη δραστική μεταρρύθμισή του και την μετατροπή του σε μοναστήρι Δομηνικανών.¹⁵² Από την άλλη πλευρά, η εκλογή τελικά του Βενεδικτίνου Bartolomeo, ο οποίος είχε διατελέσει ηγούμενος της μονής της Santa Bona de Vidorio στην Ceneda (στην περιοχή του Τρεβίζο), στις 26 Ιουλίου του ίδιου έτους,¹⁵³ φανερώνει ότι η πλειοψηφία των μοναχών εξακολούθησε να παραμένει προσηλωμένη στα ιδανικά του παραδοσιακού κοινοβιακού μοναχισμού.

Η σύλληψη και η παραδειγματική τιμωρία του δράστη της δηλητηρίασης αποτέλεσαν πρωταρχικό μέλημα του νέου ηγουμένου, καθώς ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιστροφή στη νομιμότητα και την αποκατάσταση της πειθαρχίας στους κόλπους της μοναστηριακής αδελφότητας.¹⁵⁴

151. Ό.π., φ. 45v: *...Id ergo interim mansit occultum et resservatum à Domino ut suo tempore reveleretundum scilicet monachi novo abbati eligendo intenti, inter quos verissimiles quod lupus ille consederit, querebant ergo quidam exterum ex Dominicanana familia, utpote facilem alienis connivere....*

152. Αντίστοιχη περίπτωση ήταν αυτή της γυναικείας μονής των Βενεδικτίνων του Corpus Christi. Το 1394, μόλις εννέα χρόνια μετά από την ίδρυσή της, η μονή μετατράπηκε σε κοινότητα Δομηνικανών και αναδιοργανώθηκε με βάση τους κανόνες της μοναστικής ζωής του αγίου Αυγουστίνου. Για τη μονή του Corpus Christi και την απήχηση του τάγματος των Δομηνικανών στη Βενετία την περίοδο αυτή, βλ. Fernanda Sorelli, *La santità imitabile. «Leggenda di Maria da Venezia» di Tomaso da Siena*, Βενετία 1984 [Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di Studi e Memorie v. XXIII], σσ. 69 κ.εξ· πρβλ. A. Rigon, «I problemi religiosi», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3 *La formazione dello stato patrizio*, επιμ. G. Arnaldi, G. Cracco, A. Tenenti, Ρώμη 1997, σσ. 944-947.

153. Η εκλογή του Bartolomeo επικυρώθηκε από την Αγία Έδρα τον Μάρτιο του 1339, βλ. Benoît XII (1334-1342), *Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, σ. 131, αρ. 6538 (1 Μαρτίου 1339). Βλ. επίσης, Valle, *De monasterio et abbatia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φ. 45v· Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 164, όπου εκ παραδρομής αναφέρεται ότι ο Bartolomeo εξελέγη ηγούμενος το 1328 αντί για το 1338· Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, σσ. 256 και 310, σημ. 128, και Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 189.

154. Ο μοναχός καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη, διαρκώς αλυσοδεμένος, και σε μαστίγωση δυο φορές την εβδομάδα, βλ. Valle, *De monasterio et abbatia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φ. 46r· Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, σσ. 310-311 και Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 189.

Δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες για την πολιτική την οποία ακολούθησε ο Bartolomeo στα είκοσι χρόνια της ηγουμενίας του, φαίνεται όμως ότι κατόρθωσε να εξομαλύνει την κατάσταση και να επαναφέρει την ηρεμία στο μοναστήρι. Εκτός από τα εσωτερικά προβλήματα, ο Bartolomeo ασχολήθηκε και με τις υλικοτεχνικές υποδομές: με δική του εντολή περιτειχίστηκε ξανά ο κήπος του μοναστηριού και κατασκευάστηκαν οι καμπάνες που υπήρχαν ως τα τέλη του 17ου αιώνα.¹⁵⁵ Βέβαια, δεν έλειψαν οι αναταράξεις εξαιτίας της συχνής εμπλοκής του ιδρύματος σε περιουσιακές διαμάχες.¹⁵⁶

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, μέχρι και τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα η μοναστική κοινότητα του San Giorgio διατηρούσε ακόμη την ικανότητά της να φέρει εις πέρας την αυτοκάθαρση, στηριζόμενη σε μεγάλο βαθμό στις εσωτερικές της εφεδρείες. Λίγες δεκαετίες αργότερα, η κατάσταση του μοναχισμού, εν γένει, στη βενετική λιμνοθάλασσα παρουσίαζε τέτοια εικόνα αποσύνθεσης, ώστε κατέστησε αναγκαία την ανάληψη πρωτοβουλίας εκ μέρους του βενετικού Κράτους σε συνεργασία με την παπική αρχή για την προώθηση μεταρρυθμιστικού προγράμματος ευρείας κλίμακας. Το 1391 η Σύγκλητος ενέκρινε την εκλογή τριών σοφών (*sapientes*) με σκοπό να εξετάσουν την κατάσταση όλων των μοναστηριών του δουκάτου, από το Grado μέχρι το Cavarzere, και να προτείνουν λύσεις για τη σωτηρία τους, εντοπίζοντας την αιτία της παρακμής του μοναχικού βίου στην πρακτική της *commendata*.¹⁵⁷ Στο τέλος του επόμενου έτους, το ίδιο όργανο απευθύνθηκε στην Αγία Έδρα, προκειμένου να την ενημερώσει για τα αποτελέσματα της έρευνας και να δρομολογήσουν από κοινού τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Τον Ιούλιο του 1395, ο πάπας Βονιφάτιος Θ', ανταποκρινόμενος στην πρόσκληση της βενετικής κυβέρνησης, ανέθεσε στον ηγούμενο της μονής του San Giorgio και τον *priore* του San Salvatore να επισκεφθούν τα προβληματικά μοναστήρια και να προχωρήσουν στην αναμόρφωσή τους, συνεπικουρούμενοι από δύο πατρικίους, διορισμένους από το Κράτος της λιμνοθάλασσας.¹⁵⁸

155. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φ. 46r, και Cicogna, *Inscrizioni veneziani*, σ. 593, επιγραφή αρ. 26.

156. Βλ. σ. 78.

157. Για τον θεσμό της *commendata* στη Βενετία, βλ. Anna Pizzati, *Commende e politica ecclesiastica nella Repubblica di Venezia tra '500 e '600*, Βενετία 1997, σσ. 13-15.

158. Rigon, «I problemi religiosi», σ. 950.

Την ίδια περίοδο, όπως αναφέρθηκε, ανάλογα προβλήματα στιγματίζαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τη λειτουργία του συνόλου των μοναστηριακών ιδρυμάτων στη δυτική Ευρώπη. Τα συνήθη συμπτώματα της παρακμής ήταν η μείωση του αριθμού των μοναχών, η ερείπωση των κτηριακών εγκαταστάσεων, πάνω απ' όλα όμως, η χαλάρωση της κανονικής πειθαρχίας. Ειδικότερα το τελευταίο, με κύρια χαρακτηριστικά τη διάλυση της ομαδικής ζωής, την αδιαφορία για τα λειτουργικά καθήκοντα, την αθέτηση των μοναστικών υποσχέσεων, και πιο συγκεκριμένα της πτωχείας, της υπακοής και της παρθενίας, δεν άφηνε περιθώρια ολιγωρίας: κάτω από αυτούς τους όρους, η μεταρρύθμιση αποτελούσε μονόδρομο. Το παραπάνω αίτημα, εξάλλου, δεν αφορούσε μόνο τις πολιτικές και εκκλησιαστικές Αρχές –τις έξωθεν, δηλαδή, επεμβάσεις–, αλλά και τις ίδιες τις μοναστικές κοινότητες, τόσο εκείνες που δεν αντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα και μπορούσαν να συμβάλλουν στην ανανέωση όσο και αυτές που, αναγνωρίζοντας τα συμπτώματα της σήψης, εκδήλωναν την επιθυμία εξυγίανσης.¹⁵⁹

Σε ό,τι αφορά τη μοναστική κοινότητα του San Giorgio Maggiore, στις αρχές του 15ου αιώνα και μετά από τετρακόσια χρόνια ανθηρής παρουσίας στη θρησκευτική ζωή της πόλης των τεναγών, αυτή φαινόταν να διαγράφει φθίνουσα πορεία, γεγονός που αντικατοπτριζόταν στη θλιβερή όψη των εγκαταστάσεων του μοναστηριακού συγκροτήματος: οι τοίχοι, οι στέγες και τα δάπεδα των κτηρίων κινδύνευαν να καταρρεύσουν από στιγμή σε στιγμή. Επιπλέον, ο αριθμός των μοναχών είχε μειωθεί, ενώ όσοι απέμεναν δεν ακολουθούσαν με συνέπεια τους μοναστικούς κανόνες. Υπό αυτές τις συνθήκες, η παρουσία ενός ισχυρού ηγουμένου, ικανού να ανταποκριθεί στα πνευματικά και διοικητικά του καθήκοντα, θα μπορούσε ενδεχομένως, να ανατρέψει την εικόνα, όπως είχε συμβεί και κατά το παρελθόν. Ωστόσο, το 1403, ηγούμενος *commendatario* διορίστηκε ο δεκαεπτάχρονος ευγενής Giovanni Michiel, ο οποίος λίγο καιρό μετά από την ανάληψη της ηγουμενίας εγκατέλειψε τη Βενετία για να

159. Για τον ευρωπαϊκό χώρο γενικά, βλ. παραπάνω σσ. 44-46, 47-48. Ειδικότερα για την παρακμή και τις προσπάθειες ανανέωσης του μοναχισμού στη Βενετία, βλ. M. Fois S. J., «I religiosi : decadenza e fermenti innovatori», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna*, σσ. 147-182· Trolese, «Decadenza e rinascita dei monasteri veneti », σσ. 169-199.

φοιτήσει στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου παρέμεινε και μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στο τέλος της δεκαετίας.¹⁶⁰

Την προϊούσα αποσύνθεση της μοναστικής κοινότητας διαπίστωσε ο Girolamo Betaulo, ηγούμενος της μονής των SS. Gregorio, Ilario και Benedetto και εντεταλμένος του πάπα Αλεξάνδρου Ε' για τη μεταρρύθμιση των μοναστηριών της λιμνοθάλασσας, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στο νησί του San Giorgio.¹⁶¹ Τον Ιούλιο του 1411, με έκθεσή του προς τον απόντα ηγούμενο τον υποχρέωσε να προχωρήσει στην αναμόρφωση της λειτουργίας της μονής του, με κύρια ζητούμενα την αύξηση των μελών της κοινότητας, την αποκατάσταση της κανονικής πειθαρχίας και τη συντήρηση τόσο των κτηριακών εγκαταστάσεων του ιδρύματος όσο και των ακινήτων του στη Βενετία, το Mestre και την Πάδοβα.¹⁶²

Παρά τις προβλεπόμενες αυστηρές κυρώσεις, η μεταρρυθμιστική προσπάθεια έπεσε στο κενό. Σύμφωνα με τον Giovanni Michiel, το 1418, στο μοναστήρι εκτός από τον ίδιο, δεν υπήρχε παρά μόνο ένας μοναχός και αυτός *insane mentis et non capax*. Ο ηγούμενος είχε επιστρέψει στη Βενετία τέσσερα χρόνια νωρίτερα, εμφορούμενος από τα ουμανιστικά ιδεώδη. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη γειτονική πόλη, φαίνεται ότι επηρεάστηκε από έναν κύκλο διανοουμένων της εποχής, οι οποίοι στη συνέχεια θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ιταλική Αναγέννηση. Την ίδια ακριβώς περίοδο ήρθε σε επαφή με την ανανεωμένη πνευματικότητα του βενεδικτίνειου μοναχισμού, όπως εκφράστηκε από τον Ludovico Barbo, μεταρρυθμιστή της φημισμένης μονής της Santa Giustina στην Πάδοβα. Στον τελευταίο, ο Michiel, μόλις χειροτονήθηκε

160. Για την παρακμή του μοναστηριού και τις προσπάθειες μεταρρύθμισής του κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, βλ. τη μελέτη του P. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430) e la riforma di S. Giorgio Maggiore di Venezia», *Miscellanea G. G. Meersseman*, τ. 2, Πάδοβα 1970 [Italia Sacra 16], σσ. 483-545. Βλ. επίσης, Fois, «I religiosi : decadenza e fermenti innovatori», σσ. 155-156, 163-164.

161. Ο Girolamo είχε λάβει την σχετική εντολή από τον πάπα στις 20 Ιανουαρίου του 1410, βλ. G. Gualdo, «Frammenti di storia veneta nei sommari di registri perduti di Alessandro V (1409-1410)», *Miscellanea G. G. Meersseman*, τ. 1, σσ. 336 -338. Η πρωτοβουλία αυτή εντασσόταν στο πλαίσιο της συνεργασίας που είχε ξεκινήσει το βενετικό κράτος με την παπική αρχή δύο δεκαετίες νωρίτερα για την εξυγίανση των μοναστηριών του δουκάτου, βλ. Rigon, «I problemi religiosi», υποσ. 146.

162. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430)», σσ. 514-517, 527-530, αρ. 1 (κείμενο).

ιερέας, ανέθεσε την αναμόρφωση του San Giorgio, ακολουθώντας το παράδειγμα και άλλων μοναστηριακών ιδρυμάτων του ιταλικού βορρά.¹⁶³ Έτσι, η βενετική μονή εντάχθηκε στο δίκτυο των μεταρρυθμιστικών μοναστηριών που συγκρότησαν τον πρώτο πυρήνα του Συνδέσμου της Santa Giustina, γνωστού αρχικά ως *congregazione de Unitate*, την ίδρυση του οποίου ενέκρινε ο πάπας Μαρτίνος Ε' το 1419.¹⁶⁴

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Barbo περιλάμβανε την αποκατάσταση της πειθαρχίας του μοναχικού βίου, τον περιορισμό της απόλυτης, έως τότε, εξουσίας του ηγούμενου, την κατάργηση της ισοβιότητας της ηγουμενίας, τον αποκλεισμό των μοναστηριών-μελών του Συνδέσμου που είχαν εξυγιανθεί από το σύστημα της *commendata* και την καθιέρωση ενός κεντρικού ελεγκτικού οργάνου με τη μορφή της ετήσιας γενικής συνέλευσης, στην οποία συμμετείχαν ο ηγούμενος και οι αιρετοί αντιπρόσωποι κάθε μοναστικής κοινότητας.

Η μοναστηριακή ομοσπονδία, έτσι όπως την οραματίστηκε ο Barbo, είχε ως στόχο να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη άσκηση των μοναχών, εξαλείφοντας τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εκείνους παράγοντες που ευθύνονταν για την παρακμή του μοναχισμού. Ωστόσο, η συγκέντρωση ευρύτατων εξουσιών στη γενική συνέλευση θεωρήθηκε από ορισμένους ότι υπονόμει το κύρος και την παραδοσιακή αυτονομία των μοναστηριών. Το σημείο αυτό αποτέλεσε την κύρια αιτία της ρήξης μεταξύ του Michiel και του Barbo, με επακόλουθο να αποσχισθεί η μονή του San Giorgio από τον Σύνδεσμο της Santa Giustina.¹⁶⁵

Ο Michiel συνέχισε το έργο της μεταρρύθμισης του μοναστηριού, καταλήγοντας στα 1429 στην κωδικοποίηση των βασικών της παραμέτρων σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο αφορούσε τον αριθμό των μελών της μοναστικής κοινότητας και τη συντήρησή τους. Στο εξής, οι μοναχοί θα έπρεπε να είναι τουλάχιστον είκοσι έξι (20 *clerici* και 6 *conversi*), ενώ για την κάλυψη των

163. Εκτός από τον Barbo, καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της ιδεολογικής ταυτότητας του Michiel έπαιξε η φιλία του με τον δομηνικανό επίσκοπο Tommaso Tomasini Paruta, ό.π., σσ. 498-499, 501-513.

164. Γενικά για τον Σύνδεσμο της Santa Giustina, βλ. παραπάνω σσ. 47-48.

165. Penco, *Storia del monachesimo*, σσ. 311-313. Για την οργάνωση των μοναστηριακών συνδέσμων γενικά, βλ. Fois, «I religiosi : decadenza e fermenti innovatori», σσ. 149-150, 175-176.

αναγκών τους προβλεπόταν το ποσό των 1.200 δουκάτων από τα εισοδήματα του μοναστηριού, με τη διαχείριση του οποίου ήταν επιφορτισμένος ο *cellerario* (οικονόμος). Ένα μέρος των χρημάτων αυτών προοριζόταν για ελεημοσύνες, για τον φωτισμό και τη διακόσμηση της εκκλησίας. Το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύονταν τη διεύρυνση των εξουσιών της μοναστικής κοινότητας και τις αρμοδιότητες των αξιωματούχων της μονής. Ειδικότερα, ορίστηκε η πρώτη Μαΐου ως χρόνος σύγκλησης της ετήσιας σύναξης των μοναχών, η οποία θα εξέλεγε τον *priore*, τον *cellerario* και τους *decani*. Μολονότι διατηρήθηκε η ισοβιότητα της ηγουμενίας, για να αποφευχθεί η χαλάρωση της εσωτερικής πειθαρχίας σε περίπτωση που ο ηγούμενος δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του λόγω ανικανότητας ή εφόσον δεν τηρούσε με συνέπεια τους μοναστικούς κανόνες, προβλέφθηκε η αντικατάστασή του από έναν *priore*. Ο αξιωματούχος αυτός θα αναλάμβανε τη διοίκηση του μοναστηριού και την πνευματική επιστοασία της μοναστικής κοινότητας για ένα έτος ή για το χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε μέχρι την επόμενη σύναξη των μοναχών. Τέλος, με το πέμπτο κεφάλαιο ρυθμιζόταν ο τρόπος εισδοχής των νέων μελών στη μοναστική κοινότητα. Κανένας δεν μπορούσε να γίνει δεκτός ως δόκιμος χωρίς την έγκριση των *diffinitores* (των αξιωματούχων της μοναστηριακής αδελφότητας), δηλαδή του *priore*, του *cellerario* και των *decani*. Για να περιβληθεί ο δόκιμος το μοναχικό σχήμα ήταν απαραίτητη η συναίνεση της πλειοψηφίας των μοναχών· ενώ σε περίπτωση άρνησης του ηγουμένου να προχωρήσει στην απόκαρσή του, την τέλεσή της αναλάμβανε ο *priore*, πάντοτε με τη σύμφωνη γνώμη των αδελφών.

Στο πλαίσιο εξάλλου της προσπάθειας για την ορθή εφαρμογή των κανόνων του αγίου Βενέδικτου, καθιερώθηκε το άβατο στους χώρους που προορίζονταν για την κατοίκηση και τη συνάθροιση των μελών της μοναστικής κοινότητας, με την έννοια της απαγόρευσης της εισόδου στους μη μοναχούς χωρίς την έγκριση των αξιωματούχων της μοναστηριακής αδελφότητας. Επιπλέον, απαγορεύθηκε αυστηρά, με την ποινή του αφορισμού για τους παραβάτες, η είσοδος των γυναικών στο μοναστήρι, ανεξαρτήτως του βαθμού συγγένειάς τους με τους μοναχούς, της ηλικίας ή της κατάστασης της υγείας τους.¹⁶⁶

166. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430)», σσ. 520-525, 535-540, αρ. 4 (κείμενο)· Fois, «I religiosi : decadenza e fermenti innovatori», σσ. 163-164.

Καθώς το μοναστήρι είχε συσσωρευμένα χρέη, ο Michiel αναγκάστηκε να περικόψει το ποσό που προβλεπόταν για την κάλυψη των αναγκών της μοναχών, προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα για την αποπληρωμή τους.¹⁶⁷ Σε αντίθεση όμως με την αναμόρφωση της εσωτερικής οργάνωσης της μοναστικής κοινότητας, η εξυγίανση των οικονομικών του ιδρύματος φαίνεται ότι δεν ανήκε στις άμεσες προτεραιότητες του ηγούμενου, τουλάχιστον σε αυτό το στάδιο της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας. Γι' αυτό και δεν έλαβε επιπλέον μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση. Η επίλυση των χρόνιων οικονομικών προβλημάτων του ιδρύματος απασχόλησε πιο συστηματικά τους διαδόχους του, οι οποίοι προχώρησαν σε αναδιάρθρωση της μοναστηριακής περιουσίας, με στόχο την ανάπτυξη στην ιταλική ενδοχώρα.¹⁶⁸

Τον Αύγουστο του 1430, πέντε μήνες μετά από την υποβολή των διατάξεων της μεταρρύθμισης του μοναστηριού προς έγκριση στην Αγία Έδρα, ο Michiel πέθανε.¹⁶⁹ Την εποχή εκείνη διακρίνονταν ήδη τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης της μοναχικής ζωής στο νησί του San Giorgio. Από έναν μοναχό το 1418, μια δεκαετία αργότερα η μοναστική κοινότητα αριθμούσε πλέον είκοσι τρία μέλη: δώδεκα κηκαρμένους, οκτώ δόκιμους και τρεις *offerti*, παιδιά, δηλαδή, που είχαν παραδοθεί στο μοναστήρι από τις οικογένειές τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ανανεωμένη σύνθεση της μοναστικής αδελφότητας ελάχιστοι ήταν οι Βενετοί· η πλειονότητα των μοναχών ήταν ξένοι (Γάλλοι, Γερμανοί, Ούγγροι κ.ά.), ενώ δεν έλειπαν και οι Ιταλοί, προερχόμενοι από γειτονικές πόλεις.¹⁷⁰ Ωστόσο, με την εκδημία του ηγούμενου, αναφάνηκε ο κίνδυνος να περιπέσει το μοναστήρι στο σύστημα της *commendata* και να ακυρωθεί το ανορθωτικό του έργο. Την κρίσιμη αυτή στιγμή, διορίστηκε ηγούμενος *commendatario* ο καρδινάλιος Gabriele Condulmer, μετέπειτα πάπας Ευγένιος Δ'.

167. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430)», σ. 539.

168. Για τα οικονομικά προβλήματα των μοναστικών ιδρυμάτων των Βενεδικτίνων και τα μέτρα που ελήφθησαν κατά καιρούς για την εξυγίανσή τους, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σσ. 53-55. Ειδικά για τα μέτρα που έλαβε η διοίκηση του Συνδέσμου της Santa Giustina, βλ. παρακάτω σσ. 199-203.

169. Τον Φεβρουάριο του 1431, ο ηγούμενος του San Nicolò di Lido, με την ιδιότητά του ως αντιπροσώπου του πάπα Μαρτίνου Ε', ενέκρινε τις μεταρρυθμιστικές διατάξεις, επιφέροντας μικρές μόνο τροποποιήσεις, βλ. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430)», σσ. 541-545, αρ. 5 (κείμενο).

170. Sambin, «L'abate Giovanni Michiel († 1430)», σσ. 520-521.

Ο βενετός καρδινάλιος ήταν οπαδός των ανανεωτικών τάσεων του μοναχισμού και συνοδοιπόρος του Ludovico Barbo στην αρχή της σταδιοδρομίας του· έτσι, όταν τον επόμενο χρόνο αναγορεύτηκε πάπας, τον προσκάλεσε να αναλάβει τη διαχείριση του μοναστηριού.¹⁷¹ Όμως, η μοναστική κοινότητα, που στην πλειοψηφία της εξακολουθούσε να διαφωνεί με τη μεταρρυθμιστική πολιτική του Barbo, αντέδρασε στην ιδέα της επανένωσής του ιδρύματος με τον Σύνδεσμο της Santa Giustina, διεκδικώντας την παλαιά της αυτονομία. Στην υπόθεση ενεπλάκησαν και οι βενετικές αρχές, ανέκαθεν επιφυλακτικές σε κάθε είδους εξωτερικές παρεμβάσεις, καθώς η ενέργεια αυτή ερμηνεύτηκε ως παραβίαση του κτητορικού δικαιώματος του δόγη, το οποίο απέρριψε από την ιδρυτική πράξη του μοναστηριού. Μολονότι ο Barbo κατόρθωσε τελικά να πείσει τον δόγη για την ελκυστικότητα των προθέσεών του, επισημαίνοντας παράλληλα τα οφέλη που θα αποκόμιζαν οι Βενετοί από την επανένταξη της μονής του San Giorgio στη μοναστηριακή ομοσπονδία, οι αντιπαραθέσεις του Συνδέσμου με το βενετικό κράτος συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια. Στο μεταξύ, όμως, το 1443, επικυρώθηκε η επάνοδος της μονής στον Σύνδεσμο της Santa Giustina, σηματοδοτώντας τη μετάβασή της από τον Μεσαίωνα στην εποχή της Αναγέννησης.¹⁷²

Το πρόσφατα μεταρρυθμισμένο μοναστηριακό ίδρυμα επέλεξε η Σύγκλητος για να φιλοξενήσει τον ορθόδοξο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ Β' και τους επισκόπους που τον συνόδευαν, οι οποίοι έφθασαν στη Βενετία στις 8 Φεβρουαρίου του 1438 μαζί με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο και πολυπληθή συνοδεία, καθοδόν προς τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας για την ένωση των δύο Εκκλησιών.¹⁷³ Στην επιλογή

171. Γύρω στα 1400 ο Gabriele Condulmer μαζί με τον εξάδελφό του καρδινάλιο Antonio Corner, ανιψιό του πάπα Γρηγορίου ΙΒ', ίδρυσαν μια κοινότητα κανονικών, δηλαδή κοσμικών κληρικών που ακολουθούσαν τον κανόνα του αγίου Αυγουστίνου, με έδρα τη μονή του San Giorgio in Alga στη Βενετία, στην οποία ήταν ηγούμενος commendatario ο δεκαεξάχρονος τότε Ludovico Barbo, βλ. Penco, *Storia del monachesimo*, σσ. 308-309. Για την ανάπτυξη του κανονιστικού κινήματος στη Δύση και τους στόχους του, βλ. Α. Παπαδάκης, *Η Χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, μτφ. Στ. Ευθυμιάδης, Αθήνα 2003, σσ. 104-105.

172. Penco, *Storia del monachesimo*, σσ. 313-314· Trolese, «Decadenza e rinascita», σσ. 190-193. Βλ. επίσης Α. Stella, «La proprietà ecclesiastica nella Repubblica di Venezia dal secolo XV al XVII (Lineamenti di una ricerca economico-politica)», *Nuova Rivista Storica* 42 (1958), 59.

173. Για τον αυτοκράτορα και μέρος της συνοδείας του είχε προβλεφθεί κατάλυμα στο μέγαρο του μαρκησίου της Φερράρας, στο Μεγάλο Κανάλι και για τον αδελφό του, τον Δη-

του μοναστηριού ως καταλύματος για τον γηραιό ιεράρχη, εκτός από την αίγλη του ιδρύματος και την εγγύτητά του στο δουκικό παλάτι, ασφαλώς σημαντικό ρόλο έπαιξαν η σύνδεσή του αφενός με τις πολιτικές Αρχές και αφετέρου με τον επικεφαλής της εκκλησιαστικής συνόδου πάπα Ευγένιο Δ'.

Για ένα μήνα περίπου, το μοναστήρι μετατράπηκε από τόπος περισυλλογής και αναχώρησης, σε σημείο συνάντησης προσωπικοτήτων του πολιτικού και θρησκευτικού χώρου, στο πλαίσιο των διεργασιών για την εκκλησιαστική σύνοδο.¹⁷⁴ Οι βενετικές αρχές είχαν μεριμνήσει ώστε η φιλοξενία του βυζαντινού ιεράρχη, όπως και του αυτοκράτορα, να είναι ανάλογη της θέσης και του κύρους τους. Το βράδυ της άφιξής τους στην λιμνοθάλασσα, ο πατριάρχης και η ακολουθία του έγιναν δεκτοί με ιδιαίτερες τιμές από τους μοναχούς, οι οποίοι τους μετέφεραν στο μοναστήρι σε δύο πλοίαρια που τα καταστρώματά τους ήταν σκεπασμένα με κλαδιά κέδρων και στο πλάι έφεραν τα πατριαρχικά σύμβολα. Το ίδιο βράδυ και την ερχόμενη ημέρα, οι μοναχοί τους παρέθεσαν, με έξοδα του Δημοσίου, πλούσιο γεύμα με κρέατα, πουλερικά και, για όσους νήστευαν το κρέας, ψάρια. Για τις ανάγκες των φιλοξενουμένων είχαν εξάλλου προβλεφθεί 4 βαρέλια κρασί, ψωμί, επιτραπέζια κεριά και φωτιστικές λυχνίες, διάφορα αρωματικά, καθώς και ποσότητα καυσόξυλων.

Η φιλόξενη υποδοχή και οι περιποιήσεις των Βενεδικτίνων δεν στάθηκαν ωστόσο ικανές να αμβλύνουν τις δογματικές διαφορές ούτε να

μήτριο, το μέγαρο του Ludovico dal Verme στο San Polo. Για την παραμονή της βυζαντινής αντιπροσωπείας στη Βενετία, βλ. V. Laurent, *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiastique de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Ρώμη 1971 [Concilium Florentinum Documenta et scriptores editum consilio et impensii Pontificii instituti Orientalium Studiorum series B, vol. IX], σσ. 212-227, 626-627· Marin Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi 1423-1474*, εισαγωγή, έκδοση Angela Caracciolo Aricò, μεταγραφή Chiara Frison, τ. 1 (1423-1457), Βενετία 1999, σσ. 160-170, 627-630. Βλ., επίσης, J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, σσ. 98-105· D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, σσ. 375-380.

174. Μεταξύ αυτών ήταν: ο βενετός δόγης, ο πατριάρχης του Grado, ο καρδινάλιος Giuliano Cesarini, πρόεδρος της Συνόδου της Βασιλείας το 1431 και εκπρόσωπος των Λατίνων στη Σύνοδο της Φερράρας τον Απρίλιο-Μάιο 1438, ο καρδινάλιος της Santa Croce, επίσκοπος της Μπολόνια και πρόεδρος της Συνόδου Nicolò Albergati, ο μαρκήσιος της Φερράρας Nicolò d'Este, ο Michele Zenò, βενετός έμπορος εντεταλμένος του πάπα για τις οικονομικές υποθέσεις των Βυζαντινών κ.ά. Στις 28 Φεβρουαρίου 1438 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' Παλαιολόγος αναχώρησε για τη Φερράρα και τον ακολούθησε στις 4 Μαρτίου ο πατριάρχης.

μετριάσουν τα έντονα αισθήματα αντιπάθειας και υπεροψίας που ένιωθαν ορισμένα από τα μέλη της αποστολής για τους οικοδεσπότες. Η περιγραφή της επίσκεψής της αποστολής στο καθολικό της μονής στις 22 Φεβρουαρίου, που παραδίδει ο Σίλβεστρος Συρόπουλος, είναι αποκαλυπτική του μισαλλόδοξου κλίματος αλλά και των προσπαθειών που κατέβαλε ο πατριάρχης για να διατηρήσει τις λεπτές ισορροπίες ανάμεσα στους οικοδεσπότες και τους φιλοξενούμενους, εκπροσώπους των δύο χριστιανικών κόσμων. Όταν οι μοναχοί παρουσίασαν στον πατριάρχη τον βραχίονα του προστάτη αγίου τους, αγίου Γεωργίου,¹⁷⁵ ο μέγας χαρτοφύλαξ Μιχαήλ Βαλσαμών αμφισβήτησε τη γνησιότητα του λειψάνου, λέγοντας ότι το σώμα του μεγαλομάρτυρα είχε καεί και οι στάχτες του είχαν διασκορπιστεί στον αέρα. Το επεισόδιο δεν έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις χάρη στην αντίδραση του πατριάρχη, που πρόσταξε αμέσως τον Βαλσαμώνα να σωπάσει. Ωστόσο κατά τον εσπερινό της ίδιας ημέρας, στον οποίο συγχοροστάτησε ο βυζαντινός ιεράρχης, σημειώθηκε νέα ένταση, αυτή τη φορά με τους αδελφούς Δισυπάτους, επειδή αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με υπόδειξή του και να αποκαλυφθούν κατά τη συνήθεια των Λατίνων, εισερχόμενοι στο ιερό του ναού. Με καθυστέρηση λίγων ημερών, λόγω της κλονισμένης υγείας και της προχωρημένης ηλικίας του, ο οικουμενικός πατριάρχης αναχώρησε τελικά για τη Φερράρα, όπου ηγήθηκε της αντιπροσωπίας των Ορθοδόξων στις μακρές και επίπονες διαβουλεύσεις, της Συνόδου. Όμως ο θάνατος τον βρήκε το 1439 στη Φλωρεντία πριν από την υπογραφή της Ένωσης. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, το μοναστήρι άνοιξε και πάλι τις θύρες του, αυτή τη φορά για να φιλοξενήσει τον αυτοκράτορα, ο οποίος, κατά την επιστροφή του από τη Φλωρεντία, παρέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα στην πόλη των τεναγών, προτού αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁶

Μεταξύ των διακεκριμένων προσωπικοτήτων που επισκέφθηκαν τη μονή του San Giorgio Maggiore τον Φεβρουάριο του 1438, ήταν ο τότε αρχιεπίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων. Κατά τα έτη 1463-1464, καρδινάλιος πλέον και με την ιδιότητα του Λατίνου πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, ο Βησσαρίωνας επέστρεψε στη μονή ως φιλοξενούμενος, προκειμένου να προωθήσει τα σχέδια της Αγίας Έδρας και του πάπα Πίου Β' για την συσπείρωση των

175. Για την προέλευση του λειψάνου, βλ. παρακάτω υποσημ. 651.

176. Marin Sanudo, *Le vite dei dogi*, σσ. 260, 262, 265.

δυτικών χριστιανικών δυνάμεων στον αγώνα εναντίον των Τούρκων. Τότε πιθανότατα έλαβε την απόφαση να δωρίσει «εν ζωή» στο μοναστήρι τους ελληνικούς κώδικες που απάρτιζαν μέρος της συλλογής του. Αν και το έγγραφο της δωρεάς δεν έχει σωθεί, οι βασικοί της όροι μας είναι έμμεσα γνωστοί και αποκαλύπτουν έστω και μερικώς τη σύνθετη συλλογιστική μέσα από την οποία οδηγήθηκε στην απόφασή του αυτή.¹⁷⁷ Εκείνο που ενδιέφερε πρωτίστως τον Βησσαρίωνα ήταν να μπορούν όλοι όσοι επιθυμούσαν καθώς και ο ίδιος να συμβουλευονται τα πολύτιμα έργα, κάτω όμως από συγκεκριμένους όρους που θα αποτελούσαν εγγύηση για την ασφάλειά τους. Οι αποδέκτες της δωρεάς όφειλαν να τοποθετήσουν τους κώδικες σε χώρο κατάλληλο για τη φύλαξή τους, να επιτρέπουν την πρόσβαση στους ενδιαφερόμενους, και να δεσμευθούν ότι δεν θα τους πωλούσαν ούτε θα τους μεταβίβαζαν με άλλους τρόπους.

Αν και, όπως έχει καταδείξει ο G. Ravagnani, ο χώρος που διέθετε η μονή του San Giorgio εκείνη την εποχή για χρήση βιβλιοθήκης πιθανώς δεν επαρκούσε για να δεχθεί τον όγκο των χειρογράφων της συλλογής του Βησσαρίωνα, είχε προγραμματισθεί η κατασκευή νέου κτηρίου με χρηματοδότηση του ηγεμόνα της Φλωρεντίας Cosimo A' dei Medici σε σχέδια του προσωπικού του αρχιτέκτονα Michelozzo Michelozzi, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την φιλοξενία του από τους μοναχούς κατά την περίοδο που ήταν εξόριστος στη Βενετία (1433-1434).¹⁷⁸ Επομένως, από τυπική άποψη, το ίδρυμα πληρούσε τις βασικές προϋποθέσεις που είχε θέσει ο δωρητής. Επιπλέον, ο Σύνδεσμος της Santa Giustina, στον οποίο ανήκε η μεταρρυθμισμένη μονή του San Giorgio, απέδιδε μεγάλη σημασία

177. Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία για τον Βησσαρίωνα, βλ. ενδεικτικά L. Mohler, *Kardinal Bessarion*, τ. 1-3, Paderborn 1923-1942 (ανατ. Darmstadt 1967)· *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 8, Ρώμη 1967, λήμμα Bessarione, σσ. 686-696. Για τις σχέσεις του με τη Βενετία, τη δωρεά στη μονή του San Giorgio και την ανάκλησή της, βλ. M. Zorzi, «Bessarione e Venezia», *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra (27 aprile-31 maggio 1994)*, επιμ. G. Fiaccadori κ.ά., Νάπολη 1994 [Istituto per gli Studi filosofici. Biblioteca Nazionale Marciana], σσ. 197-228· ο ίδιος, *La Libreria di san Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Βενετία 1978 [Ateneo Veneto], σσ. 77-85· L. Labowsky, *Bessarions's Library and the Biblioteca marciana*, Ρώμη 1979.

178. Βλ. G. Ravagnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore (con un saggio di Nicola Ivanoff sulla decorazione della biblioteca di San Giorgio Maggiore)*, Φλωρεντία 1976, σσ. 12-25.

στην μακρά παράδοση των Βενεδικτίνων στις σπουδές¹⁷⁹ και κατέβαλλε συστηματικές προσπάθειες στη διάρκεια του 15ου αιώνα τόσο για την προαγωγή της εκπαίδευσης των μοναχών όσο και για την οργάνωση και τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών των μελών της. Η πνευματική δραστηριοποίηση των μοναχών υπό την επίδραση του ουμανισμού συνοδεύτηκε από ανανέωση του ενδιαφέροντος για την ελληνική γλώσσα και την κλασσική παράδοση. Φαίνεται δε ότι στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα η μελέτη των ελληνικών είχε ήδη εδραιωθεί στις μονές του Συνδέσμου. Υπεύθυνος για την προώθηση αυτής της πολιτικής θεωρείται ο έλληνας λόγιος και πρόεδρος του μοναστικού συνδέσμου από το 1461 έως το 1469, συνονόματος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, Don Bessarion de Aragon, με τον οποίο μάλιστα διατηρούσε φιλική σχέση και αλληλογραφία.¹⁸⁰ Η σχέση των δύο ανδρών, η καταγεγραμμένη έλλειψη έργων της ελληνικής γραμματείας από τη βιβλιοθήκη της μονής αλλά και η φήμη που είχαν αποκτήσει οι Βενεδικτίνοι του San Giorgio κατά τον όψιμο 15ο αιώνα για λόγιες ενασχολήσεις υποδεικνύουν τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να δωρίσει τα ελληνικά χειρόγραφα της συλλογής του στο συγκεκριμένο ίδρυμα.¹⁸¹

Εκτός αυτού, και από ιδεολογικής πλευράς, η μονή εμφανιζόταν ως ο καταλληλότερος χώρος για να δεχθεί τα ελληνικά χειρόγραφα, καθώς επί αιώνες είχε αναπτύξει πολύπλευρη δράση στην ελληνική Ανατολή μέσω των εξαρτημάτων της. Σε αυτήν εξάλλου είχε πρόσφατα μεταφερθεί από την Αίγινα η κάρα του μεγάλου βυζαντινού στρατιωτικού αγίου, του αγίου Γεωργίου, γεγονός που παρέπεμπε συμβολικά στον νέο πολλαπλό ρόλο της Βενετίας, αυτόν του κληρονόμου του Βυζαντίου, του προπυργίου της χριστιανοσύνης στη μουσουλμανική Ανατολή, του προστάτη των ελληνικών

179. Το τυπικό των Βενεδικτίνων όριζε ότι ορισμένο διάστημα της ημέρας έπρεπε να αφιερώνεται στη μελέτη ως πνευματική άσκηση.

180. Collett, *Italian Benedictine Scholars*, σσ. 28-54, και ειδικότερα 28-33.

181. Η συλλογή της μονής, σύμφωνα με την καταγραφή που πραγματοποιήθηκε το 1363 με εντολή των Αρχών, περιλάμβανε 70 λατινικούς κώδικες, όλοι εκκλησιαστικού περιεχομένου (λειτουργικά βιβλία, έργα θεολογικά και θρησκευτικού περιεχομένου όπως του Βοηθίου, *De Sancta Trinitate*, του Κασσιόδωρου, *Institutiones*, του Burchard της Worms, *Corrector et medicus*), βλ. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 244-248. Βλ. επίσης Ravagnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*, σσ. 12, 73-76 (κατάλογος βιβλίων) και υποσημ. 49.

πληθυσμών. Ο συμβολισμός αυτός προσλάμβανε τώρα ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα, αφού η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου βρισκόταν σε πόλεμο με την οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁸²

Παρά ταύτα, το 1467, ο βενετός πρεσβευτής στην Αγία Έδρα Pietro Morosini τον έπεισε να ανακαλέσει τη δωρεά και να προσφέρει το σύνολο πλέον των βιβλίων του στο δουκικό παρεκκλήσιο του Αγίου Μάρκου, κατ'ουσίαν δηλαδή στο βενετικό Κράτος. Η επίσημη αιτιολογία για την ανάκληση της δωρεάς ήταν ότι η πρόσβαση στη βιβλιοθήκη ήταν δύσκολη, επειδή το μοναστήρι βρισκόταν σε νησί. Όμως, σύμφωνα με τον M Zorzi, οι πραγματικοί λόγοι της ξαφνικής αυτής μεταστροφής συνδέονται με την άνοδο στον αποστολικό θρόνο του Βενετού Paolo B' Barbo, ενός άνδρα μορφωμένου, αλλά αρνητικά διακείμενου «στις παγανιστικές εκφάνσεις του ουμανισμού, και μάλιστα εχθρικού προς τον πλατωνισμό των Ακαδημιών, κίνημα του οποίου αναγνωρισμένος επικεφαλής ήταν ο Βησσαρίων». Επειδή η μονή του San Giorgio υπαγόταν στον άμεσο έλεγχο της Αγίας Έδρας, είναι πιθανό ότι ο καρδινάλιος δεν τη θεωρούσε πλέον ως ασφαλή τόπο για βιβλία που στο μεγαλύτερο μέρος τους πραγματεύονταν την αρχαία γνώση. Ο ίδιος θεωρεί εξάλλου ότι στην απόφασή του να ανακαλέσει τη δωρεά έπαιξε ρόλο ο σύνδεσμος της μοναστικής κοινότητας με την ηγετική οικογένεια των Μεδίκων, καθώς εκείνη την εποχή επικρατούσε ένταση στις σχέσεις της Βενετίας με την Φλωρεντία.¹⁸³

Ο 15ος αιώνας δεν αποτέλεσε μόνον περίοδο πνευματικής άνθισης αλλά και εποχή ανοικοδόμησης για το μοναστηριακό ίδρυμα. Το εμπνευσμένο από την αρχαιότητα, μεγαλοπρεπές κτήριο της βιβλιοθήκης του Michelozzi που άρχισε να κατασκευάζεται γύρω στα 1470 ολοκληρώθηκε το 1478, «εισήγαγε στην γοτθική ακόμη πόλη τις νέες μορφές της φλωρεντινής αναγέννησης», αποτελώντας σταθμό στην εξέλιξη της βενετικής αρχιτεκτονικής. Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε η πλούσια συλλογή σπάνιων κωδίκων και παλαιτύπων της μονής, σημαντικό μέρος της οποίας

182. Zorzi, «Bessarione e Venezia», σσ. 206-207. Για τη μετακομιδή της κάρας στη μονή του San Giorgio, βλ. σσ. 269-271. Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος διήρκεσε από το 1463 έως το 1479 και στη διάρκειά του η Βενετία απώλεσε την Εύβοια και το Άργος, βλ. Φωτεινή Πέρρα, *Ο Λέων εναντίον της Ημισελήνου. Ο πρώτος βενετο-οθωμανικός πόλεμος και η κατάληψη του ελλαδικού χώρου (1463-1479)*, Αθήνα 2009 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

183. Ravagnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*, σσ. 26-27· Zorzi, «Bessarione e Venezia», σσ. 220-221.

είχε προέλθει από δωρεά του ίδιου του Cosimo. Ο δημιουργικός οργανισμός συνεχίστηκε με την κατασκευή, αρχικά, του διώροφου κτηρίου των κελιών (*dormitorio*) και, αργότερα, της περίστυλης αυλής (*Chiostro degli Allori*).¹⁸⁴

Μολονότι η ιστορία της μονής μετά τον 15ο αιώνα κινείται εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης, πληροφοριακά αναφέρω ότι γύρω στα μέσα του επόμενου αιώνα άρχισε η δεύτερη περίοδος της επέκτασης των κτηριακών εγκαταστάσεων του μοναστηριακού συγκροτήματος, η οποία διήρκεσε έως τις αρχές του 17ου αιώνα. Η σημερινή μορφή του μοναστηριού οφείλεται ως επί το πλείστον στον αρχιτέκτονα Andrea Palladio, ο οποίος από το 1559 έως τον θάνατό του, το 1580, σχεδίασε και επέβλεψε την κατασκευή της εκκλησίας, της τραπεζαρίας, της δεύτερης περίστυλης αυλής (*Chiostro degli Cipressi*), καθώς και του ξενώνα. Η εκκλησία του San Giorgio, αριστουργηματικό δείγμα της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, διακοσμήθηκε με έργα κορυφαίων ζωγράφων και γλυπτών της εποχής, όπως ο Giacomo Bassano, ο Tintoretto, ο Giacomo Palma il Giovane, ο Nicolò Roccatagliata. Το 1641 ξεκίνησε η τρίτη και τελευταία περίοδος της ανοικοδόμησης του μοναστηριού, με την οικοδόμηση νέας βιβλιοθήκης από τον αρχιτέκτονα Baltassare Longhena, η οποία αντικατέστησε την βιβλιοθήκη των Μεδίκων που κατεδαφίσθηκε για να διαμορφωθεί στη θέση της η περίστυλη αυλή, και τερατίστηκε τις παραμονές της πτώσης της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, με την κατασκευή του νέου καμπαναριού.¹⁸⁵

Η έλευση των στρατευμάτων του Ναπολέοντα στην πόλη των τεναγών το 1797 θα σηματοδοτήσει την αρχή του τέλους της μοναχικής ζωής στο νησί του San Giorgio Maggiore. Το καταστροφικό έργο που είχαν ξεκινήσει οι λεηλασίες και οι βιαιότητες των γάλλων στρατιωτών θα ολοκληρωθεί μια δεκαετία αργότερα με τη διάλυση του μοναστηριού και τη διασπορά των καλλιτεχνικών και θρησκευτικών του θησαυρών. Αν και η εκκλησία επαναιετούργησε το 1808, δεν συνέβη το ίδιο και με το μοναστήρι. Το 1851, το

184. Ravegnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*, σσ. 11-34· Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 51-63.

185. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 64-97· Ravegnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*, σσ. 33-53· U. Franzoi – Dina de Stefano, *Le Chiese di Venezia*, Βενετία 1976, σσ. 366-382.

μοναστηριακό συγκρότημα παραδόθηκε στις στρατιωτικές αρχές που εγκατέστησαν εκεί το Αρχηγείο του Πυροβολικού, με αποτέλεσμα οι αίθουσές του να μετατραπούν σε εργαστήρια και ιδιωτικές κατοικίες.¹⁸⁶

Μετά από έναν αιώνα εγκατάλειψης, κατά την τετραετία 1951-1954, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης των κτηριακών εγκαταστάσεων και των, άλλοτε φημισμένων για την ομορφιά τους, κήπων του μοναστηριού υπό την αιγίδα του νεοσύστατου Ιδρύματος Giorgio Cini. Με την ευκαιρία αυτή ανακλήθηκαν στο νησί οι Βενεδικτίνοι, οι οποίοι ανέλαβαν έκτοτε τη λειτουργία της εκκλησίας και τη φροντίδα του καμπαναριού.¹⁸⁷

186. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 98-125· Ravagnani, *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*, σσ. 53-70.

187. Σήμερα, στη μονή του San Giorgio Maggiore στεγάζονται έξι επιστημονικά κέντρα που ασχολούνται με την Ιστορία της κοινωνίας και του βενετικού κράτους, τις σχέσεις της Βενετίας με την Ευρώπη και την Ανατολή, την Ιστορία της Τέχνης, τη Λογοτεχνία, το Θέατρο και τη Μουσική. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων των παραπάνω κέντρων εκδίδεται μεταξύ άλλων το περιοδικό *Studi Veneziani* και στους χώρους του μοναστηριού φιλοξενούνται περιοδικές εκθέσεις τέχνης, μουσικές εκδηλώσεις και θεατρικές παραστάσεις, βλ. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σσ. 255-265· *Monasteri Benedettini nella laguna veneziana, Catalogo di mostra*, Ministero per i beni culturali e Ambientali, Biblioteca Nazionale Marciana-Libreria Sansoviniana, επιμ. G. Mazzucco, Βενετία 1983 [Quaderni di Materiali Veneti n. 18 / Itinerari di storia e arte 2], σσ. 47-50· www.cini.it.

ΜΕΡΟΣ Β΄
Από τη Δύση στην Ανατολή

Η γεωγραφία της εξάπλωσης της μονής

1. Η πρώτη φάση (11ος-12ος αι.)

Για τους εμπόρους της τεναγίτιδας Πολιτείας που έφθαναν μέχρι την Κωνσταντινούπολη υπήρχαν σε ισχύ προνομιακές ρυθμίσεις ήδη από το 992.¹⁸⁸ Τις βάσεις όμως για την εξάπλωση τους στα βυζαντινά εδάφη έθεσε το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, το 1082. Ως αντάλλαγμα για τη ναυτική βοήθεια που προσέφεραν στους Βυζαντινούς στον αγώνα τους εναντίον των Νορμανδών, οι Βενετοί έλαβαν μια περιοχή με σπίτια, καταστήματα και αποθήκες στο εμπορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, γύρω από την εκκλησία του Αγίου Ακινδύνου –η οποία τους είχε παραχωρηθεί σε παλαιότερη εποχή για τις θρησκευτικές τους ανάγκες–, καθώς και τρεις αποβάθρες στον Κεράτιο κόλπο. Επιπλέον, τους παραχωρήθηκε η εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στο Δυρράχιο μαζί με την περιουσία της. Τέλος, οι βενετοί έμποροι απαλλάχθηκαν από την υποχρέωση καταβολής τελωνιακών δασμών και κάθε φόρου επί των συναλλαγών σε πλήθος πόλεων της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένης της πρωτεύουσας. Οι πόλεις αυτές ήταν ως επί το πλείστον παραθαλάσσιες και εκτεινόταν από την Πελοπόννησο και τη

188. Το χρυσόβουλλο που απέσπασε ο δόγης Pietro B' Orseolo από τους αυτοκράτορες Βασίλειο Β' και Κωνσταντίνο Η' μείωσε σημαντικά τους δασμούς που κατέβαλλαν οι Βενετοί κατά την είσοδο και την έξοδο τους από τα Στενά των Δαρδανελίων και τους προστάτευσε από τις αυθαιρεσίες των τελωνιακών αξιωματούχων, βλ. T.-Th., *Urkunden*, τ. 1, Βιέννη 1856, σσ. 36-38. Νέα έκδοση *I trattati con Bisanzio*, εκδ. M. Pozza – G. Ravagnani, Βενετία 1993 [Pacta Veneta 4], σσ. 20-34, εγγρ. 1. Για τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας και την οικονομική διείσδυση των Βενετών στην Ανατολή πριν το 1204, βλ. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1959, σσ. 29-62· R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984· S. Borsari, *Venezia e Bisanzio*· Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 35-123· Χ. Γάσπαρης, *Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή, Venetiae quasi alterum Byzantium. Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιικά Τεκμήρια*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σσ. 81-99.

Στερεά Ελλάδα μέχρι τη Μικρά Ασία και τη βόρεια Συρία, ακόμα και σε περιοχές που είχαν αποσπασθεί από τη βυζαντινή κυριαρχία.¹⁸⁹

Τα παραπάνω προνόμια, όπως κατ' επανάληψη έχει υπογραμμιστεί από τη σύγχρονη ιστοριογραφία, ελευθέρωσαν τις δραστηριότητες των Βενετών από τον έλεγχο των Βυζαντινών, δίνοντάς τους σημαντικό προβάδισμα έναντι των ανταγωνιστών τους, οι οποίοι υπόκεινταν σε φορολογικές επιβαρύνσεις καθώς και σε περιορισμούς ως προς τον χρόνο παραμονής τους στην Κωνσταντινούπολη. Το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' έχει ιδιαίτερο βάρος και για έναν ακόμη λόγο: γιατί αποτέλεσε την απαρχή μιας σειράς ανάλογων εγγράφων, με τα οποία η αδύναμη στρατιωτικά αυτοκρατορία άνοιξε σταδιακά, στη διάρκεια ενός αιώνα, τον οικονομικό της χώρο στην άλλοτε υποτελή και στο εξής σύμμαχο ιταλική πόλη. Στις παραμονές της τέταρτης σταυροφορίας οι εμπορικοί σταθμοί της Βενετίας κάλυπταν γεωγραφικά το σύνολο σχεδόν της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μόνον η περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, σημαντική για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης, παρέμεινε κλειστή για τους Βενετούς σε όλη την εποχή των Κομνηνών.

Τον πρώτο καιρό οι αποδημίες των βενετών εμπόρων στη βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν περιορισμένες και περιοδικές, με αφετηρία και καταληκτικό σημείο την πόλη των τεναγών. Οι μετακινήσεις τους καθορίζονταν από τους εποχικούς ρυθμούς της ναυσιπλοΐας, την περιοδικότητα της παραγωγής και τις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες. Με την αύξηση όμως του όγκου των συναλλαγών και την εντατικοποίηση του εμπορίου, οι μεταναστεύσεις τους εξελίχθηκαν σε μακροχρόνια ή και μόνιμη εγκα-

189. Το χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού προς τους Βενετούς έχει δημοσιευθεί από τους T.-Th., *Urkunden*, τ. 1, Βιέννη 1856, αρ. σσ. 43 – 54 [= *I trattati con Bisanzio 992-1198*, σσ. 35-45, εγγρ. 2]. Βλ. επίσης S. Borsari, «Il crisobullo di Alessio I per Venezia», *Annali del istituto italiano per gli studi storici* 2 (1970), 111-131. Για τα προβλήματα χρονολόγησης του χρυσόβουλλου βλ. A. Tuilier, «La date exacte du chrysobulle d'Alexis Ier Comnène en faveur des Vénitiens et son contexte historique», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 14 (1967), 27-48· E. Frances, «Alexis Comnène et les privilèges octroyées à Venise», *Byzantinoslavica* 29 (1968), 17-23· M. E. Martin, «The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople», *Byzantinoslavica* 39 (1978), 19-23· O. Tuma, «The dating of Alexius's chrysobull to the Venetians: 1082, 1084, or 1092», *Byzantinoslavica* 43 (1981), 175-185. Για το ιστορικό πλαίσιο της παραχώρησης, βλ. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988, σσ. 50 κ. εξ.

τάσταση στον τόπο υποδοχής, καθώς από εκεί μπορούσαν να επιβλέπουν καλύτερα τις επιχειρήσεις τους, ενεργώντας συγχρόνως ως μεσάζοντες για ομοεθνείς τους με ευρύτερο πεδίο δράσης. Οι αλλαγές που επέφερε η συστηματική οργάνωση του εμπορίου στους μεταναστευτικούς ρυθμούς των Βενετών αποτυπώνονται στις διαδοχικές μεταβολές των ορίων της βενετικής συνοικίας στη βασιλεύουσα κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα.

Στην αρχική της σύλληψη, η συνοικία είχε ως σκοπό να προσφέρει κατάλυμα και βασικές εμπορικές διευκολύνσεις σε ταξιδιώτες-εμπόρους. Η ανάπτυξη όμως της βενετικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης πολύ γρήγορα ξεπέρασε κάθε προσδοκία, με αποτέλεσμα οι υπάρχουσες υποδομές να μην επαρκούν για να εξυπηρετήσουν τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό τόσο των διερχόμενων όσο και των μόνιμα εγκατεστημένων στην πόλη εμπόρων. Έτσι, το 1148, ικανοποιώντας σχετικό αίτημα της Βενετίας, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός αύξησε την έκταση της συνοικίας. Μισόν αιώνα αργότερα, κατόπιν πιέσεων και πάλι, ο αυτοκράτορας Ισαάκ Β΄ Άγγελος προχώρησε σε νέα διεύρυνση των ορίων της, παραχωρώντας στους Βενετούς τα εμπορικά καταστήματα και τις αποβάθρες που διατηρούσαν στην πόλη οι Φράγκοι και οι Γερμανοί.

Η συγκέντρωση του βενετικού στοιχείου σε μια συγκεκριμένη και επακριβώς οριοθετημένη περιοχή εγγραφόταν στο πλαίσιο της πολιτικής του βυζαντινού κράτους για τον διαχωρισμό της εγκατάστασης των ξένων στην πρωτεύουσα, με στόχο την αποτελεσματικότερη αστυνόμευσή τους από την κεντρική εξουσία. Στην πράξη, ωστόσο, η προσπάθεια περιορισμού των Βενετών εντός των ορίων της συνοικίας αποδείχθηκε αδύνατη. Ήδη στα μέσα του 12ου αιώνα, αρκετοί είχαν διασκορπισθεί σε διάφορα σημεία της πόλης, κυρίως χάρη στους γάμους τους με Βυζαντινές.¹⁹⁰

190. D. Jacoby, «La dimensione demografica e sociale», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 2 *L'età del comune*, επιμ. G. Cracco – G. Ortalli, Ρώμη 1995, σσ. 691-692. Για τα χρυσόβουλλα των ετών 1148 και 1198, βλ. Lilie, *Handel und Politik*, σσ. 1-69. Για τους περιορισμούς σχετικά με την πρόσβαση και την παραμονή ξένων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. τις σχετικές διατάξεις που περιλαμβάνονται στο Βιβλίο του Επάρχου: *Book of the Eparch*, εκδ. I. Dujčev, Λονδίνο 1970, σσ. 153-155, 170. Τις αντιλήψεις αυτές απηχεί και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος, βλ. Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica*, εκδ. S. Kyriakides, μτφ. V. Rotolo, Palermo 1961 (=Eustathios of Thessaloniki, *The Capture of Thessaloniki*, επανέκδοση ελληνικού κειμένου και μτφ. στα αγγλικά J. R. Melville Jones, Canberra 1988 [Byzantina Australiensia VII]), σσ. 34-37. Βλ. επίσης A. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον*

Με εξαίρεση την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στο Δυρράχιο, τα χρυσόβουλλα που απέλυσαν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες υπέρ των Βενετών δεν κάνουν λόγο για παραχωρήσεις ακίνητης περιουσίας εκτός Κωνσταντινούπολης. Η Άννα Κομνηνή ωστόσο, αναφέρει ότι ο πατέρας της Αλέξιος Α΄ δώρισε σε αυτούς πολλά ακόμα ακίνητα «...ὅποι ποτ' ἂν ἐκείνοι ᾔτησαντο».¹⁹¹ Βάσιμα επομένως μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε κάθε νέο εμπορικό σταθμό που εγκαθίδρυναν, οι Βενετοί λάμβαναν κατά παραχώρηση των Αρχών, με παρεπόμενες των χρυσοβούλλων συμφωνίες, ορισμένες απαραίτητες κτηριακές εγκαταστάσεις, όπως εκκλησίες, αποθηκευτικούς και άλλους χώρους, για τη διευκόλυνση των δραστηριοτήτων τους. Οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τους περιφερειακούς αυτούς σταθμούς. Φαίνεται πάντως ότι κατά κανόνα παρέμειναν «σχετικά μικροί και πειραματικοί» σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα.¹⁹² Σε σημαντικά εμπορικά κέντρα, όπως η Θήβα και ο Αλμυρός, αναπτύχθηκαν παροικίες με ιδιόκτητη περιουσία και περισσότερες από μια εκκλησίες. Παρά το γεγονός ότι δεν είχαν περιορισμούς ως προς τον τόπο διαμονής τους στις πόλεις της περιφέρειας, οι Βενετοί συνήθως συγκεντρώνονταν στο ίδιο σημείο, γύρω από τις εκκλησίες τους ή σε θέσεις επίκαιρες για την άσκηση του εμπορίου.¹⁹³

Το εδραιωμένο με τα αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα προνομιακό νομικό καθεστώς τους δεν παρείχε διοικητική αυτοτέλεια στους Βενετούς, οι οποίοι υπόκεινταν στους νόμους του κράτους και ήταν υπόλογοι στους βυζαντινούς αξιωματούχους όπως και οι υπόλοιποι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Βενετία απέκτησε περιορισμένα δικαιώματα ετεροδικίας στο βυζαντινό έδαφος, με τη μορφή της δικαστικής

βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, μτφ. Α. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, σσ. 267-270· και Martin, *Chrysobull*, 23.

191. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, έκδ. Α. Kambylis – D. R. Reinsch, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2001 [CFHB 40/1], VI. 5.10.

192. Ενδεικτική ως προς το είδος των υπηρεσιών που επιζητούσαν σε κάθε εμπορικό σταθμό οι Βενετοί είναι η συνθήκη που συνήψαν με τον ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Κομνηνό Δούκα το 1210, σύμφωνα με την οποία ζήτησαν και έλαβαν *ecclesiam et curiam et fundicum et omnes honorificentias tam in spiritualibus, quam in temporalibus, quas habeant tempore domini Emanuelis imperatoris*, T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. CCXXIII, CCXXIV, σσ. 119-123, και ειδικά 121. Πρβλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 160.

193. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 35· Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 91.

δικαιοδοσίας επί των αστικών υποθέσεων, μόλις το 1198. Τη συνοχή των άτυπων εμπορικών κοινοτήτων ενίσχυαν οι κατά τόπους βενετικές εκκλησίες. Υπαγόμενες σε εκκλησιαστικά ιδρύματα της λιμνοθάλασσας και στελεχωμένες με κληρικούς που αποστέλλονταν από την πατρίδα, οι εκκλησίες αυτές, εκτός από θρησκευτική και ψυχολογική υποστήριξη, προσέφεραν και μιας πρώτης μορφής οργάνωση, υποκαθιστώντας τον απόντα βενετικό διοικητικό μηχανισμό.¹⁹⁴

Σε αυτά τα συμφραζόμενα εντάσσονται η παρουσία και η εξάπλωση της μονής του San Giorgio Maggiore στη βυζαντινή Ανατολή. Αφετηρία για την επέκταση της μονής στον χώρο αποτέλεσε η δωρεά, τον Ιούλιο του 1090, του δόγη Vitale Falier στον ηγούμενο Karimano και τους διαδόχους του μεγάλου μέρους της βενετικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη. Φαίνεται δε ότι τη δωρεά είχε επιδιώξει η ίδια η μοναστική αδελφότητα. Με βάση το παραχωρητήριο, η μονή αποκτούσε φυσική εξουσία επί της συγκεκριμένης έκτασης και των συστατικών και εξαρτημάτων που βρίσκονταν πάνω σε αυτήν. Η κατοχή των προαναφερόμενων πραγμάτων περιλάμβανε τη χρήση και κάρπωση τους, ίσχυε εις το διηνεκές και δεν μπορούσε να μεταβιβαστεί ή να απαλλοτριωθεί από οποιονδήποτε.¹⁹⁵ Ας σημειωθεί ότι λίγο νωρίτερα, άγνωστο ακριβώς πότε – πάντως όχι πριν από το 1084¹⁹⁶ – είχε προηγηθεί η παραχώρηση άλλου τμήματος της συνοικίας από τον δόγη στη μονή των Βενεδικτίνων του San Nicolò di Lido. Την ίδια εποχή, η μονή του San Nicolò κατείχε ακίνητα και δικαιώματα στο Δυρράχιο και πρέπει επίσης να έλαβε την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στο Δυρράχιο, την οποία όπως προαναφέρθηκε είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στη Βενετία με το χρυσόβουλλο του 1082.¹⁹⁷ Η μονή του San Nicolò, όπως και εκείνη του San

194. F. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, σ. 99· Jacoby, «La dimensione demografica e sociale», σ. 702· Lilie, «Die Lateinische Kirche», 202-220· M. Pozza, «Le Chiese veneziane intitolate a San Marco nell'Oriente mediterraneo nei secoli XII e XIII», *San Marco aspetti storici e agiografici. Atti del Convegno internazionale di studi. Venezia, 26-29 aprile 1994*, επιμ. A. Niero, Βενετία 1996, σ. 611.

195. S.G.M. II, αρ. 69, σσ. 168-175. Πρβλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 36-37.

196. Ο Vitale Falier εκλέχθηκε στο αξίωμα του δόγη το 1084, ύστερα από την παραίτηση του Domenico Silvio, βλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 58-59.

197. Η παραχώρηση μας είναι γνωστή από το έγγραφο της δωρεάς του δόγη στη μονή του San Giorgio, S.G.M. II, αρ. 69, σσ. 169, 170. Πρβλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 36-37· Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 24, υποσημ. 16.

Giorgio, συνδεόταν από την ίδρυσή της με τις δουκικές αρχές. Αν και δεν συμπλήρωνε ούτε μισόν αιώνα ζωής, είχε αναδειχθεί μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σε ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά κέντρα της λιμνοθάλασσας, αποτελώντας σημείο αναφοράς για τον ναυτικό πληθυσμό του δουκάτου, γεγονός που εξηγεί το ενδιαφέρον του δόγη για την υλική της ενίσχυση.¹⁹⁸ Στην απόφασή του εξάλλου να προωθήσει την επέκτασή της στην Ανατολή, ασφαλώς καθοριστικό ρόλο έπαιξε η αφιέρωσή της στον προστάτη άγιο των ναυτικών, η αρωγή του οποίου ήταν απαραίτητη για την επιτυχία των Βενετών στη θάλασσα.

Όποια, όμως, και αν ήταν τα κίνητρα του δόγη για την προμодότηση της μονής του San Nicolò, μπορεί εύλογα να υποτεθεί ότι, βλέποντας τη νεότερη και άλλοτε θυγατρική της μονή να την υποσκελίζει, η παλαιά κοινότητα των Βενεδικτίνων έσπευσε και αυτή με τη σειρά της να διεκδικήσει μερίδιο από τις δουκικές παροχές. Η απόκτηση, άλλωστε, περιουσιακών στοιχείων αποτελούσε πάγια πολιτική των μοναστηριακών ιδρυμάτων και κυρίως των βενεδικτίνειων μονών, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Τα εισοδήματα από την εκμετάλλευσή τους παρείχαν στους μοναχούς ένα υψηλό επίπεδο διαβίωσης, επιτρέποντάς τους παράλληλα να επιδίδονται ανενόχλητοι στο θεάρεστο έργο τους της ολόήμερης προσευχής, το *Opus Dei*, να οικοδομούν μεγαλοπρεπείς ναούς και να επενδύουν στην αγορά πολύτιμων αμφίων και ιερών σκευών, συστατικών στοιχείων της μυσταγωγικής τελετουργίας διαμέσου της οποίας μεταδιδόταν το θείο μήνυμα. Σε μια εποχή όπου κυριαρχούσε η αίσθηση της υλικής και ηθικής ανασφάλειας, όπου η καθημερινότητα ήταν ένας διαρκής αγώνας ενάντια σε ορατούς και αόρατους εχθρούς, ένα πλούσιο μοναστήρι συμβόλιζε τη νίκη του Θεού και των αγίων επί των δυνάμεων του Κακού. Η υλική ευημερία εκλαμβάνόταν ως σημάδι πνευματικής ακμής και συνακόλουθο της θεϊκής εύνοιας που απολάμβανε η μοναστική κοινότητα.¹⁹⁹ Κάτω από αυτούς τους όρους, το ενδιαφέρον των μοναχών του San Giorgio όχι μόνο για την απόκτηση αλλά και για τη διατήρηση και επαύξηση της περιουσίας του μοναστηριού δεν ερχόταν σε αντίφαση με τους σκοπούς του μοναχικού βίου.

198. Για τη μονή του San Nicolò στο Lido, βλ. παρακάτω σ. 250.

199. Βλ. Van Engen, «The "Crisis of Cenobitism" Reconsidered», 285-291. Για τις συνθήκες ζωής στον ύστερο μεσαίωνα βλ. V. Fumagalli, *La pietra viva. Città e natura nel medioevo*, Bologna 1988.

Από την πλευρά του δόγη, ως χριστιανού κοσμικού άρχοντα, η υλική συνδρομή προς τα μοναστήρια συνιστούσε κάτω από την επίδραση της χριστιανικής ηθικής διδασκαλίας πολιτική αρετή και πράξη ευσεβείας, η οποία εξασφάλιζε τη σωτηρία της ψυχής του ίδιου και τις προσευχές των μοναχών για το λαό του.²⁰⁰ Βέβαια, και εδώ όπως και σε κάθε αντίστοιχη περίπτωση τα προσδοκώμενα οφέλη δεν περιορίζονταν μόνο στη σφαίρα του μεταφυσικού. Η εκχώρηση του αρχικού πυρήνα της κωνσταντινουπολίτικης συνοικίας στα δύο μεγάλα μοναστηριακά ιδρύματα υπαγορεύτηκε πρωτίστως από πρακτικούς λόγους, σύμφωνα πάντοτε με το πνεύμα και τις επιδιώξεις της πολιτικής της Βενετίας στη βυζαντινή Ανατολή τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Οι δουκικές αρχές, όπως επισημαίνει ο S. Borsari, δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα ούτε και επιθυμούσαν να ασχοληθούν με τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων που είχαν αποκτήσει στην αυτοκρατορία. Τα μοναστηριακά ιδρύματα, αντίθετα, διέθεταν την εμπειρία και, πάνω απ' όλα, τον κατάλληλο διοικητικό μηχανισμό για να ασκήσουν τον απευθείας έλεγχο των ακινήτων αυτών και να προβούν στη συστηματική εκμετάλλευσή τους.²⁰¹ Στην ίδια λογική της αξιοποίησης του έμπυχου δυναμικού και της οργάνωσης της Εκκλησίας, εγγράφεται εξάλλου και η παραχώρηση, το 1107, στο πατριαρχείο του Grado του ναού του Αγίου Ακινδύνου στην Κωνσταντινούπολη, με την κινητή και ακίνητή του περιουσία.²⁰² Η ιδιότητα του κατόχου έγγειας περιουσίας δημιουργούσε για τη βενετική Εκκλησία και τον κλήρο τις προϋποθέσεις μιας καθαρά κοσμικής παρουσίας στην περιοχή, με εξουσιαστικό χαρακτήρα, που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του δουκάτου, δεδομένου ότι οι εκπρόσωποί του (*legati*) επισκέπτονταν περιστασιακά και μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Επιπλέον, επειδή

200. Οι αντιλήψεις αυτές αποτυπώνονται ανάγλυφα στο προοίμιο του εγγράφου της δωρεάς του δόγη Vitale Falier προς στη μονή του San Giorgio: *Omnes christifideles secularibus curi[s] dedito[s] operam [dare so]llerti industria oportet quatinus tale aliquid agant, quo se aeternae remunerationis premium adepturos confidunt. Igitur nos quidem Vitalis Faletrus una cum nostris iudicibus et aliis bonis hominis ... pro remedio animarum nostrarum...damus, donamus, concedimus...*, S.G.M. II, αρ. 69, σ. 169. Για την προικοδότηση των μοναστηριακών ιδρυμάτων από κοσμικούς άρχοντες και τις θρησκευτικές και πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε, βλ. ενδεικτικά, Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 66-83.

201. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 35-36.

202. T.-Th., *Urkunden*, τ. 1, αρ. XXXII, σσ. 68-74.

τα αφιερωμένα στην Εκκλησία ακίνητα ήταν αναπαλλοτρίωτα με βάση τη βυζαντινή νομοθεσία, ο κίνδυνος κατάσχεσής τους σε περίπτωση επιδείνωσης των βυζαντινο-βενετικών σχέσεων, θεωρητικά τουλάχιστον, περιοριζόταν. Σε συμβολικό επίπεδο, τέλος, με την παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη τα βενετικά εκκλησιαστικά ιδρύματα προπαγάνδιζαν τη δύναμη της πόλης των τεναγών, λειτουργώντας παράλληλα ως διαρκής υπόμνηση της προστασίας και της θείκης εύνοιας που απολάμβαναν οι πολίτες της.

Προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων που της παραχωρήθηκαν, η μονή του San Giorgio προχώρησε κατά την κρατούσα πρακτική στην ίδρυση εξαρτήματος στη βυζαντινή πρωτεύουσα με έδρα την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, για την οποία θα γίνει αναλυτικά λόγος στο επόμενο κεφάλαιο. Με σημείο εκκίνησης την Κωνσταντινούπολη, οι μοναχοί, εκμεταλλευόμενοι τις ευνοϊκές για τους Βενετούς πολιτικές συγκυρίες, επεξεργάζονταν σταδιακά τις δραστηριότητές τους και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Έτσι, ήδη πριν από τα μέσα του επόμενου αιώνα, είχαν δημιουργήσει εξαρτήματα στη Ραιδεστό, τον Αλμυρό και τη Λήμνο.

Η παρουσία της μονής στην πόλη της Ραιδεστού μαρτυρείται για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 1145, όπου εμφανίζεται να κατέχει μια εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο. Σε προγενέστερη του 1150 εποχή τοποθετείται και η απόκτηση της φερώνυμης εκκλησίας στον Αλμυρό, η οποία μας είναι γνωστή από πωλητήριο έγγραφο του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.²⁰³ Και οι δύο αυτές πόλεις είχαν προσελκύσει από νωρίς το ενδιαφέρον των Βενετών, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης και της σημασίας τους ως διαμετακομιστικών κέντρων για το εμπόριο των γεωργικών προϊόντων της αυτοκρατορίας. Ειδικότερα, η παραθαλάσσια πόλη της Ραιδεστού, στις βόρειες ακτές της Θάλασσας του Μαρμαρά, αποτελούσε σημαντικό λιμάνι για το εμπόριο των σιτηρών της Θράκης και σταθμό για τα πλοία που έπλεαν προς την Κωνσταντινούπολη και το Αιγαίο. Επιπλέον, από εκεί διερχόταν ο μεγάλος οδικός άξονας που συνέδεε τη θρακική ενδοχώρα με την Προποντίδα και την Κωνσταντινούπολη, από τη μια πλευρά, και τη Μακεδονία και το Δυρράχιο, από την άλλη. Ανάλογες λειτουργίες επιτε-

203. S.G.M. II, αρ. 216, σσ. 437-439 (Ραιδεστός), αρ. 231, σσ. 447-448 (Αλμυρός). Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 40-41. Lilie, «Lateinische Kirche», σ. 204.

λούσε στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο το θεσσαλικό λιμάνι του Αλμυρού, χρησιμεύοντας αφενός ως διέξοδος για την αγροτική παραγωγή της Στερεάς και αφετέρου ως ενδιαμέσος σταθμός στο ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη προς την Αδριατική ή εναλλακτικά την Αλεξάνδρεια.

Την πρόωπη διείσδυση βενετών εμπορών στην αγορά της Ραιδεστού υποδεικνύει η ένταξη της πόλης στον κατάλογο των περιοχών όπου επιτρεπόταν η εγκατάστασή τους με βάση το χρυσόβουλλο του 1082. Με το λιμάνι του Αλμυρού, οι Βενετοί είχαν τακτικές εμπορικές συναλλαγές ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του δωδέκατου αιώνα.²⁰⁴ Και ενώ στις δυο παραπάνω πόλεις η παρουσία των Βενετών είναι καλά τεκμηριωμένη, δεν ισχύει το ίδιο για τις δραστηριότητές τους στο νησί της Λήμνου, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε τίποτα πέρα από την εγκατάσταση εκεί της μονής του San Giorgio Maggiore.

Παρά την απουσία ρητών μαρτυριών, είναι πολύ πιθανό ότι από το νησί διερχόταν ικανός αριθμός βενετών εμπορών και ναυτικών, καθώς αποτελούσε σταθμό στον θαλάσσιο δρόμο που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη. Η απόσταση από τα Στενά των Δαρδανελίων μέχρι το νησί ήταν περίπου 80 με 90 χλμ. και με ευνοϊκούς ανέμους μπορούσε να καλυφθεί μέσα σε 9 ώρες. Ο συνολικός διάπλους διαρκούσε συνήθως 20 ημέρες, ενώ το ταξίδι της επιστροφής κατά τους χειμερινούς μήνες απαιτούσε τον διπλάσιο χρόνο, με πολυήμερη παραμονή των πλοίων στα ενδιαμέσως λιμάνια λόγω κακών καιρικών συνθηκών. Από τη Λήμνο εξάλλου περνούσε ένας από τους πιο γνωστούς θαλάσσιους δρόμους που οδηγούσε μέσα από τις βόρειες Σποράδες, με κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά.²⁰⁵ Το καταλληλότερο σημείο για την προσόρμιση εμπορικών πλοίων κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν το λιμάνι του Κοτζίνου, στον κόλπο του Πουρνιά, που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του νησιού, απέναντι από τη

204. Για τη θέση των πόλεων πάνω στους θαλάσσιους και οδικούς άξονες, βλ. Anna Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ. Angeliki E. Laiou, τ. 1, Washington D.C. 2002, σσ. 67-68, 83. Για την οικονομική σημασία των πόλεων αυτών, βλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, τ. 1, Λειψία 1936, σσ. 218-219, 243, 245-264. Βλ. επίσης, A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφ. Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σσ. 357-359, 381-384. Ειδικότερα, για τη διείσδυση και παρουσία Βενετών στις δύο πόλεις, βλ. Lilie, *Handel und Politik*, σσ. 187-190 (Αλμυρός), 209-210 (Ραιδεστός).

205. Avramea, «Land and Sea Communications», σσ. 78, 85.

Θάσο και τη Σαμοθράκη.²⁰⁶ Ενδεικτική της στρατηγικής και ενδεχομένως της εμπορικής σημασίας του Κοτζίνου είναι η ύπαρξη εκεί στους βυζαντινούς χρόνους οικισμού πάνω από τον οποίο δέσποζε το σημαντικότερο, μετά από το φρούριο της Μύρινας, κάστρο της Λήμνου.²⁰⁷ Σε αυτήν την περιοχή, τον Ιούλιο του 1136, ο αρχιεπίσκοπος του νησιού Μιχαήλ παραχώρησε στη μονή του San Giorgio το προσευχητήριο του Αγίου Βλασίου με την κτηματική του περιουσία (*oratorium cum pertinente sibi locello*).²⁰⁸

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι βασικό κριτήριο του ιδρύματος στην επιλογή των τόπων εγκατάστασης υπήρξε η ένταξη των συγκεκριμένων περιοχών στο εμπορικό δίκτυο της πόλης των τεναγών και συνεπώς η παρουσία εκεί βενετών εμπορών και ναυτικών. Το γεγονός εξάλλου ότι οι μοναχοί κατά κανόνα επεδίωκαν να αποκτήσουν ή να οικοδομήσουν εκκλησίες στις παραπάνω περιοχές υποδεικνύει ότι εξ αρχής προβλεπόταν να αναλάβουν την ποιμαντική μέριμνα των διερχόμενων και των μόνιμα εγκατεστημένων στη βυζαντινή επικράτεια Βενετών, με τα συνεπαγόμενα, ασφαλώς, οικονομικά οφέλη.

Η τακτική που ακολούθησε η μονή του San Giorgio Maggiore δε διέφερε ουσιαστικά από εκείνη των άλλων βενετικών μοναστηριακών ιδρυμάτων, που δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο της αυτοκρατορίας την ίδια χρονική περίοδο. Ο κατάλογος των εξαρτημάτων των μοναστηριών κατά την περίοδο αυτή περιλαμβάνει εννέα πόλεις και λιμάνια, εξαιρουμένης της βυζαντινής πρωτεύουσας. Από την άποψη της γεωγραφικής κατανομής αλλά και του είδους των εξαρτημάτων (εκκλησίες, ξενώνες, οικόπεδα, σπίτια, καταστήματα, εργαστήρια, αποθήκες, φορολογικά δικαιώματα) δημιουργείται η

206. Το λιμάνι πρέπει να είχε αχρηστευθεί ήδη από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, και με βεβαιότητα στις πρώτες δεκαετίες του 16ου, εξαιτίας της σταδιακής εναπόθεσης λάσπης στον πυθμένα του. Σύμφωνα με τον J. Haldon, «Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State, ca. 1261-1453», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, εκδ. A. Bryer, H. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986, σ. 203.

207. Βλ. Haldon, *ό.π.*, σ. 200-204.

208. S.G.M. II, αρ. 181, σσ. 380-383. Επίσης, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 40 και Lilie, «Die Lateinische Kirche», 204. Για την ταύτιση του τοπωνυμίου Cocini με τη θέση Κότζινος, βλ. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and Change*, σ. 217. Η περιοχή οφείλει το όνομά της στην ύπαρξη φλεβών λημνίας γης, υπέρυθρου ορυκτού γνωστού από την αρχαιότητα για τις ιαματικές του ιδιότητες.

εντύπωση ότι τα μοναστικά ιδρύματα λειτουργούσαν ως ένα βαθμό συμπληρωματικά, καταλαμβάνοντας σημεία του εμπορικού δικτύου που δεν εξυπηρετούνταν από εκκλησίες των υπολοίπων, αν και δεν αποκλείεται η εικόνα αυτή να είναι συμπτωματική. Έτσι, η μονή του San Nicolò μέχρι το 1187 είχε εξαπλωθεί στο Δυρράχιο, στην Κόρινθο, στον Αλμυρό και στη Ρόδο. Στην ίδια μονή ανήκαν πιθανότατα οι εκκλησίες των Βενετών στη Θήβα και τη Σπάρτη, που ήταν αφιερωμένες στον Άγιο Νικόλαο. Στη Θήβα εξάλλου διατηρούσε μικρή ακίνητη περιουσία και η μοναδική γυναικεία βενετική μονή που μαρτυρείται ότι δραστηριοποιήθηκε σε βυζαντινό έδαφος, αυτή του San Giovanni Evangelista di Torcello. Στην ίδια επισκοπή υπαγόταν η μονή του San Felice di Ammiana, η οποία κατείχε την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στη Ρόδο. Τέλος, η περιουσία του San Giorgio Maggiore εκτεινόταν στη Ραιδεστό, τη Λήμνο, και στον Αλμυρό.²⁰⁹

Σε ό,τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκαν οι εξαρτηματικές εκκλησίες του San Giorgio στη βυζαντινή επικράτεια, οι διαθέσιμες πληροφορίες αφορούν αποκλειστικά την περίπτωση της Λήμνου καθώς σώζεται, σε λατινική μετάφραση, το έγγραφο της σχετικής παραχώρησης από τον αρχιεπίσκοπο του νησιού στη μονή.²¹⁰ Στις διαπραγματεύσεις με τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές, το βενετικό μοναστήρι εκπροσώπησε ο επικεφαλής του εξαρτήματός του στην Κωνσταντινούπολη, μοναχός Pietro. Το παραχωρητήριο έγγραφο ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τον τύπο των εμφυτευτικών συμβάσεων.²¹¹ Σκοπό και όρο της παραχώρησης

209. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 40-41· Lilie, «Lateinische Kirche», σ. 204· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 22-26. Για την εμπορική σημασία των περιοχών αυτών, βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο*, σσ. 321-393 και Lilie, *Handel und Politik*, σσ. 117-128, 178-216, και σε πολλά σημεία του έργου.

210. Βλ. παραπάνω υποσημ. 196.

211. Η εμφύτευση εφαρμόστηκε ευρύτατα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο για την παραχώρηση αναξιοποίητων συνήθως γαιών και ακινήτων που ανήκαν στην Εκκλησία και το Κράτος. Ο εμφυτευτής αποκτούσε εκτεταμένα εμπράγματα δικαιώματα πάνω στη γη (απεριόριστο δικαίωμα μεταβίβασης, δικαίωμα ενεχυρίασης και κληροδότησης) υπό τον όρο ότι θα τη διατηρούσε σε άριστη κατάσταση, θα κατέβαλε στον ιδιοκτήτη ετήσια εισφορά (κανόνας ή εμφύτευμα) και στο Κράτος τους έγγειους φόρους. Το σύστημα της εμφύτευσης χρησιμοποιήθηκε για παραχωρήσεις μόνιμες (διηνεκής εμφύτευσεις), 58 χρόνων (επί τρισί προσώποις, τρεις γενιές) και περιορισμένης χρονικής διάρκειας, που δεν υπερέβαινε την τριακονταετία (εμπερίγραφος εμφύτευσης). Βλ. λήμμα *Emphyteusis* στο *Oxford Dictionary of Byzantium*, εκδ. Α. Kazhdan κ.ά., τ. 1, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, σσ. 693-694· Ν. Σβορώνος, «Η αγροτική οικονομία», *Ιστορία*

αποτελούσε η ανοικοδόμηση εκκλησίας με έξοδα του μοναστηριού, αφιερωμένης στον μεγαλομάρτυρα Άγιο Γεώργιο. Παράλληλα, το μοναστήρι αποκτούσε το δικαίωμα της ολοκληρωτικής χρήσης και κάρπωσης του ακινήτου για απεριόριστο χρονικό διάστημα έναντι ετήσιας καταβολής στην αρχιεπισκοπή δύο μέτρων θαλάσσιων καθαρού λαδιού ως εμφυτευτικού κανόνα (*causa enfiteumatis*).²¹²

Η σύμβαση αυτή αποδεικνυόταν ιδιαίτερα επωφελής για το μοναστήρι, το οποίο αφενός απαλλασσόταν από το οικονομικό βάρος της αγοράς της γης και αφετέρου εξασφάλιζε τα απαραίτητα για τη συντήρηση της εκκλησίας μέσω της εκμετάλλευσης του κτήματος. Μοναδική υποχρέωση του μοναστηριού, πέραν της καταβολής του εμφυτεύματος, ήταν η δέσμευσή του να μην καταπατήσει τις όμορες εκτάσεις της αρχιεπισκοπής. Από την πλευρά τους, οι βυζαντινές εκκλησιαστικές Αρχές αξιοποιούσαν τη συγκεκριμένη έκταση, διατηρώντας την κυριότητα της γης και των ακινήτων, τόσο εκείνων που προϋπήρχαν όσο και εκείνων που θα χτίζονταν στο μέλλον πάνω σε αυτήν. Κατ' αναλογία, μπορεί να υποτεθεί ότι η ίδια πρακτική, πιθανόν με ορισμένες διαφοροποιήσεις, ακολουθήθηκε για την απόκτηση και των δύο άλλων εκκλησιών του μοναστηριού, στη Ραιδεστό και στον Αλμυρό. Στις πόλεις αυτές, όπως θα καταδειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, η περιουσία του μοναστηριού αυξήθηκε τα επόμενα χρόνια από κληροδοτήματα ιδιωτών, παραχωρήσεις λατινικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και αγορές.

Δεν είναι γνωστές οι προθέσεις των μοναχών σε ό,τι αφορά την περαιτέρω ανάπτυξη του ιδρύματος στη βυζαντινή Ανατολή. Τα γεγονότα ωστόσο του 1171, ανέτρεψαν τα όποια σχέδια του ιδρύματος, αναστέλλοντας τις δραστηριότητες του στην περιοχή για περισσότερο από μια δεκαετία.²¹³ Τον Μάρτιο της χρονιάς εκείνης, η ένταση που από καιρό επικρατούσε στις σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία εκδηλώθηκε με

του *Ελληνικού Έθνους*, τ. 7 και τ. 8, Αθήνα 1978, σ. 301 και σ. 201· Eleutheria Papagianni, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», *The Economic History of Byzantium*, τ. 3, σσ. 1061-1062.

212. Ένα θαλάσσιον μέτρον ισοδυναμούσε περίπου με 10,2 λίτρα, βλ. E. Silbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, σσ. 112-113.

213. Για την εκδίωξη των Βενετών από τη βυζαντινή αυτοκρατορία και την αντίδραση που προκάλεσε, βλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 96-100· G. Ravagnani, «Tra i due imperi. L'affermazione politica nel XII secolo», *Storia di Venezia*, σσ. 52-56, 68-69.

τη μορφή της οργανωμένης κρατικής βίας. Με μία συντονισμένη ενέργεια, μέσα στην ίδια ημέρα, οι Βενετοί που δραστηριοποιούνταν στον χώρο της αυτοκρατορίας συνελήφθησαν και οι περιουσίες τους κατασχέθηκαν. Σε αντίποινα ο βενετικός στόλος με επικεφαλής τον δόγη Vitale Β' Michiel λεηλάτησε τα βυζαντινά παράλια και τα νησιά της Εύβοιας, της Χίου και της Λέσβου, για να επιστρέψει στη λιμνοθάλασσα αποδεκατισμένος και νικημένος από το λοιμό. Τη μουδιασμένη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην πόλη, ύστερα από το καταστροφικό για την οικονομία και το γόητρο της Βενετίας πλήγμα, διαδέχθηκε η οργή για την αποτυχημένη ναυτική εκστρατεία, με συνέπεια ο δόγης να βρει τραγικό θάνατο μπροστά από την εκκλησία του San Zaccaria. Μολονότι οι μακρές διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν δεν οδήγησαν πουθενά, ανεπίσημα ορισμένοι βενετοί έμποροι είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται και πάλι στην αυτοκρατορία ήδη από το 1175. Τόσο όμως στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις περισσότερες πόλεις επέστρεψαν μαζικά μόνο μετά από το φθινόπωρο του 1183, οπότε με την άνοδο στο θρόνο του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού, οι σχέσεις μεταξύ των δύο δυνάμεων αποκαταστάθηκαν. Η καθυστέρηση αυτή αποδείχθηκε εκ των υστέρων ευνοϊκή για τη Βενετία, γιατί είχε ελάχιστες απώλειες τον Μάιο του 1182, όταν η υποβόσκουσα εχθρότητα του πληθυσμού της πρωτεύουσας εναντίον των Λατίνων ξέσπασε σε φοβερή σφαγή.²¹⁴ Οι σωζόμενες αρχαικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την επαναδραστηριοποίηση της μονής στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1184. Άγνωστο παραμένει ωστόσο αν έλαβε αποζημιώσεις για την απώλεια των προσόδων της κατά τη χρονική περίοδο 1171-1184, όπως προβλεπόταν από τη συμφωνία που συνήψαν οι Βενετοί με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α' Κομνηνό.²¹⁵ Παρόλο που δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για τις υπόλοιπες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι πιθανό ότι και εκεί ζήτησε να της αποδοθούν τα κατασχεμένα περιουσιακά της στοιχεία. Στα είκοσι χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι το 1204, το

214. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μτφ. Ι. Παναγόπουλος, τ. 3, Αθήνα 1981, σσ. 57-69· Lilie, *Handel und Politik*, σσ. 226-228· Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 104-109 και Lane, *Venice*, σ. 92· Angeliki Laiou, «L'interprétation byzantine de l'expansion occidentale (XIe-XIIe siècles)», *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, σσ. 173-179.

215. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 38-39, 83-86.

ενδιαφέρον του μοναστηριού, φαίνεται ότι επικεντρώθηκε στη διατήρηση και αξιοποίηση της υπάρχουσας ακίνητης του περιουσίας.

2. Η δεύτερη φάση (1204-1470)

Η τέταρτη σταυροφορία σηματοδοτεί μια νέα σελίδα για την ιστορία του μονής του San Giorgio Maggiore στην Ανατολή, όπως εξάλλου και για την ίδια τη Βενετία. Τις παραμονές της άλωσης της Κωνσταντινούπολης οι επικεφαλής της σταυροφορικής επιχείρησης, στον Γαλατά όπου είχαν κατασκηνώσει, συνέλαβαν το σχέδιο της διανομής των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τις αξιώσεις και τις φιλοδοξίες τους αποτύπωσαν την επαύριο της κατάκτησης σε ένα κείμενο θεωρητικού χαρακτήρα, γνωστό ως *Partitio terrarum imperii Romaniae*, βάσει του οποίου η αυτοκρατορία χωρίστηκε σε έξι κλήρους. Από αυτούς, δύο έκτα επιδικάστηκαν στους σταυροφόρους, δύο έκτα στον λατίνο αυτοκράτορα, και τα υπόλοιπα δύο έκτα στους Βενετούς.²¹⁶

216. Από την πλούσια βιβλιογραφία για την τέταρτη σταυροφορία, βλ. ενδεικτικά *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, επιμ. Angeliki Laiou, Παρίσι 2005· M. Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Λονδίνο 2003· Elisabeth Crouzet-Pavan, «Quand le doge part à la croisade», *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Âge. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine*, Παρίσι 2003, σσ. 167-174· D. E. Queller – T. F. Madden, *The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople 1201-1204*, Φιλαδέλφεια 1977 (1997²)· D. M. Nicol, «La Quarta Crociata», *Storia di Venezia*, τ. 2, σσ. 174-180· ο ίδιος, «The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204-61», *Cambridge Medieval History*, τ. 4, μέρος Α', Cambridge 1966², σσ. 275-330· E. H. McNeal – R. L. Wolff, «The Fourth Crusade», εκδ. K. M. Setton – M. W. Baldwin – H. W. Hazard, *A History of the Crusades*, τ. 2, Madison, Wisconsin 1969, σσ. 153-185· D. A. Zakythinos, «La conquête de Constantinople en 1204. Venise et le partage de l'empire byzantin », *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Constantinopoli*, Φλωρεντία 1965, σσ. 137-156· A. Frolov, *Recherches sur la déviation de la quatrième croisade vers Constantinople*, Παρίσι 1955. Για το έγγραφο της διανομής των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. την τελευταία διπλωματική έκδοση του A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305, και για τα προβλήματα χρονολόγησης του εγγράφου, βλ. N. Oikonomides, «La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée : à propos de la Partitio Romaniae», *XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*, Αθήνα 1976, σσ. 2-28 (ανάτυπο), ο οποίος υποστήριξε ότι η σύνταξη της Partitio έγινε μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους (12 Απριλίου 1204) και πριν από την εκλογή του λατίνου αυτοκράτορα (9 Μαΐου 1204). Με την αναχρονολόγηση της Partitio διαφωνεί ο

Ειδικότερα, ο λατίνος αυτοκράτορας έλαβε τη βορειοανατολική Θράκη, τη βυζαντινή Μικρά Ασία καθώς και ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Στους σταυροφόρους αποδόθηκαν η περιοχή δυτικά της Καλλίπολης, η Μακεδονία από τον Αξιό μέχρι την Πρέσπα, και εδάφη στη Θεσσαλία και την ανατολική Στερεά. Τέλος, η βόρεια ακτή του Μαρμαρά, η περιοχή δυτικά της Πίνδου, από την Ήπειρο μέχρι την Αιτωλία και την Ακαρνανία, μαζί τα τέσσερα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά και Λευκάδα), η δυτική Πελοπόννησος, από τον Κορινθιακό κόλπο μέχρι τη Μεθώνη και την Κορώνη, μέρος της Εύβοιας, καθώς και τα νησιά της Άνδρου, της Αίγινας και της Σαλαμίνας αποδόθηκαν στους Βενετούς. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους έγινε και η κατανομή της Κωνσταντινούπολης, βάσει της οποίας τα πέντε όγδοα έλαβε ο νεοεκλεγμένος λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος της Φλάνδρας και τα εναπομείναντα τρία όγδοα ο βενετός δόγης Enrico Dandolo.

Γνώστες της γεωγραφίας της αυτοκρατορίας και με το ενδιαφέρον τους επικεντρωμένο όχι στην καλλιέργεια της γης αλλά στην ανάπτυξη των εμπορικών τους δικτύων, οι Βενετοί επέλεξαν περιοχές με πρόσβαση στη θάλασσα, με άλλα λόγια λιμάνια σε καίρια σημεία για τον έλεγχο του εμπορίου (Αδριατική, Ιόνιο, Αιγαίο). Η αδυναμία ωστόσο των τελευταίων να υποστηρίξουν στρατιωτικά και οικονομικά την κατάκτηση των εδαφών που τους είχαν επιδικαστεί, επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των αρχικών τους επιδιώξεων, με αποτέλεσμα να εγκατασταθούν πρώτα στη Μεθώνη και στην Κορώνη (1207) και λίγα χρόνια αργότερα στην Κρήτη (1211), την οποία είχαν αποκτήσει μέσω μιας εικονικής αγοροπωλησίας. Έναντι 1.000 αργυρών δουκάτων, ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός παραχώρησε τους τίτλους ιδιοκτησίας του νησιού, με αντάλλαγμα τη βοήθεια του βενετού δόγη στη διεκδίκηση της Θεσσαλονίκης.

Εν τω μεταξύ, στα επεκτατικά σχέδια της Βενετίας συμπεριλήφθηκε και η Εύβοια, όμως η κατάσταση εκεί εμφανιζόταν περιπεπλεγμένη. Πριν από την τέταρτη σταυροφορία, το κεντρικό τμήμα του νησιού κατείχε ο Λέων Σγουρός, ενώ με την *Partitio* η Βενετία απέκτησε το βόρειο και το νότιο τμήμα του, και πιο συγκεκριμένα τον Ωρεό και την Κάρυστο. Ωστόσο, διάφοροι

A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, Μπολόνια 1978², σσ. 322-324. Πρβλ. Jacoby, «The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople, 1204-1261: a State within a State», *Quarta Crociata*, σσ. 38-41.

λόγοι την εμπόδισαν να προχωρήσει στην κατάκτηση των περιοχών αυτών. Επιπλέον οι βενετικές αξιώσεις στην Εύβοια αγνοήθηκαν από τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό, ο οποίος κατέλαβε το νησί και λίγο πριν από τον θάνατό του, το 1205, το διαίρεσε σε τρία μεγάλα φέουδα, τα οποία παραχώρησε στη συνέχεια σε τρεις λομβαρδούς ευγενείς, γνωστούς ως τριτημόριους. Μετά από σειρά περιπετειών, το 1211 ο κύριος της Εύβοιας Ravano dalle Carceri αναγνώρισε την επικυριαρχία του βενετού δόγη. Εφεξής, όπως σημειώνει ο S. Borsari, η πολιτική της Βενετίας στο νησί της Εύβοιας κινήθηκε γύρω από δύο βασικούς άξονες: την εδραίωση και επέκταση της βενετικής παρουσίας στην πόλη της Χαλκίδας και την σταδιακή υπαγωγή του συνόλου νησιού στην άμεση κυριαρχία της Βενετίας. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε το 1390, όταν η βενετική Δημοκρατία απέκτησε ταυτόχρονα τον πλήρη πολιτικό έλεγχο του νησιού και της πρωτεύουσάς του.²¹⁷

Δεδομένης της ρευστότητας που επικρατούσε αμέσως μετά την τέταρτη σταυροφορία και σε συνδυασμό με την κύρια επιδίωξη της Βενετίας να αποκτήσει τον έλεγχο βασικών εμπορικών αρτηριών, η Σύγκλητος ψήφισε νόμο βάσει του οποίου κάθε βενετός πολίτης είχε δικαίωμα να κυριαρχήσει με δικά του μέσα σε περιοχές της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μοναδική προϋπόθεση ήταν η αναγνώριση της επικυριαρχίας του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης για τα εδάφη που θα καταλάμβαναν.

217. Γενικά για τις βενετικές κτήσεις στα εδάφη της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. 1, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, Αθήνα – Βενετία 2010· G. Ranegnani, «La Romania veneziana», *Storia di Venezia*, τ. 2, σσ. 183-227. Ειδικότερα, για τις πελοποννησιακές κτήσεις της Βενετίας, βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήνα 1979, σσ. 244-278, και ειδικά 261-263· Christine Hoggets, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, Λονδίνο 1974 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)· Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Μεθώνη, σταθμός στα ταξίδια βυζαντινών αυτοκρατόρων στη Δύση», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986): *Φύλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον*, 97-107. Για την επιβολή της βενετικής κυριαρχίας στο νησί της Κρήτης, βλ. S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1966· D. Jacoby, «La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIe siècle: une nouvelle approche», *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, επιμ. M. Balard – A. Ducéllier, Παρίσι 1998, σ. 298. Λεπτομερή ανάλυση της επέκτασης της Βενετίας στο νησί της Εύβοιας παρέχει ο D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Παρίσι – Χάγη 1971, σσ. 185-211 (όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης S. Borsari, *L'Eubea Veneziana*, Βενετία 2007, σσ. 5-20.

Υπό αυτούς τους όρους, ο ανιψιός του Enrico Dandolo, ο Μάρκος Σανούδος, γύρω στο 1205, κατέλαβε τη Νάξο και ίδρυσε το δουκάτο της Νάξου ή του Αιγαίου Πελάγους, αφού πρώτα κατέκτησε με τους συντρόφους του σε παρεπόμενες επιχειρήσεις τα γειτονικά νησιά. Από την ίδρυσή του έως την προσάρτησή του στην οθωμανική αυτοκρατορία το 1566, το δουκάτο ακολούθησε εξέλιξη ανεξάρτητη από τον υπόλοιπο βενετοκράτούμενο χώρο, με κύριο χαρακτηριστικό την εισαγωγή των φεουδαρχικών θεσμών. Παρά τις επανειλημμένες επεμβάσεις της Βενετίας στις εσωτερικές υποθέσεις των βενετών κυριάρχων του νησιωτικού συμπλέγματος, το δουκάτο κατόρθωσε να διατηρήσει την αυτονομία του, με εξαίρεση δύο σύντομες περιόδους βενετικής κηδεμονίας από το 1490 έως το 1500 και από το 1511 έως το 1517.²¹⁸

Σε αυτό το πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών που ανέδειξε η συγκυρία της τέταρτης σταυροφορίας, περιλαμβανομένων και των νέων εκκλησιαστικών δεδομένων, η μονή του San Giorgio Maggiore εμφανιζόταν σε πλεονεκτική θέση. Η λατινική Εκκλησία που, με επικεφαλής τον λατίνο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, εγκαταστάθηκε στα εδάφη της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204, αντικατέστησε την ανώτερη ορθόδοξη ιεραρχία και καρπώθηκε την περιουσία των ορθόδοξων επισκοπών. Στον παραδοσιακό ορθόδοξο χώρο, όπως προαναφέρθηκε, δραστηριοποιήθηκαν δυτικά θρησκευτικά τάγματα, εκκλησιαστικά (Αυγουστινιανοί,

218. Για τη βενετική παρουσία στη λατινική αυτοκρατορία, βλ. D. Jacoby, «The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Jarbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993), 157-164, 167-168 [=ο ίδιος, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, αρ. VI· και ο ίδιος, «Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261): Rich or Poor?», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998 [Biblioteca dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, αρ. 19], σσ. 162-165 [=ο ίδιος, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, αρ. VII]. Για το Αιγαίο ειδικά, βλ. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania*, σσ. 34-40· R.-J., Loenertz, *Les Ghisi. Dynastes vénitiens dans l'archipel 1207-1390*, Φλωρεντία 1975, σσ. 26-28· Μαλτέζου, *ό.π.*, σσ. 263-266· Marina Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven Interests», *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, επιμ. Angeliki Laiou, Παρίσι 2005 [Realités Byzantines, 10], σσ. 247-249· G. Saint-Guillain, «Le conquérants de l'Archipel. L'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», *Quarta Crociata*, σσ. 125-233, (με πλούσια βιβλιογραφία) ο οποίος προτείνει μια εναλλακτική χρονολόγηση για την κατάκτηση των νησιών του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων.

Πρεμονστρατενσιανοί), μοναστικά (Βενεδικτίνοι, Κιστερκיאνοί), επαιτικά (Δομηνικανοί, Φραγκισκανοί), στρατιωτικά (Ναΐτες, Ιωαννίτες, Τεύτονες) και ιδρύθηκαν λατινικά μοναστήρια και εκκλησίες.²¹⁹ Η βενεδικτίνη μονή του San Giorgio, κινούμενη σε γνωστό, ήδη, από τους προηγούμενους αιώνες, γεωγραφικό τοπίο, σε συνδυασμό με τις ανακατατάξεις σε πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο, βρήκε γόνιμο το έδαφος για την περαιτέρω επέκτασή της στην περιοχή. Παράλληλα, όμως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι μεταβαλλόμενες πολιτικο-στρατιωτικές συνθήκες καθόρισαν τη διάρκεια της παρουσίας της στον χώρο και στον χρόνο.

Κατά τη χρονική περίοδο αμέσως μετά την άλωση, η παρουσία του μοναστηριού στην Κωνσταντινούπολη αυξήθηκε αισθητά, καθώς στα προϋπάρχοντα ακίνητά του προστέθηκαν και άλλα, τόσο μέσα στη διευρυμένη πλέον βενετική συνοικία όσο και έξω από αυτήν, χάρη κυρίως σε δουκικές παροχές. Η κατάσταση αυτή ωστόσο ανατράπηκε έξι δεκαετίες αργότερα, όταν οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν τη βασιλεύουσα και κατέλυσαν την, από καιρό παραπαίουσα, λατινική αυτοκρατορία. Σε ό,τι αφορά την τύχη των περιουσιακών στοιχείων της μονής στη Ραιδεστό, πόλη η οποία περιήλθε με βάση τη συνθήκη της διανομής των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στους Βενετούς, δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής σχετικές αρχαικές μαρτυρίες. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση του εξαρτήματός της στη Λήμνο. Αντίθετα, για τον Αλμυρό, το πρωτογενές υλικό, παρότι περιορισμένο, υποδεικνύει τη συνεχιζόμενη παρουσία του μοναστηριού στο θεσσαλικό λιμάνι, έως τα μέσα του 13ου αιώνα.²²⁰

Η επέκταση της μονής του San Giorgio Maggiore από τον 13ο αιώνα και στο εξής σε καινούργια εδάφη εντοπίζεται σε διαφορετικά σημεία του γεωγραφικού χάρτη, που τα συνδέει, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, το κοινό πλέγμα σχέσεων των βενετικών εμπορικών και στρατηγικών συμφερόντων. Κάτω από αυτούς τους όρους, η Θήβα, η Χαλκίδα και ο Χάνδακας, κέντρα με ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον για τους Βενετούς οι δύο πρώτες, άμεση κτήση τους ο δεύτερος, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι συνιστούσαν «αναμενόμενο» χώρο «υποδοχής» και ανάπτυξης του βενετικού μοναστηριού.

219. Για τη βιβλιογραφία σχετικά με τη δράση των καθολικών θρησκευτικών ταγμάτων στον ελληνικό χώρο μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, βλ. παραπάνω υποσημ. 32.

220. Για την ανασύνθεση της παρουσίας του μοναστηριού, βλ. σσ. 125-158.

Η Θήβα, πόλη σε σταυροδρόμι χερσαίων εμπορικών αρτηριών που συνέδεαν την κεντρική και τη νότια ελληνική χερσόνησο με την Κωνσταντινούπολη, γνωστή για την παραγωγή μεταξιού, δεν ήταν δυνατό να αφήσει αδιάφορους τους εμπόρους της τεναγίτιδας Πολιτείας, οι οποίοι δραστηριοποιούνται εκεί, ήδη, το 1071. Η ύπαρξη, εξάλλου, γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα δύο εκκλησιών που ανήκαν σε μοναστηριακά ιδρύματα της λιμνοθάλασσας, είναι ενδεικτική της εύρωστης βενετικής παρουσίας στην περιοχή.²²¹ Στα τέλη του 1204, ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός, επικεφαλής ενός πολυσυλλεκτικού στρατεύματος αποτελούμενου από Λομβαρδούς, Φλαμανδούς, Γάλλους και Γερμανούς, κατέλαβε την πόλη, χωρίς να συναντήσει την παραμικρή αντίσταση από τον εγχώριο πληθυσμό. Αφού παραχωρήθηκε αρχικά στον Ιταλό Alberto de Canossa, η Θήβα περιήλθε το 1211 στον Όθωνα della Roche, για να την αποσπάσουν οριστικά από τη γαλλική κυριαρχία οι Καταλανοί έναν αιώνα αργότερα. Ως πολιτικό κέντρο του καταλανικού δουκάτου, έγινε θέατρο αναταραχών και αδελφοκτόνων φατριαστικών συγκρούσεων, ιδιαίτερα μετά το 1350.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πόλη και η ύπαιθρός της υπέφεραν σημαντικά από στρατιωτικές επιδρομές ήδη από την τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα, η βιοτεχνική της παραγωγή δεν επηρεάστηκε, αλλά εξακολούθησε και στα χρόνια μετά από την καταλανική κατάκτηση. Σε όλη αυτή την περίοδο, οι Βενετοί συνέχισαν να ασχολούνται με το εμπόριο των μεταξωτών υφασμάτων, επεκτείνοντας παράλληλα τις δραστηριότητές τους και στον επιχειρηματικό τομέα.²²² Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση ότι η μονή διατηρεί εξάρτημα στην περιοχή, με έδρα την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που μαρτυρείται για πρώτη φορά τον Ιούλιο του 1270.²²³

Στην Εύβοια, σταθμό του βασικού εμπορικού άξονα που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη λιμνοθάλασσα και σημαντικό διαμετακομιστικό

221. D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *Byzantinische Zeitschrift* 84-85 (1991-1992) [=ο ίδιος, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot, Variorum Reprints, 1997, αρ. VII], 462-500· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 25-26· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 241-242.

222. D. Jacoby, «The Production of Silk Textiles in Latin Greece», *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 2000 [Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ] [=ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. XII], σσ. 22-35.

223. A. S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (έγγραφο της 7 Ιουνίου 1274) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 83, σ. 165 (επιτομή)].

κέντρο των εμπορευμάτων της Στερεάς, η παρουσία του μοναστηριού συμπίπτει με την απαρχή της επέκτασης της βενετικής επιρροής στο νησί. Τον Μάρτιο του 1209, οι αντιπρόσωποι του κυρίου της Εύβοιας Ravano dalle Carceri συνήψαν συνθήκη με τη Βενετία, βάσει της οποίας ο Ravano αναγνώρισε την επικυριαρχία της τελευταίας στο νησί. Μεταξύ των όρων της συμφωνίας προβλεπόταν και η παραχώρηση μιας εκκλησίας και μιας αποθήκης (*fondaco*) κατά πλήρη κυριότητα, δηλαδή απαλλαγμένα από τη δικαιοδοσία του, στη Χαλκίδα και σε οποιαδήποτε άλλη πόλη εκείνοι επιθυμούσαν. Η συμφωνία αυτή παρέμενε κενό γράμμα, καθώς, δύο μήνες αργότερα, ο Ravano έδωσε όρκο υποτέλειας στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Τον Φεβρουάριο του 1211, ο κύριος της Εύβοιας επικύρωσε τη συνθήκη του 1209, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί. Σε αυτό το κλίμα, ο δόγης Pietro Ziani, μεταξύ του Φεβρουαρίου του 1211 και του Απριλίου του 1218, εφαρμόζοντας το σχήμα που είχαν ακολουθήσει οι προκάτοχοί του στην Ανατολή, παραχώρησε στη μονή του San Giorgio Maggiore την εκκλησία (που στο μεταξύ είχε μετονομαστεί σε Άγιο Μάρκο), γύρω από την οποία αναπτυσσόταν η περιουσία του βενετικού κράτους στη Χαλκίδα. Με την ενέργεια αυτή, όπως έχει επισημανθεί, ο δόγης απέσπασε την εκκλησία από την εξουσία της λατινικής επισκοπικής αρχής, δημιουργώντας έναν εκκλησιαστικό θύλακα της Βενετίας μέσα στη λομβαρδική πόλη.²²⁴

Η Κρήτη αποτέλεσε τη σημαντικότερη κτήση των Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο. Η κυριαρχία στο νησί μετά το 1211 σηματοδότησε την αρχή του αποικιακού της Κράτους στην Ανατολή. Η απουσία ανάλογης εμπειρίας για την οργάνωση μιας εδαφικής, πλέον, κτήσης, είχε ως αποτέ-

224. Την εγκατάσταση των Βενετών στη Χαλκίδα έχει μελετήσει διεξοδικά ο D. Jacoby, «La Consolidation de la domination de Venise dans la ville de Négrepont (1205-1390): Un aspect de sa politique coloniale», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII – XV secolo)*, *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond Joseph Loenertz o.p.*, Venezia, 1-2 dicembre 2000, επιμ. Chryssa A. Maltezou, σσ. 151-187, και ειδικότερα σσ. 152-158. Βλ. επίσης Borsari, *L'Eubea Veneziana*. Ειδικότερα, για την παραχώρηση της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου, βλ. ο ίδιος, «La Chiesa di San Marco», 27· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 26-27· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 242-243. Η εκκλησία με την ονομασία αυτή μαρτυρείται για πρώτη φορά σε διαθήκη του 1215, βλ. παρακάτω υποσημ. 514. Όπως προκύπτει από έγγραφο του Μαΐου 1221, η εκκλησία βρισκόταν ήδη στην κατοχή της μονής τον Απρίλιο του 1218, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516.

λεσμα την επιλογή της μεταφοράς του μητροπολιτικού προτύπου από το κέντρο στην περιφέρεια. Παράλληλα, όμως, η Κρήτη υπήρξε και πεδίο αναζήτησης και εφαρμογής πειραματικών πολιτικο-κοινωνικών μορφών οργάνωσης, οι οποίες αποτέλεσαν στη συνέχεια σημείο αναφοράς για την εσωτερική οργάνωση του υπόλοιπου βενετοκρατούμενου χώρου. Για να ανταπεξέλθει στις ανάγκες της κατάκτησης του νησιού, η Βενετία υιοθέτησε το σύστημα του στρατιωτικού αποικισμού, βασισμένο σε φεουδαρχικούς κανόνες. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, η κρατική, εκκλησιαστική και ιδιωτική γη περιήλθε στο βενετικό Δημόσιο και ακολούθως ένα τμήμα αποδόθηκε, με τη μορφή φεούδων, σε βενετούς αποίκους και ένα τμήμα στη νεοεγκατεστημένη λατινική Εκκλησία και τα μοναστήρια.²²⁵ Οι βενετοί άποικοι ονομάστηκαν φεουδάρχες (*feudatarii, feudati*) και, ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση, πήραν ιπποτικά φέουδα (*cavalerie*) ή μικρότερης αξίας πεζικά φέουδα (*serventerie*) έναντι στρατιωτικών υποχρεώσεων. Μεγάλο μέρος της πρώιμης φεουδαρχικής τάξης έλαβε από τον 14ο αιώνα τον τίτλο της βενετικής ευγένειας και αποτέλεσε το υπέρτερο κοινωνικό στρώμα. Αν και αποκλείστηκε αρχικά από το γαιοκτητικό σύστημα, η εγχώρια αριστοκρατία πέτυχε μετά από επαναστατικές κινήσεις την αναγνώριση των γαιών και των παλαιότερων προνομίων της, και εξασφάλισε, μέσα από αργές διαδικασίες, την ενσωμάτωσή της στη φεουδαρχική ιεραρχία. Με τη θέσπιση του τίτλου της κρητικής ευγένειας τον 15ο αιώνα κατοχυρώθηκε νομικά το μέχρι τότε άτυπο καθεστώς της νέας κοινωνικής ομάδας που διαμορφώθηκε σε διάστημα ενός περίπου αιώνα και που την

225. Για την πρώιμη περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη, εκτός από τα έργα που αναφέρονται στην υποσημ. 217, βλ. και F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris 1959· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, τ. 2, Κρήτη 1988, σσ. 109-141· η ίδια, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, μτφ. Ναταλία Δελιγιαννάκη, Ηράκλειο 1997, σσ. 24-37· M. Gallina, «L'affermarsi di un modello coloniale: Venezia e il Levante tra due e trecento», *Θησαυρόματα* 23 (1993), 27-29· Ch. Gasparis, «The Period of Venetian Rule on Crete: Breaks and Continuities during the Thirteenth Century», *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences*, σσ. 233-246. Ειδικότερα, για την παραχώρηση της γης στους βενετούς αποίκους και τη διοικητική διαίρεση του νησιού, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Concessio Crete. Παρατηρήσεις στα έγγραφα της διανομής φεούδων στους πρώτους Βενετούς αποίκους της Κρήτης», *Λοιβή. Εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994 [Εταιρεία Κρητικών Μελετών], σσ. 107-131 και Χ. Γάσπαρης, «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη 13ος-14ος αι.», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 167-228.

αποτελούσαν Ελληνορθόδοξοι καθώς και προνομιούχα άτομα λατινικής καταγωγής, για διάφορους όμως λόγους διακριτά από τους κατόχους της βενετικής ευγένειας.²²⁶

Αμέσως μετά την κατάληψη της Κρήτης, η Βενετία προχώρησε στον εκλατινισμό της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας, με σκοπό την εξουδετέρωση της ισχυρής επιρροής που ασκούσε ο ορθόδοξος κλήρος στο εγχώριο στοιχείο και κατ' επέκταση την εδραίωση της κυριαρχίας της στη νέα κτήση. Η λατινική Εκκλησία στο νησί οργανώθηκε κατά το προϋπάρχον σχήμα σε δέκα επισκοπές με επικεφαλής τον λατίνο αρχιεπίσκοπο και προικοδοτήθηκε με έγγεια περιουσία, ενώ η ορθόδοξη Εκκλησία, αποστερημένη από την περιουσία της, υπήχθη στους πρωτοπαπάδες και τους πρωτοψάλτες, που εκλέγονταν από το κράτος και δήλωναν πίστη σε αυτό. Στο ίδιο κλίμα, ευνοήθηκε η ανάπτυξη ιεραποστολικής δράσης στο νησί εκ μέρους των δύο μεγάλων επαιτικών ταγμάτων, των Δομηνικανών και των Φραγκισκανών. Παράλληλα, επιδιώχθηκε εξ αρχής η απομάκρυνση της κτήσης από τη σφαίρα επιρροής της Αγίας Έδρας και η πρόσδεση της κρητικής Εκκλησίας στο άρμα της πολιτικής της Γαληνοτάτης, με την άσκηση αυστηρού κρατικού ελέγχου τόσο στην επιλογή των επισκόπων, οι οποίοι προέρχονταν κατά κανόνα από τις τάξεις του βενετικού κλήρου, όσο και σε όλες τις εκφάνσεις της θρησκευτικής ζωής του τόπου.²²⁷

Το βενετικό Κράτος σε μία προσπάθεια πολεοδομικής συγκρότησης του διοικητικού κέντρου του νησιού, του Χάνδακα, κατά τα μεσαιωνικά δυτικά πρότυπα, και προβολής του καθολικού δόγματος των νέων κυριάρχων, φρόντισε να αναπαράξει το συμβολικό τοπίο του αστικού

226. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σσ. 52-121 (όπου βιβλιογραφία).

227. Για τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη και την ιστορία της λατινικής Εκκλησίας στο νησί κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, βλ. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 312-352· ο ίδιος, «Greci e Veneziani: scontri e incontri di politica e religione. Il caso di Creta», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 79-94· ο ίδιος, «Il grande Scisma d'Occidente e l'isola di Creta», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, τ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 92-102· Μ. Φώσκολος, «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», τ. 1, σσ. 341-342. Για την εκκλησιαστική ιστορία του νησιού κατά την όψιμη βενετοκρατία, βλ. Eva Tea, «Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1690», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 72/2 (1912-1913), 1359 -1433.

κέντρου της λιμνοθάλασσας. Προς αυτήν την κατεύθυνση, προώθησε την ίδρυση λατινικών μοναστηριών και ναών καθώς και την εγκατάσταση στην περιοχή εκκλησιαστικών ιδρυμάτων τόσο του ευρύτερου δυτικού καθολικού χώρου όσο και της Μητρόπολης, ενισχύοντάς τα με αστικές και αγροτικές γαίες. Στο πλαίσιο αυτό, θυγατρικά ιδρύματα με περιουσία στην πόλη του Χάνδακα και την κρητική ύπαιθρο απαίτησαν μεταξύ άλλων οι βενετικές μονές των Κιστερκιανών του San Tommaso dei Borgognioni di Torcello και των Βενεδικτίνων του San Marco di Ammiana, χάρη σε παραχωρήσεις του δόγη Pietro Ziani το 1219 και του δόγη Giacomo Tiepolo το 1230 και του λατίνου επισκόπου Σητείας Marco το 1225 αντίστοιχα, καθώς και το νοσοκομειακό τάγμα της Παναγίας των Σταυροφόρων, πριν το 1268.²²⁸ Από τα παλαιότερα μητροπολιτικά καθιδρύματα, στενά συνδεδεμένο με την κρατική εξουσία, το μοναστήρι του San Giorgio Maggiore εμφανίζεται το 1251 να κατέχει στην πόλη του Χάνδακα εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο και ακίνητη περιουσία, τόσο εντός όσο και εκτός του αστικού κυττάρου. Δεν είναι γνωστό πότε και πώς αποκτήθηκαν τα περιουσιακά αυτά στοιχεία, το πιθανότερο όμως είναι ότι περιήλθαν στην ιδιοκτησία του μοναστηριού κατά παραχώρηση των βενετικών Αρχών, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις.²²⁹

228. Maria Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge 2001, σσ. 107-164. Για την εγκατάσταση και τη δράση των τριών ιδρυμάτων της βενετικής λιμνοθάλασσας, βλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 75 κ. εξ· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 267-275· Fedalto, «Greci e Veneziani», 93. Βλ. επίσης Αγγελική Πανοπούλου, «Το μοναστήρι των Κιστερκιανών στη Γέφυρα (13ος-14ος αι.)», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Ρούβας... Ιστορία, Πολιτισμός (Γέφυρα, 10-11 Αυγούστου 2007)*, επιστ. επιμ. Κ. Γ. Τσιγκάνης, Γέφυρα 2009, σσ. 149-160. Για τη γυναικεία μονή των Βενεδικτίνων του San Marco, βλ. παραπάνω σσ. 63-64. Η μονή του San Tommaso dei Borgognioni di Torcello είχε ιδρυθεί μόλις στις αρχές του 13ου αιώνα από Κιστερκιανούς μοναχούς προερχόμενους από τη μονή του Rosières της Βουργουνδίας (απ' όπου και η ονομασία του) και κατείχε, επίσης, μια θυγατρική μονή αφιερωμένη στον Άγιο Στέφανο (San Stefano di Grecia) και ακίνητη περιουσία στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σσ. 114-115. Για την περιουσία της μονής στην Κωνσταντινούπολη, βλ. παρακάτω υποσημ. 253.

229. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Ιουλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 64, σ. 156, επιτομή εγγράφου.] Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο E. Orlando, βλ. προηγούμενη υποσημείωση. Σύμφωνα με το έγγραφο της παραχώρησης της Κρήτης (*Concessio Cretae*) του 1211, η πόλη του Χάνδακα, εξαιρουμένων των εκκλησιών και των μοναστηριών, μοιράστηκε σε δύο μερίδια, από τα οποία το ένα περιήλθε στο Δημόσιο και το άλλο στους φεουδάρχες. Από το μερίδιο του πρώτου προήλθε σταδιακά, μέσα από δωρεές και πωλήσεις, το μερίδιο της Εκκλη-

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η εξάπλωση του μοναστηριού στη Νάξο. Οι δούκες του νησιού, παράλληλα με τη φεουδαρχική σχέση που τους συνέδεε με τον εκάστοτε επικυρίαρχό τους, εξακολούθησαν να είναι Βενετοί υπήκοοι. Αυτήν τους την ιδιότητα δεν έπαψε ποτέ να τους την αναγνωρίζει η Γαληνοτάτη, η οποία τους θεωρούσε φυσικούς συμμάχους της στην περιοχή, αλλά και να τη χρησιμοποιεί, ιδίως μετά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, ως πρόφαση για να εμπλέκεται στις εσωτερικές τους υποθέσεις, στο πλαίσιο της πολιτικής της για επέκταση του ελέγχου της πάνω στις μικρές ανεξάρτητες ηγεμονίες του Αιγαίου. Εκείνοι, από την πλευρά τους, κατέστησαν από πολύ νωρίς σαφές ότι επιθυμούσαν να διατηρήσουν την πολιτική τους αυτονομία σε σχέση με τη Μητρόπολη, έστω και αν αυτό σήμαινε ότι θα έρχονταν σε ρήξη με αυτήν. Παρά ταύτα, οι δούκες του Αιγαίου Πελάγους, λατίνιοι στο δόγμα, διατήρησαν συναισθηματικούς δεσμούς με τα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Βενετίας, όπως φαίνεται και από την παραχώρηση του δούκα Μάρκου Α' Σανούδου το 1227, λίγο πριν από τον θάνατό του, της ναξιακής μονής του San Salvatore στο βενετικό μοναστήρι των Santa Trinità e San Michele Arcangelo di Brondolo.²³⁰

Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται και το περιεχόμενο επιστολής του 1464, με την οποία ο βενετός δόγης Cristoforo Moro ζητά από τη χήρα του δούκα του Αιγαίου Πελάγους Francesco Crispo να βοηθήσει τον απεσταλμένο της μονής του San Giorgio στο νησί, προκειμένου να ανακτήσει την εκκλησία του Pantiphoti.²³¹ Η τελευταία, όπως αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο, είχε προ καιρού αφαιρεθεί από την κυριότητα του μοναστηριού και είχε περάσει

σίας και των μοναστηριών, με τη μορφή οικοπέδων, κυρίως, για την ανέγερση κτισμάτων, βλ. Χ. Γάσπαρης, «Τα αστικά φέουδα (*burgessie*). Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 137-138.

230. *SS. Trinità e S. Michele Arcangelo di Brondolo. Documenti 800-1229*, εκδ. Lanfranchi Strina Bianca, τ. 2-4, Βενετία 1981-1997 [Fonti per la storia di Venezia, Sez. II Archivi ecclesiastici], σ. 439, αρ. 679. Βλ. επίσης Β. Slot, «Ένα δίπλωμα του Μάρκου Α' Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού στο τάγμα των Βενεδικτίνων», *Φλέα* 7, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2005, 5-8. Για τη θρησκευτική πολιτική των πρώτων δούκων του Αιγαίου Πελάγους, βλ. Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204», σσ. 264-265. Για την ιστορία του δουκάτου, βλ. Ο. Μύλλερ, *Φραγκοκρατία εν Ελλάδι (1204-1566)*, μτφ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, τ. 2, Αθήνα 1909-1910, σσ. 332 - 440 [=επανάδοση σε μτφ. Α. Φουριώτη, Αθήνα 1997, σσ. 641-711].

231. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 272 [=A. S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (12 Μαΐου 1464)]. Βλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 135, σ. 189 επιτομή του εγγράφου, και σ. 25, υποσημ. 17· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σ. 241, υποσημ. 2.

στη δικαιοδοσία του (λατίνου;) επισκόπου Σμύρνης,²³² η έδρα του οποίου βρισκόταν πλέον υπό οθωμανική κυριαρχία. Και σε αυτή την περίπτωση οι συνθήκες κάτω από τις οποίες περιήλθε στη βενετική μονή η, κατά τα άλλα άγνωστη, ναξιακή εκκλησία παραμένουν σκοτεινές. Το ενδιαφέρον πάντως των μοναχών για την επανάκτηση της, σε μια εποχή που η μονή αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα και είχε μάλιστα ήδη αποφασιστεί να επικεντρωθούν οι δραστηριότητές της στη Βενετία και την Ενδοχώρα, υποδηλώνει ότι ήταν σημαντικός ναός με αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία.

Η υπόθεση της οικειοποίησης του εξαρτήματος του San Giorgio στη Νάξο από τον επίσκοπο Σμύρνης δεν αποκλείεται να συνδέεται με τη διείσδυση του ιδρύματος στην μικρασιατική πόλη, η οποία προκύπτει από πληρεξούσιο του έτους 1292. Από το ίδιο έγγραφο εξάλλου πληροφορούμαστε ότι η μονή είχε περιουσιακά συμφέροντα στο Δυρράχιο και την Κύπρο.²³³ Η παρουσία της στις παραπάνω περιοχές δεν πρέπει να είχε μεγάλη διάρκεια, διότι δεν εμφανίζονται στις σωζόμενες αρχειακές μαρτυρίες.

232. Για τη λατινική επισκοπή της Σμύρνης, βλ. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 2, σσ. 209-210.

233. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 89, σσ. 168-169, επιτομή εγγράφου]: *...religiosus vir frater Bernardus, monachus et presbiter dicti monasterii nec non syndicus, procurator et nuncius atque vicarius generalis, specialiter constitutus a predictis abbate et capitulo in ecclesiis et super ecclesiis seu proprietatibus, quas et quos dictum monasterium habet et tenet in Constantinopoli, Nigroponte, Smirne, Crete, Cipro et Duraço...*

Τα περιουσιακά στοιχεία της μονής

Η ανασύνθεση της περιουσιακής κατάστασης του μοναστηριού στη διάρκεια των τεσσάρων και πλέον αιώνων της παρουσίας του στον ελληνικό χώρο προσκρούει συχνά στον ανομοιογενή και αποσπασματικό χαρακτήρα του διαθέσιμου υλικού. Τις εγγενείς αυτές δυσκολίες επιτείνει η έλλειψη περιουσιακών απογραφών, πρόβλημα που αφορά όχι μόνο τα εξαρτήματά του στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά το σύνολο της ακίνητης περιουσίας του μοναστηριού.²³⁴ Ένα άλλο πρόβλημα σχετίζεται με τη φύση των σωζόμενων εγγράφων, τα οποία στην πλειονότητά τους είναι συμβάσεις παραχώρησης της διαχείρισης και επικαρπίας των μοναστηριακών εξαρτημάτων. Στα έγγραφα αυτά, τα παραχωρούμενα περιουσιακά στοιχεία δεν δηλώνονται αναλυτικά, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να σχηματίσουμε σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα της ακίνητης περιουσίας του μοναστηριού, αλλά και των τυχόν με την πάροδο του χρόνου διαφοροποιήσεών της. Έτσι, π.χ., σε σύμβαση του 1251 αναφέρεται ότι παραχωρείται η εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Χαλκίδα *cum omnibus suis habentiis et pertinentiis tam in civitate quam extra civitatem...*, χωρίς να προσδιορίζεται η θέση, ο αριθμός και το είδος των ακινήτων. Δεκαεννέα χρόνια αργότερα, το 1270, η μονή εκμισθώνει την ίδια εκκλησία μαζί με τα περιουσιακά της στοιχεία στον πρεσβύτερο της εκκλησίας του San Polo στη Βενετία. Στο κείμενο της μίσθωσης το μίσθιο περιγράφεται με σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο: *...dictam vestram ecclesiam Sancti Marci*

234. Εξαίρεση αποτελεί ένα μικρό κατάστιχο της διετίας 1428-1429, στο οποίο καταγράφονται τα ακίνητα του μοναστηριού στον Χάνδακα και τα έσοδά του από την εκμετάλλευσή τους, βλ. αναλυτικά παρακάτω. Η μονή του San Giorgio διαφοροποιείται στο σημείο αυτό από άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Βενετίας, στα αρχεία των οποίων διασώζονται αναλυτικές καταγραφές περιουσιακών στοιχείων (*catastici*). Για την ερμηνεία της έλλειψης καταγραφών και τις δυσκολίες που συνεπάγεται αυτή η απουσία για τη μελέτη της περιουσίας του San Giorgio Maggiore, βλ. Masè, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine», σσ. 225-236. Σχετικά με τις πηγές για τη μελέτη της περιουσίας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Βενετίας, βλ. η ίδια, *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques*, σσ. 24-58, και ειδικά για τα *catastici*, σσ. 37-39.

cum omnibus iuribus, possessionibus, proprietatibus, habentiis, pertinentiis spectandibus ad eandem tam in civitate quam extra civitatem.... Το γεγονός εξάλλου ότι δεν έχει διενεργηθεί διεξοδική αρχαιολογική έρευνα και συστηματικές ανασκαφές σε πολλές από τις περιοχές, όπου διατηρούσε εξαρτήματα η μονή, εμποδίζει την ταύτιση και την ένταξη στον χώρο των κατασκευών που μνημονεύουν οι πηγές.

1. Κωνσταντινούπολη

Η τοπογραφία της βυζαντινής και λατινοκρατούμενης Κωνσταντινούπολης έχει αποτελέσει αντικείμενο πολυάριθμων μελετών, οι οποίες —ιδιαιτέρως τα τελευταία χρόνια— βασιζόμενες σε νέα ανάγνωση των ήδη γνωστών πηγών αλλά και σε αδημοσίευτο υλικό, έχουν συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των ορίων της βενετικής συνοικίας και των διαφορών σταδίων της επέκτασής της σε συσχέτιση με τον αστικό ιστό καθώς και της λειτουργίας της. Τα κενά ωστόσο στις γνώσεις μας σχετικά με την πολεοδομική διάταξη και την εσωτερική διαρρύθμιση της συνοικίας παραμένουν σημαντικά.²³⁵ Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί με ακρίβεια η θέση των ακινήτων που κατείχε η μονή του San Giorgio Maggiore ούτε και η διάταξή τους σε συνάρτηση με τα περιουσιακά στοι-

235. Για την ανασύνθεση της τοπογραφίας της βενετικής συνοικίας της Κωνσταντινούπολης και τα προβλήματά της, βλ. H. F. Brown, «The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the close of the Twelfth Century», *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920), 68-88· R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964², σσ. 247-249, 291 κ.εξ.· Chryssa A. Maltzou, «Il quartiere veneziano di Costantinopoli», 30-61· S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Βενετία 1988, σσ. 31-39· P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Etudes sur l'évolution des structures urbaines*, Παρίσι 1996 [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France. Monographies 9], σσ. 80 κ.εξ.· ο ίδιος, «The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 209-226· E. Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Βενετία 1996, σσ. 66-77· Jacoby, «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261», σσ. 153-170· ο ίδιος, «The urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261)», *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001, σσ. 277-297· ο ίδιος, «Houses and Urban Layout in the Venetian Quarter of Constantinople: Twelfth and Thirteenth Centuries», *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, επιμ. K. Belke – E. Kislinger – A. Kuelzer – Maria A. Stassinopoulou, Βιέννη 2007, σσ. 269-282.

χεία άλλων βενετικών θρησκευτικών καθιδρυμάτων στην περιοχή, παρά το πλήθος των τοπογραφικών ενδείξεων που παρέχουν τα επίσημα και ιδιωτικά λατινικά έγγραφα της περιόδου.

Κατά τις παραμονές της Τέταρτης Σταυροφορίας η βενετική συνοικία, ως απόρροια διαδοχικών αυτοκρατορικών παραχωρήσεων στη διάρκεια ενός αιώνα, εκτεινόταν από το χείμαρρο της Βίγλας έως τον Κεράτιο κόλπο στα βορειοδυτικά και από την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης έως τη συνοικία των Πιζάνων στα ανατολικά και περιλάμβανε δύο τμήματα που χωρίζονταν μεταξύ τους από το τείχος της πόλης. Το βασικό πολεοδομικό χαρακτηριστικό του τμήματος εντός του τείχους ήταν ο *έμβολος*,²³⁶ μια περισυλη οδός (στοά), με κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά, που κατά πάσα πιθανότητα διερχόταν και από τις συνοικίες της Γένοβας και της Πίζας. Εκτός από τον κεντρικό αυτό οδικό άξονα μαρτυρείται η ύπαρξη ενός εγκάρσιου άξονα καθώς και μιας ακόμα οδού, ενώ το οδικό δίκτυο θα πρέπει να συμπλήρωναν δρομίσκοι όπως στις άλλες παραθαλάσσιες συνοικίες της πόλης. Την πλάτη του *εμβόλου* σχημάτιζαν θολοσκεπείς κατασκευές επαγγελματικής χρήσης, με πρόσσωση στο περιστύλιο.

Το παραθαλάσσιο τμήμα της συνοικίας εκτεινόταν σε μια ζώνη γης με κυμαινόμενο βάθος βόρεια του τείχους της πόλης, η οποία είχε δημιουργηθεί από επιχωματώσεις, προσχώσεις της θάλασσας και φερτά υλικά που μετέφεραν οι χείμαρροι της πόλης στη διάρκεια πολλών αιώνων. Το χερσαίο τμήμα ανάμεσα στον Κεράτιο κόλπο και το τείχος της πόλης έτεμνε δημόσια οδός με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, και ο δομημένος χώρος χωριζόταν και την ακτή με δρομίσκο ή μονοπάτι. Σε τρία σημεία κατά μήκος της ακτής υπήρχαν χώροι διαμορφωμένοι για την επιβίβαση και αποβίβαση ανθρώπων ή εμπορευμάτων (*scala*), οι οποίοι είχαν δώσει το όνομά τους στην ευρύτερη περιοχή.²³⁷ Ο αστικός ιστός περιλάμβανε οικόπεδα, κατοικίες, επαγγελματικούς χώρους ποικίλης χρήσης (καταστήματα,

236. Για τους *εμβόλους* της βυζαντινής πρωτεύουσας γενικά, βλ. Janin, *Constantinople*, σσ. 87-94· Marlia Mundell Mango, «The Porticoed Street at Constantinople», *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001, σσ. 29-52. Στη προκειμένη περίπτωση, η λέξη *έμβολος* (*aembolum* ή *embulum* στα λατινικά) έγινε με την πάροδο του χρόνου συνώνυμη τόσο του συγκεκριμένου τμήματος όσο και ολόκληρης της βενετικής συνοικίας.

237. Για τη διευρυμένη σημασία του όρου σκάλα (*scala*), βλ. Magdalino, «The Maritime Neighborhoods of Constantinople», 225· Jacoby, «Houses and Urban Layout», σ. 272.

εργαστήρια, φούρνος, αποθήκες κλπ.) και τέσσερις εκκλησίες. Η δόμηση στο τμήμα εντός των τειχών ήταν αρκετά πυκνή, ενώ αραιότερη στην παραθαλάσσια ζώνη. Η έλλειψη ωστόσο πληροφοριών σχετικά με την αναλογία των δομημένων και αδόμητων χώρων μέσα στη συνοικία κατά την εποχή της αρχικής παραχώρησης καθιστά δυσχερή την παρακολούθηση της ιστορικής εξέλιξης του πολεοδομικού ιστού. Η μορφολογία και η κατασκευή των κτηρίων υπαγορεύθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ανάγκες λειτουργίας της συνοικίας σε συνδυασμό προφανώς με την ζήτηση φθηνών επαγγελματικών χώρων και κατοικιών. Η μελέτη των μισθωτηρίων έχει καταδείξει ότι τα κτήρια σε όλη την έκταση της συνοικίας ήταν μονώροφα ή διώροφα, κατασκευασμένα από πέτρα ή ξύλο, συχνά μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, και άλλοτε προορίζονταν για να στεγάσουν πολλαπλές χρήσεις, άλλοτε πάλι χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως κατοικίες ή επαγγελματικοί χώροι. Η αντιδιαστολή των ταπεινών και πρόχειρων αυτών κατασκευών με τα τριώροφα ή πολυώροφα κτίσματα που υπήρχαν σε άλλα σημεία της βυζαντινής πρωτεύουσας αναδεικνύει την ιδιαίτερη φυσιognωμία της εμπορικής συνοικίας των βενετών στην πόλη.

Τα ακίνητα που περιήλθαν στην κατοχή των Βενεδικτίνων του San Giorgio το 1090 καταλάμβαναν μια περιοχή η οποία εκτεινόταν κατά μήκος της νότιας ακτής του Κεράτιου κόλπου, από το χείμαρρο που κατερχόταν από το ύψωμα της Βίγλας και κατέληγε στη θάλασσα δυτικά μέχρι την παλαιά εβραϊκή συνοικία στα ανατολικά, δηλαδή το σύνολο σχεδόν της βενετικής συνοικίας, με εξαίρεση το τμήμα που είχε εκχωρηθεί νωρίτερα στη μονή του San Nicolò di Lido.²³⁸ Μεγάλο μέρος της περιουσίας του μοναστηριού φαίνεται ότι βρισκόταν συγκεντρωμένο σε ένα δρόμο, η μια άκρη του οποίου ήταν σε επαφή με τον *έμβολο*. Σε μικρή απόσταση από τον παραπάνω δρόμο η μονή κατείχε τρία *ergasteria* (εργαστήρια και καταστήματα), τα δύο από τα οποία βρίσκονταν κοντά στο χείμαρρο της Βίγλας, ενώ το τρίτο είχε πρόσοψη που έβλεπε στον *έμβολο*.²³⁹ Μισθωτήρια εξάλλου του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα αναφέρουν οικόπεδα, σπίτια και *voltae* (θολοσκεπή κτίσματα επαγγελματικής χρήσης) ιδιοκτησίας του βενετικού μοναστηριού, στον *έμβολο* ή την ευρύτερη περιοχή του καθώς

238. S.G.M., II, σσ. 168-171, αρ. 69 (=Maltezou, «Quartiere veneziano», σ. 42, αρ. 1, απόσπασμα). Για τα όρια, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 154 -155.

239. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 37.

και σε άλλα σημεία της συνοικίας.²⁴⁰ Στο παραθαλάσσιο τμήμα, η μονή κατείχε την χερσαία ζώνη που εκτεινόταν ανάμεσα στο τείχος τις πόλης και στις αποβάθρες του Δρουγγαρίου (*scala de Drongario*) και του Περάματος, δυτικά της *scala maior* ή *scala comunis*, πού ήταν η μεγαλύτερη από τις τρεις αποβάθρες της βενετικής συνοικίας και είχε παραμείνει στον άμεσο έλεγχο του κράτους.²⁴¹

Παρότι η εκκλησία του Αγίου Ακινδύνου εξυπηρετούσε ήδη πριν από το 1082 τις θρησκευτικές ανάγκες των Βενετών στην πόλη, οι μοναχοί μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα από την εγκατάστασή τους στη βυζαντινή πρωτεύουσα προέβησαν στην κατασκευή νέας εκκλησίας, αφιερωμένης στο όνομα του ευαγγελιστή Μάρκου, του προστάτη αγίου της Βενετίας. Η εκκλησία δεν αναφέρεται ούτε στο χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' ούτε στο έγγραφο της δωρεάς του δόγη προς τον ηγούμενο της μονής του San Giorgio, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι οικοδομήθηκε εξ αρχής από το μοναστήρι σε ένα από τα οικοπέδα που του είχαν παραχωρηθεί στην πρωτεύουσα. Άλλωστε, η ίδρυση εξαρτηματικών εκκλησιών σε περιοχές νέων εγκαταστάσεων, ήταν συνήθης πρακτική των μοναστηριακών ιδρυμάτων στον ιταλικό βορρά την περίοδο αυτή.²⁴² Με ανάλογο τρόπο ενδεχομένως απέκτησε την εκκλησία της στην περιοχή του Εμβόλου η μονή του San Nicolò, ενώ η βενετική εκκλησία της Παναγίας (Santa Maria), στην ίδια περιοχή, φαίνεται ότι περιήλθε στη μονή του San Felice di Ammiana με μεταγενέστερη παραχώρηση.²⁴³

240. S.G.M., III, σσ. 212-214, αρ. 437 (Μάρτιος 1184), σσ. 232-233, αρ. 455 (Μάιος 1185), σσ. 278-280, αρ. 487 (Δεκέμβριος 1187), σσ. 294-296, αρ. 500 (Σεπτέμβριος 1188), σσ. 374-385, αρ. 569 (Αύγουστος 1193), σσ. 399-400 (15 Οκτωβρίου 1195), σσ. 433-436, αρ. 601 (Νοέμβριος 1197) [=Maltezu, «Quartiere veneziano», σ. 43-46, επιτομές των συμβάσεων]. Για τη σημασία του όρου volta στις μεταγενέστερες βενετικές και γενοατικές πηγές, βλ. Concina, *Fondaci*, σ. 72.

241. Για τη θέση των αποβαθρών, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 155-156.

242. Βλ. Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 203.

243. Masè, «Modèles de colonisation vénitienne», σ. 140. Πρβλ. Lilie, «Lateinische Kirche», 203, ο οποίος θεωρεί ότι οι εκκλησίες του San Giorgio και του San Nicolò είχαν περιέλθει στους Βενετούς το 1082 μαζί με τα υπόλοιπα ακίνητα της συνοικίας, αλλά δεν μνημονεύονται στο χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' επειδή δεν θεωρούνταν σημαντικές. Η εξαρτηματική εκκλησία του San Nicolò, αφιερωμένη στον προστάτη άγιο των ναυτικών, μαρτυρείται για πρώτη φορά σε έγγραφο του 1140, βλ. *Famiglia Zusto*, εκδ. L. Lanfranchi, Βενετία 1955 [Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia. Fonti per la storia di Venezia. Sez. I: Archivi privati], σσ. 35-36, αρ. 14. Η εκκλησία του της Παναγίας μνημονεύεται για πρώτη φορά το

Πέρα από αναγνώριση της ευεργεσίας και έκφραση της ευχαριστίας της μονής προς τη βενετική Πολιτεία, η επιλογή του συγκεκριμένου αγίου με όλες τις ιδεολογικές του προεκτάσεις υποδηλώνει ότι φιλοδοξία των μοναχών ήταν η νέα εκκλησία να αποτελέσει θρησκευτικό κέντρο αλλά και μια διαρκή υπόμνηση της μητροπολιτικής εξουσίας, συσπειρώνοντας γύρω της τόσο τους μόνιμα εγκατεστημένους όσο τους διερχόμενους από την πόλη Βενετούς. Ο ναός, που με βάση όλες τις ενδείξεις βρισκόταν πίσω από το θαλάσσιο τείχος και κοντά σε αυτό,²⁴⁴ χρησίμευε ως έδρα του εκάστοτε *priore*, ο οποίος, παράλληλα με τη λειτουργία του, ήταν επιφορτισμένος με την επιστάσια και τη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας του μοναστηριού.²⁴⁵ Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης ή, όπως συχνά απαντά στις πηγές, *San Marco de Embulo Veneticorum* ή *nostri Embuli*, μνημονεύεται για πρώτη φορά σε έγγραφο του 1136.²⁴⁶ Είναι πολύ πιθανό όμως ότι η κατασκευή της είχε ήδη ολοκληρωθεί πριν από το 1109, γιατί, σύμφωνα με τη Διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στη Βενετία, την εποχή εκείνη ένας μοναχός του San Giorgio Maggiore, ονόματι Pietro, ασκούσε καθήκοντα *priore* σε λατινική

1148 στη διαθήκη του Giovanni Badoer, M. Pozza, *I Badoer. Una famiglia veneziana del X al XIII secolo*, Abano Terme 1982, Παράρτημα II, σσ. 118-121· Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 38-39. Πρβλ. Jacoby, «Venetian Government and Administration», σ. 43, σύμφωνα με τον οποίο η εκκλησία παραχωρήθηκε στη μονή του San Felice μόλις το 1206.

244. Maltezou, «Quartiere veneziano», σ. 50, αρ. 28 (έγγραφο που αφορά περιουσιακή υπόθεση του πατριαρχείου του Grado του Σεπτεμβρίου 1207): *iuxta mare contra turrem Sancti Marci*. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 240-241 (επιστολή του δόγη της Βενετίας, Pietro Ziani, προς τον podestà της Κωνσταντινούπολης, Μάιος 1229): *in porta civitatis que dicitur S. Marci per quam discurrit via publica*. Πρβλ. Pozza, «Chiese», σ. 612 και Janin, *Constantinople*, σ. 292.

245. Για τις αρμοδιότητες των *priori* και τη δράση τους γενικότερα, βλ. παρακάτω σσ. 159-164.

246. S.G.M., II, σσ. 380-382, αρ. 181: *...inventi autem estis vos et pretiosissimus monachus domnus [Petrus et prior] eius, que est in magna civitate sancti monasterii Sancti et famosissimi Apostoli Marci Veneticorum quod sub[iacet] ei, quod est in Venetia magno monasterio magni Martiris Georgii...* Η λέξη *monasterium* χρησιμοποιείται εδώ για να δηλώσει την εκκλησία που την υπηρετούσαν περισσότεροι από ένας ιερείς, βλ. G. Constable, «Monasteries, Rural Churches and the Cura animarum in the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' medioevo, XXVIII: Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze* (Spoleto, 10-16 aprile 1980), Spoleto 1982, σ. 350 [=ανατ. ο ίδιος, *Monks, Hermits and Crusaders in Medieval Europe*, Λονδίνο 1988]. Για την εκκλησία του San Marco στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Pozza, «Chiese», σσ. 612-613.

εκκλησία της βυζαντινής πρωτεύουσας, που αν και δεν κατονομάζεται είναι προφανές ότι ήταν εξάρτημα του βενετικού μοναστηριού.²⁴⁷

Ενώ η περιουσία της μονής του San Nicolò di Lido και του πατριαρχείου του Grado στην Κωνσταντινούπολη αυξήθηκε με νέες παραχωρήσεις εκ μέρους των βενετικών αρχών μετά την επέκταση της συνοικίας το 1148, δεν φαίνεται ότι συνέβη το ίδιο στην περίπτωση του San Giorgio Maggiore.²⁴⁸ Άλλωστε, τρία συμβόλαια μίσθωσης οικοπέδων που συνάφθηκαν ανάμεσα στον Δεκέμβριο του 1183 και τον Δεκέμβριο του 1187, αμέσως δηλαδή μετά την επανεγκατάσταση των Βενετών στη βυζαντινή πρωτεύουσα ύστερα από τη σφαγή των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη, φανερώνουν ότι μέχρι τα γεγονότα του 1171 η μονή δεν είχε αξιοποιήσει ακόμη το σύνολο της ακίνητης της περιουσίας.²⁴⁹ Τον Ιούνιο του 1189, ύστερα από σχετικό αίτημα των Βενετών, ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β' Άγγελος επέκτεινε και πάλι τα όρια της βενετικής συνοικίας.²⁵⁰ Δεν είναι γνωστό, ωστόσο, αν η μονή αποκόμισε οφέλη από τη νέα αυτή εδαφική διεύρυνση.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τις σταυροφορικές δυνάμεις το 1204, οι Βενετοί απέκτησαν τον πλήρη πολιτικό έλεγχο της συνοικίας τους στην Κωνσταντινούπολη, τα όριά της οποίας επεκτάθηκαν με βάση την *Partitio* έτσι ώστε να συμπεριλάβουν τα τρία όγδοα της πόλης. Η διευρυμένη βενετική συνοικία εκτεινόταν κατά μήκος του Κεράτιου κόλπου μέχρι τη Βλαχέρνα στα δυτικά και την συνοικία της Πίζας στα ανατολικά.²⁵¹ Με το διπλό έργο της επίβλεψης της ορθής διανομής της πόλης και της απόδοσης των περιουσιακών στοιχείων των Βενετών στην πρωτεύουσα, που είχε συμφωνηθεί με την προκαταρκτική συνθήκη μεταξύ του δόγη Enrico Dandolo και των ηγετών των Σταυροφόρων νωρίτερα

247. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 99. Για τη μεταφορά του λειψάνου και τη σημασία της, βλ. παρακάτω σσ. 248-253.

248. Με το χρυσόβουλλο του 1148 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α' Κομνηνός επικύρωσε τα παλαιότερα προνόμια των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη και τους παραχώρησε κατοικίες, οικόπεδα και μια επιπλέον αποβάθρα, βλ. Pozza, *I trattati*, σσ. 70-75, εγγρ. 5. Για την αύξηση της ακίνητης περιουσίας των βενετικών θρησκευτικών καθιδρυμάτων μεταξύ των ετών 1156 και 1171, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 157-158.

249. S.G.M., III, σ. 212, αρ. 437 (Μάρτιος 1184), σ. 232, αρ. 455 (Μάιος 1185, αναφέρεται σε σύμβαση του 1183), σ. 297, αρ. 487 (Δεκέμβριος 1187). Βλ. και Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 41.

250. Βλ. Pozza, *I trattati*, σσ. 105-110.

251. Για τα όρια της συνοικίας μετά το 1204, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 160 κεξ.

το ίδιο έτος, επιφορτίστηκαν βενετοί αξιωματούχοι με επικεφαλής τον Marino Zeno. Στην καινούργια πραγματικότητα που διαμορφώθηκε την επαύριο της σταυροφορικής κατάκτησης, η παρουσία των θρησκευτικών καθιδρυμάτων της τεναγήςτιδας Πολιτείας στην πρωτεύουσα της λατινικής αυτοκρατορίας προσέλαβε νέα σημασία. Όπως επισημαίνει ο D. Jacoby, η Βενετία θεωρούσε τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της στην πόλη ως καθρέφτη του πολιτικού και κοινωνικού της σώματος, και κατά συνέπεια άξια κρατικής ενίσχυσης με τη μορφή παροχής επιπλέον οικονομικών πόρων.²⁵² Ένας από τους κυριότερους αποδέκτες των οικονομικών αυτών παροχών ήταν η κοινοβιακή μονή των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore.²⁵³ Ανάμεσα στο καλοκαίρι του 1205 και το καλοκαίρι του 1206, ο νεοεκλεγμένος βενετός *podestà* Marino Zeno παραχώρησε στον ηγούμενο της μονής του San Giorgio περιουσιακά στοιχεία της μονής των Ακομήτων καθώς και άλλα ακίνητα στην Κωνσταντινούπολη, για τα οποία ωστόσο δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες.²⁵⁴ Την παραχώρηση επικύρωσε τον Ιούλιο του 1206 ο δόγης Pietro Ziani.²⁵⁵ Δύο χρόνια αργότερα, το

252. Jacoby, «Urban Evolution», σ. 294.

253. Εκτός από τη μονή του San Giorgio κρατικές παροχές με τη μορφή ακίνητης περιουσίας έλαβαν οι Βενεδικτίνοι του San Nicolò και του San Felice di Ammiana, το πατριαρχείο του Grado, το 1207, καθώς και η μονή των Κιστερκיאκών του San Tommaso dei Borgognoni του Torcello, το 1212. Ως αβάσιμη τέλος, ελέγχεται μεταγενέστερη παράδοση που διασώζει το Χρονικό του Andrea Dandolo και αναπαράγει ο F. Corner, σύμφωνα με την οποία οι αδελφοί Marco και Marino Zorani δώρισαν στη μονή των Βενεδικτίνων του San Daniele τη μονή της Παναγίας Ψυχωσώστρας στην Κωνσταντινούπολη. Για τις δωρεές προς τα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Βενετίας, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 161-166· ο ίδιος, «Venetian Government and Administration», σσ. 41-44· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 31-35· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 245-248. Ειδικά για την περίπτωση της μονής του San Daniele, βλ. *Benedettini in S. Daniele (1046-1198)*, επιμ. E. Santschi, Βενετία 1989, σ. XXXVI.

254. Η ακριβής θέση της μονής των Ακομήτων δεν είναι γνωστή. Στο χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού προς τους Βενετούς γίνεται επανειλημμένα αναφορά στην ακίνητη περιουσία του μοναστηριού (*jura monasterii Akimitero, mansiones monasterii Akimiton*), γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βρισκόταν στα όρια της βενετικής συνοικίας, βλ. Pozza, *I trattati*, σσ. 70-75. Προβλ., R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III/1, *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953, σσ. 20-21, ο οποίος υποθέτει ότι μπορεί να βρισκόταν και μέσα στα όρια της διευρυμένης συνοικίας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί το 1148. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν φαίνεται πιθανό, δεδομένου ότι, σύμφωνα με μαρτυρία του ρώσου περιηγητή Αντωνίου του Novgorod, η μονή εξακολουθούσε να είναι σε λειτουργία στις αρχές του 13ου αιώνα, βλ. B. De Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Γενεύη 1889, σ. 102.

255. A. S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516. Έκδοση M. Pozza, *Gli atti originali della cancelleria ven-*

Φεβρουάριο του 1208, ο Ziani εκχώρησε στη μονή αλιευτικά δικαιώματα στη θαλάσσια περιοχή που εκτεινόταν βορειοδυτικά κατά μήκος του Κεράτιου κόλπου, από το ύψος περίπου της μονής του Χριστού Ευεργέτη μέχρι τη Βλαχέρνα, δηλαδή στο νέο τμήμα που προσαρτήθηκε στη βενετική συνοικία μετά τη λατινική κατάκτηση της πόλης.²⁵⁶ Στην παραθαλάσσια ζώνη, οι μοναχοί απέκτησαν επίσης μια αλυκή, την ύπαρξη τις οποίες γνωρίζουμε από μεταγενέστερη έμμεση μαρτυρία.²⁵⁷ Στο νέο τμήμα της βενετικής συνοικίας βρισκόταν εξάλλου η μονή του Παντεπόπτη Χριστού, η οποία περιήλθε στην κυριότητα των Βενεδικτίνων του San Giorgio στα χρόνια αμέσως μετά την άλωση.²⁵⁸ Μεταξύ των ετών 1226-1228, κατ' εντολή του δόγη Pietro Ziani, ο podestà Teofilo Zeno ανέλαβε να μεταβιβάσει στο μοναστήρι, ως αποζημίωση για περιουσιακά του στοιχεία που είχαν απαλλοτριωθεί από τις βενετικές Αρχές της πόλης *pro eiusdem communis utilitatem*, δύο οικοπέδα: το ένα, μερικώς οικοδομημένο, με σπίτια και άλλα κτίσματα (*manikibia*),²⁵⁹ βρισκόταν μεταξύ της Πύλης του Αγίου Μάρκου

eziana (1205-1227), τ. 2, Βενετία 1996, σσ. 25-26, αρ. 2, [=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 231-232· T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. CLXVIII, σσ. 15-17]. Βλ. επίσης Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 32, σ. 127, αρ. 6 (επιτομή)· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σ. 246.

256. Ειδικότερα, ο δόγης παραχώρησε στους μοναχούς δικαίωμα τοποθέτησης πασσάλων και πρόσθεσης μικρών αλιευτικών σκαφών στον αιγιαλό, υπό τον όρο ότι η διέλευση στην περιοχή θα παρέμενε ελεύθερη για όλους, βλ. Pozza, *Gli atti originali*, τ. 2, σσ. 39-41, αρ. 7 [=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 232-233· T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, 1856, αρ. CLXXIX, σσ. 47-49 (με χρονολογία 1207)]· Jacoby, «Venetian Government and Administration», σ. 43· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 31-35, 135, αρ. 18 (επιτομή)· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 245-248.

257. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 [=Orlando, «Ad profectum patrie», αρ. 60, σ. 154 (επιτομή)].

258. Σύμφωνα με τη Διήγηση της μεταφοράς του σκηνώματος του Αγίου Παύλου του Νέου στη Βενετία, η κωνσταντινουπολίτικη μονή περιήλθε στη μονή του San Giorgio Maggiore μετά τη λατινική κατάκτηση της πόλης, κατά την περίοδο της ηγουμενίας του Marco Zorzi (1194-1220) βλ. παρακάτω, σ. 222 κ.εξ.: *Tunc etiam monasterium Sancti Georgii cepit possidere monasterium, in quo beatissimus et sanctissimus Paulus martyr gloriosus veneratur ... Eodem tempore preerat, dominus Marcus, qui de congregatione sua mitit virum mire sanctitatis moribus ornatum, dominum Paulum...* Για τη μονή του Παντεπόπτη γενικά, βλ. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III/1, σσ. 513-516. Πρβλ. Jacoby, «Venetian Government and Administration», σ. 43, ο οποίος θεωρεί ότι η παραχώρηση έγινε στα χρόνια της θητείας του Marino Zeno και επικυρώθηκε από τον δόγη Pietro Ziani τον Ιούλιο του 1206· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 33-34.

259. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 240-241 [=T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. CCLXXIV, σσ. 270-272]. Η εκτέλεση της απόφασης εκκρεμούσε ακόμα τον Μάιο του 1229. Jacoby, «Venetian Government and Administration», σσ. 48-49· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 36, 146, αρ. 42 (επιτομή).

και της Πύλης της Εβραϊκής *que exitur ad Drongarium*, σε επαφή με την εσωτερική πλευρά του παραθαλάσσιου τείχους, και το δεύτερο στη *Ruga Allemanorum*, στην περιοχή δηλαδή της παλαιάς γερμανικής συνοικίας.²⁶⁰ Τέλος, άγνωστο ακριβώς πότε, στα εξαρτήματα του San Giorgio προστέθηκε η πλούσια και ιδιαίτερου κάλλους μονή της Θεοτόκου Περιβλέπτου, που φημιζόταν για τη συλλογή λειψάνων της, όπως και αυτή του Χριστού Παντεπόπτη.²⁶¹

Οι σημαντικότερες παροχές που έλαβε η μονή του San Giorgio Maggiore από το βενετικό κράτος, παρότι ήταν ήδη κάτοχος αξιόλογης ακίνητης περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη, ερμηνεύονται ως συνέπεια της ιδιαίτερης σχέσης του ιδρύματος με την πολιτική εξουσία αλλά και των στενών του δεσμών με την οικογένεια Ziani. Οι σχέσεις της οικογένειας με τη μονή των Βενεδικτίνων μαρτυρούνται ήδη από το 1090, όταν δύο μέλη της προσυπέγραψαν την παραχώρηση των ακινήτων στην οποία είχε προβεί ο δόγης Vitale Falier προς αυτήν. Ο πατέρας του Pietro Ziani, Sebastiano, επίσης δόγης, κληροδότησε στο μοναστήρι μεγάλο αριθμό γαιών και σπιτιών και τάφηκε στη μονή. Ο Pietro εκπροσώπησε το μοναστήρι τουλάχιστον δύο φορές, το 1184 και 1191, με την ιδιότητα του *advocatus*²⁶² σε περιουσιακές του υποθέσεις, η μια από τις οποίες μάλιστα αφορούσε ακίνητα στην Κωνσταντινούπολη. Όπως και ο πατέρας του, ζήτησε να ταφεί στη μονή και, επιπλέον, της κληροδότησε στη διαθήκη του αμπέλια στην Chioggia καθώς και 300

Για την επίταξη γης από τις βενετικές Αρχές της Κωνσταντινούπολης, βλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 164-165 και Jacoby, «The Venetian Presence in the Latin Empire», 193 και ο ίδιος, «Urban Evolution», σ. 294.

260. Την περιοχή είχε παραχωρήσει στους Βενετούς ο Ισαάκιος Β' Άγγελος το 1189, βλ. Pozza, *I trattati*, σσ. 105-110. Για τα όρια της συνοικίας, βλ. Jacoby, «Venetian Quarter», σσ. 158-159.

261. Μέχρι τον Αύγουστο του 1206, η μονή εξακολουθούσε να βρίσκεται σε χέρια ορθόδοξων μοναχών. Σύμφωνα με τη Διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου του αγίου Παύλου του Θηβαίου στη Βενετία, το 1240 ο ηγούμενος της μονής του San Giorgio Paolo Querini παραχώρησε το λείψανο του αγίου που φυλασσόταν στο μοναστήρι της Περιβλέπτου στον βενετό Giacomo Lanzolo. Άρα η κωνσταντινουπολίτικη μονή περιήλθε στην κατοχή των Βενεδικτίνων μεταξύ των ετών 1206 και 1240, βλ. σχετικά παρακάτω κεφάλαιο για τους «λειψανολογικούς» θησαυρούς του μοναστηριού. Σύμφωνα με τον Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III/1, σσ. 218-222, η μονή βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της πόλης, εκτός των ορίων της βενετικής συνοικίας.

262. Για τον *advocatus* των μοναστηριών και τις αρμοδιότητές του, βλ. G. Penco, *Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del medioevo*, Μιλάνο 2002².

χρυσές λίβρες, από παλαιότερο δάνειο.²⁶³ Οι ευεργεσίες της οικογένειας Ziani προς τους Βενεδικτίνους του San Giorgio δεν αποτελούσαν μεμονωμένο φαινόμενο. Οι ηγετικές οικογένειες της Βενετίας υποστήριζαν συστηματικά και με ποικίλους τρόπους την εξακτίνωση των μοναστικών ιδρυμάτων της λιμνοθάλασσας, αποβλέποντας σε μεταθανάτια αλλά και σε αμεσότερα οικονομικά οφέλη.²⁶⁴

Η λειτουργία των εξαρτημάτων των βενετικών μοναστηριών στην Κωνσταντινούπολη τερματίστηκε οριστικά το 1261, όταν κατά την ανακατάληψη της πόλης οι Βυζαντινοί πυρπόλησαν τη βενετική συνοικία και εκδίωξαν προσωρινά τους υπηκόους της ιταλικής δημοκρατίας, καταργώντας τα προνόμιά τους. Ωστόσο, η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη και η διαρκής ανάγκη των μοναχών για ρευστό, εξαιτίας του εκχρηματισμού της οικονομίας, είχαν αναγκάσει τη μονή του San Giorgio ήδη δύο δεκαετίες νωρίτερα να παραχωρήσει την εκμετάλλευση της ακίνητης της περιουσίας ή τουλάχιστον μεγάλου μέρους αυτής στον λατίνο επίσκοπο Ηράκλειας έναντι οικονομικού ανταλλάγματος.²⁶⁵

Στην νέα, περιορισμένης έκτασης, εμπορική συνοικία που παραχώρησε ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στους Βενετούς με το χρυσόβουλο του 1277, προβλεπόταν μεταξύ άλλων η επαναλειτουργία των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου και της Παναγίας, στο εξής όμως τη διαχείρισή τους ανέλαβε το βενετικό κράτος.²⁶⁶

2. Παιδεστός

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου αποτέλεσε τον πυρήνα της εγκατάστασης του μοναστηριού στην πόλη της Παιδεστού. Χρησίμευε ως έδρα του *priore*, που ήταν επιφορτισμένος με τη λειτουργία του και με τη διαχείριση της

263. Βλ. Borsari, «Una famiglia veneziana del medioevo: Gli Ziani», 27-72. Η διαθήκη του Pietro Ziani συντάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1228. Βλ. επίσης, Masè, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine», σσ. 226-227.

264. Bortolami, «Monasteri e comuni nel Veneto», σ. 55.

265. Βλ. σχετικά σσ. 169, 188, 193-194.

266. Βλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 175-201. T.-Th., *Urkunden*, τ. 3, αρ. CCCLXVIII [=M. Pozza – G. Ravegnani, *I trattati con Bisanzio 1265-1285*, Βενετία 1997, εγγρ. 7, σσ. 69-75, 79-110]. Για την εκκλησία του Αγίου Μάρκου μετά το 1261, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινούπολη βενετού βαΐλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970, σσ. 68-70· Pozza, «Chiese», σ. 613· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 36-37.

περιουσίας του μοναστηριού, και πιθανότατα ως άτυπο διοικητικό κέντρο του βενετικού εμπορικού σταθμού.²⁶⁷ Η θέση του ναού δεν είναι γνωστή. Δεδομένου όμως ότι εκεί φυλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά που χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές τους οι Βενετοί, δεν θα πρέπει να απείχε πολύ από το λιμάνι, όπου εκτυλισσόταν όλη η εμπορική δραστηριότητα.²⁶⁸

Το μοναστικό ίδρυμα απέκτησε το αποκλειστικό δικαίωμα φύλαξης και εκμετάλλευσης των μέτρων και των σταθμών στην πόλη με παραχώρηση του δόγη Pietro Polani το 1145. Φαίνεται ωστόσο ότι οι Βενετοί που διέμεναν και εμπορεύονταν στην πόλη αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με την παραπάνω απόφαση. Έτσι, δύο χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία της άφιξης των απεσταλμένων του δόγη στη βυζαντινή πρωτεύουσα, ο *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου Domenico Babilonio ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη και εξέθεσε τα παράπονά του σε αυτούς, παρουσία και *aliorum bonorum hominorum*. Οι δύο αξιωματούχοι προσκάλεσαν στη συνέχεια τους εκπροσώπους των βενετών εμπόρων να εμφανιστούν ενώπιον της *publica curia* προκειμένου να παρουσιάσουν δημόσια τις θέσεις τους, όπως και έγινε. Τελικά, η αντιδικία μεταξύ της εκκλησίας και της εμπορικής κοινότητας διευθετήθηκε με μια λύση που ικανοποιούσε και τις δύο πλευρές. Η μεν εκκλησία διατήρησε το δικαίωμα κατοχής των μέτρων και σταθμών καθώς και της εκμετάλλευσής τους για συναλλαγές μεγαλύτερες των 50 λιβρών. Και στους βενετούς εμπόρους επιτράπηκε να φέρουν μαζί τους μισό μέτρο ή *rubum* (μονάδα μέτρησης χωρητικότητας για τα σιτηρά), το οποίο είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιούν για αγοραπωλησίες ύψους μέχρι 50 λιβρών.²⁶⁹

Έξω από τα τείχη της πόλης, προς το λιμάνι, κοντά στην περιοχή του *φούντακα* ή *Fontega* (αποθήκη σιτηρών), και συγκεκριμένα στη *ruga*

267. Lilie, *Handel und Politik*, σσ. 209-210· Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 40, 55· W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, τ. 1, Λειψία 1936, σ. 243. Πρβλ. Lilie, «Lateinische Kirche», 203· Maltezu, «Venetian habitatores, burgenses and merchants», σσ. 236-237. Βλ. επίσης, Concina, *Fondaci*, σσ. 61-63.

268. S.G.M., II, σσ. 437-439, αρ. 216 (Σεπτέμβριος 1145) και σσ. 449-450, αρ. 224. Εκ παραδρομής ο E. Concina, *ό.π.*, αναφέρει ότι η εκκλησία στην οποία φυλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά ήταν η Santa Maria που βρισκόταν στη *ruga francigenorum*. Για την εκκλησία αυτή βλ. παρακάτω.

269. S.G.M., II, αρ. 216 και 224, σσ. 437-438 και 449-450· Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 57-58· Maltezu, «Venetian habitatores», σ. 236.

francigenorum, η βενετική μονή διατηρούσε ήδη πριν από το 1151 μία ακόμη εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria), η οποία είχε στην ιδιοκτησία της οικήματα, μικρά και μεγάλα *superius et inferius* (σε διώροφα κτήρια;), καθώς και ένα ξενώνα με κήπο. Η αξία της ακίνητης περιουσίας της εκκλησίας θα πρέπει να ήταν αρκετά σημαντική, αν κρίνουμε από το ενδιαφέρον της μονής να αναγνωρισθεί το δικαίωμα κυριότητάς της από τον δόγη της Βενετίας και τον πατριάρχη του Grado.²⁷⁰ Ειδικά όσον αφορά τα σπίτια που κατείχε η εκκλησία, δεδομένης της γεωγραφικής θέσης και της εμπορικής σημασίας της πόλης, εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι η ζήτησή τους θα ήταν μεγάλη και συνεπώς και η αποδοτικότητα τους. Η υπόθεση διευθετήθηκε οριστικά τον Οκτώβριο του 1157, όταν ο ηγούμενος Ούγος παραχώρησε επίσημα την εκκλησία στους Βενεδικτίνους του San Giorgio έναντι ετήσιας εισφοράς τριών λιβρών λαδιού (*pro luminario*), υπό τον όρο ότι θα παρείχαν κατάλυμα και φιλοξενία στους διερχόμενους από την πόλη μοναχούς της μονής του.²⁷¹

Η απότομη διακοπή των αρχαιικών μαρτυριών το 1157 δεν επιτρέπει την παρακολούθηση της περιουσιακής εξέλιξης του εξαρτήματός της μονής στην πόλη της Ραιδεστού.

3. Λήμνος

Η έκταση στον Κότζινο, την οποία παραχώρησε το 1136 ο αρχιεπίσκοπος Λήμνου στη μονή του San Giorgio, περιγράφεται στη σύμβαση ως *locellus* (μικρό κτήμα). Το κτήμα είχε περίμετρο 7 *σχοινία* και έξι βήματα, δηλαδή

270. S.G.M., II, σσ. 486-487, αρ. 244 (Δεκέμβριος 1151): *Dominicus prior [ecclesie Sancti Georgii de Rodisto] interdixit ex parte domini nostri patriarche et domini nostri ducis et totius communi Venetie, ut nullus homo, non clericus neque laicus, intrmittere ecclesiam suprascripte Sancte Mariequia vere obedientie erat de Sancti Georgii de Venetia cum quantocumque sibi pertinebat, videlicet casarum et terrarum et quo in suprascripta ecclesia erat*. Για τη χρονολόγηση της δουκικής απόφασης, βλ. S.G.M., III, σσ. 534, αρ. CCLIV (Σεπτέμβριος 1145 - Δεκέμβριος 1151).

271. Οι τρεις λίβρες ισοδυναμούν με περίπου 1 κιλό λαδιού, επομένως επρόκειτο στην ουσία για αναγνωριστικό τέλος. Η βενετική μονή όφειλε να καταβάλλει την προκαθορισμένη ποσότητα λαδιού κάθε Σεπτέμβριο στο μοναστήρι στην Αδριανούπολη ή στον εκπρόσωπό του, βλ. S. G. M., II, σ. 533, αρ. 276 (Οκτώβριος 1157). Για τη μονή της Santa Maria στην Αδριανούπολη, βλ. παραπάνω σ. 35.

γύρω στα 150 με 180 μέτρα,²⁷² ήταν παραθαλάσσιο και καταλάμβανε μια περιοχή από τον αιγιαλό μέχρι τον λόφο, όπου και θα κατασκευαζόταν το καμπαναριό της νέας εκκλησίας. Δεδομένου ότι οι μοναχοί όφειλαν να καταβάλουν στην αρχιεπισκοπή του νησιού δύο μέτρα θαλάσσια καθαρό λάδι κάθε χρόνο ως εμφύτευμα, η γη θα πρέπει ήταν καλλιεργήσιμη και εν μέρει, τουλάχιστον, φυτεμένη με ελιές.²⁷³ Η οικοδόμηση της νέας εκκλησία πρέπει να είχε ολοκληρωθεί το αργότερο πριν από το Μάιο του 1169, όπως συνάγεται από ιδιωτικό έγγραφο με αυτήν την ημερομηνία, στο οποίο μνημονεύεται ο Romano, *presbyter et prior ecclesie Sancti Georgii de Stalimyno*.²⁷⁴

4. Αλμυρός

Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με την περιουσία που κατείχε η μονή του San Giorgio Maggiore στη θεσσαλική πόλη του Αλμυρού είναι λιγοστές και προέρχονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από πέντε ιδιωτικά έγγραφα του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, τα τέσσερα από τα οποία αφορούν την ίδια υπόθεση. Σύμφωνα με αυτά, το 1150 ο Βενετός Stefano Capello ενεχυρίασε έναντι δανείου ύψους 822 υπερπύρων και στη συνέχεια μεταβίβασε στον *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης μια έκταση στην περιοχή του Αλμυρού, η οποία περιλάμβανε οικίες με δώμα (*eliakon*) και άλλα κτίσματα, μεταξύ των οποίων και μια κάναβα (*canena*, χώρος φύλαξης κρασιού). Το οικόπεδο που, αν κρίνουμε από το ποσό του δανείου, πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλο, έβλεπε από τη μια πλευρά στη θάλασσα και από την άλλη στο δρομίσκο που οδηγούσε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, έδρα του εξαρτήματος του μοναστηριού στην περιοχή. Οι δύο άλλες του πλευρές συνόρευαν αντίστοιχα με οικόπεδο που κατείχε άτομο λατινικής καταγωγής και με έκταση που ανήκε στην ιδιοκτησία της εκκλησίας.²⁷⁵ Έξι χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1156, ο Natale Betani

272. Το *σχονίον* αντιστοιχεί περίπου σε 21,30 με 25,30 μ., βλ. Schilbach, *Metrologie*, σσ. 187-188, και Ν. Οικονομίδης, «The Role of the Byzantine State in the Economy», *The Economic History of Byzantium*, τ. 3, σ. 996.

273. S.G.M., II, σσ. 380-382, αρ. 181.

274. S.G.M., III, σσ. 62-63, αρ. 321.

275. S.G.M. II, αρ. 231, σσ. 463-465 (Δεκέμβριος 1150), αρ. 232, σσ. 465-467 (Δεκέμβριος 1150), αρ. 233, σσ. 468-470 (Ιανουάριος 1151) και αρ. 240, σσ. 479-482 (Οκτώβριος 1151).

δώρισε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ένα εργαστήριο (*fabrica una cooperta*) που βρισκόταν δίπλα στο σπίτι όπου διέμενε ο ίδιος.²⁷⁶

Ένα λάθος συντονισμού από μέρους των αυτοκρατορικών αξιωματούχων επέτρεψε στους Βενετούς του Αλμυρού να επιβιβαστούν σε 20 πλοία και να διαφύγουν τη σύλληψη την άνοιξη του 1171, διασώζοντας ό,τι μπορούσαν από τα εμπορεύματά τους. Ωστόσο η ακίνητη περιουσία τόσο των ιδιωτών όσο και των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στο λιμάνι της Θεσσαλίας πρέπει να δημεύθηκε, όπως συνέβη και στις άλλες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας. Δεν είναι γνωστό αν οι βενετοί έμποροι επέστρεψαν στην πόλη πριν αποκατασταθούν επίσημα οι σχέσεις των δύο δυνάμεων. Αν και είναι πολύ πιθανό, δεδομένου ότι ο Αλμυρός αποτελούσε την κύρια οδό επικοινωνίας της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη και συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Θήβα, όπου οι Βενετοί είχαν επανέλθει ήδη το 1175.²⁷⁷ Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία τους στην πόλη μαρτυρείται το 1090.²⁷⁸ Ενώ τα βενετικά ακίνητα που είχαν κατασχεθεί πρέπει να επιστράφηκαν, αν όχι ήδη από την εποχή του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού, στα χρόνια της βασιλείας του διαδόχου του Ισαακίου Β'.²⁷⁹ Την επαναλειτουργία των βενετικών εκκλησιών στην πόλη υποδεικνύει, εξάλλου, η προσθήκη όρου στη συνθήκη που συνήψε ο Enrico Dandolo με τον εκπρόσωπο της Πίζας, επίσκοπο Φερράρας Ugoccione, το 1196, ο οποίος ρύθμιζε μεταξύ άλλων το ύψος των ναών και των καμπαναριών στις συνοικίες των Βενετών και των Πιζάνων.²⁸⁰

Βλ. επίσης, Chryssa A. Maltezu, «Italiens propriétaires 'terrarum et casarum' à Byzance», *Byzantinische Forschungen* 22 (1996), 177-191, 180, 187-188. Για την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Αλμυρό, βλ. Lilie, «Lateinische Kirche», 203. Για την ίδια υπόθεση, βλ. παρακάτω σσ. 162-163.

276. S.G.M., II, σσ. 526-527, αρ. 271 (Μάρτιος 1156). Βλ. επίσης, Maltezu, «Italiens propriétaires», 188.

277. Για τη σημασία του Αλμυρού κατά τον 12ο αιώνα, βλ. Μαρία Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, σσ. 155-158. Για την επάνοδο των Βενετών στη Θήβα μετά τα γεγονότα του 1171, βλ. Jacoby, «Silk in Western Byzantium», 495-496· ο ίδιος, «Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: a Reconsideration», *Annuario de estudios medievales* 24 (1994), 356.

278. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 113.

279. Ό.π., σ. 85.

280. M. Pozza, *Gli atti originali della cancelleria veneziana (1090-1198)*, τ. 1, Βενετία 1994, αρ. 31, σσ. 114-118 (1 Σεπτεμβρίου 1196).

Μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός παραχώρησε τον Αλμυρό ως φέουδο στον Λομβαρδό Guillelmo de Larsa. Όμως, το 1212 η πόλη περιήλθε στην κυριαρχία του ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Κομνηνού Δούκα, ο οποίος πολύ σύντομα ήρθε σε ρήξη με τη Βενετία. Παρά ταύτα οι έμποροι της πόλης των τεναγών συνέχισαν να δραστηριοποιούνται στην περιοχή.²⁸¹ Μέσα σε αυτές τις ταραγμένες συνθήκες, οι βενετικές εκκλησίες φαίνεται ότι επιβίωσαν, γιατί κατά την δεκαετή ανανέωση της συνθήκης της Βενετίας με την Πίζα το 1214 επαναλήφθηκε ο όρος σχετικά με τους ναούς που διατηρούσαν οι δύο ναυτικές δημοκρατίες στον Αλμυρό.²⁸² Τριάντα χρόνια αργότερα, το 1246, ο στρατός του Μιχαήλ Β' Αγγέλου εκδίωξε τους Βενετούς από το θεσσαλικό λιμάνι, με αποτέλεσμα η μονή να απολέσει τα περιουσιακά της στοιχεία στην περιοχή.²⁸³ Οι οικονομικές συνέπειες από τη στέρηση των προσόδων τους στον Αλμυρό δεν άφησαν αδιάφορους τους μοναχούς. Από επιστολή που έστειλε τον Αύγουστο του 1256 ο δόγης Ranieri Zeno προς τον *podestà* της Κωνσταντινούπολης Giacomo Delfino μαθαίνουμε ότι, λίγο καιρό μετά την εκλογή του στη θέση του ηγούμενου, ο Marco Bollani ζήτησε την παρέμβαση του δόγη προκειμένου να διαφυλαχθούν τα προνόμια του μοναστηριού που είχαν καταπατηθεί.²⁸⁴ Ενώ όμως οι εμπορικές σχέσεις των Βενετών με τον Αλμυρό αποκαταστάθηκαν τα επόμενα χρόνια,²⁸⁵ η μονή του San Giorgio δεν πρέπει να ανέκτησε την περιουσία της, αφού τα εξαρτήματά της στην πόλη δεν επανεμφανίζονται στα αρχειακά τεκμήρια μετά τα μέσα του αιώνα.

Από τις έστω και αποσπασματικές αυτές μαρτυρίες συνάγεται ότι στα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού περιλαμβάνονταν οικόπεδα, οικίες,

281. Γ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους Μέσους Χρόνους (Δ' - ΙΔ')*, Ιωάννινα 1997 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), σ. 234. Για τις σχέσεις του Κράτους της Ηπείρου με τη Βενετία, βλ. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957, σσ. 29-30, 57-64· ο ίδιος, *Byzantium and Venice*, σ. 160.

282. Pozza, *Gli atti originali*, τ. 2, αρ. 12, σσ. 49-50 (Ιούνιος 1214): *...statutum quoque inter nos est ut in Almiro nullum bellicum propugnaculum Pisani facere debeant. Set si ecclesiam et campanile in altitudinem sicut nostre sunt et non plus, sine aliquo bellico propugnaculo et domos planas sicut nostre sunt facere voluerint, nullum intestationem a nobis habere deberent.*

283. Nicol, *The Despotate of Epiros*, σ. 142.

284. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 249-250 (17 Αυγούστου 1256).

285. Για την παρουσία βενετών εμπόρων στην περιοχή, βλ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού*, σσ. 234-235.

εργαστήρια και άλλα κτίσματα ειδικής χρήσης, τα οποία είχαν περιέλθει στο ίδρυμα από δωρεές πιστών ή έναντι οφειλόμενων χρεών. Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι το σύνολο, της ακίνητης περιουσίας του μοναστηριού βρίσκονταν συγκεντρωμένα σε μια περιοχή κοντά στη θάλασσα. Η παραπάνω πληροφορία σε συνδυασμό με όσα γνωρίζουμε για την ανάπτυξη του Αλμυρού κατά τον 12ο αιώνα, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι βρίσκονταν μέσα στον οικιστικό πυρήνα του μεσαιωνικού επίνειου της πόλης, που με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα εντοπίζεται στη θέση Τσιγγέλι, βόρεια των εκβολών του ποταμού Κουάριου, σε απόσταση τριών έως τεσσάρων χιλιομέτρων από τον οχυρωμένο βυζαντινό οικισμό.²⁸⁶ Από τα προηγούμενα γίνεται σαφές ότι το βασικό κριτήριο στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης τόσο του μοναστηριακού ιδρύματος όσο και των ιδιωτών ήταν η γειτνίαση με το λιμάνι όπου δραστηριοποιούνταν οι βενετοί έμποροι.

Οι πηγές δεν μας δίνουν πληροφορίες για το πώς αξιοποιούσε το μοναστήρι τα ακίνητα αυτά. Το πιθανότερο είναι πάντως ότι, εκτός από τους χώρους και τα κτίσματα για τα οποία ο Capello είχε διατηρήσει το δικαίωμα χρήσης όσο ζούσε,²⁸⁷ τα υπόλοιπα προορίζονταν για ενοικίαση.

5. Θήβα

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα αναφέρεται σε τέσσερα έγγραφα που καλύπτουν τη χρονική περίοδο μεταξύ των ετών 1270 και 1340. Σύμφωνα με το πρώτο, τον Ιούλιο του 1270 ο ηγούμενος και η σύναξη των μοναχών του San Giorgio Maggiore εξουσιοδότησαν τον *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας Benedetto να εισπράξει από τον *magister* Giovanni de Bononia το ποσό των τριών υπερπύρων, που αντιστοιχούσε στο

286. Το κάστρο κτίστηκε γύρω στον 10ο με 11ο αιώνα στη θέση της ακρόπολης της αρχαίας και ελληνιστικής Άλου (6 χλμ. νοτιοανατολικά του σημερινού Αλμυρού, θέση Κεφάλωση). Πρόκειται για το σημαντικότερο από τα τρία κάστρα που προφύλασσαν την ευρύτερη περιοχή του Αλμυρού, κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, βλ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού*, σσ. 232, 236-239 (όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία).

287. Βλ. υποσημ. 261: *...stare et habitare debeo et mea servicia facere diebus et noctibus in illis duobus cubiculis et duabus salis et cum suis eliacon de predictis mansionibus et in illa caneve, que posita est iusta Sanctum Georgium... και αλλού ...ego quoque debeo manutenere ipsis duobus cubiculis et salis et liacon et iamdudum caneve in tectis et ceteris necessariis, usque dum vixero.*

ετήσιο μίσθωμα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου in partibus Thebarum posite.²⁸⁸ Τον Μάιο του 1288, η μονή παραχώρησε στον ιερέα της εκκλησίας του San Matteo στο Ριάλτο, Guido, τις εκκλησίες του Αγίου Μάρκου και του Αγίου Γεωργίου *sitas unam in Nigropontem et aliam in Thebis...cum omnibus suis possessionibus terrarum et casarum, copertis et discopertis, cum vineis et terris laboratoris, pratis, silvis, nemoribus*.²⁸⁹ Ομοίως, τον Φεβρουάριο του 1324 ο πρεσβύτερος της εκκλησίας του San Tomà Francesco Trevisan μίσθωσε τις δυο εκκλησίες μαζί με τα περιουσιακά τους στοιχεία *...in tota insula Nigropontis et in toto ducatu Athenensis et districtu Thebarum...*²⁹⁰ Τέλος, τον Αύγουστο του 1340 η μονή ανέθεσε τη διαχείριση του Αγίου Μάρκου και του Αγίου Γεωργίου στους μοναχούς Marco και Moreto αντίστοιχα, τους οποίους είχε διορίσει νωρίτερα πληρεξούσιους της για τις υποθέσεις της στην περιοχή.²⁹¹ Το είδος των παρεχόμενων πληροφοριών δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη λειτουργία που επιτελούσε η εκκλησία, αν δηλαδή χρησίμευε απλώς ως ευκτήριο για τους μοναχούς και τους ιερείς που διαχειρίζονταν την περιουσία του μοναστηριού ή εξυπηρετούσε και τις λατρευτικές ανάγκες των εγκατεστημένων στη Θήβα Βενετών. Ενώ, σε ότι αφορά την θέση και τα περιουσιακά στοιχεία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, οι πληροφορίες των εγγράφων είναι μάλλον παραπλανητικές, γιατί κάνουν λόγο για το σύνολο της περιουσίας των δύο εκκλησιών, χωρίς να διευκρινίζουν ποιά ακίνητα ανήκαν στη μία και ποιά στην άλλη. Πάντως, το χαμηλό ετήσιο μίσθωμα της εκκλησίας συγκριτικά με εκείνο των άλλων εξαρτημάτων του μοναστηριού υποδηλώνει ότι η περιουσία της δεν πρέπει να ήταν αξιόλογη.²⁹² Η αόριστη αναφορά στην περιοχή των Θηβών

288. A.S.V., S.G.M., b. 217, proc. 516 (7 Ιουνίου 1274) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 83, σ.165].

289. A.S.V., S.G.M., b. 217, proc. 516 (27 Μαΐου 1288) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 88, σ. 168].

290. A.S.V., S.G.M., b. 217, proc. 517 (27 Φεβρουαρίου 1324) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 95, σ.171].

291. A.S.V., S.G.M., b. 217, proc. 517 (3 Αυγούστου 1340) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 102, σ. 175].

292. Σύμφωνα με έγγραφο του 1274, η ετήσια εισφορά που όφειλε να καταβάλλει στο μοναστήρι το 1270 ο ανάδοχος της εκκλησίας ήταν τρία υπέρπυρα, ενώ την ίδια εποχή το μίσθωμα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα ανερχόταν στα 50 υπέρπυρα το χρόνο, βλ. παραπάνω υποσημ. 288.

σε συνδυασμό με την απουσία ρητής μνείας της πόλης ή άλλου τοπωνυμίου οδηγεί στην υπόθεση ότι η εκκλησία βρισκόταν στην ύπαιθρο και όχι μέσα σε οικισμό.

Νότια της Θήβας, σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων από το χωριό Ερυθρές, σώζεται ναΐσκος του 12ου αιώνα, αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Ο ναός αποτελούσε καθολικό μικρής μονής, η οποία είχε ιδρυθεί στο σημείο όπου βρισκόταν το ησυχαστήριο του Οσίου Μελετίου (*εὐκτήριον τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου*).²⁹³ Αξίζει να σημειωθεί ότι από την ευρύτερη περιοχή διερχόταν ο χερσαίος δρόμος που συνέδεε την Κόρινθο και τη Θήβα με τη Θεσσαλονίκη, μέσω του οποίου διοχετευόταν στην Κωνσταντινούπολη η παραγωγή μεταξωτών των δύο πόλεων. Στο ύψος του περάσματος των Ελευθερών, ανάμεσα στον Κιθαιρώνα και την Πάστρα, ο δρόμος αυτός συναντούσε τον δρόμο που ερχόταν από την Αθήνα με κατεύθυνση προς τη Θήβα.²⁹⁴ Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να υποθεθεί ότι η μικρή μονή χρησίμευε και ως σταθμός για τους βενετούς εμπόρους που ταξίδευαν από και προς τα αστικά κέντρα της νότιας και κεντρικής Ελλάδας, και ενδεχομένως την Εύβοια. Η ταύτισή της, ωστόσο, με την ομώνυμη βενετική εκκλησία είναι μάλλον παρακινδυνευμένη, αφού έως σήμερα δεν έχουν έρθει στο φως στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την μετατροπή του καθολικού της μονής σε λατινική εκκλησία.

Δεδομένου ότι τα εξαρτήματα των Βενεδικτίνων του San Giorgio βρίσκονταν συνήθως σε αστικά κέντρα ή κοντά σε αυτά, και μάλιστα σε περιοχές όπου υπήρχε μόνιμα εγκατεστημένο βενετικό στοιχείο, είναι πιο πιθανό ότι η εκκλησία βρισκόταν στις παρυφές της πόλης των Θηβών. Την εκδοχή αυτή ενισχύουν τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας, σύμφωνα με τα οποία η πόλη, προφανώς ως συνέπεια της οικονομικής άνθισης που γνώρισε τον 12ο αιώνα, επεκτάθηκε έξω από τον τειχισμένο οικισμό της Καδμείας στους λόφους Καστελλιά, Αμφείον και Ισμήνιον, όπου εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων και ερείπια ναών, καθώς και στους γειτονικούς συνοικισμούς Πυρί και Ταχί.²⁹⁵

293. Α. Ορλάνδος, «Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλάβρια αυτής», *Αρχαίο Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5/1 (1939-1940), 35-106, ειδικότερα 45-48. Πρβλ. J. Koder – F. Hild, *Hellas und Thessalia*, [Tabula Imperii Byzantini 1], Βιέννη 1976, σ. 163.

294. Μαρία Γερολυμάτου, «Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τον 12ο αιώνα», *Σύμμεικτα* 11(1997), 101· η ίδια, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο*, σσ. 158-161.

295. Aspasia Louvi-Kizi, «Thebes», *The Economic History of Byzantium*, τ. 2, σσ. 631-638 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

6. Εύβοια (Negroponte)

Μια από τις σημαντικότερες συνέπειες της εγκαθίδρυσης της λατινικής κυριαρχίας στην Εύβοια ήταν η εισαγωγή των φεουδαρχικών θεσμών. Η φεουδαρχική οργάνωση του νησιού εξελίχθηκε τον 13ο αιώνα σύμφωνα με ένα εντελώς ιδιότυπο καθεστώς, που χαρακτηρίζεται από τη σχέση διπλής υποτέλειας των κυριάρχων αφενός με τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, και αργότερα, από το 1248, με τη λατινική ηγεμονία της Αχαΐας, και αφετέρου με τη Βενετία. Ενώ, όμως, η επικυριαρχία των πρώτων παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό θεωρητική, η ανάμειξη των Βενετών στις φεουδαρχικές υποθέσεις του νησιού αυξήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Ο εκπρόσωπος της Βενετίας, με τον τίτλο του βάλου, που εγκαταστάθηκε στην περιοχή μετά το 1211, απέκτησε προοδευτικά μεγάλη ισχύ και αναδείχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα της τοπικής ζωής.

Η πολυπληθής και ακμαία εμπορικά πόλη της Χαλκίδας, ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, συνέχισε να αποτελεί το κέντρο του νησιού σε όλη τη διάρκεια των δυτικών κυριαρχιών. Εκτός από έδρα του βενετικού διοικητικού μηχανισμού, παράλληλα, υπήρξε και έδρα λατινικής επισκοπής, υπαγόμενης στην αρχιεπισκοπή Αθηνών. Αργότερα αυτονομήθηκε και το 1314 ενώθηκε με το λατινικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, σχηματίζοντας μια ιδιαίτερα ισχυρή αρχιεπισκοπή, στην οποία υπαγόταν όλη η λατινική Ανατολή. Η ελληνική Εκκλησία έμεινε ακέφαλη μετά τη λατινική κατάκτηση, αλλά επιβίωσε εκμεταλλευόμενη κάθε φορά τη διαφορά θρησκευτικής πολιτικής μεταξύ της Αγίας Έδρας και της Βενετίας.²⁹⁶

Η βενετική εγκατάσταση στη Χαλκίδα, περιορισμένη στην αρχή, επεκτάθηκε με μεθοδευμένες ενέργειες στη διάρκεια του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, για να αποτελέσει πλέον το 1256 ένα συμπαγές οικιστικό σύνολο. Με αφετηρία τη γέφυρα του Ευρίπου, η συνοικία των Βενετών αναπτυσσόταν νοτιανατολικά, παράλληλα με την ακτή της οχυρωμένης πόλης, προς τον κόλπο του Βούρκου, και στις αρχές του 14ου αιώνα, διαχωρίστηκε από τον υπόλοιπο οικισμό, τη λεγόμενη «πόλη των Λομβαρδών», με την ανέγερση τείχους.²⁹⁷

Παρά την ολοσχερή καταστροφή των ιστορικών μνημείων της μεσαιωνικής Χαλκίδας και την απουσία συστηματικών αρχαιολογικών ερευνών, οι

296. Fedalto, *La Chiesa latina*, τ. 1, σσ. 198-199· Borsari, *Negroponte*, σσ. 59-76· Φώσκολος, «Οργάνωση», σ. 345.

297. Jacoby, «La consolidation», σσ. 151-187· Borsari, *Negroponte*, σσ. 5-20.

μελέτες των J. Koder²⁹⁸ και D. Jacoby²⁹⁹ για την τοπογραφία της πόλης κατά την περίοδο της βενετοκρατίας σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες επιτρέπουν, σε μεγάλο βαθμό, την ένταξη των περιουσιακών στοιχείων της μονής του San Giorgio στον χώρο. Με βάση τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η εκκλησία του Αγίου Μάρκου βρισκόταν μέσα από τα τείχη της μεσαιωνικής πόλης, στο κέντρο περίπου του οικισμού, και είχε μέτωπο στο *campo* ή στην πλατεία που αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα της βενετικής εγκατάστασης μετά το 1211.³⁰⁰ Το κτήριο ταυτίζεται με το κεντρικό τζαμί της οθωμανικής περιόδου, το οποίο εξακολουθεί να υπάρχει σήμερα στην πλατεία των Πεσόντων Οπλιτών, μεταξύ των οδών Σταμάτη και Κότσου.³⁰¹ Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά με την κτηριολογική διάταξη του ναού, οι οποίες ωστόσο δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε εικόνα για τον αρχιτεκτονικό του τύπο, παρέχουν δύο βιβλία εσόδων-εξόδων της εκκλησίας των ετών 1447-1449.³⁰² Σύμφωνα με αυτά, μια πόρτα της εκκλησίας, πιθανότατα η κύρια είσοδος, ήταν από την πλευρά της πλατείας,³⁰³ ενώ μια δεύτερη οδηγούσε σε μικρή εσωτερική αυλή όπου υπήρχε πηγάδι.³⁰⁴ Ο ναός διέθετε σκευοφυλάκιο που έκλεινε με πόρτα και ασφάλιζε με κλειδί, μέσα στο οποίο υπήρχε παρεκκλήσι αφιερωμένο στον San Vido.³⁰⁵

298. J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη 1973 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 112. Band], σσ. 69-99.

299. Βλ. υποσημ. 224.

300. Jacoby, «La consolidation», σσ. 155-156. Γενικά για την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, βλ. Pozza, «Chiese», σσ. 614-615 και Borsari, «La Chiesa di San Marco», 27-34.

301. Για την ταύτιση του κτηρίου, βλ. Koder, *Negroponte*, σσ. 90-92. Αντίθετη άποψη διατύπωσε πρόσφατα ο P. Mac Kay, «St. Mary of the Dominicans: The monastery of the Fratres Praedicatorum in Negropont», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βενετία – Εύβοια από τον Εγριπτο στο Νεγροπόντε. Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου – Χριστίνα Ε. Παπακώστα, Βενετία – Αθήνα 2006, σσ. 125-156.

302. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (1447-1449).

303. Ό.π.: (5 Ιανουαρίου 1448) ...la porta de la gexia per via de la piazza.

304. Ό.π.: (12 Μαρτίου 1449) ...in cortivo de la dita gexia, (15 Μαρτίου 1447) ...la porta ...de la gexia che va al cortivo, (4 Απριλίου 1447) ...per netare lo puzo de la corte.

305. Ό.π.: (12 Απριλίου 1447) ... per uno chiave novo de sacristia, (10 Ιανουαρίου 1448) ...per la chapella de S.Vido in lo teto de sacristia che tuta era marza... Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι παραπάνω πληροφορίες συμπίπτουν με την περιγραφή του Εβλία Τσελεμπί, του 1667, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει ότι το τζαμί του Μωάμεθ του Πορθητή είχε πηγάδι με πόσιμο νερό και δύο πόρτες, βλ. Γ. Ι. Φουσάρας, «Τα “εββοϊκά” του Εβλία Τσελεμπί», *Αρχαίο Ευβοϊκών Μελετών* 6 (1959), 160.

Στα περιουσιακά στοιχεία της εκκλησίας περιλαμβάνονταν κινητά και ακίνητα. Ο παλαιότερος κατάλογος των κινητών αντικειμένων της εκκλησίας περιέχεται σε παραχωρητήριο έγγραφο του 1270. Σε αυτό καταγράφονται ένας αργυρός σταυρός, ένα δισκοπότηρο και ένα θυμιατήρι, επίσης από ασήμι, δεκατέσσερα λειτουργικά βιβλία, καλύμματα της Αγίας Τράπεζας, σάβανα και άλλα ταφικά υφάσματα, καθώς και άμφια, καθημερινά και επίσημα, μεταξύ των οποίων αναφέρεται μία φαινόλη δαλματική (μάλλινο ταξιδιωτικό ένδυμα) και ένας χιτώνας μεταξωτός πράσινου χρώματος.³⁰⁶ Τα ίδια αντικείμενα με μικρές φραστικές παραλλαγές καταγράφονται στον κατάλογο που περιέχεται σε παραχωρητήριο του 1274, ο οποίος αποτελεί συγχρόνως απόδειξη παράδοσης και παραλαβής των κινητών από τον προηγούμενο στον νέο *priore* της εκκλησίας.³⁰⁷ Δύο αιώνες αργότερα, ελάχιστα από τα παραπάνω αντικείμενα εξακολουθούσαν να υπάρχουν στο σκευοφυλάκιο της εκκλησίας. Όπως αναφέρει ο ιερέας της Διοίκησης της Εύβοιας Paolo Pasqualigo σε επιστολή του προς τον ηγούμενο της μονής τον Μάιο του 1454, η κατάσταση που αντιμετώπισε όταν ανέλαβε την εκκλησία ήταν αποκαρδιωτική. Τα περισσότερα κινητά της είχαν είτε κλαπεί είτε ενεχυριαστεί, ενώ τα άμφια που υπήρχαν ήταν τόσο φθαρμένα ώστε ήταν αδύνατο να χρησιμοποιηθούν.³⁰⁸

Εξίσου θλιβερή ήταν η κατάσταση του κτηρίου της εκκλησίας, το οποίο, αν και είχε επισκευαστεί το 1432 με διαταγή της Διοίκησης του νησιού,³⁰⁹ στα μέσα του 15ου αιώνα παρουσίαζε εικόνα ερείπωσης και εγκατάλειψης: η οροφή έβαζε νερό σε πολλά σημεία, τα ξύλα της στέγης πάνω από το σκευοφυλάκιο ήταν σάπια, όπως άλλωστε και οι πόρτες του κτηρίου, και το πηγάδι είχε γεμίσει πέτρες. Κατά τη διετία 1447-1449, οι δύο ιερείς που είχαν μισθώσει την εκκλησία πραγματοποίησαν εκτεταμένες εργασίες επισκευής και συντήρησης, με αποτέλεσμα να αποκατασταθούν τα σημαντικότερα προβλήματα του ναού. Τούτο επιβεβαιώνεται από την επιστολή του

306. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (10 Ιανουαρίου 1269 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 82, σσ. 164-165 (επιτομή), και σ. 72, υποσημ. 182].

307. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (7 Ιουνίου 1274) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 83, σ. 165 (επιτομή)].

308. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Μαΐου 1454) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 132, σ. 188 (επιτομή), και 111-113].

309. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (22 Ιουλίου 1435) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 118, σσ. 182-183 (επιτομή)].

Pasqualigo, στην οποία αναφέρει ότι ασκούσε τα καθήκοντά του, παρά τις πρακτικές δυσκολίες που είχε αντιμετωπίσει στην αρχή λόγω της απώλειας των λειτουργικών βιβλίων και των ιερών σκευών, και παρακαλεί μόνο να του στείλουν ξυλεία για να επισκευάσει τα στασίδια της εκκλησίας.³¹⁰ Τον Απρίλιο του 1464 η μονή του San Giorgio μίσθωσε την εκκλησία με τα περιουσιακά της στοιχεία για πέντε χρόνια σε δύο ιερείς από την Εύβοια, με τον όρο ότι θα τη λειτουργούσαν οι ίδιοι ή ότι θα ανέθεται τη λειτουργία της σε άλλον. Άρα μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι το κτήριο εξακολούθησε να είναι σε χρήση μέχρι τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης της Χαλκίδας.³¹¹

Η συνθήκη που συνήψε η Βενετία με τους τριτημόριους Merino και Riccardo dalle Carceri και τον Guilielmo da Verona, τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1216 αντίστοιχα, προέβλεπε ότι οι κύριοι της Εύβοιας θα παρείχαν στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου εισοδήματα ικανά να συντηρήσουν τέσσερις κληρικούς, οι οποίοι θα διέμεναν στην πόλη σε μόνιμη βάση.³¹² Με τον τρόπο αυτό η Βενετία απαλλασσόταν από το βάρος της μισθοδοσίας των κληρικών, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα επιπλέον περιουσιακά στοιχεία στην Εύβοια, στο πλαίσιο της πολιτικής της για την επέκταση της εδαφικής της κυριαρχίας στο νησί, την οποία είχε αρχίσει να εφαρμόζει ήδη από το 1211.³¹³ Οι πληροφορίες που παρέχουν τα έγγραφα σχετικά με την ακίνητη περιουσία της εκκλησίας κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα είναι γενικές και αόριστες. Φαίνεται όμως ότι η περιουσία της περιλάμβανε τόσο αστικά όσο και αγροτικά ακίνητα.³¹⁴ Σύμφωνα με τη νέα συνθήκη που συνήψε η

310. Βλ. υποσημ. 308.

311. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Μαΐου 1464) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 134, σσ. 188-189 (επιτομή)].

312. T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. CCXLI (14 Νοεμβρίου 1216), σ. 177: *Debemus autem vestre ecclesie Sancti Marci, que est hic inter nos et suprascriptos viros et prefatas mulieres, quibus due alie tercie de insulis ac pro vobis concessae sunt, tantos ac tales redditus assignare et dare, unde valeant iugiter quatuor clerici in eandem ecclesia ad serviendum Domino honorifice commorari*. Και ό.π., αρ. CCXLII (Δεκέμβριος 1216), σσ. 181-182: *Item dabimus ecclesie Sancti Marci tantos et tales redditus, unde valeant iugiter duo clerici in eandem ecclesia ad serviendum Domino honorifice commorari*. Βλ. επίσης, «La Chiesa di San Marco», 30· Orlando, *Ad profectionem patrie*, σσ. 26-27.

313. Jacoby, «La consolidation», σσ. 156 κ.εξ.

314. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Μάιος 1221) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 34, σ. 142 (επιτομή)]: *...ecclesia que vocatur Sanctus Marcus, posita in insula Nigropontis in campo Venetorum ... cum suis habentiis et pertinentiis et redditibus ... ad eandem ecclesiam pertinentibus...*

Βενετία με τους δύο από τους τριτημόριους της Εύβοιας, στις 14 Ιουνίου του 1256, η υποχρέωση των τελευταίων για παροχή οικονομικής ενίσχυσης προς την εκκλησία μειώθηκε στο μισό.³¹⁵ Πώς εφαρμόστηκε αυτό στην πράξη δεν είναι γνωστό.

Τον Απρίλιο του 1266 ο ηγούμενος του San Giorgio Maggiore, Marco Bollani, με τη σύμφωνη γνώμη της σύναξης των μοναχών, παραχώρησε στον ιερέα Madio την εκκλησία του Αγίου Μάρκου με όλα της τα περιουσιακά στοιχεία *positis tam in predicta civitate Nigropontensis, quam extra civitatem, vel in districtu Venetorum*....³¹⁶ Από την παραπάνω πληροφορία προκύπτει ότι ένα μέρος, αν όχι το σύνολο, των ακινήτων που κατείχε η εκκλησία μέσα στην πόλη της Χαλκίδας ήταν συγκεντρωμένα στην περιοχή της βενετικής συνοικίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά το 1256.³¹⁷ Όσον αφορά το είδος και τη θέση των ακινήτων της εκκλησίας, ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι μια μίσθωση του έτους 1292. Σε αυτήν αναφέρονται δύο σπίτια και μεταξύ τους ένα δωμάτιο, τα οποία σπίτια βρίσκονταν *inferius retro domum dicti prioris*.³¹⁸ Η κατοικία του *priore* πιθανότατα ταυτίζεται με το σπίτι που ανήκε παλαιότερα στον κύριο των νησιών Σκύρου, Σκιάθου και Σκοπέλου, Geremia Gisi, το οποίο βρισκόταν πίσω από την εκκλησία του Αγίου Μάρκου. Τόσο το σπίτι αυτό όσο και δύο ακόμα σπίτια Βενετών αγοράστηκαν από τον αντιπρόσωπο της Βενετίας στο νησί της Εύβοιας για λογαριασμό του βενετικού δημοσίου, ανάμεσα στον Φεβρουάριο του 1211 και τον Νοέμβριο του 1216.³¹⁹ Ενδέχεται, λοιπόν, το βενετικό κράτος, ακολουθώντας πα-

A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (29 Απριλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 63, σσ. 155-156 (επιτομή)]: *...et ipsam ecclesiam Sancti Marci cum omnibus suis habentiis et perinentiis tam in civitate quam extra civitatem*....

315. T.-Th., *Urkunden*, τ. 3, αρ. CCCXXXIV, σ. 15: *Item dabimus ecclesie Sancti Marci tantos et tales redditus, unde valeant iugiter duo clerici in eandem ecclesia ad serviendum Domino honorifice commorari*.

316. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Απριλίου 1266) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 79, σ. 163 (επιτομή)].

317. Για επέκταση της συνοικίας μεταξύ των ετών 1216 και 1256, βλ. Jacoby, «La consolidation», σσ. 160-164.

318. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (12 Αυγούστου 1292) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 89, σσ. 168 (επιτομή)].

319. T.-Th., *Urkunden*, II, αρ. 242, σ. 181 (Δεκέμβριος 1216): *...et domum positam retro ecclesiam Sancti Marci, in qua quondam habitabat Jeremias Gisi, et duas alias similiter domos, una quarum quondam fuit Octonelli de Erro; altera vero Morandi*.... Για τα ακίνητα, βλ. Borsari, «La

ρόμοια τακτική με αυτήν που είχε εφαρμόσει κατά το παρελθόν στην Κωνσταντινούπολη, να είχε παραχωρήσει τα τρία σπίτια στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου, όταν αυτή εκχωρήθηκε στη μονή του San Giorgio Maggiore.

Δεν γνωρίζουμε ποιός ήταν ο συνολικός αριθμός των αστικών ακινήτων που κατείχε η εκκλησία. Πάντως, στο βιβλίο εσόδων-εξόδων των ετών 1447-1449, καταγράφονται επισκευές μόνο σε τρία σπίτια, συμπεριλαμβανομένης και της κατοικίας του ιερέα.³²⁰ Η τελευταία εμφανίζεται εντελώς ερειπωμένη στα μέσα του 15ου αιώνα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στην επιστολή του ο ιερέας της Διοίκησης της Εύβοιας, Paolo Pasqualigo, το σπίτι δεν είχε παράθυρα αλλ' ούτε και στέγη, καθώς ο προηγούμενος ένοικος είχε ξηλώσει όλα τα δοκάρια της οροφής.³²¹

Η περιουσία της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην ύπαιθρο περιλάμβανε αμπέλια, ελιές και καλλιεργήσιμες εκτάσεις.³²² Δεδομένου ότι η Βενετία δεν κατείχε εδάφη έξω από τα τείχη της πόλης της Χαλκίδας μέχρι το 1390 —με εξαίρεση τη σύντομη περίοδο μεταξύ των ετών 1256 και 1262 κατά την οποία είχε επεκτείνει την εδαφική της κυριαρχία στο βόρειο τμήμα του νησιού—, οι γαίες αυτές, στο μεγαλύτερο μέρος τους, θα πρέπει να είχαν

Chiesa di San Marco», σ. 27, υποσημ. 2 και σ. 30, υποσημ. 21. Η αγορά των τριών σπιτιών εντάσσεται στο πλαίσιο της εδαφικής επέκτασης της Βενετίας στην πόλη της Χαλκίδας, γι' αυτό και φρόντισε να συμπεριληφθούν στη συνθήκη του 1216, βλ. Jacoby, «La consolidation», σ. 156.

320. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (8 Δεκεμβρίου 1447): *...per la schala de petra de la chaxa grande la quale e chascata tuta in terra...*, (28 Ιανουαρίου 1448): *...per conzadura de lo teto de la chaxa e de la stala che e in afito ser Pietro da Chanale*, (12 Ιουλίου 1448) *...per la porta fata de novo de la chaxa grande che era tuta marza Stephano da Siena era soldado sopra in lo so afito*, (12 Ιουλίου 1448) *...per la porta fata de novo de la chaxa de la gexia*. Για την οικονομία του νησιού, βλ. D. Jacoby, «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Ουάσινγκτον 2001 [=ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. IX], σσ. 199-233· Thiriet, *La Romanie vénitienne*, σσ. 303-349.

321. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Μαΐου 1454) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 132, σ. 188 (επιτομή)].

322. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Απριλίου 1266) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 79, σσ. 163] (επιτομή): *...fructus et redditus vinearum que provenerint usque ad kalendas januarii et olivarum similiter...* Μαζί με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα, ό.π., (27 Μαΐου 1288): *...cum omnibus suis possessionibus terrarum et casarum, copertis et discopertis, cum vineis et terris laboratoriiis, pratis silvis, nemoribus...* Ό.π., proc. 517 (24 Απριλίου 1464): *...campos, terras, vineas, bona et jura dicte ecclesie Sancti Marci, tam in Negroponte, quam per totam eius insulam ubique posita...*

παραχωρηθεί στην εκκλησία από τους τριτημόριους για τη συντήρηση των κληρικών που υπηρετούσαν σε αυτήν, όπως προβλεπόταν με βάση τις συνθήκες του 1216 και του 1256.

7. Νάξος

Η έλλειψη στοιχείων καθιστά εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την ανασύσταση της δράσης των Βενεδικτίνων του San Giorgio στη Νάξο. Η μοναδική αξιόπιστη μαρτυρία για τη διείσδυση της βενετικής μονής στο νησί είναι η προαναφερθείσα επιστολή του δόγη Cristoforo Moro του 1464, η οποία ωστόσο δεν παρέχει καμία άλλη αξιοποιήσιμη πληροφορία πλνν του ονόματος της διεκδικούμενης εκκλησίας και αυτό παραφθαζ�μένο. Μια σημείωση στο νότο εγγράφου του 1244, που αφορά την κωνσταντινουπολίτικη μονή του Παντεπόπτη Χριστού, υποδεικνύει ότι το όνομα Pantiphoti πιθανώς προέκυψε από συμφυρμό των επιθέτων παντεπόπτης και φωτοδότης: *Constantinopoli, de ecclesia Sancti Marci in Constantinopoli et monasterio pentapopti* / (με άλλο χέρι) *Grece fotodoti / Latine Salvador*.³²³ Στον Φωτοδότη Χριστό είναι αφιερωμένο καθολικό οχυρωμένης μονής σε μικρή απόσταση από το χωριό Δανακός, στην ανατολική Νάξο. Το κτήριο έχει σήμερα μορφή πύργου με οξυκόρυφες επάλξεις (30 x 20 τ.μ., ύψος 15 μ.), που θεωρούνται χαρακτηριστικό δείγμα της βενετικής επιρροής στην αρχιτεκτονική του νησιού. Αποτελείται από δύο επίπεδα, το ισόγειο και τον πρώτο όροφο. Το ισόγειο περιλαμβάνει το καθολικό και τέσσερις χώρους που βρίσκονται στη βόρεια και νότια πλευρά του ναού και επικοινωνούν εσωτερικά με αυτόν. Ο ναός αρχικά είχε μορφή τρίκλιτης θολωτής βασιλικής, η οποία ανάγεται στην παλαιοχριστιανική ή στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, αλλά γύρω στον 11ο-12ο αιώνα, μετατράπηκε σε σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο. Το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου ορόφου καταλαμβάνει αίθριο, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται ο τρούλος της εκκλησίας. Στη νότια και τη δυτική πλευρά του αιθρίου διακρίνονται δύο κελλιά και ερείπια ενός χώρου με ίχνη μεσοπατώματος.³²⁴

323. A.S.V., S.G.M. b. 121, proc. 517: 1244 *Constantinopoli, de ecclesia Sancti Marci in Constantinopoli et monasterio pentapopti* / (με άλλο χέρι) *Grece fotodoti / Latine Salvador*...

324. Ο. Βαβατσιούλας – Μ. Διαμαντοπούλου, «Μονή Φωτοδότη στο Δανακό», *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων* 3 (1993), σσ. 173-194· Γ. Αχυλλέως – Α. Τσουνλα-

Τα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά της πυργοειδούς μονής σε συνδυασμό με την ένδειξη του σημειώματος οδηγούν στην ταύτιση της εκκλησίας του Pantiphoti που αναφέρεται στην επιστολή του δόγη με τον Φωτοδότη Χριστό. Επιπλέον, η απόδοση της λέξης φωτοδότης ως *salvador* στη βενετική διάλεκτο επιτρέπει να υποθέσουμε με επιφύλαξη ότι πρόκειται για το ίδιο μοναστηριακό ίδρυμα που ο δούκας της Νάξου Μάρκος Σανούδος παραχώρησε το 1227 στη βενεδικτίνη μονή της Santa Trinità e San Michele Arcangelo di Brondolo. Ας σημειωθεί ότι η οι μοναχοί του Brondolo αντιμετώπιζαν τότε σοβαρότατες οικονομικές δυσκολίες και είχαν λάβει δάνειο 5.000 βενετικών λιρών από τον δόγη Pietro Ziani, βάζοντας ως ενέχυρο την ακίνητη περιουσία του ιδρύματος, εντός και εκτός Βενετίας. Όμως, το 1229, ο πάπας εκτιμώντας ότι ήταν ανίκανοι να ασχοληθούν με τη διαχείριση της μονής, ανάθεσε την εξυγίανσή της στους Κιστερικιανούς του San Colombo. Δεν αποκλείεται, επομένως, ο βενετός δόγης να μεσολάβησε ώστε η ναξιακή μονή του San Salvatore / Salvador / Φωτοδότη να περιέλθει στους Βενεδικτίνους του San Giorgio, με τους οποίους άλλωστε τον συνέδεαν στενοί δεσμοί.³²⁵

Από μαρτυρίες του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα συνάγεται ότι η μονή του Χριστού Φωτοδότη κατείχε μεγάλη περιουσία στην εύφορη κοιλάδα των Εγκαρών, στην ορεινή Απείρανθο καθώς και σε άλλα σημεία του νησιού.³²⁶ Στα προερχόμενα από την γεωργοκτηνοτροφική εκμετάλλευση της κτηματικής του περιουσίας, κάποτε, πλούσια εισοδήματα του μοναστηριού, μολονότι δεν το κατονομάζει, αναφέρεται ο πατριαρχικός έξαρχος και πρώτος ορθόδοξος μητροπολίτης Νάξου Θεωνάς, σε επιστολή του που συντάχθηκε πιθανότατα λίγο καιρό μετά από την άφιξή του στο νησί το 1553, με την

ράκη – Μ. Σαββίδου, «Αποτύπωση Μονής 'Φωτοδότη Χριστού' Δανακού Νάξου», *Τεχνικά Χρονικά* 14/3 (1994), σ. 288. Πρβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή Ναοδομία στη Νάξο*, Αθήνα 2000, σσ. 16-17, εικ. 20.

325. Hocquet, *Le Saline dei Veneziani*, σ. 75.

326. Για την περιουσία της μονής βλ., Π. Γ. Ζερλέντης, «Γράμματα φράγκων δούκων του Αιγαίου Πελάγους», *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), αρ. 3, 146-148, ειδικά 147 (παραχωρητήριο του δούκα του Αιγαίου Πελάγους, Giacomo Crispo προς τον Nicolò Diascufo, του έτους 1441)· Ι. Τ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), αρ. 27, σ. 55 (26 Οκτωβρίου 1540)· Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), αρ. 34, 114.

οποία διεκτραγωδεί την άθλια οικονομική του κατάσταση: «διότι σήμεραν ἤδη ἡμέρας εἰμὶ ἐνταῦθα εἰκοσιοκτὼ καὶ μηδέποθεν ἔτυχέ μοι φολία μία, ἐξ ὧν ἤκούετο τῶν μεγάλων ἐκείνων εἰσοδημάτων, ἢ τὰς ἡντράδας, κατὰ τὴν αὐτῶν βάρβαρον φωνήν, τὰς μεγάλας τοῦ μοναστηρίου [εν. του Φωτοδότη Χριστοῦ], ἐν ᾧ οὐδὲν εὐρόντες ἕτερον ἐκεῖ ἢ μὴ ὀλίγους τυρούς, εἴκοσι τυχόν κομματάς, ἢ καὶ τι πρὸς. Σίτου δὲ ἢ κριθῆς οὐδὲ κόκκον ἓνα πρὸς τροφήν ἑνὸς μύρηκος καὶ τέσσαρας τοίχους καὶ τούτους διεφθαρμένους τῇ πολυετία...».³²⁷ Τὴν εποχὴ ἐκείνη, ἡ μονὴ βρισκόταν ἤδη περισσότερο ἀπὸ μισὸ αἰῶνα σὲ χέρια ορθοδόξων, ὅπως ἀποκαλύπτει ἐλληνικὴ ἐπιγραφή μετὰ τὴν χρονολογίαν 1497, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, ἐπομένως, οἱ ἐνέργειες τῶν μοναχῶν τοῦ San Giorgio δὲν πρέπει νὰ εἴχαν ἀποτέλεσμα. Μάλιστα ὁ Ν. Κεφαλληνιάδης, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τὴν πληροφόρησίν του ἀπὸ τὸν ἱησουίτη ιεραπόστολο τοῦ 17ου αἰῶνα I. Lichtle, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφή συνδέεται μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ μοναστηρίου.³²⁸ Τὸ 1559 ὁ δούκας τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἀπέδωκε τελικὰ τὸν Φωτοδότη μαζί με δύο ἀκόμα μοναστήρια τῆς Νάξου στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.³²⁹

8. Κρήτη

Τὸ ἐξάρτημα τῆς μονῆς τοῦ San Giorgio Maggiore στὸν Χάνδακα λειτούργησε ὡς τυπικὸ παράδειγμα λατινικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ιδρύματος ποὺ δραστηριοποιήθηκε στὸν βενετοκρατούμενο χῶρο, καὶ ἐιδικότερα στὴν Κρήτη. Τὸ βενετικὸ Κράτος προικοδότησε τὰ ιδρύματα αὐτὰ με ἀστική καὶ ἀγροτική περιουσία, ἐνῶ, σὲ ἀρκετές τουλάχιστον περιπτώσεις, ἡ περιουσία τοὺς ἐνισχύθηκε στὴ συνέχεια με δωρεές καὶ κληροδοτήματα ἀλλὰ καὶ με ἀγορές.³³⁰ Με ἀνάλογο τρόπο μπορεῖ νὰ υποτεθεῖ ὅτι ἡ μονὴ τοῦ San Giorgio

327. Π. Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα τῶν τελευταίων φράγκων δονκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924 (φωτ. ἀνατ. Αθήνα 1985), σσ. 67-69.

328. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ δημοσιεύει ὁ Ν. Κεφαλληνιάδης, *Τὸ μοναστήρι τοῦ Φωτοδότη στὸ Δανακὸ – Νάξου*, Αθήνα 1968, σ. 15 ἔχει ὡς ἐξῆς: ΝΕΟΦΥ/ΤΟ / 1497 / ΚΑΤΑΝΤΟ / ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.

329. Ζερλέντης, *Γράμματα τῶν τελευταίων φράγκων δονκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*, σσ. 19-21 (σχόλια), 78 (ἐπικύρωση τῆς παραχώρησης ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ραφαήλ Β', 1605). Βλ. ἐπίσης Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 214, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἡ παραχώρησις στὸ Πατριαρχεῖο ἐπιτεύχθηκε χάρις σὲς ἐνέργειες τοῦ Θεωνά.

330. Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, *Εὐαγὴ καὶ νοσοκομειακὰ ιδρύματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996 [Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν

απέκτησε καλλιεργήσιμη γη, αμπέλια και βοσκότοπους μικρής έκτασης στην κρητική ύπαιθρο, καθώς και αστικά ακίνητα στην πόλη του Χάνδακα.³³¹

Όταν οι Βενετοί κατέλαβαν την Κρήτη, εγκατέστησαν την πρωτεύουσα της νέας αποικίας στην πόλη-λμάνι του Χάνδακα. Τα βυζαντινά τείχη, που διατηρήθηκαν χωρίς ουσιαστικές επεμβάσεις έως τα τέλη του 15ου αιώνα, διαχώριζαν την πόλη σε δύο τμήματα: το παλαιό (*civitas*), όπου έδρευε η εξουσία και κατοικούσαν οι πλούσιοι φεουδάρχες, και το νέο (*burgum*) όπου, τουλάχιστον στην αρχή, διέμεναν τα ασθενέστερα οικονομικά κοινωνικά στρώματα. Η κεντρική πλατεία (*Platea civitatis*, *Platea Comunis*) αποτέλεσε το διοικητικό, θρησκευτικό και οικονομικό κέντρο του οικισμού αλλά και όλης της αποικίας. Γύρω από αυτήν αναπτύσσονταν το δουκικό παλάτι, οι κατοικίες των αξιωματούχων, ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου και η εκκλησία του Αγίου Μάρκου καθώς και οι αγορές. Από εκεί διερχόταν ο κεντρικός δρόμος ή *Ruga Magistra* που συνέδεε το λμάνι με την Μεγάλη Πύλη, η οποία οδηγούσε στον βούργο και στο εσωτερικό του νησιού. Μέσα και έξω από τον τειχισμένο οικισμό οικοδομήθηκαν καθολικοί ναοί και μοναστήρια συμβάλλοντας στην μεταλλαγή της άλλοτε βυζαντινής πόλης σε δυτικό αστικό κέντρο.³³²

Στον χώρο του Χάνδακα του Ελβετού στρατηγού H. R. Werdmüller του 1668, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ή *Sancti Georgii Veneto* (ή εναλλακτικά *Venetico*), όπως αποκαλείται στις πηγές από τις αρχές του 14ου αιώνα και εξής για να διαφοροποιηθεί από τις άλλες εκκλησίες της πόλης που ήταν αφιερωμένες στον ίδιο άγιο,³³³ τοποθετείται στη δυτική πλευρά οικο-

Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Ελληνολατινική Ανατολή 4] σε πολλά σημεία. Βλ. επίσης, Γάσπαρης, «Τα αστικά φέουδα», σσ. 137 κ.εξ.

331. A.S.V., *S.G.M.*, proc. 516 (14 Ιουλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 64, σ. 156]: *vestran ecclesiam vocatam Sanctus Georgius ... cum omnibus suis habentiis et pertinentiis tam in civitate quam extra...* Ό.π., proc. 517 (2 Απριλίου 1308) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 92, σ. 170 (επιτομή)]: *...terras, vineas, pratas et nemora....* Για τη σημασία της λέξης *pratum*, βλ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, σσ. 83-84.

332. Για την πόλη του Χάνδακα, βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. 1, σσ. 6-14. Πρβλ. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1959, σσ. 267-268· Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο 1996, σσ. 133-141· Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies*.

333. *Wills from Late Medieval Crete 1312-1420*, τ. 1, σ. 324, αρ. 250 (23 Ιουλίου 1328), σ. 327, αρ. 253 (6 Απριλίου 1319), τ. 2, σ. 682, αρ. 539 (9 Οκτωβρίου 1366)· A.S.V., *Archivio Duca di*

δομικού τετραγώνου δυτικά του λιμανιού, μεταξύ των νεωρίων (*arsenale*) και του λιμενοβραχίονα, στο ύψος περίπου της Πύλης των Νεωρίων (*porta de Arsenali*).³³⁴ Η νοτιοδυτική πλευρά του τετραγώνου εφάπτεται με τον κεντρικό δρόμο της πόλης. Ο ναός σημειώνεται με οικοδομικά προσκτίσματα, τα οποία εφάπτονται της νοτιανατολικής γωνίας του και έχουν σχήμα Γ. Μεταξύ της οικοδομικής γραμμής και των κτισμάτων φαίνεται να υπάρχει αύλιος χώρος. Τα κτίσματα περιβάλλει περιοχή στα ανατολικά, η οποία πιθανώς είχε κτήρια ή ήταν άκτιστη. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι τα κτίσματα ήταν ελεύθερα μέσα στο υπόλοιπο οικοδομικό τετράγωνο ή ότι εφάπτονταν της ρυμοτομικής γραμμής.

Δεν είναι σαφές αν ο χώρος είχε λάβει ήδη το 1392 τη μορφή που αποτυπώνεται στον χάρτη του ελβετού στρατηγού. Σε συμβόλαιο του ιδίου έτους, αναφέρεται η εκκλησία *seu monasterium S. Georgii de Candide cum omnibus domibus circumcirca ipsum monasterium*, χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν ορισμένα από τα κτίσματα αυτά βρίσκονταν μέσα στον περιβόλο της.³³⁵ Η διάταξη των κτηρίων στον χώρο θα πρέπει, πάντως, να είχε ολοκληρωθεί πριν από τα μέσα του επόμενου αιώνα, όπως προκύπτει από προσχέδιο πώλησης των ακινήτων της εκκλησίας του έτους 1438, σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν η πώληση των οικημάτων που βρίσκονταν τόσο εντός όσο και εκτός του περιβόλου της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (*domos seu possessiones et unam terram vacuam ...de jure ecclesie Sancti Georgii Venetico sita in Candide, tam eas que comprehenduntur intra circuitum dicte ecclesie ... quam eas que sunt extra circuitum*).³³⁶ Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα αστικά ακίνητα του μοναστηριού ήταν συγκε-

Candia, b. 11, fram. 11, φ. 52r (16 Οκτωβρίου 1390) και φ. 55v (17 Νοεμβρίου 1390). Σύμφωνα με τον Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, Βενετία 1908, σ. 121, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου δεν πρέπει να ήταν σημαντική. Μετά την οθωμανική κατάκτηση πάνω στα θεμέλιά της οικοδομήθηκε το τζαμί του Καπετάν Ιμπραήμ Πασά.

334. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 1, Βενετία 1905, πιν. 3. Η Πύλη των Νεωρίων διαμορφώθηκε ανατολικά των *Arsenali Vecchi* που κατασκευάστηκαν το 1556 και ένωνε τη βόρεια απόληξη του κεντρικού δρόμου της πόλης με τον χώρο του λιμανιού. Νοτιότερα υπήρχε ήδη από τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο η Πύλη του Μόλου, βλ. Τζομπανάκη, *ό.π.*

335. A.S.V., *S.G.M.*, proc. 516 (1 Οκτωβρίου 1392) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 106, σ. 177 (επιτομή)].

336. A.S.V., *S.G.M.*, proc. 516 (μετά τις 20 Μαρτίου του 1438) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 120, σ. 183 (επιτομή)].

ντρωμένα γύρω από την ιδιοκτήτρια εκκλησία, μέσα στην παλαιά πόλη. Ας σημειωθεί ότι παρόμοια διάταξη εμφανίζουν τα σπίτια που ανήκαν σε εκκλησίες στον βούργο του Χάνδακα.³³⁷

Σε κατάλογο των ενοικιαστών των αστικών ακινήτων της μονής του έτους 1428 καταγράφονται τέσσερα μονώροφα και οκτώ διώροφα κτήρια με αυλή, δωμάτια, αποθήκες και καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες στο επάνω όροφο, καθώς και τέσσερις αποθήκες. Τα περισσότερα κτήρια στέγαζαν στο ισόγειο επαγγελματικές χρήσεις και στον επάνω όροφο είχαν ένα ή δύο δωμάτια, που χρησίμευαν μισθώνονταν ως κατοικίες· δύο σπίτια αποτελούνταν από ένα δωμάτιο, κύρια αίθουσα (*portego*), κουζίνα και μία ή περισσότερες αποθήκες, ενώ αναφέρεται και ένα μεγάλο σπίτι (*casa grande*) με αποθηκευτικούς χώρους στο ισόγειο, που βρισκόταν *sulla via dita ruga*, δηλαδή πάνω στον κεντρικό δρόμο. Ένα σπίτι αναφέρεται ότι ήταν σε επαφή με την εκκλησία, στο μέσον περίπου της μιας πλευράς του κτηρίου (*per mezo la giexia*), περιγραφή η οποία συμπίπτει με το σχέδιο του Werdmüller.³³⁸ Εξάλλου, όπως πληροφορούμαστε από βιβλίο λογαριασμών της περιόδου 1438-1444, τουλάχιστον δύο σπίτια, μεταξύ των οποίων ήταν και η κατοικία του ιερέα, είχαν εξώστες, ενώ στον ακάλυπτο χώρο υπήρχε στέγνα και πηγάδι.³³⁹ Από τα παραπάνω ακίνητα, τέσσερα σπίτια και μια αποθήκη, που βρισκόταν πίσω από το νεκροταφείο της εκκλησίας, καταγράφονται το 1428 ως γκρεμισμένα.

Συγκριτικά με το αριθμό των σπιτιών που είχαν στην κατοχή τους άλλες εκκλησίες και μοναστήρια της πόλης, η αστική περιουσία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου δεν φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Ενδεικτικά αναφέρω ότι κατά τον 14ο αιώνα οι ορθόδοξες εκκλησίες της Παναγίας της Πανυμνήτου και του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον παλαιό Βούργο κατείχαν

337. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548), Ιωάννινα 1985, σ. 109.

338. A.S.V., S.G.M., proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 114, σσ. 181(περιγραφή καταστήχου), και σ. 93]. Για τη μορφή των σπιτιών στον Χάνδακα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, βλ. Maria Georgopoulou, «Private Residences in Venetian Candia (Thirteenth to Fifteenth Centuries)», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 95-126. Βλ. επίσης, Ι. Ε. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα*, Αθήνα 2001, σσ. 111-203.

339. A.S.V., S.G.M., proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 126, σσ. 186 (περιγραφή καταστήχου)].

48 και 53 σπίτια, αντίστοιχα.³⁴⁰ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν κατείχαν μεγάλη ακίνητη περιουσία ούτε στα αστικά κέντρα ούτε και στην ύπαιθρο.³⁴¹ Στον Χάνδακα, σπίτια κατείχαν οι γυναικείες μονές των Βενεδικτίνων της Santa Caterina και του San Giorgio de Burgo, για τις οποίες έγινε αναλυτικά λόγος προηγουμένως, η μονή της Santa Maria Cruciferorum,³⁴² επίσης στον Βούργο, καθώς και άλλα μικρότερα ιδιωτικά μοναστήρια. Τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, ανεξαρτήτως δόγματος, μίσθωναν τα ακίνητα που κατείχαν σε ιδιώτες λαϊκούς ή σε κληρικούς και σπανιότερα εκμεταλλεύονταν σπίτια, οικόπεδα και αγροτικές εκτάσεις που έβγαιναν σε πλειστηριασμούς του Δημοσίου, μισθώνοντας τα σε τρίτους κατά την τρέχουσα πρακτική.³⁴³

Σύμφωνα με έγγραφο του τέλους του 13ου αιώνα, το οποίο όμως θεωρείται αμφίβολης αξιοπιστίας, η μονή του San Giorgio φέρεται ότι κατείχε μια ακόμη εκκλησία στην Κρήτη, αφιερωμένη στον Άγιο Μάρκο.³⁴⁴ Στο εν λόγω έγγραφο δεν διευκρινίζεται ούτε και κάτω από ποιές συνθήκες περιήλθε η εκκλησία στο βενετικό μοναστήρι –αν πράγματι συνέβη αυτό– ούτε η ακριβής θέση της. Η ταύτισή της καθίσταται εξαιρετικά προβληματική δεδομένου ότι στο νησί δεν μαρτυρείται άλλη ομώνυμη εκκλησία, πλην αυτής

340. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248 – 1548), σσ. 56, 98, 106.

341. Γάσπαρης, «Τα αστικά φέουδα», σ. 137.

342. Για την περιουσία του νοσοκομειακού τάγματος των Σταυροφόρων στην Κρήτη και τη διαχείρισή της, βλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 91-92, 96-99· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 271-272, 274.

343. Χ. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα το ΙΓ' και ΙΔ' αι.», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 103, υποσημ. 5. Ειδικά για την αξιοποίηση των ακινήτων του Δημοσίου στον Χάνδακα από μοναστηριακά ιδρύματα και κληρικούς την ίδια περίοδο, βλ. Brunhilde Imhaus, «Les maisons de la Comune dans le district de Candie au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 125, 129.

344. A.S.V., S.G.M., proc. 516 (13 Απριλίου 1287) [=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 258-259 και T.-Th, *Urkunden*, τ. 3, αρ. CCCLXXXI· Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 87, σ. 167 (επιτομή)]. Βλ. Pozza, «Chiese», σσ. 615-616 και σημ. 38. Για την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, βλ. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, σσ. 17-30· Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, σ. 329· Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies*, σσ. 120-131. Πρβλ., Pozza, «Chiese», σσ. 615-616 και σημ. 38· Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 82, υποσημ. 42. Η εκκλησία κατείχε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αμπέλια και κήπους στο χωριό Γάζι, κοντά στην πόλη του Χάνδακα, βλ. Γάσπαρης, *Γη και αγρότες*, σ. 31 και Παράρτημα, έγγο. 8.2, σσ. 331-332.

που ιδρύθηκε στον Χάνδακα το 1239 ύστερα από αίτηση των Βενετών στον πάπα, την οποία διοικούσαν δημόσιοι λειτουργοί που έφεραν τον τίτλο του *primicerio*. Επειδή ο Άγιος Μάρκος στον Χάνδακα υπαγόταν απευθείας στη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας και στο έγγραφο, που αφορά τον διορισμό του μοναχού Bernardo de Vincentia στο αξίωμα του *priore* της εκκλησίας, αναφέρεται ότι στην τελετή της περιβολής του στην έδρα του μοναστηριού συμμετείχαν απεσταλμένοι της παπικής αρχής, δεν αποκλείεται ο πάπας με τη σύμφωνη γνώμη και των βενετικών αρχών να είχε πράγματι παραχωρήσει τη διαχείριση και την επικαρπία της εκκλησίας στο βενετικό ίδρυμα την εποχή εκείνη. Σε κάθε περίπτωση, η παραχώρηση πρέπει να ήταν προσωρινή ή ανακλητή, αφού η εκκλησία δεν συμπεριλαμβάνεται στα εξαρτήματα του μοναστηριού μετά από τη χρονολογία αυτή.

Ενώ για τα αστικά ακίνητα του μοναστηριού στον Χάνδακα υπάρχει σχετικά επαρκής πληροφόρηση, δεν ισχύει το ίδιο για τα περιουσιακά στοιχεία που αυτό κατείχε στην κρητική ύπαιθρο ή και ενδεχομένως σε άλλες πόλεις του νησιού. Από έμμεσες πληροφορίες συνάγουμε ότι κατείχε ή εκμεταλλευόταν αμπελίες, αλλά ούτε η θέση ούτε η έκταση της περιουσίας αυτής είναι δυνατόν να προσδιορισθούν με βάση το έως σήμερα διαθέσιμο υλικό. Κρίνοντας όμως από τις εδαφικές εκτάσεις που κατείχαν κοντά στην πόλη και σε γειτονικά χωριά άλλες καθολικές και ορθόδοξες εκκλησίες και μονές του Χάνδακα, η έγγειος περιουσία του εξαρτήματος του San Giorgio στην ευρύτερη περιοχή δεν πρέπει να ήταν περιορισμένης σημασίας.

Όσα προηγήθηκαν επιτρέπουν τη διατύπωση ορισμένων γενικών παρατηρήσεων. Από τα τέλη του 11ου έως τις παραμονές της Τέταρτης Σταυροφορίας τα εξαρτήματα του μοναστηριού λειτούργησαν ως προκεχωρημένα φυλάκια της Βενετίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία, παρέχοντας στους βενετούς εμπόρους τις υποδομές και τους μηχανισμούς που τους ήταν απαραίτητοι για την απρόσκοπτη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους. Η υπό όρους δραστηριοποίηση του μοναστηριού στη βυζαντινή επικράτεια κατά την περίοδο αυτή αποτυπώνεται στον αποκλειστικά σχεδόν αστικό χαρακτήρα των περιουσιακών του στοιχείων, τα οποία περιλάμβαναν δικαιώματα εκμετάλλευσης, εκκλησίες, σπίτια, εργαστήρια, αποθήκες και καταστήματα, έναν ξενώνα με κήπο και ελαιόδεντρα. Η περιουσία του ιδρύματος τόσο στη βυζαντινή πρωτεύουσα όσο και στις πόλεις της περιφέρειας αναπτυσσόταν γύρω από τις εξαρτηματικές εκκλησίες

του, όπως ακριβώς και των άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της βενετικής λιμνοθάλασσας που είχαν εξακτινώσεις στην περιοχή.

Συγκρινόμενοι με εκείνους της προηγούμενης περιόδου, οι νέοι εισοδηματικοί πόροι που απέκτησε η μονή μετά τη λατινική κατάκτηση, χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ποικιλία. Παράλληλα με τα αστικά ακίνητα, καταγράφονται τώρα αλυκές και αλιευτικά δικαιώματα, καλλιεργήσιμες γαίες, αμπέλια, ελιές, βοσκότοποι και δασικές εκτάσεις. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι και σε αυτήν την περίοδο ο κύριος όγκος της περιουσίας του ιδρύματος εξακολούθησε να βρίσκεται εντός του αστικού ιστού, με επίκεντρο τις κατά τόπους εκκλησίες του.

Το μέγεθος της αστικής περιουσίας των εξαρτημάτων της μονής ποίκιλλε ανάλογα με την περιοχή και την εποχή. Η συμβολή του ιδρύματος στην πολεοδομική ανάπτυξη της βενετικής συνοικίας της Κωνσταντινούπολης είναι αδιαμφισβήτητη, αφού ήταν ένας από τους μεγαλύτερους κατόχους έγγειας ιδιοκτησίας ήδη από τις απαρχές της εγκατάστασης των Βενετών στην πόλη. Η απουσία συγκριτικών δεδομένων δεν επιτρέπει την εξαγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων για τους βενετικούς σταθμούς στην περιφέρεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως επίσης και για την πόλη της Χαλκίδας μετά τη λατινική κατάκτηση. Η φύλαξη των μέτρων και σταθμών που χρησιμοποιούσαν οι βενετοί έμποροι στις συναλλαγές τους στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Ραιδεστό υποδεικνύει ότι το εξάρτημα των Βενεδικτίνων βρισκόταν στην καρδιά του εμπορικού σταθμού. Από την άλλη, η περιουσία του ιδρύματος στη Χαλκίδα, παρότι βρισκόταν σε κεντρική θέση, φαίνεται ότι ήταν μάλλον ασήμαντη. Η εικόνα της περιουσιακής κατάστασης της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα παραμένει συγκεχυμένη, αλλά και σε αυτή την περίπτωση δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερων αξιώσεων. Στον Χάνδακα από την άποψη του μεγέθους, η περιουσία της μονής ήταν υποδεέστερη άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στην κρητική πρωτεύουσα. Η θέση όμως του οικοδομικού τετραγώνου που καταλάμβανε το συγκρότημα των κατοικιών και επαγγελματικών χώρων της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου ήταν προνομιακή, καθώς βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το λιμάνι και πάνω στην κεντρική αρτηρία της πόλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η διαχείριση της περιουσίας

Στα δύο προηγούμενα κεφάλαια διερευνήθηκαν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες η μονή του San Giorgio Maggiore κατόρθωσε να διεισδύσει στο χώρο της ελληνολατινικής Ανατολής και έγινε προσπάθεια να προσδιορισθούν το είδος των περιουσιακών στοιχείων που είχε στην κατοχή της, καθώς και η γεωγραφική περιοχή στην οποία βρίσκονταν. Αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνεται στη διοίκηση των εξαρτηματικών εκκλησιών και τη διαχείριση των έγγειων κτήσεων όπως επίσης και των άλλων εισοδηματικών πόρων της μονής. Στον βαθμό, εξάλλου, που το επιτρέπει το διαθέσιμο υλικό, εξετάζεται η εκμετάλλευση των αστικών ακινήτων που ανήκαν στη μονή.

1. Ένα βενετικό μοναστήρι στην καρδιά της βυζαντινής αυτοκρατορίας (12ος αι.)

Η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην κεντρική μονή και τις κτήσεις της και η διασπορά των τελευταίων σε διάφορες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας επέβαλαν ήδη από τις αρχές του 12ου αιώνα την εφαρμογή ενός συστήματος διαχείρισης, που διαμορφώθηκε με βάση τον, ευρύτερα διαδεδομένο στην κεντρική και βόρεια Ιταλία, θεσμό των *priorati*.³⁴⁵ Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, η διοίκηση των κατά τόπους εκκλησιών που υπάγονταν στη μονή ανατέθηκε σε έναν επικεφαλής (*priore*), ο οποίος ήταν συνήθως μοναχός, συχνά δε μάλιστα χειροτονημένος ιερέας. Σπανιότερα, τη θέση του *priore* καταλάμβαναν ιερείς, οι οποίοι, όμως, ήταν και αυτοί υπό μια έννοια εξαρτημένοι από τον ηγούμενο της μονής, αφού διορίζονταν από αυτόν.³⁴⁶ Από μεταγενέστερες κυρίως πηγές συνάγεται ότι

345. Για το priorato, βλ. Penco, *Storia del monachesimo in Italia*, σσ. 292, 341, 379-380.

346. Σύμφωνα με τη διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στη Βενετία, ο μοναχός Pietro ασκούσε καθήκοντα *priore* στη εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη ήδη πριν από το 1109/1110, *De Translatione S. Protomartiris Stephani*, εκδ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 99: *Tempore igitur Alexii Imperatoris monachus quidam*

ο διορισμός του εκκλησιαστικού αξιωματούχου γινόταν με επίσημη τελετή, κατά τη διάρκεια της οποίας ο ηγούμενος τον περιέβαλλε με την εκκλησία, και επικυρωνόταν στη συνέχεια με συμβολαιογραφική πράξη. Στην ίδια ή σε παρεπόμενη συμβολαιογραφική πράξη καθορίζονταν και οι αρμοδιότητες του κάθε αξιωματούχου.³⁴⁷ Για να θεωρηθεί ολοκληρωμένη η διαδικασία της περιβολής έπρεπε ο νεοδιόριστος *priore* να αποκτήσει τη φυσική κατοχή της εκκλησίας που του είχε παραχωρηθεί.³⁴⁸ Φαίνεται ωστόσο ότι

veneticus Dei sacerdos nomine Petrus manebat Constantinopoli, quem illuc destinaverat suus abbas Venetie Rivoaltensis Sancti Georgii. Habet enim ibi monasterium illud usque ad presens ecclesiam et predia. Habet et quam plura alia beneficia, ob quorum custodia fratri illi manendi illic injuncta sunt obedientia. Et merito talis mittitur jureque huiusmodi cura tali committitur... Ο πρώτος γνωστός *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Ραιδεστό είναι ο ιερομόναχος Domenico Babilonio, ο οποίος μαρτυρείται για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 1145, S.G.M., II, αρ. 216, σσ. 437-439. Ο ιερέας Romano ασκούσε καθήκοντα *priore* στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Λήμνο τον Μάιο του 1169, S.G.M., II, αρ. 321, σσ. 62-63. Ο *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Αλμυρό μαρτυρείται για πρώτη φορά τον Μάιο του 1154, DCV, I, αρ. 108, σ. 109.

347. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 258-259 (13 Απριλίου 1287), διορισμός του *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κρήτη : *...sibi (fr. Bernardo de Vincentia) curam regimen ac administrationem predictae ecclesiae Sancti Marci de Creta et iurium omnium ac pertinentiarum ipsius tam in spiritualibus quam in temporalibus duximus commitenda ipsumque ipsius ecclesiae preficimus in priorem ac prioratu ipso et iurium ac pertinentiarum ipsius eundem per nostrum anulum presencially investimus...* S.G.M., II, αρ. 581, σσ. 399-400 (15 Οκτωβρίου 1195): *...et per virtutem unius cartule concessionis et commissionis...Per quam fecistis ipsum priorem ecclesiae Beati Marci de Constantinopoli et dedistis illi potestatem de cunctis vestris possessionibus dandi et concedendi, per totam Romaniam.* Ό.π., αρ. 601, σσ. 433-436 (Νοέμβριος 1197): *...ego quidem Petrus Fusscarenus monachus monasterii Sancti Georgii de Venecia ac ecclesiae Beati Marci de Embolo in Constantinopoli prior, per potestatem michi traditam a domno meo Marco Georgio abbate suprascripti monasterii Sancti Georgii per cartulam illius concessionis testatam et roboratam de universis terrarum et casarum, que sunt de iure eiusdem nostri monasterii, tam in Constantinopoli, quam in omnibus partibus Romanie dandum, locandum et concedendum et fictum inde recipiendum, secundum quod michi bonum apparuerit.* Βλ. επίσης, A.S.V., S.G.M., proc. 517 (29 Αυγούστου 1400) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 108, σ. 178 (επιτομή)], πληρεξούσιο του ηγούμενου της μονής προς τον ιερέα Tomà de Lemoçe, το οποίο συντάχθηκε την ημέρα του διορισμού του στη θέση του ρέκτορα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα.

348. Την όλη διαδικασία του διορισμού του *priore* φωτίζει με ανάγλυφο τρόπο η παρακάτω πράξη, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (29 Αυγούστου 1400) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 107, σ. 178 (επιτομή)], και σσ. 61-62]: *...contulit et providit de eodem cura et administratione ipsius ecclesiae et bonorum eius prefato domino Thome in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo et providum virum Johannem de Lemoçe, prefati domini Thome fratrem, nomine ipsius Thome fratris sui acceptante coram eodem domino abbate, flexis genibus constituto cum anullo aureo, quem*

σε έκτακτες περιστάσεις η ονομασία του νέου *priore* και η παραχώρηση της εκκλησίας γίνονταν προφορικά, με συνοπτικές διαδικασίες. Όπως μαθαίνουμε από βεβαίωση που συνέταξε τον Ιανουάριο του 1185 ο ιερέας και νοτάριος Giovanni Signolo, τον Αύγουστο του 1184 ο ηγούμενος Leonardo Venier ανέθεσε την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη στον ιερέα Domenico, παρουσία δύο μαρτύρων, του Pietro Michiel και του Ruggero Giusto.³⁴⁹ Ο ηγούμενος βρισκόταν στη βυζαντινή πρωτεύουσα ήδη από το Δεκέμβριο του 1183 με σκοπό προφανώς να ελέγξει την κατάσταση των περιουσιακών στοιχείων του μοναστηριού, τα οποία είχαν εγκαταλειφθεί μετά την απέλαση των Βενετών από τα εδάφη της αυτοκρατορίας το 1171.³⁵⁰ Στο πλαίσιο της επίσκεψής του αυτής, εντασσόταν και η επαναλειτουργία της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου που είχε παραμείνει ακέφαλη για περισσότερο από μια δεκαετία.

Πριν από τον 13ο αιώνα δεν διαθέτουμε ακριβή στοιχεία για τη διάρκεια της θητείας των επικεφαλής των εξαρτηματικών εκκλησιών της μονής. Φαίνεται πάντως ότι το χρονικό διάστημα της υπηρεσίας κάθε εκκλησιαστικού αξιωματούχου κυμαινόταν ανάλογα με την περίπτωση. Σύμφωνα με τον συντάκτη της Δίηγησης της μεταφοράς του λειψάνου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στη Βενετία, ο μοναχός Pietro παρέμεινε στη βυζαντινή πρωτεύουσα οκτώ χρόνια από τη στιγμή που έκλειψε το λείψανο για να μην κινήσει υποψίες στο πρόσωπό του.³⁵¹ Ο ιερέας Domenico θήτευσε στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη για μια τετρα-

idem dominus abbas tenebat in manibus de dicta ecclesia Sancti Marci actualiter investivit... Et...suprascriptus abbas commisit...ut prefatum dominum presbyterum Thomam...in tenuta et corporalem possessionem ecclesie Sancti Marci iuriumque et pertinentiam predictorum...ponat....

349. NDCV, αρ. 34, σ. 38: *...Leonardus abbas monasterii Sancti Georgii de Venecia in nostra presencia et in nostro testimonio hic in Constantinopoli commisit ad Dominicum presbyterum qui nunc est prior ecclesie Sancti Marci de Constantinopoli ut ipse potestatem habere debuisset excutiendi totum casaticum de cunctis mansionibus que pertinent ad suprascriptum monasterium hic in Constantinopoli, sicut ipse abbas facere deberet. Et in nostra presentia et testimonio posuit eum in tenuta de suprascripta ecclesia Sancti Marci. Hanc quidem suprascriptam potestatem dedit suprascriptus abbas...quousque placuerit eidem domino abbati et conventu suprascripti monasterii...*

350. S.G.M., II, αρ. 455, σσ. 232-233 (Μάιος 1185), αναφέρεται σε συμβόλαιο που συντάχθηκε τον Δεκέμβριο του 1183 στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με το οποίο ο ηγούμενος Leonardo Venier παραχώρησε στον Giovanni Basilio ένα οικόπεδο στην περιοχή του Έμβολου για 10 χρόνια.

351. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 103.

ετία, από τον Αύγουστο του 1184 έως τον Σεπτέμβριο του 1188.³⁵² Τέσσερα χρόνια ή και λιγότερο διήρκεσε η θητεία του μοναχού Pietro Foscari, ο οποίος διαδέχθηκε τον Paolo Sagredo στη θέση του *priore* της ίδιας εκκλησίας ανάμεσα στον Οκτώβριο του 1195 και τον Νοέμβριο του 1197 και είχε ήδη αντικατασταθεί τον Δεκέμβριο του 1199. Τέλος, ο ιερομόναχος Domenico Babilonio μαρτυρείται ως *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Ραιδεστό, κατά την περίοδο 1145-1151, και αργότερα ως επικεφαλής της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης, θέση την οποία διατήρησε μέχρι το θάνατό του πριν από το Νοέμβριο του 1168.

Εκτός από τη διοίκηση της εκκλησίας και αυτό καθαυτό το θρησκευτικό έργο που επιτελούσε, ο *priore* ήταν υπεύθυνος και για τη διαχείριση των περιουσιακών της στοιχείων.³⁵³ Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τις αρμοδιότητες των επικεφαλής των εξαρτημάτων του βενετικού μοναστηριού κατά τον 12ο αιώνα είναι λιγοστές και αφορούν σχεδόν στο σύνολό τους τον *priore* του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης. Όπως είδαμε προηγουμένως, τις διαπραγματεύσεις με τον αρχιεπίσκοπο Λήμνου Μιχαήλ για την παραχώρηση της εκκλησίας του Αγίου Βλασίου είχε αναλάβει από την πλευρά της μονής του San Giorgio Maggiore, ο τότε *priore* της κωνσταντινουπολίτικης εκκλησίας, μοναχός Pietro, ο οποίος και εκπροσώπησε τη μονή κατά τη σύναψη της εμφυτευτικής σύμβασης το 1136.³⁵⁴ Ο

352. S.G.M., III, αρ. 500, σσ. 294-296 Σε πράξη που συντάχθηκε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους αναφέρεται ως *quondam prior*, DCV, I, αρ. 371, σσ. 364-365.

353. Για τα καθήκοντα των επικεφαλής των βενετικών εκκλησιών στη βυζαντινή αυτοκρατορία γενικά, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 54 κ.εξ.· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 58-60· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 257-263. Παρόμοιες αρμοδιότητες είχε στην ορθόδοξη εκκλησία ο «οικονόμος» των μετοχίων ενός μοναστηριού, βλ. ενδεικτικά Κ. Smyrlis, «The management of Monastic Estates: The evidence of the Typica», *New Insights into Byzantine Monasticism: The Evidence of the Byzantine Monastic Foundation Documents, Dumbarton Oaks Colloquium, 3-4 March 2000, Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 245-261. Και για τη μεταβυζαντινή εποχή, βλ. Chryssa Maltezos, «Feudatari e contadini a Creta veneziana. Il caso di Stilo», *Atti dei congressi della Scuola internazionale per lo Studio dell'Oriente Europeo Erice-Centro E. Majirana*, τ. 2, επιμ. P. Piccinini – G. Vespigniani, *Rivista di Bizantinistica [Rivista di Studi Bizantini e Slavi IX]* 3(1993), 299-318.

354. S.G.M., II, αρ. 181, σσ. 380-382 (Ιούλιος 1136): ... *inventi autem estis vos et pretiosissimus monachus dominus [Petrus et prior] eius, que est in magna civitate sancti nonasterii Sancti et famosissimi Apostoli Marci Veneticorum quod sub[iacet] ei, quod est in Venetia magno monasterio Sancti magni Martiris Georgii et monachichus et principes qui Veneticorum primores sunt, advenientes que rogastis me donare vobis et vestro monasterio huiusmodi orato[r]ium cum pertinente etiam sibi locello...*

ίδιος, ή ενδεχομένως συνονόματός του μοναχός που τον διαδέχθηκε στη θέση του *priore*, δάνεισε το Δεκέμβριο του 1150 στον Stefano Capello από το Mazzorbo το ποσό των 822 υπέρπυρων για 30 ημέρες. Ως εγγύηση για την εκπλήρωση της οφειλής, ο Capello υποθήκευσε μια έκταση με κτίσματα στην περιοχή του Αλμυρού. Σύμφωνα τους όρους του δανείου, στη λήξη της προθεσμίας το κεφάλαιο θα διπλασιαζόταν και θα άρχιζε ο έντοκισμός του με επιτόκιο 20% το χρόνο (*et inde in antea totum caput et duplum prode laborare debeat de quinque sex per annum*). Πριν από τη συμπλήρωση των 30 ημερών, προφανώς λόγω αδυναμίας αποπληρωμής του δανείου, ο Capello μεταβίβασε το υποθηκευμένο ακίνητο στον *priore* του Αγίου Μάρκου έναντι του οφειλόμενου ποσού. Όμως, ο πωλητής παρέλειψε να ενημερώσει τον αδελφό του και συνιδιοκτήτη του ακινήτου για την αγοραπωλησία, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να στραφεί δικαστικά εναντίον του ηγούμενου της μονής του San Giorgio, Pasquale Cupo. Όπως ανέφερε στην αγωγή που κατέθεσε στον *ministerialis* του δόγη, ο Giovanni Capello δεν είχε ειδοποιηθεί προκειμένου να εκδηλώσει ενδιαφέρον για την αγορά του ακινήτου στην προσφερόμενη τιμή πώλησης. Τελικά, τον Οκτώβριο του 1151, ο Stefano Capello, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα του αδελφού Giovanni στην ιδιοκτησία, τον αποζημίωσε για το ένα τέταρτο της αξίας της και εκείνος με τη σειρά του παραχώρησε την κυριότητα των ακινήτων που αντιστοιχούσαν στο μερίδιό του στη μονή του San Giorgio Maggiore.³⁵⁵

Οι εξουσίες που παραχωρούσε η μονή στον εκάστοτε *priore* φαίνεται ότι ποίκιλλαν κατά περίπτωση, ενώ η ανάκλησή τους παρέμενε στη διακριτική ευχέρεια του ηγούμενου και των μοναχών. Έτσι, το 1184 ο ηγούμενος Leonardo Venier εξουσιοδότησε τον νεοδιορισμένο *priore* του Αγίου Μάρκου Domenico να εισπράξει το μίσθωμα των ακινήτων της μονής στην Κωνσταντινούπολη, διευκρινίζοντας ότι η εξουσιοδότηση είχε ισχύ για όσο χρονικό διάστημα κρινόταν αναγκαίο.³⁵⁶ Δύο συμβολαιογραφικές πράξεις που συντάχθηκαν στο Ριάλτο, ανάμεσα στον Μάιο του 1185 και τον Δεκέμ-

355. Βλ. παραπάνω σ. 138. Ο δανεισμός με ενέχυρο ακίνητο αποτελούσε συνήθη πρακτική των μοναστηριακών ιδρυμάτων στη μεσαιωνική Δύση μέχρι τον 12ο αιώνα. Η πρακτική αυτή καταδικάστηκε ως τοκογλυφία από τους μοναστικούς μεταρρυθμιστές και απογορεύθηκε από τον πάπα Αλέξανδρο Γ', με αποτέλεσμα να εκλείψει σταδιακά γύρω στις αρχές του 13ου αιώνα, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 2, Maredsous 1942, σσ. 35-3 και τ. 5, σ. 58.

356. NDCV, αρ. 34, σ. 38.

βριο του 1187, φανερώνουν ότι ο ηγούμενος Leonardo εξακολούθησε να έχει ενεργό ρόλο στην εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων της μονής και μετά την επιστροφή του στη Βενετία, προβαίνοντας σε παραχωρήσεις ακινήτων και ερχόμενος σε επαφή με τους μισθωτές. Από την πλευρά του, ο Domenico με την ιδιότητα του αντιπροσώπου της μονής στη βυζαντινή πρωτεύουσα δεν περιορίστηκε μόνο στην είσπραξη των ενοικίων, αλλά ασχολήθηκε και με εκμισθώσεις ακινήτων.³⁵⁷

Κατά την τελευταία πενταετία του 12ου αιώνα, οι αρμοδιότητες του *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης επεκτάθηκαν στο σύνολο των περιουσιακών στοιχείων που κατείχε η μονή στη βυζαντινή επικράτεια.³⁵⁸ Η τάση αυτή να συγκεντρωθούν αυξημένες συντονιστικές αρμοδιότητες σε ένα πρόσωπο συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της ηγουμενίας του Marco Zorzi (1194-1220). Από τα στοιχεία ωστόσο που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν υπήρξε συνειδητή επιλογή του συγκεκριμένου ηγούμενου, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας για την ιεράρχηση των κτήσεων του μοναστηριού με σκοπό την αποτελεσματικότερη διαχείρισή τους, ή αν ήταν αποτέλεσμα της εγκατάλειψης των κατά τόπους εξαρτηματικών εκκλησιών της μονής μετά τα γεγονότα του 1171.

Η συνήθης διάρκεια των μισθώσεων των ακινήτων στις συνοικίες που διατηρούσαν οι ιταλικές πόλεις στην Κωνσταντινούπολη ήταν από 20 έως 28 έτη. Το βενετικό Κοινό (*Comune*) και το πατριαρχείο του Grado, ειδικότερα, εκμεταλλεύονταν τα ακίνητά τους στην πόλη είτε άμεσα, εκμισθώνοντάς τα ένα-ένα, είτε έμμεσα, παραχωρώντας τα στο σύνολό τους έναντι σταθερής εισφοράς σε τρίτους, οι οποίοι με τη σειρά τους τα υπομίσθωναν.³⁵⁹ Η πολιτική της μονής του San Giorgio Maggiore σε ό,τι αφορά τη διάρκεια των μισθώσεων εμφανίζει μικρές διαφοροποιήσεις. Ο ηγούμενος ή αντ' αυτού ο *priore* παραχωρούσε τα οικόπεδα και τα κτήρια της μονής σε ιδιώτες έναντι οικονομικού ανταλλάγματος, για χρονικό διάστημα που κυμαινόταν από 10 έως και 29 χρόνια, προς αποφυγή της χρησικτησίας, με συνηθέστερη τη

357. Βλ. παρακάτω σσ. 161-162.

358. Για τις εξουσίες που παραχώρησε ο Marco Zorzi στον *priore* Paolo Sagredo (1195) και τον διάδοχό του Pietro Foscarini (1197), βλ. παραπάνω σ. 162.

359. Για την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας της Βενετίας και της Πίζας στην Κωνσταντινούπολη και τον τύπο των συμβάσεων, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 42-48 · Maltezou, «Italiens propriétaires», 182-184. Βλ. και παρακάτω υποσημ. 362.

δεκαετή παραχώρηση.³⁶⁰ Κατά κανόνα το μίσθωμα (*terraticum* για οικόπεδα και *casaticum* για κτήρια, ή γενικά *factum*) καταβαλλόταν σε δύο εξαμηνιαίες δόσεις στον αντιπρόσωπο του μοναστηριού στην περιοχή.³⁶¹ Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις ο μισθωτής προκατέβαλλε μέρος ή όλο το ενοίκιο του πρώτου έτους.

Με την παραχώρηση ο μισθωτής αποκτούσε δικαίωμα υπεκμίσθωσης του ακινήτου που του έδινε τη δυνατότητα της περαιτέρω εκμετάλλευσής του. Εφ' όσον επρόκειτο για οικόπεδο, ο ενοικιαστής αναλάμβανε την υποχρέωση να ανοικοδομήσει ένα ή περισσότερα σπίτια πάνω σε αυτό, τα οποία μπορούσε έπειτα να αξιοποιήσει κατά τη βούλησή του. Τα οφέλη του μοναστηριού από την παραπάνω συμφωνία είναι προφανή, αφενός μεν γιατί με τον τρόπο αυτό αξιοποιούσε το οικόπεδο χωρίς να συμμετέχει ούτε στα έξοδα ούτε στην επίβλεψη της κατασκευής του κτηρίου και αφετέρου γιατί μετά τη λήξη της μίσθωσης θα μπορούσε να εκμισθώσει εκ νέου το οικόπεδο μαζί τα κτίσματά του για μεγαλύτερο τίμημα. Παρά ταύτα, όπως έχει επισημανθεί, το γενικότερο ενδιαφέρον για τη μίσθωση οικοπέδων στη βενετική συνοικία υποδεικνύει ότι οι παραπάνω όροι ήταν συμφέροντες και για τις δύο πλευρές.³⁶² Σε ό,τι αφορά τη διάρκεια και τους όρους μίσθωσης των οικοπέδων προς δόμηση, τα βενετικά εκκλησιαστικά ιδρύματα στη βυζαντινή πρωτεύουσα, συμπεριλαμβανομένης της μονής του San Giorgio, βασίστηκαν σε εμπεδωμένες πρακτικές, που εφαρμόζαν τα μοναστήρια της Βενετίας και άλλων των ιταλικών πόλεων σε όλη την περίοδο της αστικής ανοικοδόμησης από τον 11ο έως τον 13ο αιώνα, στην οποία ως κάτοχοι μεγάλης ακίνητης περιουσίας συμμετείχαν ενεργά.³⁶³

360. Πηγή για την μελέτη της εκμετάλλευσης των ακινήτων της μονής του San Giorgio Maggiore στην Κωνσταντινούπολη αποτελούν επτά συμβόλαια των ετών 1184-1197: S.G.M., III, αρ. 437, 455, 487, 500, 569, 581, 601, σσ. 212-214, 232-233, 278-281, 374-385, 399-400, 433-436.

361. Για τις τιμές των ενοικίων στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αιώνα, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 45-48.

362. Jacoby, «Houses and Urban Layout», σ. 276-277· Masè, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine», σ. 232· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 31-35· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 245-248.

363. Masè, *Patrimoine immobiliers ecclésiastiques*, σσ. 145-166· η ίδια, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine», σσ. 227-228. Για τον ρόλο των μοναστηριακών ιδρυμάτων στην αστικοποίηση της Ιταλίας κατά τον μεσαίωνα, βλ. É. Hubert, «Propriété ecclésiastique et croissance urbaine (à propos de l'Italie centro-septentrionale, XIIe-début du XIVe siècle)», *Gli spazi economici della Chiesa nell'Occidente mediterraneo (secoli XII-metà XIV)*: *Sedicesimo convegno internazionale di*

Το ενδιαφέρον της μονής για τη διαφύλαξη της ακίνητης περιουσίας της από τις αναμενόμενες φθορές που επέφερε η μακροχρόνια χρήση εκφράζεται μέσα από την υποχρέωση του μισθωτή να συντηρεί και να επισκευάζει τα κτήρια, και ειδικότερα να φροντίζει για την επιδιόρθωση της στέγης τους, με δικά του έξοδα. Στη λήξη εξάλλου της μίσθωσης, ο ενοικιαστής όφειλε να αποδώσει το ακίνητο, είτε αυτό ήταν σπίτι είτε οικόπεδο, μαζί με τα κτίσματα που είχε κατασκευάσει πάνω σε αυτό, σε άριστη κατάσταση.

Ο φόβος των πυρκαγιών που έπλητταν συχνά τη βυζαντινή πρωτεύουσα –μία μάλιστα είχε καταστρέψει τμήμα της βενετικής συνοικίας το 1132³⁶⁴– και η νωπή ακόμη ανάμνηση της σφαγής των Λατίνων από τους Βυζαντινούς το 1182 αποτυπώνονται ανάγλυφα στους όρους των συμβάσεων της τελευταίας εικοσαετίας του 12ου αιώνα. Σε έξι από τις επτά συνολικά σωζόμενες συμβάσεις οι ενοικιαστές απαλλάσσονται από την καταβολή του μισθώματος σε περίπτωση καταστροφής του ακινήτου από πυρκαγιά ή εκδίωξής τους από αυτό *per violenciam domini imperatoris*. Αξίζει να σημειωθεί ότι στους παραπάνω όρους προστίθεται από το 1195 και εξής ο κίνδυνος από βιαιοπραγία των Βενετών (*violencia comunis Venecie*). Σε μία μόνο περίπτωση, ο μισθωτής ήταν υποχρεωμένος να ξανακτίσει το κατεστραμμένο από πυρκαγιά κτήριο, με δική του δαπάνη, μέσα σε τρεις μήνες, εφ' όσον βρισκόταν στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ειδάλλως εντός εξαμήνου. Αν δεν συμμορφωνόταν με τους παραπάνω όρους, το ακίνητο θα επέστρεφε στην κατοχή της μονής.³⁶⁵

Κάθε συμβόλαιο παραχώρησης περιείχε ποινική ρήτρα που αφορούσε την τήρηση των γενικών όρων της σύμβασης. Η ποινή ήταν πάντα καθορισμένο χρηματικό ποσό που ανερχόταν στις 5 χρυσές λίρες. Αν ο μισθωτής δεν κατέβαλλε την ετήσια εισφορά μέσα στα προκαθορισμένα χρονικά όρια ήταν υποχρεωμένος στη συνέχεια να καταβάλει το διπλάσιο της αξίας της, καθώς και το ποσό των 5 λιρών που προβλεπόταν ως ποινή.

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο παλαιός μισθωτής αποκτούσε δικαίωμα προτίμησης κατά τη νέα εκμίσθωση του ακινήτου, με τους ίδιους όρους που θα

studi, Pistoia 16-19 maggio 1997, Pistoia 1999 [Centro italiano di studi e storia d'arte], σσ. 125-155· ο ίδιος, «La construction de la ville. Sur l'urbanisation dans l'Italie médiévale», *Annales. Histoire, Sciences sociales* 59 (2004), 103-139.

364. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 32.

365. Βλ. S.G.M., III, αρ. 427, σ. 213.

παραχωρούνταν σε άλλους. Άλλοτε πάλι προβλεπόταν δυνατότητα ανανέωσης της σύμβασης με αναπροσαρμογή του ενοικίου. Πάντως, δύο συμβόλαια που αφορούν σε μίσθωση του ίδιου ακινήτου φανερώνουν ότι τα ενοίκια των σπιτιών ειδικά παρέμεναν σταθερά για μακρές χρονικές περιόδους. Πιο συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1188 η μονή παραχώρησε στον Θεόδωρο de Calo Theocharisto ένα σπίτι για 10 χρόνια με ετήσιο ενοίκιο 18 υπέρπτυρα. Επτά χρόνια αργότερα, το 1195, ο Ιωάννης de la Cretiky μίσθωσε το ίδιο ακίνητο για μια δεκαετία έναντι του ίδιου ποσού.³⁶⁶

Στα εισοδήματα των κατά τόπους εξαρτημάτων θα πρέπει να προστεθούν και οι εκκλησιαστικές πρόσοδοι, τα λεγόμενα *spiritualia*³⁶⁷, δηλαδή τα έσοδα από τις κηδείες, τις ευλογίες και τις προσφορές των πιστών, για τα οποία ωστόσο το έως σήμερα εντοπισμένο υλικό δεν παρέχει πληροφορίες. Τέλος, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Ραιδεστό είχε το αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης των μέτρων και των σταθμών που χρησιμοποιούσαν οι βενετοί έμποροι κατά τις συναλλαγές τους, το οποίο θα πρέπει να της απέφερε σημαντικά κέρδη, δεδομένης της εμπορικής σημασίας της πόλης.³⁶⁸

2. Τα εξαρτήματα μετά τη λατινική κατάκτηση (13ος-15ος αι.)

Σε αντίθεση με την ένδεια των πληροφοριών που χαρακτηρίζει τον 12ο αιώνα, για την περίοδο από τις αρχές του 13ου έως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα σώζεται μεγάλος αριθμός δικαιοπρακτικών και άλλων εγγράφων αναφερόμενων στη διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας, τα οποία μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την πολιτική του μονα-

366. S.G.M., III, αρ. 500, σσ. 294-296 (Σεπτέμβριος 1188) και αρ. 581, σσ. 399-400 (15 Οκτωβρίου 1195). Βλ. Jacoby, «Houses and Urban Layout», σ. 274.

367. Σε αντιδιαστολή προς τα *temporalia*, τα έσοδα από την ακίνητη περιουσία, βλ. Constable, «Monasteries, Rural Churches and the Cura Animarum», σ. 349.

368. S.G.M., III, αρ. 216, 437-439 και αρ. 224, σσ. 449-450. Με βάση τον διακανονισμό που επιτεύχθηκε μεταξύ του *priore* του Αγίου Γεωργίου και των βενετών εμπόρων, οι Βενετοί όφειλαν να καταβάλλουν στον επικεφαλής της εκκλησίας δύο στάμενα για κάθε *μυλιάριο* και οι Έλληνες τέσσερα *tam de statera, quam de rubo et miliario olei*. Επίσης για τις συναλλαγές κατώτερες των 50 λιβρών, ένα *tartaro* (τεταρτηρό). Στην Κωνσταντινούπολη, το βενετικό Κράτος είχε παραχωρήσει την εκμετάλλευση των μέτρων και των σταθμών στην εκκλησία του Αγίου Ακινδύνου, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 43.

στηριακού ιδρύματος στον συγκεκριμένο τομέα αλλά και να κατανοήσουμε τους λόγους που επέβαλαν την απομάκρυνσή του τελικά από την περιοχή.

Οι κατά τόπους εκκλησίες με τις προσόδους και τις έγγιες κτήσεις τους αποτέλεσαν, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, τις διοικητικές και εδαφικές μονάδες με βάση τις οποίες οργανώθηκε η διαχείριση της περιουσίας του μοναστηριού στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Μένοντας πιστή σε πρακτικές παγιωμένες τόσο στον δυτικό χώρο όσο και στα βυζαντινά εδάφη, η μονή διηύθυνε τα εξαρτήματά της με δύο τρόπους: α) άμεσα, αναθέτοντας διαχειριστικά καθήκοντα σε μοναχούς και β) έμμεσα, παραχωρώντας τις εκκλησίες μαζί με τα περιουσιακά τους στοιχεία σε τρίτους έναντι οικονομικού ανταλλάγματος.³⁶⁹ Από τη μελέτη των δικαιοπρακτικών εγγράφων προκύπτει ότι από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα επικράτησε σταδιακά ο δεύτερος τρόπος διαχείρισης. Οι λόγοι που οδήγησαν τη βενετική μονή στην υιοθέτηση αυτής της μορφής εκμετάλλευσης θα πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθούν στην πολιτική της παπικής Εκκλησίας. Μολονότι το Κανονικό Δίκαιο αναγνώριζε στους ιερομόναχους το δικαίωμα να κηρύττουν και να τελούν τα μυστήρια, η Εκκλησία της Ρώμης ήταν αντίθετη με την απομάκρυνσή τους από τη μονή στην οποία ανήκαν και την «απομόνωσή» τους σε εξαρτηματικές εκκλησίες, πολύ δε περισσότερο σε εκκλησίες ενοριών, καθώς αυτού του είδους η «απομόνωση» έθετε σε κίνδυνο τη θρησκευτική ζωή των μοναχών. Η Σύνοδος του Λατερανού το 1179 απαγόρευσε στους μοναχούς να διαβιούν εκτός της μονής τους και να κατοικούν μόνοι τους σε μοναστηριακά εξαρτήματα ή επισκοπικές εκκλησίες. Στο πλαίσιο των προσπαθειών του για τη μεταρρύθμιση του βενεδικτίνειου

369. Ο πατριάρχης του Grado από τον 12ο αιώνα και εξής κατά κανόνα ανέθετε τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων σε λαϊκούς, πρόσωπα του συγγενικού τους περιβάλλοντος, έναντι μέρους των εσόδων. Ενώ, η μονή του San Felice di Ammiana ανέθετε τη διαχείριση των περιουσιακών της στοιχείων στην Κωνσταντινούπολη άλλοτε στον *priore* της εκκλησίας της Παναγίας και άλλοτε σε λαϊκούς. Σχετικά με τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων των βενετικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στον ελληνικό χώρο μετά το 1204, βλ. Jacoby, *Venetian Settlers*, σσ. 184-185, 192, 194-195· ο ίδιος, «Venetian Government and Administration», σσ. 44-45· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 52-58, 83-89· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 259-263. Σχετικά με τη διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας στη δυτική Ευρώπη γενικά, πρβλ. Milis, *Angelic Monks and Earthly Men. Monasticism*, 84-86. Ειδικά για την περιοχή της Βενετίας, βλ. Masè, *Patrimoine immobilières ecclésiastiques*, σσ. 183 -205· Hocquet, *Le Saline dei Veneziani*, σσ. 113 κ.εξ.

μοναχισμού, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' ενέμεινε στις αποφάσεις της συνόδου διευκρινίζοντας ότι έπρεπε να υπάρχουν τουλάχιστον δύο ή στην καλύτερη περίπτωση τρεις μοναχοί σε κάθε εκκλησία. Ο ασυνόδευτος μοναχός όφειλε να επιστρέψει στη μονή του.³⁷⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι, στη Διήγηση της μεταφοράς του σκηνώματος του αγίου Παύλου του Νέου στη Βενετία, αναφέρεται ότι μετά την άλωση τον νεοδιοριστο *priore* της μονής του Χριστού Παντεπότη, Paolo Venier, συνόδευσαν στην Κωνσταντινούπολη δύο μοναχοί *ut monasterium Pantepoptis cum eo pariter, imo sub eo, divinis officiis honorarent, veneratione qua merebatur*.³⁷¹ Ακόμα και αν οι πρόσοδοι των εκκλησιών επαρκούσαν για τη συντήρηση του προβλεπόμενου αριθμού των μοναχών, όπως στην περίπτωση του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας,³⁷² δεδομένης της διασποράς της μοναστηριακής παρουσίας ήταν αδύνατο στην πράξη η μονή να διαθέσει δύο ή τρεις μοναχούς για κάθε εκκλησία που είχε στην εξουσία της, γιατί αυτό θα απέβαινε εις βάρος της κεντρικής διοίκησης. Προφανώς για τους λόγους αυτούς, τον Οκτώβριο του 1244, ο ηγούμενος Pietro Querini παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο Ηράκλεια Βενέδικτο τη μονή του Παντεπότη και την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη με τα ακίνητά τους έναντι ετήσιας εισφοράς 33 υπερπύρων.³⁷³

Η έμμεση εκμετάλλευση των εξαρτημάτων της μονής μέσω παραχωρήσεων, βραχυπρόθεσμων ή μακροπρόθεσμων, επέτρεπε στους μοναχούς να διαχειριστούν την εκτεταμένη τους περιουσία χωρίς να αποκλίνουν από τον μοναστικό βίο.³⁷⁴ Άλλωστε η λύση αυτή ήταν και από οικονομική άποψη

370. U. Berlière, «L'exercice du ministère paroissial par les moines du XIIe au XVIIIe siècle», *Revue Bénédictine* 39 (1927), 340-364.

371. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 140.

372. Βλ. παραπάνω σσ. 147-148.

373. A. S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (16 Οκτωβρίου 1244) [=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 245-246 · Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 59, σ. 154 (επιτομή)].

374. Η σταθερότητα (*stabilitas loci*) αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την άσκηση σύμφωνα με τον κανόνα του αγίου Βενέδικτου, αλλά και εγγύηση της εσωτερικής ενότητας της μοναστικής κοινότητας. Κάθε υποψήφιος μοναχός όφειλε να δεσμευτεί με όρκο ότι θα παρέμενε στην ίδια μονή για το υπόλοιπο της ζωής του. Οι μοναχοί μπορούσαν να απουσιάσουν από τη μονή τους κατ' εντολή του ηγούμενου, χωρίς να απειληθεί η γενική αρχή της σταθερότητας. Όμως, αυτό συνεπαγόταν την απαλλαγή τους από την υποχρέωση της παρακολούθησης της Θείας Λειτουργίας, καθήκον στο οποίο ο άγιος Βενέδικτος έδινε απόλυτη προτεραιότητα, βλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 25-26, 120. Για την επίδραση της αρχής της σταθερότητας στον τρόπο εκμετάλλευσης της μοναστηριακής περιουσίας, βλ. Duby, «Le monachisme et

επωφελής για το μοναστήρι γιατί από την είσπραξη της ετήσιας εισφοράς είχε άμεσα, σταθερά έσοδα που τόσο χρειαζόταν. Τον Φεβρουάριο του 1323, ο *prior claustralis* Giovanni Morosini, που εκτελούσε καθήκοντα ηγούμενου μετά το θάνατο του Filippo Tagliapietra (1318-1323), με τη σύμφωνη γνώμη της πλειοψηφίας των μοναχών εξουσιοδότησε τους μοναχούς Pietro Cacioneto και Nicolò de Perchacino να παραχωρήσουν τις εκκλησίες του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα και του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα στον ιερέα της βενετικής εκκλησίας του San Tomà Francesco Trevisan.³⁷⁵ Όπως αναφέρεται στο κείμενο της σύμβασης, οι μοναχοί κατέληξαν στην απόφαση αυτή κατόπιν μακράς σκέψης και πολύωρων διαβουλεύσεων με γνώμονα αφενός μεν το συμφέρον της μονής και των δύο εκκλησιών και αφετέρου την επιτακτική ανάγκη να εξοικονομηθούν χρήματα για την επικύρωση της εκλογής του νέου ηγούμενου από την παπική *Curia*, καθώς και για τη συντήρηση των μελών του κοινοβίου.³⁷⁶ Προκειμένου να συγκεντρωθεί το σημαντικό ποσό των 700 χρυσών φλορινίων που έπρεπε να καταβληθεί στην *Curia* για την επικύρωση της εκλογής του ηγούμενου Giordano, δεκατέσσερα χρόνια αργότερα η μονή συνήψε δάνειο ύψους 30 λιρών *de grossi* με τον μισθωτή των ακινήτων της στην Κρήτη Pangrazio Giustinian, η εξόφληση μέρους του οποίου θα γινόταν μέσα σε τρία χρόνια με συμψηφισμό του ετήσιου

l'economie rurale», *Il monachesimo e la riforma ecclesiastica (1049-1122)*, Μιλάνο, 1971, 340-342· ο ίδιος, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, σσ. 176-180. Ειδικά για τους λόγους που προοδευτικά οδήγησαν τις παραδοσιακές κοινότητες των Βενεδικτίνων στην εγκατάλειψη της άμεσης έναντι της έμμεσης εκμετάλλευσης, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, Maredsous 1949, σσ. 9-17.

375. Για τις αρμοδιότητες του *prior claustralis* όπως καθορίζονταν από τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου, βλ. Penco, *Storia del monachesimo in Italia*, σ. 356· Lawrence, *Medieval Monasticism*, σ. 117.

376. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (27 Φεβρουαρίου 1323) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 95, σ. 172 (επιτομή)]: *...et diligenti ac solempni et divina deliberacione prehabita post multos tractatus pluribus vicibus habitos inter se pensataque evidenti utilitate dicti sui monasterii et ecclesiarum infrascriptarum suarum ac etiam exposcente ardua necessitate dicti sui monasterii et praesertim cum oporteat eos pecuniam mittere ad Romanam Curiam pro petendo et obtinendo confirmationem abbatibus dicti sui monasterii et pro aliis maximis necessitatibus pro vita et substatione fratrum dicti monasterii....* Τον Filippo Tagliapietra διαδέχθηκε, τον Μάρτιο του 1323, ο ηγούμενος της μονής του San Cipriano του Μουράνο Morando, βλ. Jean XXII (1316-1334), *Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, εκδ. G. Mollat, τ. 4/8, Παρίσι 1906, αρ. 17025, σ. 245 (7 Μαρτίου 1323).

μισθώματος.³⁷⁷ Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, η μονή εκμίσθωνε τα ακίνητά της στους δανειστές της συμψηφίζοντας το οφειλόμενο ποσό με την ετήσια εισφορά, ώστε να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις τους από το δάνειο.³⁷⁸

Παρά ταύτα η αδυναμία συχνά των μισθωτών-καρπωτών να ανταποκριθούν στους όρους των συμβάσεων και η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη μίσθωση των περιουσιακών στοιχείων της μονής ανάγκαζαν κατά καιρούς τους μοναχούς να αναλάβουν οι ίδιοι διαχειριστικά καθήκοντα για μικρές ή μεγαλύτερες χρονικές περιόδους. Έτσι, τον Απρίλιο του 1308 ο ηγούμενος Saladino Dandolo και η σύναξη των μοναχών του San Giorgio Maggiore κατέστησαν επίσημο πληρεξούσιό τους τον μοναχό Marco Trevisan προκειμένου να ασχοληθεί με την εκμίσθωση των περιουσιακών στοιχείων του μοναστηριού στον Χάνδακα και την είσπραξη των προσόδων που προέρχονταν από αυτά, καθώς και να εκπροσωπήσει τη μονή ενώπιον της δικαιοσύνης.³⁷⁹ Δεν γνωρίζουμε πόσο σοβαρά ήταν τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο Trevisan όταν έφτασε στην Κρήτη. Φαίνεται πάντως ότι δεν κατόρθωσε να τα επιλύσει, γιατί τρία χρόνια αργότερα ο ηγούμενος Saladino εκμίσθωσε «τον τόπο του Αγίου Γεωργίου» με όλα του τα προσαρτήματα στον Marco Ruçini για 20 χρόνια με τον όρο ότι θα κατέβαλε κάθε χρόνο στη μονή το μισό μίσθωμα μέχρι την αποπληρωμή των χρεών της εκκλησίας.³⁸⁰

Με βάση το χρονικό διάστημα για το οποίο το ίδρυμα παραχωρούσε την εκμετάλλευση των κατά τόπους εξαρτημάτων του, διακρίνονται δύο μορφές παραχώρησης: ισόβια παραχώρηση και μίσθωση περιορισμένης διάρκειας με σταθερό μίσθωμα. Από τις είκοσι τέσσερις συνολικά γνωστές

377. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (18 Μαρτίου 1338) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 98, σ. 173 (επιτομή)]. Για την εκλογή του Giordano και το χρηματικό ποσό που έπρεπε να καταβάλει η μονή για την επικύρωσή της, βλ. Benoît XII (1334-1342), *Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, σ. 1, αρ. 5254 (9 Φεβρουαρίου 1338), και σ. 429 (27 Φεβρουαρίου 1338).

378. Βλ. παρακάτω σσ. 181-182. Η παραχώρηση της επικαρπίας ακινήτων από τις μονές στους δανειστές τους ήταν διαδεδομένη πρακτική στον ιταλικό βορρά κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, βλ. Cipolla, «Une crise ignorée», 319.

379. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (2 Απριλίου 1308) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 92, σ. 170 (επιτομή)].

380. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, σ. 170 (επιτομή)].

συμβάσεις,³⁸¹ μόνο τρεις αφορούν σε παραχωρήσεις εφ' όρου ζωής. Οι δύο από αυτές συντάχθηκαν με διαφορά τεσσάρων μηνών, τον Απρίλιο και τον Ιούλιο του 1251 αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια δηλαδή της ηγουμενίας του Pietro Bono (1248-1255).³⁸² ενώ, η τρίτη, με ημερομηνία 6 Απριλίου 1266, αποτελεί στην ουσία επικύρωση από τον ηγούμενο Marco Bollani της παραχώρησης που είχε κάνει ο προκάτοχός του τον Απρίλιο του 1251.³⁸³ Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η επιλογή αυτής της μορφής παραχώρησης υπήρξε πολιτική της συγκεκριμένης διοίκησης του μοναστηριού, γι' αυτό και εγκαταλείφθηκε μετά τον θάνατο του ηγούμενου Pietro. Με τον δεύτερο τρόπο παραχώρησης η μονή μίσθωνε τις κατά τόπους εκκλησίες με τα ακίνητά τους για ορισμένο χρονικό διάστημα που δεν υπερέβαινε ποτέ τα 29 χρόνια προς αποφυγήν της χρησικτησίας, η οποία άρχιζε στα 30 χρόνια. Ειδικότερα, κατά τον 13ο αιώνα η διάρκεια των μισθώσεων κυμαινόταν μεταξύ των 5 και 20 χρόνων, με συνηθέστερη την πενταετή παραχώρηση. Τον 14ο αιώνα διαπιστώνεται μια στροφή προς τις μακροχρόνιες μισθώσεις: τρεις από τις επτά μισθώσεις ήταν για χρονικό διάστημα 29, 20 και 16 χρόνων αντίστοιχα, δύο ήταν δεκαετούς διάρκειας, μία για εννέα χρόνια και μία για πέντε. Τον 15ο αιώνα, αντίθετα, επικρατούν οι μισθώσεις μικρής διάρκειας, δηλαδή για χρονικό διάστημα από τρία έως εννέα χρόνια.³⁸⁴ Η εκμίσθωση ή *investitura ad fictum* γνώρισε μεγάλη διάδοση

381. Εκτός από τα κείμενα των συμβάσεων που έχουν σωθεί σε πλήρη μορφή, πληροφορίες για τις συμβάσεις αντλούμε από μονομερείς δικαιοπραξίες, δηλαδή τις προτάσεις και τις δηλώσεις αποδοχής σύμβασης, δηλώσεις παραίτησης και άλλα έγγραφα.

382. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (29 Απριλίου και 14 Ιουλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 63-64, σ. 155-156 (επιτομές)].

383. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Απριλίου 1266) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 79, σ. 163 (επιτομή)].

384. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 και 517 (19 Αυγούστου 1419, Νοέμβριος 1432, 19 Νοεμβρίου 1435) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 109, 117, 119, σσ. 107-108, 182-183 (επιτομές)]: εννεαετείς μισθώσεις. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (20 Ιουλίου 1424, Βιβλίο λογαριασμών 1447-1449) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 111, σ. 180 (επιτομή)]: πενταετείς μισθώσεις. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Σεπτεμβρίου 1442) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 124, σ. 185 (επιτομή)]: τριετής μίσθωση τον 15ο αιώνα. Πρβλ. τα σχόλια του Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 104 σχετικά με τη στροφή της μονής προς τις μισθώσεις μικρής διάρκειας. Οι εννεαετείς μισθώσεις ήταν πολύ διαδεδομένες στον ιταλικό βορρά τον 15ο αιώνα, βλ. Cipolla, «Une crise ignorée», 324· G. Chittolini, «Un problema aperto: la crisi della proprietà ecclesiastica fra quattro e cinquecento. Locazioni novennali, spese di miglione ed investiture perpetue nella pianura lombarda», *Rivista Storica Italiana* 85/1 (1973), 352-362.

στην Ιταλία από τον 13ο αιώνα και εξής, ιδιαίτερα μεταξύ των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων, γεγονός που εξηγεί την προτίμηση των μοναχών του San Giorgio Maggiore σε αυτόν τον τρόπο εκμετάλλευσης, ωστόσο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η παραπάνω επιλογή μακροπρόθεσμα λειτούργησε εις βάρος του ιδρύματος.³⁸⁵

Όλες οι συμβάσεις, ανεξάρτητα από τη μορφή της παραχώρησης, συντάσσονται σύμφωνα με έναν κοινό τύπο και ανάλογα με την επιμέρους συμφωνία των συμβαλλομένων προστίθενται ή αφαιρούνται ορισμένοι όροι. Αφού δηλωθεί ο τόπος και η ημερομηνία της σύνταξης του εγγράφου, αναγράφονται τα ονόματα των συμβαλλομένων, ο τόπος κατοικίας τους και η ιδιότητά τους. Η μονή εκπροσωπείται στις συμβάσεις είτε από τον ηγούμενο και τη σύναξη των μοναχών (*capitulum*) είτε από τον νόμιμο αντιπρόσωπό τους, ο οποίος ήταν συνήθως μοναχός και σπανιότερα ο ίδιος ο ηγούμενος. Ωστόσο, καταγράφονται και δύο περιπτώσεις όπου τη μονή αντιπροσωπεύουν ένας λαϊκός και ένας ιερέας. Στη συνέχεια, δηλώνονται το όνομα της παραχωρούμενης εκκλησίας και ο τόπος όπου βρισκόταν (π.χ. *ecclesiam Sancti Marci de Negroponte, ecclesiam seu monasterium Sancti Georgii de Candide*), και περιγράφονται συνοπτικά τα προσαρτήματά της (π.χ. *et omnium domorum, hedicorum, terrarum, vinearum, possessionum*). Ακολουθεί το χρονικό διάστημα της παραχώρησης και η ημερομηνία έναρξης της μίσθωσης, όταν δεν συμπίπτει με αυτήν της σύμβασης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που αποκτούσε ο καρπωτής-μισθωτής με την παραχώρηση, όπως επίσης και στη ρύθμιση της καταβολής της ετήσιας εισφοράς. Σε όλα, τέλος, τα συμβόλαια προβλέπεται ποινική ρήτρα για τη μη τήρηση των όρων της συμφωνίας από τους δύο συμβαλλόμενους.

Τόσο με την ισόβια παραχώρηση όσο και με τη μίσθωση ο επικαρπωτής αποκτούσε δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης των προσόδων, με όποιο τρόπο ήθελε –συμπεριλαμβανομένης της υπεκμίσθωσης–, με αντάλλαγμα την καταβολή ετήσιας εισφοράς.³⁸⁶ Η ισόβια παραχώρηση έληγε είτε με τον θάνατο

385. Cipolla, «Une crise ignorée», 316 κ.εξ. · Γάσπαρης, *Γη και αγρότες*, σσ. 148-149, σημ. 51. Πρβλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σσ. 18-24.

386. Και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή, αποκτούσε το *dominium utile* (επικαρπία) και όχι το *dominium directum* (πλήρη κυριότητα). Βλ. ενδεικτικά, A.S.V., S.G.M., b. 121, πρωτ. 516 (29 Απριλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 63, σ. 155-156 (επιτομή)], ισόβια παραχώρηση:

του επικαρπωτή είτε με την παραίτησή του (*refutatio*).³⁸⁷ Ενώ, σε περίπτωση θανάτου του μισθωτή στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του υπεισέρχονταν οι κληρονόμοι του, εκτός αν αυτός ήταν μοναχός. Στις 30 Νοεμβρίου του 1382 ο ηγούμενος Paolo de Treviso με τη σύμφωνη γνώμη των μοναχών μίσθωσε την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα με τις προσόδους της για εννέα χρόνια στον μοναχό Canoto Loredan. Στη σύμβαση υπήρχε όρος που προέβλεπε ότι σε περίπτωση θανάτου ή προαγωγής του μισθωτή σε ανώτερο αξίωμα τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις από τη μίσθωση θα περιέρχονταν στον πατέρα του, Bertuccio Loredan. Τέσσερις μήνες νωρίτερα, ο Canoto είχε δανείσει στον προκάτοχο του Paolo, ηγούμενο Bonincotro dei Boateri, 225 δονάτα, η εξόφληση των οποίων θα γινόταν σταδιακά με τον συμψηφισμό του μισθώματος.³⁸⁸ Σύμφωνα με τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου όταν ένας μοναχός περιβαλλόταν το μοναχικό σχήμα όφειλε να απαρνηθεί την προσωπική του περιουσία, η οποία περιερχόταν στο κοινόβιο.³⁸⁹ Φαίνεται όμως ότι όταν ο Canoto συνήψε το δάνειο με τον ηγούμενο Bonicontro δεν είχε ακόμα χειραφετηθεί από την πατρική εξουσία και κατά συνέπεια τα χρήματα που δάνεισε στη μονή αποτελούσαν

Manifestum facimus nos dominus Petrus Bonus, dei gratia abbas monasterii sancti Georgii maioris de Venetie, cum nostro capitulo et nostris successoribus, nomina quorum sunt inferius scripta, quia damus et concedemus tibi Madio, presbytero, habitatori in Nigroponte, capellano Johannis presbyteri, fratris nostri, prioris condam ecclesie nostre sancti Marci de Nigroponte, prioratum ecclesie nostre suprascripte sancti Marci de Nigroponte et ipsam ecclesiam sancti Marci cum omnibus suis habentiis et pertinentiis tam in civitate quam extra civitatem in temporalibus et spiritualibus quatenus vice nostra et nomine nostro et omnia habens et retineas ad tuam utilitatem et proficuum in vita tua.... [Ο.π., proc. 516 (14 Αυγούστου 1419) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 109, σσ. 178-179 (επιτομή)], μίσθωση: *...promittens dictus locator procuratorio nomine quo supra eidem domino Albano conductori presenti et per se et suis heredes stipulanti et conducenti semper toto dicto tempore dicte afflictationis dictas domos et proprietates sic affectatas eidem domino Albano conductori et suis heredes dimittere pacifice et quiete atque pati et assentore quod ipse conductor trahat et habeat omnem suam utilitatem et commodum ac ipsis gaudeat et fructur tam habitando quam eas affectando et alter quomodolibet justo tamen et rationabili modo in se et successoribus suis semper ipsarum domorum et proprietatum sic affectatarum dominium retinendo....*

387. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Απριλίου 1266) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 79, σ. 163 (επιτομή)]: *...usque dum vixero vel dictam ecclesiam cum predictis possessionibus et proprietatibus non refutavero....*

388. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 105, σ. 176-177 (επιτομή)].

389. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 26-27.

μέρος της οικογενειακής περιουσίας.³⁹⁰ Επομένως, η προσθήκη του παραπάνω όρου ήταν απαραίτητη προκειμένου να εξασφαλισθεί η απόδοση του δανείου στην οικογένεια του Loredan.

Η ετήσια εισφορά (*fictum, census, pensio*) ήταν κατά κανόνα ένα προκαθορισμένο χρηματικό ποσό, το οποίο παρέμενε σταθερό σε όλη τη διάρκεια της μίσθωσης. Μπορούσε όμως να είναι χρήματα και ποσότητα προϊόντων ή ακόμα να δοθεί σε είδος. Για παράδειγμα, στις αρχές του 13ου αιώνα ο Giovanni Bellingeri προσέφερε κάθε χρόνο στη μονή ως αντάλλαγμα για τη μίσθωση της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα ένα ύφασμα, πιθανότατα μεταξωτό, αξίας 25 υπερπύρων.³⁹¹ Αντίστοιχα, η ετήσια εισφορά που συμφώνησε να καταβάλει στη μονή ο Zanachi Venier το 1392 για τη μίσθωση των ακινήτων της στην Κρήτη, ήταν 100 δουκάτα και μια anfora (δηλαδή 601 λίτρα) κρασί μαλβαζία.³⁹²

Κατά τον 13ο αιώνα η ετήσια εισφορά υπολογιζόταν σε υπέρπυρα Κωνσταντινούπολης, Κρήτης ή Εύβοιας, δηλαδή στο τοπικό νόμισμα της κάθε περιοχής όπου βρίσκονταν τα ακίνητα της μονής. Από τον 14ο αιώνα και εξής υιοθετείται ένας ενιαίος τρόπος για τον υπολογισμό του ποσού της εισφοράς όλων των περιουσιακών στοιχείων του μοναστηριού στην Ανατολή, με βάση αρχικά τη λίρα *de grossi* και από τα μέσα του αιώνα το δουκάτο. Η αλλαγή αυτή ερμηνεύεται στο πλαίσιο των μέτρων που έλαβε το βενετικό Κράτος κατά τα τέλη του 13ου αιώνα προκειμένου να αμβλυνθούν οι συνέπειες στην οικονομία από την υπερβολική αστάθεια της νομισματικής αγοράς, με την καθιέρωση της λίρας *de grossi*, δηλαδή ενός καθαρά λογιστικού νομίσματος, και με την κοπή ενός ισχυρού πραγματικού νομίσματος, του χρυσού δουκάτου.³⁹³ Η χρήση μιας σταθερής μονάδας υπολογισμού των χρηματικών ποσών διευκόλυνε τις συναλλαγές της μονής με τους μισθωτές, αφού εξέλιπαν οι δυσκολίες που συνεπάγονταν

390. Πρόχειρα βλ. Hocquet, *Le saline dei veneziani*, σσ. 64-65.

391. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Μάιος 1221) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 34, σ. 142 (επιτομή)].

392. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (1 Οκτωβρίου 1392) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 106, σ. 177 (επιτομή)]. Για το είδος των μισθωμάτων που προτιμούσαν τα ιδρύματα των Βενεδικτίνων, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σ. 21.

393. Για τη νομισματική πολιτική της Βενετίας κατά τον 13ο αιώνα και τις διακυμάνσεις στη βενετική οικονομία μέχρι το 1470, βλ. G. Luzzato, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Βενετία 1995, σσ. 82-88, 123-168.

οι διαφορετικές νομισματικές ισοτιμίες. Εξάλλου, με την μέθοδο αυτή τα κέρδη του ιδρύματος ήταν σχετικά προβλέψιμα, παρά τους καλπάζοντες ρυθμούς του πληθωρισμού.

Η καταβολή της εισφοράς γινόταν σε μία ή δύο δόσεις ανάλογα με τη συμφωνία των συμβαλλομένων. Τα χρήματα κατέβαλλε ο διαχειριστής ο ίδιος ή ο αντιπρόσωπός του στη μονή ή στον εκπρόσωπό της στη Βενετία -και σπανιότερα στον τόπο όπου βρισκόταν, με κίνδυνο της μονής και με δικά της έξοδα, αν επρόκειτο για προϊόντα. Επειδή η διάρκεια των θαλάσσιων ταξιδιών εξαρτιόταν από αστάθμητους παράγοντες, όπως οι καιρικές συνθήκες και η πειρατεία, συνήθως υπήρχε ελαστικότητα στις προθεσμίες για την πληρωμή της εισφοράς. Η σύμβαση π.χ. που συνήψε το 1251 ο Giacomo Bono με το βενετικό μοναστήρι προέβλεπε ότι τα χρήματα θα καταβάλλονταν στη Βενετία μεταξύ της εορτής των αποστόλων Πέτρου και Παύλου και της εορτής του αγίου Ανδρέα.³⁹⁴ Αντίστοιχα, ο Francisco Trevisan όφειλε να στείλει την εισφορά στη μονή εντός του πρώτου εξαμήνου του έτους, με δικό του κίνδυνο και έξοδα.³⁹⁵ Σε άλλες πάλι περιπτώσεις οριζόταν ότι η εισφορά έπρεπε να καταβληθεί κατά την επιστροφή της εμπορικής νηοπομπής (*muda*) του Πάσχα ή του Αυγούστου.³⁹⁶

Η ανησυχία που είχαν προκαλέσει οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ιταλού τυχοδιώκτη Λικαρίου στην Εύβοια από το 1271, στο πλαίσιο των προσπαθειών του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' για την ανακατάληψη του νησιού, αποτυπώνεται στην σύμβαση που συνήψε ο διάκονος της εκκλησίας του San Polo, Grisogono, με το βενετικό μοναστήρι, στην οποία προβλέπεται η απαλλαγή του από την πληρωμή του μισθώματος σε περίπτωση εκδήλωσης πολέμου.³⁹⁷ Παρόμοια πρόβλεψη υπάρχει και σε συμβόλαιο μίσθωσης της

394. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Ιουλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 64, σ. 156 (επιτομή)].

395. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (27 Φεβρουαρίου 1323 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 95, σ. 171-172 (επιτομή)].

396. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Αύγουστος 1266), (1 Οκτωβρίου). Για τις εμπορικές νηοπομπές, την οργάνωσή τους και τις εποχές των ταξιδιών, βλ. Lane, *Venice*, σσ. 67-70· Doris Stöckly, *Le système de l'incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle)*, Leiden-Nέα Υόρκη - Κολωνία 1995.

397. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (7 Ιουνίου 1274) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 83, σ. 165 (επιτομή)]: *...Si vero guerra occurrerit aliquo tempore non debeas dare nec solvere aliquid dicto ab-bati vel successori suo et capitulo et monasteri nisi de illo quo de inde receperis*. Για τις απόπειρες των

εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας του 1324, προφανώς εξαιτίας της δράσης των Τούρκων στην περιοχή του Αιγαίου εκείνη την εποχή.³⁹⁸

Κύριος όρος των περισσότερων συμβάσεων ήταν η υποχρέωση του αναδόχου να λειτουργεί την εκκλησία.³⁹⁹ Αν ήταν ιερέας, όφειλε να τελεί τις τακτικές και έκτακτες ακολουθίες, δηλαδή τον ημερήσιο κύκλο προσευχών και τελετών, καθώς και τα επτά μυστήρια, τη νεκρώσιμο ακολουθία και ό,τι άλλο προέβλεπε το τυπικό της λατινικής Εκκλησίας. Εναλλακτικά, μπορούσε να αναθέσει τα καθήκοντα αυτά σε τρίτον. Σε αυτήν την περίπτωση, έπρεπε ο ιερέας που θα επέλεγε να διαθέτει τα κατάλληλα προσόντα και να διακρίνεται για την τιμότητά του.⁴⁰⁰ Εφόσον ο μισθωτής ήταν λαϊκός όφειλε να διορίσει ιερέα, τον οποίο οι μοναχοί θα περιέβαλαν στη συνέχεια με την εκκλησία, να πληρώνει το μισθό του και να του παρέχει δωρεάν στέγη.⁴⁰¹ Μερικές φορές, όμως, φαίνεται ότι τον διορισμό του ιερέα αναλάμβαναν οι

βυζαντινών να ανακαταλάβουν το νησί της Εύβοιας κατά την περίοδο 1271-1296, βλ. S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XII secolo*, Νάπολη 1966, σσ. 68-77· R.-J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel (1207-1390)*, Φλωρεντία 1975, σσ. 52-54.

398. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (27 Φεβρουαρίου 1323 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 79, σ. 163 (επιτομή)]: *...Item si casu vel violetia vel aliter propter culpam ipsius, ipse presbyter Franciscus in toto dicta concessione uti et frui non posset, quod pro illo tempore ad census prestandum non prestavit...* Πράγματι, όπως αναφέρει ο Marino Sanudo, οι Τούρκοι επιτέθηκαν στο νησί της Εύβοιας στις αρχές του 1325, βλ. D. Jacoby, «Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1322): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello», *Studi Medievali* 15 (1974), 246-248 [=ο ίδιος, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies, Variorum Reprints*, Λονδίνο 1979, αρ. V].

399. Σχετικά με τις υποχρεώσεις των διαχειριστών των βενετικών εξαρτημάτων, πρβλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 55-66.

400. Βλ. ενδεικτικά A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (21 Ιανουαρίου 1269 m.v., Χαλκίδα) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 82, σ. 164-165 (επιτομή)]: *...et in dicta vestra ecclesia divina officia die noctuque sicut expedierit per me vel per aliam personam ydoneam et honestam faciendo...* ό.π., proc. 517 (30 Νοεμβρίου 1382, Χάνδακας): *Insuper est sciendum quod dictus dominus frater Zanotus Lauredano tenetur dare operam cum effectu quod dum cultus in quantum poterit pro vivis et defunctis in dicta ecclesia Sancti Georgii posita in insula Crete pertinentie dicto monasterio celebretur.*

401. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, σ. 170 (επιτομή)]: *...Item teneor et debeo ego suprascriptus Marcus Ruçini facere celebrare divina continue per unum presbyterum in ecclesiam predicti Sancti Georgii de Candida, solvendo salarium ipsius presbyteri de meo proprio habere, dando ipsi presbytero domum sine alicuius fictus solutione, diem tamen presbyter ille qui celebrare debet recipiat a vobis investituram sive investitionem ecclesie supradicte...*

ίδιοι οι μοναχοί, γεγονός που εξηγεί την απουσία του παραπάνω όρου από ορισμένες συμβάσεις.⁴⁰²

Η εύρεση κληρικών διατεθειμένων να αναλάβουν καθήκοντα εφημέριου στις εξαρτηματικές εκκλησίες της μονής στην Ανατολή δεν ήταν πάντοτε εύκολη υπόθεση. Όπως αφήνει να εννοηθεί στην επιστολή που έστειλε τον Μάιο του 1454 ο ιερέας της Διοίκησης της Εύβοιας Paolo Pasqualigo στον ηγούμενο Ciriaco Rinaldini, ο λόγος για τον οποίο δέχτηκε να αναλάβει την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα οφειλόταν στο ότι είχε υποσχεθεί ότι θα του εκμίσθωνε τις προσόδους της, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι θεωρούσε λογικό να τις καρπώνεται εκείνος που ήταν επιφορτισμένος με τη φροντίδα της. Όταν όμως έφτασε στην Εύβοια, ο Pasqualigo ανακάλυψε προς μεγάλη του απογοήτευση ότι τα ακίνητα της μονής ήταν μισθωμένα για ακόμη τρία χρόνια. Ο ιερέας περιγράφει –ίσως και με μια δόση υπερβολής– τις γενναίες προσπάθειες που κατέβαλε για να περισώσει τα διασκορπισμένα κινητά αντικείμενα της εκκλησίας και να επιδιορθώσει την κατοικία του ιερέα, η οποία βρισκόταν σε άθλια κατάσταση εξαιτίας της αμέλειας των προηγούμενων μισθωτών, με την ελπίδα ότι ο ηγούμενος, εκτιμώντας το ενδιαφέρον του για τη μοναστηριακή περιουσία, θα του εξασφάλιζε τελικά το πολυπόθητο μισθωτήριο.⁴⁰³

Οι εκκλησίες στην Ανατολή με τα αστικά και αγροτικά τους ακίνητα, όπως ακριβώς και οι αλυκές στη λιμνοθάλασσα, τα αμπέλια στην Chioggia και οι εκτάσεις στο Ρίμινι, το Τρεβίζο, την Πάδοβα και αλλού, αποτελούσαν πηγή εισοδήματος για τη μονή. Τα εισοδήματα των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας και του Αγίου Γεωργίου της Θήβας ανήκαν *ab antiquo ad mensam ... abbatis, fratribus et ecclesie*, δηλαδή σε εκείνο το κομμάτι της μοναστηριακής περιουσίας που προοριζόταν για τη συντήρηση της μοναστικής κοινότητας και για την κάλυψη των αναγκών της εκκλησί-

402. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Αυγούστου 1419 και 19 Νοεμβρίου 1435) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 109, 119 σ. 178-179, 183 (επιτομές)].

403. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Μαΐου 1454) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 132, σ. 188 (επιτομή)]. Η ανεπάρκεια ιερέων για την κάλυψη των αναγκών των Λατίνων αποτέλεσε γενικευμένο πρόβλημα στον βενετοκρατούμενο χώρο ιδιαίτερα κατά την όψιμη περίοδο, βλ. ενδεικτικά Κ. Ε. Λαμπρινός, «Η καθολική Εκκλησία στο Ρέθυμνο. Μαρτυρίες των λατίνων επισκόπων (τέλη 16ου – μέσα 17ου αι.)», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου. Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου – Ασπασία Παπαδάκη, Βενετία 2003, σ. 166.

ας του μοναστηριού στη Βενετία.⁴⁰⁴ Αντίστοιχα, τα έσοδα από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα φαίνεται ότι προορίζονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του ηγούμενου του μοναστηριού, ανήκαν δηλαδή στην *mensa abbatialis*.⁴⁰⁵ Επειδή η απόδοση των ακινήτων βρισκόταν σε συνάρτηση με την κατάστασή τους, εύλογα η μονή έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την όσο το δυνατό σωστότερη εκμετάλλευση των περιουσιακών της στοιχείων από τους καρπωτές-μισθωτές. Βασική υποχρέωση του καρπωτή-μισθωτή ήταν να φροντίζει και να διατηρεί σε άριστη κατάσταση την εκκλησία και τα ακίνητά της. Είχε επίσης δικαίωμα να επιφέρει μεταβολές επωφελείς για τα ακίνητα. Σε μια περίπτωση ορίζεται ότι, εφόσον η μονή επιθυμούσε να διατηρήσει τις κατασκευές που προσέθεσε ο μισθωτής, θα γινόταν εκτίμηση του ύψους των δαπανών στις οποίες είχε προβεί, ώστε να του δοθεί το αντίτιμο, ειδικά αν ήταν υποχρεωμένος να τις αφαιρέσει.⁴⁰⁶ Σε άλλη περίπτωση προβλέπεται η αποζημίωση του μισθωτή για τις βελτιώσεις που έχει επιφέρει αν για κάποια αιτία οι μοναχοί έλυναν τη μίσθωση πριν τον προκαθορισμένο από τη σύμβαση χρόνο.⁴⁰⁷ Συνήθως, όμως, ο μισθωτής όφειλε κατά τη λήξη της παραχώρησης να αποδώσει τα ακίνητα μαζί με τις όποιες προσθήκες είχαν γίνει σε αυτά, χωρίς να έχει δικαίωμα αποζημίωσης.⁴⁰⁸

Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα, οι δαπάνες των επισκευών που απαιτούνταν για τη συντήρηση των ακινήτων βάρυναν τον καρπωτή-μισθωτή, εφόσον δεν είχε συμφωνηθεί διαφορετικά. Η συμφωνία που έκανε τον Μάιο του 1288 ο ιερέας της εκκλησίας του San Matteo του Ριάλτο, Guido, με τους μοναχούς για τη μίσθωση των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου στη

404. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (3 Αυγούστου 1340) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 101, σ. 174-175 (επιτομή)]. Για την οργάνωση και εκμετάλλευση της περιουσίας των μοναστηριών τον Μεσαίωνα, βλ. Penco, *Storia del monachesimo in Italia*, σσ. 373-381· Raftis, «Western Monasticism and Economic Organization», *Comparative Studies in Society and History* 3/4 (1961), 461-465.

405. Αυτό τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί επίσημο έγγραφο του επισκόπου του Castello Lorenzo Giustinian, του 1438, το οποίο αφορά στην πώληση των ακινήτων της μονής στον Χάνδακα, βλ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 268.

406. Στην ίδια σύμβαση ορίζεται ότι στις πρόσθετες κατασκευές μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο ξύλο, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, σ. 170 (επιτομή)].

407. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (27 Φεβρουαρίου 1323 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 95, σ. 171-172 (επιτομή)].

408. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Ιουλίου 1251, Αύγουστος 1266, 22 Ιανουαρίου 1269 m.v. και 7 Ιουνίου 1274) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 64, 80, 82, 83 (επιτομές)].

Χαλκίδα και του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα προέβλεπε ότι θα επισκεύαζε τις πόρτες, τα παράθυρα, τους εξώστες και την οροφή των κτηρίων με δικά του έξοδα. Αν όμως κατέρρεαν οι τοίχοι, τότε η μονή όφειλε να αναλάβει τα έξοδα της επισκευής τους.⁴⁰⁹ Τον 14ο αιώνα και 15ο αιώνα, αντίθετα, το βάρος των δαπανών για τη συντήρηση των ακινήτων το έφερε κατά κανόνα εξολοκλήρου η μονή.

Ο C. M. Cipolla, αντλώντας τα παραδείγματά του κυρίως από την περιοχή της Λομβαρδίας, έχει διατυπώσει την άποψη ότι η κρίση στην εκκλησιαστική περιουσία, που είχε αρχίσει ήδη από τον 13ο αιώνα, επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα εξαιτίας της προσθήκης ενός όρου στις εννεαετείς συμβάσεις, σύμφωνα με τον οποίο το εκκλησιαστικό ίδρυμα ήταν υποχρεωμένο με τη λήξη της μίσθωσης να προβεί στην ανανέωσή της για ακόμη εννέα χρόνια και με το ίδιο τέλοςμα, αν δεν είχε κατορθώσει να αποζημιώσει τους μισθωτές για τις δαπάνες των βελτιώσεων. Εξαιτίας της χρόνιας έλλειψης ρευστού, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα συνήθως δεν ήταν σε θέση να καταβάλουν τα χρήματα που είχαν επενδύσει οι μισθωτές για τις βελτιώσεις και με την αυτόματη και επαναλαμβανόμενη ανανέωση των μισθωτηρίων εισέπρατταν μισθώματα αναλογικά μικρότερα από την πραγματική απόδοση της γης. Με τον τρόπο αυτό εισέρχονταν σε ένα φαύλο κύκλο που τα οδήγησε στην απώλεια της περιουσίας τους, καθώς μόνη εναλλακτική λύση με υψηλότερο μίσθωμα αποτελούσαν οι παραχωρήσεις *in perpetuum* (δηλαδή εις το διηνεκές).⁴¹⁰ Ο G. Chittolini υποστήριξε αντίθετα ότι ο όρος της υποχρεωτικής ανανέωσης των συμβάσεων, αν και είχε μετατραπεί σε ένα επικίνδυνο όπλο λόγω των ραγδαίων εξελίξεων στην αγροτική οικονομία και ένα μέσο για την επίτευξη των σκοπών των καρπωτών της εκκλησιαστικής περιουσίας, κατά κανόνα δεν οδηγούσε σε μόνιμες παραχωρήσεις ούτε και προκάλεσε από μόνος του τόσο σημαντική ζημιά στην περιουσία των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Αυτό συνέβαινε γιατί, μολονότι το πρόβλημα των αποζημιώσεων των δαπανών για τις επισκευές και τις βελτιώσεις ήταν ακριβώς η αδυναμία καταβολής τους, τα ιδρύματα δεν υπήρξαν εντελώς ανυπεράσπιστα μπροστά σε αυτές τις δυσκολίες. Γνώριζαν καλά τα

409. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (27 Μαΐου 1288)[=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 88, σ. 168 (επιτομή)].

410. Cipolla, «Une crise ignorée», 324 κ. εξ. Πρβλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σσ. 20-24.

δικαιώματά τους και εξεύρισκαν λύσεις για να αποφύγουν τον επαχθή όρο της αυτόματης ανανέωσης της μίσθωσης.⁴¹¹

Η μονή του San Giorgio Maggiore, τουλάχιστον όσον αφορά την παρουσία της στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, αντιμετώπισε το πρόβλημα της καταβολής των αποζημιώσεων για τα έξοδα των επισκευών με τους εξής τρόπους, οι οποίοι υποδηλώνουν μια εμπεδωμένη πρακτική: Αν ο μισθωτής είχε δαπανήσει χρήματα για την επισκευή των ακινήτων πριν από την έναρξη της μίσθωσης, το ποσό αυτό συμψηφιζόταν με το ετήσιο μίσθωμα.⁴¹² Για τις δαπάνες που θα γίνονταν κατά τη διάρκεια της μίσθωσης, προστέθηκε ένας όρος στις συμβάσεις ο οποίος προέβλεπε ότι ένα ποσοστό του ετήσιου μισθώματος της τάξεως του 12 με 25%, ανάλογα με την επιμέρους συμφωνία των συμβαλλομένων, προοριζόταν για τη συντήρηση και την επισκευή των ακινήτων.⁴¹³ Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζε τη συστηματική συντήρηση των ακινήτων της αποφεύγοντας τον σκόπελο των υπερβολικών απαιτήσεων από την πλευρά των μισθωτών για τις επισκευές που είχαν πραγματοποιήσει. Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις για την επιπλέον κατοχύρωσή τους, οι μοναχοί, εκτός από τις συνήθεις ποινικές ρήτρες, εισήγαγαν ακόμα έναν όρο, σύμφωνα με το οποίο, αν από αμέλεια του μισθωτή ερειπώνονταν ή γκρεμίζονταν τα κτήρια, τότε αυτός και οι κληρονόμοι του όφειλαν να τα ξαναχτίσουν.⁴¹⁴ Μόνο σε μια σύμβαση του 1432, η οποία αφορούσε τα ακί-

411. Chittolini, «Un problema aperto», 352-393.

412. Επειδή ο Marco Giustinian είχε δαπανήσει 39 λίρες *de grossi* για την επισκευή των ακινήτων της μονής στο Χάνδακα πριν την έναρξη της μίσθωσης, θα κατέβαλε κάθε χρόνο στη μονή τέσσερις λίρες *de grossi* αντί για τις οκτώ που προβλέπονταν στη σύμβαση, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (30 Ιανουαρίου 1355) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 103, σ. 175 (επιτομή)].

413. Από τα 90 δουκάτα που όφειλε να καταβάλλει κάθε χρόνο στη μονή ο Marco Giustinian, τα 20 προοριζόνταν για τη συντήρηση και επισκευή των κτηρίων της μονής στο Χάνδακα, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (16 Ιανουαρίου 1364) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 104, σ. 176 (επιτομή)]. Αντίστοιχα, ο Zanachi Venier ήταν υποχρεωμένος να δαπανεί για τη συντήρηση των ίδιων ακινήτων από τα 100 δουκάτα της ετήσιας εισφοράς τα 12, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (1 Οκτωβρίου 1392) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 106, σ. 177 (επιτομή)]. Τέλος, ο Albano Capello είχε ξοδέψει 150 δουκάτα για την επισκευή των κτηρίων πριν την έναρξη της μίσθωσης, τα οποία θα συμφιζόνταν με το μίσθωμα του πρώτου ενάμισυ χρόνου. Μετά από αυτό όφειλε να δαπανεί 20 δουκάτα για επισκευές από την ετήσια εισφορά των 80 δουκάτων, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Αυγούστου 1419) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 109, σ. 178-179 (επιτομή)].

414. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (16 Ιανουαρίου 1364 και 30 Νοεμβρίου 1382) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 105, σσ. 176-177 (επιτομή)].

νητα της μονής στον Χάνδακα, προβλεπόταν παράταση της μίσθωσης μέχρι την αποπληρωμή του ποσού που είχε δαπανήσει ο μισθωτής για επισκευές, αν δεν είχε αποζημιωθεί για αυτές στη λήξη της μίσθωσης. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, τα έξοδα των επισκευών θα συμψηφιζόταν με το ετήσιο μίσθωμα.⁴¹⁵ Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η περιουσία της μονής του San Giorgio Maggiore στις παραπάνω περιοχές ήταν κυρίως αστική, συνεπώς οι δαπάνες για την επισκευή και συντήρησή της δεν μπορούν να συγκριθούν σε καμία περίπτωση με τις μεγάλες επενδύσεις που επέβαλαν οι εξελίξεις στο αγροτικό τομέα για την αύξηση της αποδοτικότητας των καλλιεργήσιμων γαιών. Ενδεικτικά αναφέρω ότι το 1390 δαπανήθηκαν 1.500 φλορίνια για τη βελτίωση μιας έκτασης που κατείχε η μονή του San Salvatore κοντά στον ποταμό Πάδο, το μίσθωμα της οποίας ήταν 38,5 φλορίνια.⁴¹⁶

Όμως, τον 15ο αιώνα τα ακίνητα του μοναστηριού στην Κρήτη και στην Εύβοια ήταν πλέον πολύ παλαιά και ασφαλώς απαιτούσαν πολυέξοδες επεμβάσεις, προκειμένου να βελτιωθεί η αποδοτικότητά τους. Οι διαχειριστές των εξαρτημάτων, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, δεν ήταν διατεθειμένοι να πραγματοποιήσουν τις αναγκαίες μεν, αλλά όχι υποχρεωτικές, επιπλέον εργασίες που απαιτούνταν για την αποκατάσταση των κτηρίων εντός του περιορισμένου χρόνου των μισθώσεων, για τον απλό λόγο ότι δεν τους συνέφεραν οικονομικά. Το πρόβλημα της άρνησης ή και αδυναμίας των μισθωτών να προβούν σε μεγάλης κλίμακας εργασίες ανακαίνισης

415. Επίσης, ο μισθωτής ήταν υποχρεωμένος να δώσει λογαριασμό στον ηγούμενο για τις επισκευές που είχε πραγματοποιήσει, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (18 Νοεμβρίου 1432) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 117, σ. 182 (επιτομή)]: *...ipse Marcus teneatur et debeat, quam cicius potuerit, reparare dictas domos et singulis anis dicto abbati vel eius ad id obstituto sive illi qui predictum monasterium Sancti Georgii pro tempore gubernabit de expensis in fabrica et reparatione dictarum domorum ut premititur facta bona et ratione et calculum assignare; ita tamen ut defalcatis et detractis singulis annis dictis quinquaginta ducatis in quantitate que super erit prefatus Marcus creditor remaneat et quidem finitis dictis novem annis si in reparatione et fabrica predicta plus expositum fuerit quam ascendat census memoratus quod abbas prefatus sine qui pro tempore dictum monasterium Sancti Georgii gubernabit quantitatem sumam huiusmodi census excedentem ipsi Marco sive suis heredibus et successoribus integraliter restituere teneatur, alioquin liceat prefato Marco suisque heredibus et successoribus possessiones, domos et jura huiusmodi usque ad predictam satisfactionem retinere et ex his fructus recipere excomputando censum quinquaginta ducatorum secundum sumam et quantitatem expensarum que facta ut diligenti premititur ratione et calculo super erit et quam recipere debet...*

416. Βλ. Chittolini, «Un problema aperto», 356.

φαίνεται ότι επιχείρησε να επιλύσει η προσθήκη της ρήτρας σχετικά με την παράταση της μίσθωσης σε περίπτωση μη απόσβεσης της επισκευαστικής δαπάνης στη σύμβαση του 1432 που προαναφέρθηκε. Ήδη όμως, τόσο η δυνατότητα μίσθωσης και υπομίσθωσης των ακινήτων όσο και η αγοραστική τους αξία είχαν καμφθεί σημαντικά λόγω της πολύχρονης πλημμελούς συντήρησης.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι το βενετικό δημόσιο, διαβλέποντας ακριβώς τους κινδύνους που έκρυβαν οι παραχωρήσεις περιορισμένης διάρκειας, ακολούθησε στο θέμα αυτό εντελώς αντίθετη πολιτική από τους Βενεδικτίνους του San Giorgio. Τον Αύγουστο του 1416, με απόφαση της Συγκλήτου ο χρόνος μίσθωσης των οικοπέδων προς δόμηση στον βούργο του Χάνδακα, τα οποία έβγαιναν σε δημόσιους πλειστηριασμούς, μετατράπηκε από 29 χρόνια εις το διηνεκές.⁴¹⁷ Εννέα χρόνια αργότερα το μέτρο επεκτάθηκε σε όλη την πόλη⁴¹⁸ και το 1440 στα *casalia viridiaria* και στα *territoria de extra*⁴¹⁹. Η επιτυχία του μέτρου ήταν τέτοια, ώστε τα ετήσια έσοδα από τις μισθώσεις των σπιτιών του δημοσίου αυξήθηκαν στο διπλό και παραπάνω.

Εκτός από τις επισκευαστικές εργασίες, στις έκτακτες και τακτικές δαπάνες των εξαρτημάτων του μοναστηριού περιλαμβάνονταν οι παπικές δεκάτες και οι υποχρεωτικές εισφορές υπέρ του Δημοσίου. Στις τακτικές εισφορές του ιδρύματος προς την Αγία Έδρα λογίζεται η δεκάτη, την οποία κατέβαλλαν όλα τα μοναστήρια, οι ενορίες και οι επισκοπές που ανήκαν στην παπική δικαιοδοσία και αντιστοιχούσε στο ένα δέκατο του καθαρού ετήσιου εισοδήματός τους. Έκτακτη επιβάρυνση αποτελούσε, για παράδειγμα, η εξαετής δεκάτη που επέβαλε ο πάπας Κλήμης Ε' το 1312, με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για την οργάνωση σταυροφορικής επιχείρη-

417. A.S.V., *Senato Misti*, reg. 51, φ. 156v (29 Αυγούστου 1416). Η μίσθωση για 29 χρόνια, με προοπτική ανανέωσης για ισόχρονο διάστημα ήταν η συνηθέστερη μορφή παραχώρησης της εκκλησιαστικής περιουσίας, και ιδίως της κτηματική. Για την πρώιμη περίοδο, βλ. Γάσπαρης, *Γη και αγρότες*, σσ. 143-149, 179-190. Για την όψιμη βενετοκρατία, βλ. Tea, «Saggio sulla storia religiosa di Candia», σσ. 1419-1420 · Κ. Ε. Λαμπρινός, «Η λατινική επισκοπή Μυλοποτάμου. Όψεις της εκκλησιαστικής και οικονομικής οργάνωσης (16ος αι.)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία* (Πάνορμος Ρεθύμνης, 24-30 Οκτωβρίου 2003), τ. 6 (*Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία*), επιμ. Ειρήνη Γαβριλάκη – Γ. Ζ. Τζιφόπουλος, Ρέθυμνο 2006, σσ. 37-65.

418. Ό.π., reg., 55, φ. 156r (18 Μαΐου 1425).

419. Ό.π., reg., 60, φ. 251v (16 Σεπτεμβρίου 1440) [=Noiret, *Documents inédites*, σσ. 393-394].

σης, στο πλαίσιο της οποίας, κατά το πρώτο τρίμηνο του έτους 1316-1317, ο εκπρόσωπος της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα κατέβαλε στον απεσταλμένο της Αποστολικής Αρχής στην Κρήτη το ποσό των οκτώ υπερπύρων.⁴²⁰ Αντίστοιχα, το 1402, η βενετική Σύγκλητος αποφάσισε να φορολογήσει εκτάκτως την ακίνητη περιουσία του λατινικού κλήρου (*omnes domus et possessiones omnium clericorum latinorum totius insule*), με σκοπό τον εξοπλισμό ενός πλοίου για την προστασία του νησιού από τις επιθέσεις των Τούρκων. Τα ποσοστά της συμμετοχής του κλήρου, σε αυτή την περίπτωση, ανερχόταν στο ένα όγδοο του κόστους της επένδυσης και το υπόλοιπο θα καλυπτόταν από το βενετικό δημόσιο, τους Εβραίους του νησιού και κατά κύριο λόγο από τους φεουδάρχες που κατέβαλλαν *vagnitio*.⁴²¹ Οι διαχειριστές της μοναστηριακής περιουσίας φαίνεται ότι δεν ήταν πάντοτε συνεπείς ως προς τις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο, δεδομένου ότι το 1448 ο βάιλος και καπετάνιος της Εύβοιας Vittore Duodo εισέπραξε από τον ιερέα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα Venturin Simofonte έγγειο φόρο (*per le so colte*) ύψους 65 υπερπύρων, αναδρομικά για εννέα χρόνια.⁴²²

Οι πηγές παραδίδουν 34 ονόματα διαχειριστών της μοναστηριακής περιουσίας στην Εύβοια, τη Θήβα, την Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη για την περίοδο από τις αρχές του 13ου έως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, αριθμός που ασφαλώς δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο των προσώπων με τα οποία είχε συναλλαγές η μονή κατά το χρονικό αυτό διάστημα.⁴²³

420. G. Fedalto, «Rationes decimarum Romanie. Sec. XIV», *Studi Veneziani* 12 (1970), 157-198, και ειδικά σ. 182. Βλ. επίσης, ο ίδιος, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 352-363. Για τη φορολόγηση από την Αγία Έδρα, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σσ. 74-78. Για την είσπραξη της δεκάτης στην Κρήτη τον 16ο αιώνα, βλ. Λαμπρινός «Η λατινική επισκοπή Μυλοποτάμου», σσ. 42, 56-57.

421. Noiret, *Documents inédites*, σσ. 123-124, μαζί με τον λατινικό κλήρο φορολογήθηκαν και τα μετόχια της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου και της Αγίας Αικατερίνης του Σινά στο νησί (*monasterii S. Iohannis de Scillo de Canea et Calvierorum Sinaitorum*).

422. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516: Το ποσό των 52 υπερπύρων, 12 grossi και 2 τορνεσιών αντιστοιχούσε στο κεφάλαιο, και 13 υπέρπυρα και τρία grossi ήταν οι τόκοι υπερημερίας. Η *colta* ήταν έγγειος φόρος που υπολογιζόταν με βάση την έκταση της γης, βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856 (φωτ. ανατ. Φλωρεντία 1998).

423. Βλ. Παράρτημα, πίνακες. Ο αριθμός των αναδόχων ανεβαίνει στους 35 αν υπολογίσουμε και τον *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στον Χάνδακα, μοναχό του San Giorgio Bernardo de Vincentia, που μνημονεύεται στο θεωρούμενο ως πλαστό διοριστήριο έγγραφο του

Παρά ταύτα, τα διαθέσιμα στοιχεία μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις.

Στον πίνακα που ακολουθεί σημειώνεται ο αριθμός των αναδόχων ανά αιώνα και η ιδιότητά τους. Επειδή το 1292, το 1445 και το 1464 τις προσόδους της ίδιας εκκλησίας –του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα– καρπώνονταν από κοινού δύο ιερείς, για την ακρίβεια των στατιστικών δεδομένων στη συγκεκριμένη περίπτωση λογίζονται ως ένα πρόσωπο.⁴²⁴

Διαχειριστές					
Αιώνες	Ιερείς	Βενεδικτίνοι του SGM	Λαϊκοί	Άλλοι	Σύνολο
13ος	9	4		1	14
14ος	2		4		9
15ος	4	3	4		8
Σύνολο	15	7	8	1	31

Από τους 31 ανάδοχους, λοιπόν, οι 15 ήταν ιερείς (*priores*), αριθμός που αντιπροσωπεύει το 48,3% του συνόλου. Ποσοστό 25,80% αναλογεί στους λαϊκούς, 22,58% στους μοναχούς του San Giorgio Maggiore και ένα 3,2% σε μοναχούς άλλων ταγμάτων. Το ποσοστό των ιερέων παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις στο ανάπτυγμα του χρόνου. Έτσι, ενώ τον 13ο αιώνα αυτοί αντιπροσωπεύουν το 64,28% των γνωστών περιπτώσεων, τον 14ο αιώνα το

1287, βλ. παραπάνω λήμμα Κρήτη. Σε αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονται εξάλλου οι μοναχοί που, με την ιδιότητα του πληρεξουσίου του μοναστηριακού οργανισμού, αναλάμβαναν προσωρινά τη διαχείριση των εξαρτημάτων, άλλοτε για μικρότερα και άλλοτε για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, μέχρι την εξεύρεση νέου μισθωτών. Τέτοιες ήταν για παράδειγμα οι περιπτώσεις του Marco Trevisan και του μοναχού Zanone de Bastianis de Verona, βλ. σ. 171 και παρακάτω σσ. 191-192 αντίστοιχα.

424. Πρόκειται για τους Bonaventura de Romanova και Lorenzo Trevisan, Bernardo Menzioli και Venturin Simofonte, και Giovanni Sachà και Luca Tomà, αντίστοιχα, οι οποίοι είχαν εκμισθώσει την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (12 Αυγούστου 1292), proc. 516 (βιβλίο λογαριασμών των ετών 1447-1449), proc. 516 (24 Απριλίου 1464) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 89, 129-130, 134].

ποσοστό τους μειώνεται στο 22,2%, για να αυξηθεί στο 50% κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα. Αντίστοιχα, το ποσοστό των λαϊκών (*conductores*) από μηδενικό που είναι τον 13ο αιώνα, εκτοξεύεται τον επόμενο αιώνα στο 44,4% και ανέρχεται στο 50% κατά τον 15ο αιώνα. Τέλος, το ποσοστό των μοναχών, από 28,57% τον 13ο αιώνα, αυξάνεται κατά σχεδόν 5 μονάδες τον 14ο (33,3%), για να μηδενιστεί στη διάρκεια του επόμενου αιώνα.

Η παραπάνω εικόνα ενδέχεται, βέβαια, να είναι πλασματική εξαιτίας του αποσπασματικού χαρακτήρα των σωζόμενων πηγών. Φαίνεται ωστόσο ότι στην Κρήτη από τις αρχές του 14ου αιώνα και εξής οι μισθωτές της περιουσίας του βενετικού μοναστηριού ήταν στην πλειονότητά τους λαϊκοί. Στην Εύβοια, αντίθετα, για την οποία όμως ελλείπουν τα στοιχεία για το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, επικρατούν οι ιερείς. Πιθανώς, τα προσδοκώμενα κέρδη από την εκμετάλλευση των ακινήτων της μονής στην Κρήτη ήταν μεγαλύτερα σε σύγκριση με εκείνα της Εύβοιας, πράγμα που θα μπορούσε να εξηγήσει το αυξημένο ενδιαφέρον των λαϊκών για τη μίσθωσή τους. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι για 30 και πλέον χρόνια κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα τη νομή των περιουσιακών στοιχείων της μονής στον Χάνδακα είχε η ίδια οικογένεια. Πρόκειται για την οικογένεια Giustinian, από την ενορία του San Moisè στη Βενετία. Το 1331, ο ευγενής Pangratiō Giustinian μίσθωσε τα ακίνητα της μονής για 16 χρόνια. Επτά χρόνια αργότερα, όπως είδαμε προηγουμένως, δάνεισε στους μοναχούς το ποσό των 30 λιρών *de grossi* για τρία χρόνια. Σύμφωνα με τους όρους του δανείου, σε περίπτωση υπερημερίας ως προς την απόδοση προβλεπόταν παράταση της μίσθωσης και συμψηφισμός του ποσού με την ετήσια εισφορά, όπως και έγινε κατά πάσα πιθανότητα. Οκτώ χρόνια μετά την προκαθορισμένη βάσει του συμβολαίου λήξη της παραχώρησης και αφού στο μεταξύ είχε πεθάνει ο Pangrazio, ο γιος του Marco μίσθωσε εκ νέου τα ακίνητα για 10 χρόνια, δαπανώντας για την επισκευή τους το σημαντικό ποσό των 39 λιρών *de grossi*. Τα κέρδη που απέφεραν τα ακίνητα στον μισθωτή φαίνεται ότι ήταν ικανοποιητικά γιατί το Δεκέμβριο του 1364 ανανέωσε τη μίσθωση για άλλη μια δεκαετία.⁴²⁵

Εκτός από τον Pangrazio και τον γιο του Marco, το όνομα ενός ακόμη μέλους της μεγάλης βενετικής οικογένειας αναφέρεται μεταξύ των μισθω-

425. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (18 Μαρτίου 1338, 30 Ιανουαρίου 1355, 16 Δεκεμβρίου 1364) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 103, 104 (επιτομές)].

τών της περιουσίας του μοναστηριού. Πρόκειται για τον ευγενή Antonio Giustinian του ποτέ Donato, ο οποίος μίσθωσε τον Νοέμβριο του 1432 τις προσόδους της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας για 9 χρόνια.⁴²⁶ Οι σχέσεις της οικογένειας Giustinian με το βενετικό μοναστήρι φαίνεται, όμως, ότι δεν ήταν μόνο οικονομικής φύσεως: ο *frater Johannino* Giustinian μνημονεύεται ανάμεσα στους οκτώ μοναχούς που εμφανίζονται ως δανειολήπτες στη σύμβαση δανείου που συνήψε το 1338 η μονή με τον Pangrazio Giustinian.⁴²⁷

Οι λαϊκοί μισθωτές ήταν βενετικής καταγωγής, προερχόμενοι είτε από την ίδια την πόλη της Βενετίας είτε από τις τοπικές κοινωνίες. Στην Κρήτη, ειδικότερα, από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής οι διαχειριστές του εκεί εξαρτήματος της μονής ήταν όλοι ανεξαιρέτως μόνιμοι κάτοικοι του νησιού.⁴²⁸ Αν και τα σωζόμενα έγγραφα δεν περιέχουν πάντοτε ενδείξεις σχετικά με την κοινωνική θέση των μισθωτών, κατά κανόνα επρόκειτο για επιφανή άτομα με κοινωνική ή οικονομική αναγνωρισιμότητα, τα οποία άλλοτε εμφανίζονται να φέρουν τον τίτλο της ευγένειας και άλλοτε όχι. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν ο ευγενής Albano Capello και τα μέλη της οικογένειας Giustinian, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ ο Pangrazio Giustinian προσδιορίζεται ως κάτοικος Βενετίας, από την ενορία του San Moisè, ο γιος του φαίνεται πως είχε εγκατασταθεί μόνιμα στην Κρήτη, όπου μαρτυρείται ότι κατείχε το φέουδο της «Crussiona» το 1374.⁴²⁹ Ανάλογη πορεία ακολούθησε πιθανότατα και ο Marco Ruçini από την ενορία της Santa Giustina, ο οποίος είχε μισθώσει τα ακίνητα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα το 1311 για 20 χρόνια:⁴³⁰ το όνομά του ανακύπτει το 1395 σε απόφαση του δικαστηρίου του δούκα της Κρήτης, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, από την

426. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (19 Νοεμβρίου 1435) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ.119, σ. 183 (επιτομή)].

427. Βλ. παραπάνω σ. 170-171.

428. Ως μόνιμοι κάτοικοι Κρήτης αναφέρονται ο Zanachi Venier του Pietro το 1392, ο Albano Capello του Troilo το 1419, ο Marco de Alaga το 1432 και ο Pietro Venier qd. Giovanni, πιθανότατα γιός του πρώτου, το 1442, βλ. Παράρτημα, πίνακες 5 και 7.

429. Elisabeth Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des Archives du duc de Crète*, Βενετία 1976, αρ. 692 (5 Οκτωβρίου 1374).

430. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, σ. 170 (επιτομή)], βλ. και Παράρτημα, πίνακας 7.

οποία συνάγεται ότι κατείχε φεουδαρχική γη στο νησί.⁴³¹ Έγκριτο μέλος της τοπικής κοινωνίας χωρίς ιδιαίτερη κοινωνική ιδιότητα ήταν κατά τα φαινόμενα ο Marco de Alaga, που χαρακτηρίζεται ως *providus vir* στη σύμβαση που συνήψε με τον εκπρόσωπο της μονής, το 1432, για τη μίσθωση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα.⁴³² Ο Pietro Venier του ποτέ Giovanni, ενώ αναγράφεται ως *nobilis vir* σε πληρεξούσιο του 1442, στην πραγματικότητα, σύμφωνα με σημείωση στο περιθώριο απόφασης της Avogaria di Comun του 1445, ούτε κάτοχος του τίτλου της ευγένειας ήταν ούτε και είχε υποβληθεί στη διαδικασία απόδειξης του προνομίου στο Μεγάλο Συμβούλιο (*...non est nobilis nec provatus de maiori consilio*).⁴³³ Οι εμφυτευτές, τέλος, που ανέλαβαν την εκμετάλλευση του εξαρτήματος στα μέσα του 15ου αιώνα ανήκαν στη μεγάλη βενετική οικογένεια πατρικίων Dandolo.⁴³⁴

Οι ιερείς ανήκαν στις διαφορετικές βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ανάμεσά τους καταγράφονται πρεσβύτεροι, διάκονοι καθώς και ένας αρχιερέας: ο αρχιεπίσκοπος Ηράκλειας Βενέδικτος, στον οποίο, όπως προαναφέρθηκε, ο ηγούμενος Paolo Querini παραχώρησε, το 1244, τις προσόδους της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου και της μονής του Χριστού Παντεπόπτη στην Κωνσταντινούπολη.⁴³⁵ Οι κληρικοί προέρχονταν και αυτοί στη μεγάλη πλειονότητα από τη Βενετία, αναφέρονται ωστόσο και αρκετές περιπτώσεις ιερέων λατινικής καταγωγής, μόνιμα εγκατεστημένων στη Κρήτη και ιδίως στην Εύβοια, ιδιαίτερα κατά τον 15ο αιώνα.⁴³⁶

431. Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux*, αρ. 1735 (25 Σεπτεμβρίου 1395, ινδ. 4). Πως του ήταν πιθανότατα, ο Marino Rucini του ποτέ Marco, που τον Ιανουάριο του 1415 αγόρασε σε δημόσιο πλειστηριασμό έξι καράτια, σπίτια και γη, δικαιοδοσίας μιας σερβενταρίας στο χωριό Χάρακας και ένα τέταρτο σερβενταρίας στο χωριό l'Ello από την Εβραία Αναστασού, χήρα του Μωυσή del Medico, Χ. Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. 2, Αθήνα 2004, σσ. 87 και 89, αρ. 136 και 138.

432. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (18 Νοεμβρίου 1432) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 117, σ. 182 (επιτομή)], βλ. και Παράρτημα, πίνακας 7.

433. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (8 Νοεμβρίου 1442) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 125, σ. 185–186 (επιτομή)], και A.S.V., *Avogaria di Comun, Raspe*, reg. 3649, φ. 63v: η σημείωση επεξηγεί γιατί στο κείμενο έχει διαγραφεί ο προσδιορισμός *vir nobilis* πριν από το όνομα του Pietro Venier.

434. Βλ. παρακάτω. Για τις οικογένειες Venier, Corner και Dandolo στην Κρήτη, βλ. Sally McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια 2000.

435. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 245–246 [=T.Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. CCIV, σσ. 422–423].

436. Βλ. Παράρτημα, πίνακας 1, 5, 6 και 7.

Σε έγγραφο, τέλος, του 1270 αναφέρεται ως καρπωτής της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα ο *magister* Giovanni de Bononia, διπλωματούχος προφανώς του Πανεπιστημίου της Μπολόνια.⁴³⁷ Το πρόσωπο αυτό ταυτίζεται πιθανότατα με τον δομηνικανό μοναχό Giovanni de Bononia, socio του, επίσης δομηνικανού, επισκόπου Bethlimitani Ugo, που εμφανίζεται ως μάρτυρας στο έγγραφο του 1287, το σχετικό με τόν διορισμό *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κρήτη.⁴³⁸

Οι επικαρπωτές εισέπρατταν τις προσόδους των έγγειων κτήσεων της μονής (αστικά ακίνητα, αμπέλια, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, βοσκότοποι κ.ά), δηλαδή τους φυσικούς και πολιτικούς καρπούς που προέκυπταν από την εκμετάλλευσή τους, καθώς και τα εκκλησιαστικά εισοδήματα, εφόσον ήταν ιερείς.⁴³⁹ Από τις πηγές δεν είναι σαφές αν το δικαίωμα αυτό επεκτεινόταν και στους λαϊκούς μισθωτές,⁴⁴⁰ μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε ότι

437. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (3 Ιουλίου 1270), βλ. και Παράρτημα, πίνακας 6.

438. Βλ. παραπάνω υποσημ. 344.

439. Σε σύμβαση μίσθωσης του 1324 διευκρινίζεται ποιό ήταν το είδος των προσόδων που είχε δικαίωμα να εισπράξει ο *priore* των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα και του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (27 Φεβρουαρίου 1323 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, σ. 170 (επιτομή)]: ...*ad habendum, tenendum, utendum et redditus et obventiones quaslibet naturales et civiles seu etiam canonicas, et omnia que sub nomine adventum cadunt*... Τον Ιανουάριο του 1270 η μονή του San Giorgio Maggiore μίσθωσε την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα για πέντε χρόνια στον ιερέα της εκκλησίας του San Polo στη Βενετία, Benedetto Manfredo, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (10 Ιανουαρίου 1269 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 82, σ. 165-166 (επιτομή)]. Λίγους μήνες πριν από τη λήξη της μίσθωσης, τον Αύγουστο του 1274, ο Manfredo παραιτήθηκε από τα δικαιώματά του και επέστρεψε την εκκλησία, διατηρώντας ωστόσο το δικαίωμα εισπράξης της δεκάτης έως τον μήνα Σεπτέμβριο και κάρπωσης των φυσικών και πολιτικών καρπών που θα προέκυπταν από την εκμετάλλευση των αμπελιών και των ελαιοδέντρων μέχρι τον μήνα Ιανουάριο, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (21 Αυγούστου 1274, μονομερής δήλωση περί μη οφειλής του Benedetto Manfredo από τον ηγούμενο Marco Bollani) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 84, σ. 165-166 (επιτομή)]: ...*Sciendum vero est quod decime que ceciderint a tempore huius promissionis carte (σύμβαση μίσθωσης) usque ad hanc die et ceciderint a modo usque ad festum Sancti Michaelis (Σεπτέμβριος) proxime venturi in te suprascripto presbytero Benedicto debent devenire; et fructus et redditus vinearum que provenerint usque ad kalendas januarii et olivarum similiter in te debent devenire*. Πρβλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 55. κ.εξ.

440. Για τις προσόδους που είχε δικαίωμα να εισπράξει ο λαϊκός μισθωτής της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v.): ...*locaveritis seu affictaveritis michi Marco Rugini de confinio sancte Justine quendam tuum et dicti monasterii locum vocatum sanctum Georgium positum in Candida insule Crete, cum*

σε αυτές τις περιπτώσεις τα εκκλησιαστικά εισοδήματα τα καρπώνονταν οι ιερείς που λειτουργούσαν τις εκκλησίες. Από τα σωζόμενα έγγραφα συνάγεται ότι οι πηγές των εκκλησιαστικών εισοδημάτων διέφεραν ανάλογα με τις συνήθειες που είχαν διαμορφωθεί σε κάθε περιοχή. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει σε δήλωσή του, τον Ιούνιο του 1293, ο πρώην *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας, μοναχός Marco Tinto, τα έσοδα από τις προσφορές των πιστών (για τα κεριά, έσοδα από βαπτίσεις κ.ά.) και τα εισοδήματα της εκκλησίας τα καρπωνόταν στο ακέραιο ο *priore* που ήταν επιφορτισμένος με τη διαχείρισή της. Από την εισπραξη της δεκάτης των βενετών κατοίκων της Χαλκίδας (*burgenses*), που πέθαιναν στην πόλη, έδινε το ένα τέταρτο στον εκπρόσωπο του επισκόπου του Castello, παρακρατώντας τα τρία τέταρτα για τον εαυτό του. Από αυτά, μοίραζε ένα μέρος στους φτωχούς ή στην εκκλησία, κατά την κρίση του, και τα υπόλοιπα τα παρακρατούσε ο ίδιος. Όταν τελούσε τη Θεία Λειτουργία παρουσία του βάλιου της Εύβοιας, έδινε μερικές φορές ένα ποσό από τα χρήματα που είχε προσφέρει ο αξιωματούχος στον νοτάριο ή και στον ιερέα της Διοίκησης, εφόσον τον είχαν βοηθήσει κατά τη διάρκεια της τελετής, ψάλλοντας εκκλησιαστικούς ύμνους. Τις παραπάνω πληροφορίες επιβεβαίωσε στην κατάθεσή που έδωσε τον Ιούλιο του ίδιου έτους, στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης, ο Thomasino de Nona, ανιψιός του *priore* Benedetto Manfredo. Επειδή, στην πραγματικότητα η παραχώρηση που είχε κάνει ο επίσκοπος του Castello προς τους κληρικούς Αγίου Μάρκου το 1252 προέβλεπε ακριβώς το αντίστροφο, προς υπεράσπιση του συγγενούς του ο Manfredo έσπευσε να συμπληρώσει ότι η κατάσταση αυτή είχε προκύψει από την εξέλιξη των γεγονότων και όχι δια νόμου (*et non tenebatur facere de jure; et id, quod faciebat, de facto faciebat*).⁴⁴¹

Η πληροφόρησή μας σχετικά με το ύψος των ενοικίων και τις τυχόν αυξομειώσεις τους στη μακρά διάρκεια είναι δυστυχώς ελλιπής, γιατί από τον 13ο αιώνα και εξής με αυτό το στάδιο της εκμετάλλευσης ασχολούνταν

omnibus terris, possessionibus, domibus ac proprietatibus, seu redditibus universis pertinentibus per quemcumque modum ipsi monasterio seu loco sancti Georgii de Candida....

441. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (27 Ιουνίου και 10 Ιουλίου 1293) [=T.Th., *Urkunden*, τ. 3, αρ. CCCLXXV και CCCLXXXVI, σ. 370-372. Για την παραχώρηση του επισκόπου του Castello, βλ. T.Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. 480-481. Πρβλ. Borsari, «Chiesa di San Marco», 29-30· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 68-70.

οι επικαρπωτές των εξαρτημάτων, εκτός από τις σπάνιες περιπτώσεις που οι μοναχοί αναλάμβαναν διαχειριστικά καθήκοντα. Το κενό αυτό καλύπτουν για τον 15ο αιώνα, και μόνον όσον αφορά τα αστικά ακίνητα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα, τρεις πηγές: α) η καταγραφή των αστικών ακινήτων της εκκλησίας και των μισθωμάτων τους που συνέταξε το 1428 ο μοναχός Zeno,⁴⁴² β) ένα σχέδιο πώλησης των ακινήτων της μονής που συντάχθηκε από τον μοναχό Luca de Padua λίγο μετά τις 20 Μαρτίου του 1438⁴⁴³ και γ) ένα βιβλίο λογαριασμών της περιόδου Σεπτεμβρίου 1438 – Δεκεμβρίου 1444.⁴⁴⁴

Κατάλοιπο της άμεσης διαχείρισης του εξαρτήματος κατά τη διετία 1427-1429, το κατάστιχο του Zeno καταγράφει τα έσοδα του μοναστηριού από τη μίσθωση έξι κατοικιών διαφορετικών διαστάσεων, μεμονωμένων δωματίων, αποθηκών και καταστημάτων. Με βάση την παραπάνω καταγραφή τα ενοίκια των ακινήτων του μοναστηριού στον Χάνδακα κυμαίνονταν από δύο υπέρπυρα, για μία αποθήκη, έως 110 υπέρπυρα, για ένα μεγάλο διώροφο σπίτι πάνω στον κεντρικό δρόμο, ετησίως.⁴⁴⁵ Ωστόσο, η εικόνα που παρέχει το κατάστιχο είναι αποσπασματική και διαστρεβλωμένη, καθώς αφορά σε μια περίοδο κατά την οποία η ακίνητη περιουσία του μοναστηριού βρισκόταν σε παρακμή.

Είναι προφανές ότι η αξία και η απόδοση των ακινήτων δεν παρέμεινε σταθερή στη μακρά διάρκεια. Η ζήτηση σε συνδυασμό με πλήθος άλλων παραγόντων, όπως η θέση, οι διαστάσεις, η κατάσταση και η ηλικία των ακινήτων διαμόρφωναν σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή τόσο την αξία της περιουσίας όσο και το ύψος των ενοικίων. Τα προσδοκώμενα ετήσια

442. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 114, σ. 181 (επιτομή)].

443. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 121-122, σ. 184 (επιτομή)].

444. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 126, σ. 186 (περιγραφή)].

445. Τα ενοίκια υπολογίζονται σε ετήσια βάση, κατά την ισχύουσα πρακτική, εκτός εάν η επιμέρους συμφωνία με τον μισθωτή προέβλεπε μικρότερη διάρκεια μίσθωσης. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στον βούργο και την πόλη του Χάνδακα κατά τον 13ο και 14ο αιώνα τα ενοίκια των σπιτιών κυμαίνονταν από 5 *grossi* έως 65 υπέρπυρα τον χρόνο. Για το ύψος και τη διάρκεια των μισθωμάτων, βλ. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες», 102-130, και πιν. Ι· Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248 – 1548), σσ. 106-107. Επίσης για τα ενοίκια και την αξία των ακινήτων κατά την ίδια χρονική περίοδο, βλ. Imhaus, «Les maisons de la Comune», 129 και 131-135.

έσοδα από την εκμετάλλευση των αστικών ακινήτων της μονής στην πόλη του Χάνδακα το 1428 ήταν 422 υπέρπυρα. Επειδή, όμως, πολλά από τα ακίνητα δεν ήταν εκμεταλλεύσιμα διότι βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση ή είχαν κατεδαφισθεί, το ποσό που εισπράχθηκε τελικά ανήλθε στα 224 υπέρπυρα.⁴⁴⁶ Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο βενετοκρατικός ευγενής Albano Capello, που είχε μισθώσει το 1418 τα ακίνητα του μοναστηριού στην πόλη του Χάνδακα για εννέα χρόνια, ήταν υποχρεωμένος βάσει του μισθωτηρίου να δαπανήσει τα χρήματα της εισφοράς του πρώτου δεκαοκταμήνου, δηλαδή 150 δουκάτα, καθώς και 20 δουκάτα από το μίσθωμα των επόμενων ετών σε επισκευές. Εντούτοις φαίνεται ότι ο μισθωτής υπήρξε πλημμελής ως προς την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του, διακόπτοντας και αυτήν την καταβολή της εισφοράς από τον Νοέμβριο του 1424. Έτσι, δύο χρόνια αργότερα, ο ηγούμενος Giovanni Michiel με τη σύμφωνη γνώμη των μοναχών εξουσιοδότησε τον μοναχό Zanone de Bastianis de Verona⁴⁴⁷ να μεταβεί στην Κρήτη προκειμένου να εισπράξει τις οφειλές των προηγούμενων ετών και, εφόσον χρειαζόταν, να εκπροσωπήσει τη μονή στο δικαστήριο του δούκα της Κρήτης. Τελικά, τον Ιούνιο του 1427, ο Capello συμμορφούμενος προς την απόφαση του δικαστηρίου παραιτήθηκε από τη μίσθωση και απέδωσε τα ακίνητα στη μονή.⁴⁴⁸

Το 1432, ο ηγούμενος της Santa Giustina της Πάδοβα, Ludovico Barbo, με την ιδιότητα του διοικητή και οικονόμου της μονής του San Giorgio Maggiore, μίσθωσε τα ακίνητα του βενετικού μοναστηριού στην Κρήτη (*que vulgariter dicuntur domini Zorzi Venetico*) για εννέα χρόνια στον Marco de Alaga έναντι του ποσού των 50 δουκάτων ετησίως. Για να μην επαναληφθούν προφανώς

446. Πρβλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 93, 105. Ως μέτρο σύγκρισης σημειώνεται ότι το 1414 το σύνολο των εσόδων μιας σερβενταρίας (=ένα έκτο ακέραιου φεούδου) και έντεκα καρατιών στην Πάλα ανερχόταν στα 265 υπέρπυρα, ενώ το 1415 τρεις σεβενταρίες στην ίδια περιοχή απέδιδαν 850 υπέρπυρα και 9 *grossi* και δύο σερβενταρίες στο χωριό Κούρτες 228 υπέρπυρα, 10 *grossi*, βλ. Γάσπαρης, *Γη και αγρότες*, πιν. 13.

447. Το πρόσωπο κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον μοναχό Zeno που συντάξε την απογραφή των αστικών ακινήτων της μονής στον Χάνδακα το 1428, βλ. παραπάνω.

448. Για αυτή την υπόθεση, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Αυγούστου 1419, 28 Νοεμβρίου 1426, 3 Ιουνίου 1427) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 109, 112, 113, σσ. 178-179, 180, 180-181 (επιτομές)]. Στο νότο του εγγράφου της παραίτησης του Albano Capello υπάρχει η εξής σημείωση: *1427 mensis julii, die VI, indictione quinta, de mandato dominationi presens instrumentum refutationis habitum pro recommendato, vigore literarum patentiarum ducalium superinde factarum.*

τα προβλήματα του παρελθόντος, ο νέος μισθωτής ανέλαβε να επισκευάσει τα ακίνητα και να δώσει λογαριασμό στη μονή για τις δαπάνες που θα έκανε. Αν το συνολικό ποσό υπερέβαινε το άθροισμα της εισφοράς των εννέα χρόνων, τότε ο επικεφαλής του μοναστηριού ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει τη διαφορά στο μισθωτή. Κατά πόσο ο Marco de Alaga πραγματοποίησε τις προβλεπόμενες επισκευές δεν είναι γνωστό. Πάντως, η μίσθωση λύθηκε πριν από τον προκαθορισμένο χρόνο, γιατί τον Μάρτιο του 1439 η μονή παραχώρησε τα ακίνητα στον βενετοκρατικό Pietro Venier για τρία χρόνια.⁴⁴⁹

Με βάση τους υπολογισμούς του Luca de Padua, το 1438, τα ετήσια έσοδα που απέφεραν τα ακίνητα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου έφταναν τα 433 υπέρπυρα. Η αύξηση της τάξεως του 93,3% που παρατηρείται σε σχέση με το 1428 μπορεί να ήταν αποτέλεσμα των επισκευών που είχε πραγματοποιήσει ο Marco de Alaga. Πιθανότερο είναι, πάντως, ότι το παραπάνω ποσό αντιπροσώπευε την προσδοκώμενη και όχι την πραγματική ετήσια απόδοση. Την εκδοχή αυτή ενισχύει το γεγονός ότι κατά την εξαετία 1438-1444 τα συνολικά έσοδα από την υπεκμίσθωση των αστικών ακινήτων της μονής στο Χάνδακα ανήλθαν στα 2.000 υπέρπυρα και τρία *grossi*, δηλαδή περίπου 333 υπέρπυρα το χρόνο. Τα αίτια της σημαντικής αυτής αύξησης που έφτανε το 49% θα πρέπει, μάλλον, να αποδοθούν στις εκτεταμένες επισκευές που πραγματοποίησε σε αυτά ο μισθωτής Pietro Venier.⁴⁵⁰ Και πάλι, ωστόσο, τα εισπραχθέντα ενοίκια ήταν κατά 29,7% χαμηλότερα από τα προσδοκώμενα έσοδα.

Τα εισοδήματα της μονής από την εκμετάλλευση της περιουσίας της στον ελληνικό χώρο παρουσιάζουν σημαντικές αυξομειώσεις κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Η ετήσια εισφορά που όφειλε να καταβάλλει ο επίσκοπος Ηράκλειας Βενέδικτος στο βενετικό μοναστήρι ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση της μονής του Χριστού Παντεπόπη και της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη είχε οριστεί με βάση το παραχωρητήριο του 1244 στα 33 υπέρπυρα ετησίως.⁴⁵¹ Στη λήξη της παραχώρησης το 1255, οι εκκλησίες με την ακίνητή τους περιουσία απέφεραν στη μονή 40 υπέρπυ-

449. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Σεπτεμβρίου 1442) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 124, σ. 185 (επιτομή)].

450. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Σεπτεμβρίου 1442, 8 Νοεμβρίου 1442, 29 Απριλίου 1445, 9 Αυγούστου 1445) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 124, 125, 128, σσ. 185, 185-186, 186 (επιτομές)].

451. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (15 Οκτωβρίου 1244) [=Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 245-246. T.-Th., *Urkunden*, τ. 2, αρ. 304, σσ. 422-423· Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 59, σ. 154 (επιτομή)]

ρα.⁴⁵² Η θετική αυτή εικόνα ανατράπηκε το 1261 με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, η οποία είχε ως συνέπεια να απολέσει η μονή τα περιουσιακά της στοιχεία στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Το 1251, ο ιερέας Giacomo Bono συμφώνησε να καταβάλει 30 υπέρ-πυρα κάθε χρόνο εφόρου ζωής για την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα.⁴⁵³ Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, η μονή παραχώρησε την ίδια εκκλησία στον ιερέα Andrea Geno για δεκαέξι χρόνια έναντι του ποσού των 25 υπερπύρων ετησίως.⁴⁵⁴

Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 1, τα μεικτά έσοδα του μοναστηριού από την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα παρουσίασαν αύξηση 50% την περίοδο 1218-1270.⁴⁵⁵ Η συρρίκνωση των εισοδημάτων της μονής κατά 40% το 1274 θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην αβεβαιότητα που επικρατούσε στο νησί της Εύβοιας λόγω της δράσης του Λικαρίου. Το 1288 το άθροισμα της ετήσιας εισφοράς των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας και του Αγίου Γεωργίου της Θήβας ήταν 25 υπέρπυρα. Την εποχή εκείνη οι δύο εκκλησίες αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, γεγονός που εξηγεί το χαμηλό μίσθωμα.⁴⁵⁶

Τα εισοδήματα της μονής από την περιουσία της στην Κρήτη παρέμειναν αμετάβλητα κατά την περίοδο 1311-1364 (8 λίρες *de grossi* ετησίως), ενώ από το 1364 ως το τέλος του 14ου αιώνα παρουσίασαν αύξηση μεγαλύτερη του 25%.⁴⁵⁷ Το αποπληθωρισμένο κέρδος της μονής δεν είναι δυνατόν να υπολογισθεί. Δεδομένου όμως ότι η υποτίμηση της αξίας του νομίσματος υπήρξε συνεχής κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, τα κέρδη της θα ήταν ασφαλώς πολύ μικρότερα από το φαινομενικό 25% (Διάγραμμα 2).

452. Βλ. Pozza, «Chiese», σ. 613.

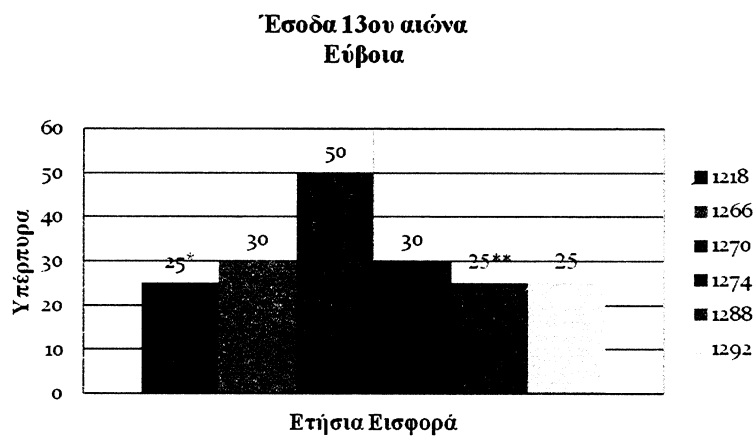
453. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Ιουλίου 1251) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 64, σ. 156 (επιτομή)].

454. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Αύγουστος 1266) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 80, σσ. 163-164 (επιτομή)].

455. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Μάιος 1221, 6 Απριλίου 1266, 10 Ιανουαρίου 1269 m.v.) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 34, 82, σ. 142, 164-165 (επιτομές)].

456. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (27 Μαΐου 1288) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 88, σ. 168 (επιτομή)].

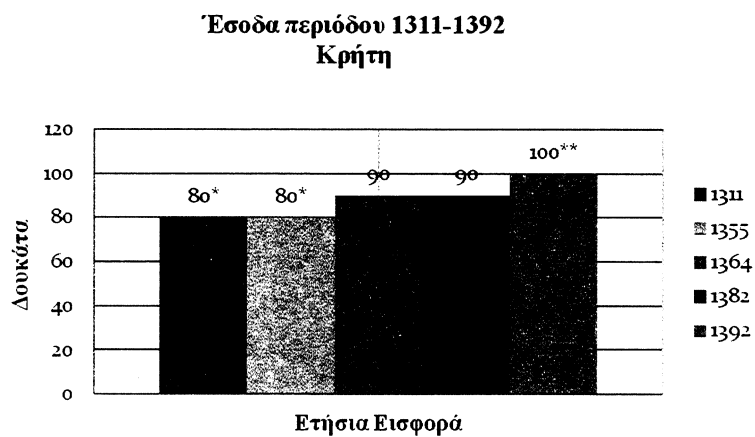
457. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (Ιανουάριος 1310 m.v., 30 Ιανουαρίου 1354 m.v., 30 Νοεμβρίου 1382, 1 Οκτωβρίου 1392) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 93, 103, 105, 106, σ. 170, 175-176, 176-177 (επιτομή)].

*ένα ύφασμα αξίας 25 υπερπύρων

**εισφορά εκκλησιών Αγίου Μάρκων Χαλκίδας και Αγίου Γεωργίου Θήβας μαζί

Διάγραμμα 1 (Πηγή: A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516, 517)

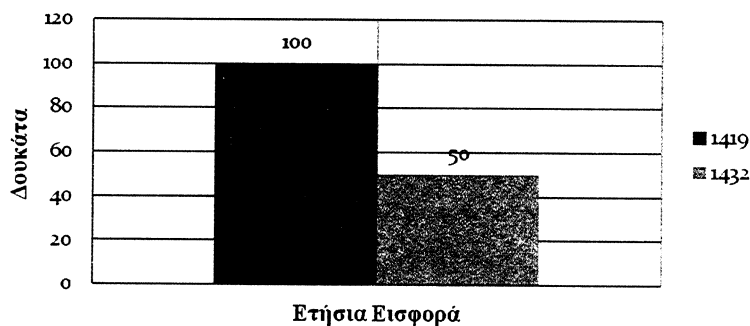
*Στη σύμβαση το ποσό της εισφοράς υπολογίζεται σε λίρες *de grossi* (1 λίρα *de grossi*=10 δουκάτα)

** και μια *anfora* κρασί μαλβαζία

Διάγραμμα 2 (Πηγή: A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516, 517)

Κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, αντίθετα, τα έσοδα του μοναστηριού από την ίδια περιοχή εμφανίζουν μείωση της τάξης του 50%, γεγονός που ενδεχομένως αντικατοπτρίζει τη χαμηλή αποδοτικότητα της ακίνητης του περιουσίας: η ετήσια εισφορά από 100 δουκάτα που ήταν το 1419, μειώθηκε το 1432 στα 50 δουκάτα (Διάγραμμα 3).⁴⁵⁸

**Έσοδα α' μισού 15ου αιώνα
Κρήτη**

Διάγραμμα 3 (Πηγή: A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516)

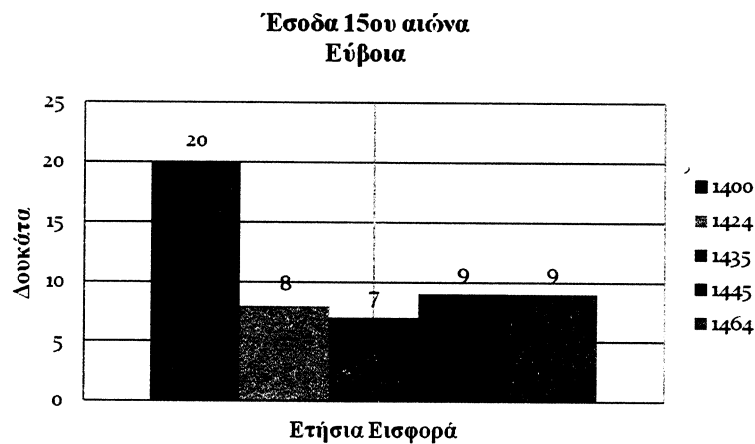
Παρόμοια εικόνα παρουσιάζουν τα έσοδα που είχε το μοναστήρι από την εκμετάλλευση της περιουσίας του στην Εύβοια κατά την περίοδο 1400-1464: ειδικότερα, στις αρχές του 15ου αιώνα η εκκλησία του Αγίου Μάρκου απέδιδε 20 δουκάτα το χρόνο, ενώ το 1435 μόλις επτά δουκάτα.

Το ποσό της ετήσιας εισφοράς που κατέβαλλαν οι μισθωτές της εκκλησίας στο μοναστήρι από το 1445 και εξής σταθεροποιήθηκε στα εννέα δουκάτα (Διάγραμμα 4).⁴⁵⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα εισοδήματα της μονής των Φραγκισκανών στα περίχωρα της Χαλκίδας στα τέλη του 14ου αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιταλού συμβολαιογράφου Nicolò de Martoni, ανέρχονταν αντίστοιχα στα 1.000 χρυσά δουκάτα ετησίως.⁴⁶⁰

458. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (14 Αυγούστου 1419, 18 Νοεμβρίου 1432) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 109, 117, σ. 178, 182 (επιτομή)].

459. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (20 Ιουλίου 1424, Βιβλίο λογαριαμών 1447-1449), proc. 517 (29 Αυγούστου 1400, 24 Απριλίου 1464) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 111, 129-130, 107, σ. 180, 187, 178 (επιτομές)].

460. Για να γίνει κατανοητή η αγοραστική αξία του δουκάτου στα τέλη του 14ου αιώνα αναφέρω ενδεικτικά ότι ο μισθός του δημόσιου γιατρού της Χαλκίδας από 60 δουκάτα το 1361

Διάγραμμα 4 (Πηγή: A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516, 517)

Ανακεφαλαιώνοντας, σε ό,τι αφορά το σύστημα της διαχείρισης που εφάρμοσε η μονή του San Giorgio Maggiore στα εξαρτήματά της στην Ανατολή, διαπιστώνεται ότι η έμμεση εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων των κατά τόπους εκκλησιών, με την παραχώρησή τους σε κληρικούς ή λαϊκούς, οι οποίοι με τη σειρά τα υπεκμίσθωναν σε τρίτους, παρείχε στους μοναχούς τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν την περιουσία του ιδρύματος εξασφαλίζοντας σχετικά προβλέψιμα έσοδα που ήταν αναγκαία για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών, χωρίς να ασχολούνται οι ίδιοι με τα προβλήματα της διαχείρισής της. Με τις παραχωρήσεις εφ' όρου ζωής και τις μισθώσεις περιορισμένης διάρκειας, το μοναστήρι διαφύλασσε την περιουσία του, αποφεύγοντας τον κίνδυνο καταπατήσεων από μέρους των αναδόχων. Η μίσθωση για περιορισμένο χρονικό διάστημα, που ήδη από τον 13ο αιώνα αποτέλεσε την επικρατέστερη μορφή παραχώρησης της μοναστηριακής περιουσίας, παρείχε στο μοναστήρι ευελιξία στην επιλογή των προσώπων και θεωρητικά μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους, καθώς είχε τη δυνατότητα συχνότερης αναπροσαρμογής των μισθωμάτων, αν και στην πράξη δεν αξιοποίησε πάντοτε τη δυνατότητα αυτή. Η τάση που διαφαί-

αυξήθηκε στα 100 δουκάτα το χρόνο, βλ. J. Koder, «Εύβοια στα 1395 (Από μεσαιωνικό ιταλικό ημερολόγιο)», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 19 (1974), 53-54, σημ. 19. Για την μονή των Φραγκισκανών στη Χαλκίδα βλ. και παρακάτω σ. 218.

νεται από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής για την ανάθεση της διαχείρισης των εξαρτημάτων του μοναστηριού στην Κρήτη, κυρίως, αλλά και στην Εύβοια, σε άτομα προερχόμενα από τις τοπικές κοινωνίες μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στη εξοικείωση των τελευταίων με τις ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στην τοπική αγορά.

Η μεγάλη απόσταση που χώριζε την κεντρική μονή από τα εξαρτήματά της και η διασπορά των τελευταίων σε διάφορα σημεία της λατινοκρατούμενης Ανατολής εκ των πραγμάτων δεν ευνοούσαν την άσκηση συστηματικού ελέγχου από μέρους των μοναχών. Οι εκπρόσωποι του μοναστηριού επισκέπτονταν περιστασιακά τις κατά τόπους εκκλησίες του για να εισπράξουν οφειλές, να επιλύσουν τις διαφορές του ιδρύματος με τους μισθωτές και να εκμισθώσουν την μοναστηριακή περιουσία.⁴⁶¹ Ορισμένες φορές τα ίδια πρόσωπα καλούνταν να αναλάβουν ταυτόχρονα και τη διοίκηση των εκκλησιών, ωστόσο αυτές οι περιπτώσεις αποτελούσαν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα.⁴⁶² Στα χρόνια που προηγήθηκαν της μεταρρύθμισης του μοναστηριού, οι επιθεωρήσεις των εξαρτημάτων από τη μητέρα μονή πρέπει να διακόπηκαν εντελώς, λόγω της συρρίκνωσης της μοναστικής κοινότητας. Η εξέλιξη αυτή οπωσδήποτε συνέτεινε στην παραμέληση των ήδη παλαιών ακινήτων από τους διαχειριστές των κατά τόπους εξαρτημάτων, οι οποίοι φαίνεται ότι, επωφελούμενοι από την απουσία ελεγκτικού μηχανισμού, αμελούσαν τα καθήκοντά τους, με αποτέλεσμα η περιουσία του μοναστηριού στην Κρήτη και την Εύβοια –τις δύο εναπομείνουσες βάσεις του στην

461. Το 1292 ο μοναχός Bernardo με την ιδιότητα του γενικού πληρεξουσίου της μονής στην Κωνσταντινούπολη, την Εύβοια, την Σμύρνη, την Κρήτη, το Δυρράχιο και την Κύπρο, εκμίσθωσε στους ιερείς Bonaventura de Romanova και Lorenzo Trevisan την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα για πέντε χρόνια. Όταν επισκεπτόταν το νησί της Εύβοιας ο Bernardo διέμενε σε ένα δωμάτιο που του είχε παραχωρήσει το μοναστήρι το οποίο βρισκόταν κοντά στην κατοικία του ιερέα του Αγίου Μάρκου, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 (12 Αυγούστου 1292) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 89, σ. 11680 (επιτομή)]. Αντίστοιχη ήταν και η περίπτωση του Marco Trevisan, βλ. παραπάνω σσ. 166-167, 171.

462. Όπως έγινε στην περίπτωση των μοναχών Marco και Moreto: στις 3 Αυγούστου του 1340, ο ηγούμενος και οι μοναχοί του San Giorgio διόρισαν τους δύο μοναχούς στη θέση του ρέκτορα του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας και του Αγίου Γεωργίου της Θήβας, αντίστοιχα, δίνοντάς τους, παράλληλα, πληρεξουσιότητα για όλες τις υποθέσεις της μονής στη λατινική αυτοκρατορία και το δουκάτο της Αθήνας, πλην της Κρήτης, και ειδικότερα για τις περιουσιακές υποθέσεις των δύο εκκλησιών, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 100, σ. 174 (επιτομή)]. Βλ. και Borsari, «Chiesa di San Marco», 33.

Ανατολή –, να παρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα. Η άθλια κατάσταση των ακινήτων πρέπει να είχε άμεσο αντίκτυπο στην απόδοσή τους και κατ'επέκταση στα έσοδα του ιδρύματος, όπως υποδεικνύει η δραματική μείωση του ποσού της ετήσιας εισφοράς που κατέβαλλαν οι μισθωτές, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπέρασε το 50%.

3. *...propter nimiam distantiam ac diversorum locorum varietatem...*: η αποχώρηση από τον ελληνικό χώρο.

Η μονή του San Giorgio Maggiore κατά την τέταρτη δεκαετία του 15ου αιώνα μόλις άρχισε να ανακάμπτει από τη μακροχρόνια κρίση που την είχε οδηγήσει στα πρόθυρα της διάλυσης, κατά συνέπεια δεν διέθετε τα απαιτούμενα κεφάλαια για την επίλυση των χρόνιων προβλημάτων που ταλαιπωρούσαν τις απομακρυσμένες κτήσεις της αλλά ούτε και φαινόταν διατεθειμένη να προβεί σε επενδύσεις, οι οποίες λόγω του επερχόμενου οθωμανικού κινδύνου ήταν μακροπρόθεσμα επισφαλείς. Άλλωστε, η πρόσφατη επέκταση της βενετικής κυριαρχίας στην Ενδοχώρα (*Terraferma*) είχε δημιουργήσει ευνοϊκές προϋποθέσεις για την αύξηση και αξιοποίηση της ήδη υπάρχουσας περιουσίας του μοναστηριού στην Πάδοβα, τη Μπρέσια, το Τρεβίζο, την Βιτσέντσα και αλλού, γεγονός που ενδεχομένως εξυπηρετούσε και πολιτικές σκοπιμότητες στο πλαίσιο της πολιτικής της Βενετίας για την ισχυροποίηση της παρουσίας της στην περιοχή.⁴⁶³ Οι λόγοι αυτοί σε συνδυασμό με την ανάγκη εξυγίανσης των οικονομικών του μοναστηριού καθιστούσαν επιβεβλημένη την αναδιάρθρωση της έγγειας περιουσίας του ιδρύματος. Έτσι, λίγο καιρό αφότου ανέλαβε την διοίκηση και διαχείριση της μονής του San Giorgio Maggiore, ο ηγούμενος της Santa Giustina Ludovico Barbo ζήτησε από τον πάπα Ευγένιο Δ' άδεια για να προχωρήσει στην πώληση των περιουσιακών στοιχείων του μοναστηριού, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που βρίσκονταν στην Κρήτη και την Εύβοια. Το επιχείρημα που προέβαλε για να αιτιολογήσει την απόφασή του αυτή ήταν ότι η εκμετάλλευση της διασκορ-

463. Stella, «La proprietà ecclesiastica nella Repubblica di Venezia dal secolo XV al XVII», 50-65. Στις 6 Αυγούστου του 1426 ο δόγης Francesco Foscari διέταξε τον podestà της Πάδοβας, του Τρεβίζο και του Μέστρε να εκτελέσει απόφαση του Μείζονος Συμβουλίου με την οποία δινόταν άδεια στο βενετικό μοναστήρι να αγοράσει γαίες στις περιοχές αυτές, ό.π., 60, σημ. 2.

πισμένης μοναστηριακής περιουσίας, εξαιτίας της μεγάλης απόστασης και των ιδιαιτεροτήτων του κάθε τόπου, δε συνέφερε οικονομικά τη μοναστική κοινότητα. Στις 6 Ιουλίου του 1435, ο πάπας ενέκρινε την πρόταση του Barbo, με τον όρο ότι τα χρήματα από την πώληση θα επενδύονταν στην αγορά άλλων γαιών που θα βρίσκονταν πιο κοντά στο μοναστήρι.⁴⁶⁴

Έχοντας εξασφαλίσει και την έγκριση της Συγκλήτου τον Μάιο του 1436,⁴⁶⁵ δύο χρόνια αργότερα η σύναξη των μοναχών του San Giorgio εξουσιοδότησε τον μοναχό Luca de Padova να μεταβεί στον Χάνδακα προκειμένου να πωλήσει τα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού, δίνοντάς του πλήρη ελευθερία στον καθορισμό του τιμήματος.⁴⁶⁶ Όπως πληροφορούμαστε από δύο χρονολόγητα σχέδια συμβολαίων, τα οποία συντάχθηκαν πιθανότατα μετά τον Μάρτιο του 1439, ενδιαφέρον για την αγορά της ακίνητης περιουσίας της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα εκδήλωσε ο ευγενής Nicolò Corner του Andrea. Στο ένα σχέδιο, η τιμή πώλησης καθορίστηκε στα 5.773 υπέρπυρα με βάση την ετήσια απόδοση των ακινήτων (433 υπέρπυρα),⁴⁶⁷ ενώ στο άλλο, αν και δεν περιλαμβάνονταν όλα τα ακίνητα της εκκλησίας, στα 6.000 υπέρπυρα. Και στα δύο σχέδια οριζόταν ότι ο αγοραστής όφειλε να καταβάλλει 40 υπέρπυρα τον χρόνο από το μίσθωμα των ακινήτων στον ιερέα που λειτουργούσε την εκκλησία. Εξάλλου, ο Luca de Padova υποσχέθηκε στον υποψήφιο αγοραστή ότι θα μεσολαβούσε στις Αρχές προκειμένου να του παραχωρηθεί το κτητορικό δικαίωμα (*jus patronatus*) της εκκλησίας καθώς και το δικαίωμα να διορίζει ιερέα.

464. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516, και Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 267-268. Συμβόλαιο μίσθωσης των ακινήτων της μονής στον Χάνδακα, του έτους 1432, παρείχε στον μισθωτή δικαίωμα προτίμησης, σε περίπτωση που η μονή αποφάσιζε την πώλησή τους, με χαμηλότερο τίμημα από αυτό που θα πρότειναν οι πλειοδότες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Barbo σχεδίαζε την πώλησή τους ήδη εκείνη την εποχή, A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (18 Νοεμβρίου 1432) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 117, σ. 182 (επιτομή)]. Όμως, επειδή η μοναστηριακή περιουσία ήταν αναπαλλοτρίωτη, δεν μπορούσε να προβεί στην αγοραπωλησία, χωρίς την έγκριση του πάπα. Για το αναπαλλοτρίωτο της εκκλησιαστικής περιουσίας, βλ. Berlière, «Innocent III et la réorganisation des monastères bénédictins», 152-153.

465. A.S.V., *Senato Misti*, reg. 59 (01/09/1433-26/02/1437), φ. 160v [=Noiret, *Documents*, σ. 374] και *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (26 Μαΐου 1436).

466. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (20 Μαρτίου 1438) [=Orlando, *Ad profectionem patrie*, αρ. 120, σ. 183 (επιτομή)].

467. Το ετήσιο εισόδημα των αστικών ακινήτων αντιστοιχούσε στο 7,5% της συνολικής τιμής πώλησης.

Απαρέγκλιτος όρος ήταν να γίνει λεπτομερής καταγραφή των ακινήτων (*catasticatio*).⁴⁶⁸ Φαίνεται όμως ότι τα δύο μέρη δεν κατέληξαν σε συμφωνία, γιατί τον Μάρτιο του 1439 η μονή μίσθωσε τα παραπάνω ακίνητα στον Pietro Venier για 3 χρόνια.

Έξι μήνες πριν από τη λήξη της μίσθωσης, ο ηγούμενος Gregorio de Janua συμφώνησε να πωλήσει στον Pietro Venier τα ακίνητα, αφού πρώτα ο Blasio Venier κατέβαλε για λογαριασμό του μισθωτή στη μονή το ποσό των 134 δουκάτων, έναντι της ετήσιας εισφοράς των προηγούμενων ετών που χρωστούσε.⁴⁶⁹ Τον Νοέμβριο του 1442, ο Pietro Venier εξουσιοδότησε τον Blasio να κάνει όλες τις απαιτούμενες ενέργειες για την αγορά των ακινήτων.⁴⁷⁰ Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση η αγοραπωλησία δεν ολοκληρώθηκε. Μάλιστα, ενώ λύθηκε η μίσθωση, ο Venier δεν απέδωσε στη μονή το σπίτι στο οποίο κατοικούσε ο ίδιος, με αποτέλεσμα οι μοναχοί να καταφύγουν στη δικαιοσύνη.⁴⁷¹

Τον Ιούνιο του 1453, ο πάπας Ευγένιος Δ' έδωσε εκ νέου άδεια για την πώληση των ακινήτων, των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης και των εισοδημάτων του μοναστηριού⁴⁷² και δύο μήνες αργότερα οι μοναχοί μεταβίβασαν την περιουσία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα στον βε-

468. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 121-122, σ. 184 (επιτομές)].

469. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (6 Σεπτεμβρίου 1442) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 124, σ. 185- επιτομή του εγγράφου].

470. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (8 Νοεμβρίου 1442) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 125, σσ. 185-186 επιτομή του εγγράφου].

471. A.S.V., *Avogaria di comun, Raspe*, reg. 3649, φ. 63ν: απόφαση με την οποία ακυρώνεται η μίσθωση των ακινήτων ως μη σύννομη. Ευχαριστώ την κυρία Αγγελική Τζαβάρα για την πληροφορία. A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (29 Απριλίου 1445) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 127, σ. 186 επιτομή του εγγράφου]: επιστολή του δόγη Francesco Foscari με την οποία ζητά από τον δούκα της Κρήτης και τους συμβούλους του να φροντίσουν ώστε ο Pietro Venier να αποδώσει το σπίτι στη μονή του San Giorgio Maggiore και να καταβάλει τα οφειλόμενα ενοίκια, αφαιρώντας τα χρήματα που είχε δαπανήσει για την επισκευή της. Βλ. επίσης, A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 516 (9 Αυγούστου 1445) [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 128, σσ. 186-187 επιτομή του εγγράφου]: πληρεξούσιο προς τον μοναχό Agostino de Portunono για να παρουσιαστεί στη Διοίκηση της Κρήτης προκειμένου να ζητήσει να αποδοθούν στη μονή τα ακίνητα που παρانونίμως παρακρατούσε ο Pietro Venier, καθώς και οι οφειλόμενες πρόσοδοι, και στη συνέχεια να προχωρήσει στην εκμίσθωσή των ακινήτων.

472. Βλ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 269-270 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 131, σσ. 187-188 (επιτομή)].

νετό ευγενή Vitale Dandolo. Η συναλλαγή ολοκληρώθηκε αυτή τη φορά, διότι τον Απρίλιο του 1478, ο γιος του Vitale Dandolo, Andrea, πώλησε στον κρητικό ευγενή Marino Cloza σπίτια και αποθήκες που βρίσκονταν κοντά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, *que sunt de ratione monasterii sancti Georgii...*, *datas et concessas dicto ser Vitali per dominum Eugenium episcopum...* Όπως συνάγεται από το έγγραφο η αρχική παραχώρηση προς τον πατέρα του Andrea είχε τη μορφή της διηνεκούς εμφύτευσης, ήταν με άλλα λόγια μόνιμη (*in perpetuum*), και παρείχε στον εμφυτευτή το δικαίωμα να εκμεταλλευθεί και να μεταβιβάσει τα ακίνητα, όπως και σε όποιον ήθελε.⁴⁷³ Με τη μορφή αυτή παραχώρησης θεωρητικά το μοναστήρι διατηρούσε την κυριότητα των ακινήτων. Στην πράξη όμως, όπως αναφέρθηκε ήδη, η διηνεκής παραχώρηση οδηγούσε μακροπρόθεσμα στην απώλεια των δικαιωμάτων του παραχωρητή. Το τίμημα της παραχώρησης δεν είναι γνωστό. Σε επιστολή του όμως προς τον ηγούμενο της μονής Cipriano, τον Νοέμβριο του 1453, ο αγοραστής αναφέρει ότι είχε καταβάλει μια δόση ύψους 200 δονκάτων το φθινόπωρο του ίδιου έτους και όφειλε να εξοφλήσει το ποσό τον ερχόμενο Σεπτέμβριο.⁴⁷⁴ Η συμφωνία πιθανώς συμπεριλάμβανε και τον ναό του Αγίου Γεωργίου, γιατί στην ίδια επιστολή ο Vitale Dandolo ενημερώνει τον ηγούμενο του μοναστηριού σχετικά με τις επεμβάσεις που είχε κάνει στο εσωτερικό του με στόχο την αύξηση του εκκλησιασματος και των προσφορών των πιστών. Φαίνεται όμως ότι οι κατοπινοί κάτοχοι των ακινήτων δεν επέδειξαν το ίδιο ενδιαφέρον για τη συντήρηση του κτηρίου, με αποτέλεσμα μέσα στον επόμενο αιώνα να ερειπωθεί ολοσχερώς. Το 1577, αποφασίστηκε η ίδρυση αδελφότητας με σκοπό την αποκατάσταση του ναού.⁴⁷⁵ Παρά ταύτα, όπως προκύπτει από έκθεσή του λα-

473. Τσιωπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248 – 1548), αρ. 246, σσ. 310-311: *...que domus sunt de ratione aliquarum domorum..., quas dictus ser Vitalis tenebat et possidebat in vita sua, et post mortem suam devenerunt in suprascriptum Andream, filium suum per testamentum... Habebit autem suprascriptus ser Marinus suprascriptas domos et apotechas a modo in antea illis modis et conditionibus, quibus suprascriptus ser Andrea habere et possidere debebat...* Πρβλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 113. Για τα δικαιώματα του κυρίου της γης στην περίπτωση της διηνεκούς παραχώρησης, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 5, σ. 20.

474. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (16 Νοεμβρίου 1453).

475. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου*, Ρέθυμνο 2001 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), σσ. 37-39.

τίνου αρχιεπισκόπου για τα μοναστήρια και τις αδελφότητες του Χάνδακα του 1625-1626, μισόν αιώνα αργότερα δεν είχε σημειωθεί καμία πρόοδος. Άγνωστο ακριβώς πότε, ενδεχομένως παράλληλα με την ίδρυση της αδελφότητας, η διοίκησή του ναού περιήλθε στο τάγμα των Ερημιτών του Αγ. Αυγουστίνου.⁴⁷⁶

Εξίσου δύσκολη αποδείχθηκε η εκποίηση για της περιουσίας του ιδρύματος στην Εύβοια, παρότι οι μοναχοί είχαν εξασφαλίσει σχετική άδεια, από τον αντιπρόσωπο της παπικής έδρας στη Βενετία, τον πατριάρχη Mafeo Contarini, στις 9 Σεπτεμβρίου του 1457.⁴⁷⁷ Η ραγδαία εξάπλωση των Τούρκων στον ελλαδικό χώρο τα χρόνια αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ασφαλώς θα είχε θορυβήσει τη μοναστική κοινότητα, όμως, στις 24 Απριλίου του 1464, ο *cellerario* του ιδρύματος Francesco de Buora, με την ιδιότητα του γενικού πληρεξουσίου, μίσθωσε την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα για πέντε χρόνια σε δύο ιερείς από την Εύβοια, τον Giovanni Sachà και τον Luca Tomà.⁴⁷⁸ Δεν θα μάθουμε ποτέ αν η διοίκηση του μοναστηριού προχώρησε στην ενέργεια αυτή επειδή είχε αναθεωρήσει την απόφασή της να εγκαταλείψει το νησί ή επειδή δεν είχε βρεθεί ακόμη αγοραστής. Πάντως, είναι ενδιαφέρον ότι με διαφορά ενός μηνός οι μοναχοί επιχείρησαν, χωρίς αποτέλεσμα, να ανακτήσουν το ναξιακό μοναστήρι του Φωτοδότη. Όπως και να είχαν τα πράγματα, η άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους το 1470 σήμανε το τέλος της βενετικής κυριαρχίας στην Εύβοια και μαζί με αυτήν της παρουσίας των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore στην ελληνολατινική Ανατολή.

476. Βλ. F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σ. 19. Gerola, *Monumenti veneti*, τ. 2, σ. 121. Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 115, υποσημ. 17. Το 1637 ο αρχιεπίσκοπος Luigi Mocenigo αναφέρει ότι στους Αυγουστινιανούς μοναχούς ανήκε ένα *hospitium* με το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου Βενετικού. Η εκκλησία και η αδελφότητα μνημονεύονται και πάλι το 1659, βλ. Petta, «La chiesa latina di Creta», 31, 50. Προβλ. Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες*, σ. 37.

477. Η άδεια αφορούσε και στα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού στο Ρίμνι, A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 133, σ. 188 (επιτομή)].

478. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 517 [=Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 134, σσ. 188-189 (επιτομή)]. Βλ. επίσης Borsari, «Chiesa di San Marco», 34.

Εκκλησία, πολιτεία και κοινωνία

1. Οι σχέσεις με την Εκκλησία

Ως συνέπεια της προνομιακής μεταχείρισης που απολάμβαναν οι Βενετοί στη βυζαντινή επικράτεια, οι εκκλησίες τους, είτε αυτές είχαν παραχωρηθεί στο βενετικό κράτος με αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα είτε αποκτήθηκαν στη συνέχεια, ήταν εξ αρχής απαλλαγμένες από τη δικαιοδοσία του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, τόσο σε πνευματικά όσο και σε κοσμικά ζητήματα.⁴⁷⁹

Η αναθέριμανση των σχέσεων της βενετικής κυβέρνησης με την αποστολική Έδρα στις αρχές του 12ου αιώνα και η εμπλοκή της τελευταίας στα εκκλησιαστικά πράγματα της λιμνοθάλασσας, δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εφαρμογή ενός φιλόδοξου σχεδίου, στο πλαίσιο της οικουμενικής πολιτικής του παπισμού —όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση, με στόχο την εγκαθίδρυση λατινικών επισκοπών και τη δημιουργία μιας ξεχωριστής εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην επικράτεια του ορθόδοξου πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Επικεφαλής της παράλληλης αυτής εκκλησιαστικής οργάνωσης τέθηκε ο πατριάρχης του Grado, στον οποίο παραχωρήθηκε το 1157 από τον πάπα Αδριανό Δ' το δικαίωμα διορισμού επισκόπων σε όλες τις πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπου υπήρχαν βενετικές εκκλησίες.⁴⁸⁰ Μολονότι το σχέδιο δεν

479. Για την παρουσία λατινικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία πριν από το 1204, βλ. Fedalto, *La chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 140-160. Ειδικότερα, για το καθεστώς και την οργάνωση των βενετικών και άλλων λατινικών εκκλησιών την ίδια περίοδο, βλ. Lilie, «Lateinische Kirche», 202-220.

480. Kehr, *Italia Pontificia*, τ. 7/2, σφ. 121, σ. 64. Πρβλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 42· Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 183· Pozza, «Chiese», σ. 613· Jacoby, «Venetian Government and Administration», σ. 45· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 66-67. Για την οικουμενική πολιτική των παπών του 11ου και 12ου αιώνα και την επέκταση της δυτικής Εκκλησίας στη χριστιανική Ανατολή, βλ. Α. Παπαδάκης (με τη συνεργασία του) J. Meyendorff, *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 έως το 1453*, μτφ. Α. Ευθυμιάδης, Αθήνα 2003, σσ. 78-96, 139-166. Ειδικότερα για τη θητεία του πάπα Αδριανού Δ', βλ. R. Foreville – J. Rousset

υλοποιήθηκε τελικά, η παπική παραχώρηση έμελλε να περιπλέξει τις σχέσεις της μονής του San Giorgio με το πατριαρχείο της Βενετίας στην Ανατολή.

Το 1192, ο πάπας Σελεστίνος Γ' παραχώρησε στον πατριάρχη του Grado το δικαίωμα είσπραξης της δεκάτης της ενορίας του Αγίου Ακινδύνου στην Κωνσταντινούπολη, την οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή εισέπρατταν οι υφιστάμενοί του επίσκοποι, καθώς επίσης και το δικαίωμα άσκησης του *jus conventuale* στα παρεκκλήσια του ναού.⁴⁸¹ Ποιά ήταν τα παρεκκλήσια αυτά και τι ακριβώς συνεπαγόταν το εν λόγω δικαίωμα δεν διευκρινίζεται. Ωστόσο, από μαρτυρικές καταθέσεις σε δικαστική υπόθεση του 1234 σχετικά την δεκάτη προκύπτει ότι ως παρεκκλήσια του Αγίου Ακινδύνου λογίζονταν ήδη από την εποχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας οι τρεις βενετικές εκκλησίες στην περιοχή του Εμβόλου, ο Άγιος Μάρκος, ο Άγιος Νικόλαος και η Παναγία (Santa Maria). Οι παραπάνω εκκλησίες υπάγονταν σε πνευματικά ζητήματα, σε ό,τι αφορούσε δηλαδή την φροντίδα των ψυχών και τις εκκλησιαστικές προσόδους (έσοδα από βαπτίσεις, γάμους, κηδείες, προσφορές και είσπραξη της δεκάτης), στον βικάριο του πατριάρχη του Grado, που είχε την έδρα του στον ναό του Αγίου Ακινδύνου.⁴⁸² Στα τέλη του 12ου αιώνα, ο βικάριος του βενετού πατριάρχη Στέφανος επιχείρησε να επεκτείνει τη δικαιοδοσία του πάνω στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου, με την επιβολή πρόσθετων επιβαρύνσεων οικονομικής κυρίως φύσεως. Ειδικότερα, απείλησε ότι θα έπαυε τον *priore* Domenico από τα καθήκοντά του αν δεν του προσέφερε γεύματα και δεν τον προσκαλούσε στην εκκλησία την ημέρα της εορτής του Αγίου Μάρκου. Από την πλευρά του, ο Domenico αρνήθηκε να συμμορφωθεί προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι οι προκάτοχοι του Στεφάνου ουδέποτε κατά το παρελθόν είχαν ασκήσει τις αξιώσεις αυτές. Η έκβαση της διαμάχης δεν είναι γνωστή. Φαίνεται όμως ότι το θέμα της καταπάτησης των δικαιωμάτων της εκκλησίας και του κλήρου της ήταν

de Pina, *Du premier Concile du Lateran à l'avènement d'Innocent III, Histoire de l'Eglise. Depuis l'origine jusqu'à nos jours*, επιμ. Α. Fliche – V. Martin, τ. 9/2, Παρίσι 1953, σσ. 38-39.

481. Kehr, *Italia Pontificia*, τ. 7/2, σφ. 143, σσ. 69-70. Πρβλ. R. L. Wolff, «Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261», *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954), 234, υποσημ. 24.

482. A. S.V., *Cancellaria Inferiore*, Notai, b. 153 (Atti Marco da Riva)· Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σ. 38· Pozza, «Chiese», 613· Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 68-72· ο ίδιος, «Proprietà ecclesiastica», σσ. 265-266.

αρκετά σοβαρό, αφού, τον Δεκέμβριο του 1199, ο priore απευθύνθηκε στον πάπα, θέτοντας τον Άγιο Μάρκο υπό την προστασία του.⁴⁸³

Η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις σταυροφορικές δυνάμεις, πέντε χρόνια αργότερα, επέφερε σημαντικές ανακατατάξεις στο εκκλησιαστικό σκηνικό, με κυριότερη τον εκλατινισμό της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας.⁴⁸⁴ Με βάση την *Partitio terrarum imperii Romaniae*, η εκλογή του λατίνου αυτοκράτορα από τις τάξεις των σταυροφόρων έδινε αυτομάτως το δικαίωμα στους Βενετούς να επιλέξουν τον λατίνο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Χωρίς χρονοτριβή, η σύνοδος του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας εξέλεξε στη θέση αυτήν τον βενετό παπικό υποδιάκονο Tommaso Morosini. Το καλοκαίρι του 1205, κατά την παραμονή του στη Βενετία όπου είχε σταματήσει καθοδόν από τη Ρώμη προς την Κωνσταντινούπολη, ο νεοεκλεγμένος λατίνος πατριάρχης δέχθηκε πιέσεις προκειμένου να παραιτηθεί από τα δικαιώματα και τη δικαιοδοσία του επί των βενετικών εκκλησιών στα πρώην βυζαντινά εδάφη, υπέρ του πατριάρχη του Grado. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις της Αγίας Έδρας, η οποία επιθυμούσε να περιορίσει την επιρροή της Βενετίας στα εκκλησιαστικά πράγματα της λατινικής αυτοκρατορίας, το 1256, ο πάπας Αλέξανδρος Δ΄ υπό το βάρος και των πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων στην περιοχή αναγκάστηκε, τελικά, να αναγνωρίσει τα προνόμια του πατριαρχείου του Grado.⁴⁸⁵

Στο μεταξύ χρονικό διάστημα, η μονή του San Giorgio, παράλληλα με τις προσπάθειες για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της από τις επισκοπικές αρχές της λιμνοθάλασσας, επιδίωξε να διασφαλίσει το προνομιακό καθεστώς των εξαρτημάτων της στην ελληνική Ανατολή. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι πάπες Γρηγόριος Θ΄ και Ιννοκέντιος Δ΄, το 1229 και το 1244 αντίστοιχα, επικύρωσαν τα παλαιότερα προνόμια της μονής, θέτοντας

483. S.G.M., III, αρ. 614, σσ. 451-452.

484. Για την εγκατάσταση και την οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας στα εδάφη της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. Fedalto, *La chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, σσ. 161-350· R. L. Wolff, «The Organisation of the Latin Patriarchate», *Traditio* 6 (1948), 33-60· J. Richard, «The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)», *Mediterranean Historical Review* 4/1(1989), 45-61· G. Fedalto, «Greci e Veneziani: Scontri e incontri di politica e religione. Il caso di Creta», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 79-94.

485. Wolff, «Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople», 227-303. Πρβλ. Jacoby, «Venetian Government and Administration», σσ. 45-47.

κάτω από την άμεση προστασία τους τις κτήσεις της στον ελληνικό χώρο (*quicquid habetis...apud Romaniam*). Το 1272, στο πλαίσιο της γενικότερης τάσης για την ακριβή ερμηνεία του περιεχομένου των παπικών προνομίων, ο πάπας Γρηγόριος Γ' επικύρωσε για άλλη μια φορά τα προνόμια του ιδρύματος, διευκρινίζοντας μεταξύ άλλων ότι η απαλλαγή από την επισκοπική εξουσία αφορούσε στα περιουσιακά στοιχεία που κατείχε στην Κωνσταντινούπολη και στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα, με την ακίνητή της περιουσία.⁴⁸⁶ Στο παπικό προνόμιο δεν γίνεται καμία αναφορά στο εξάρτημα της μονής στον Χάνδακα, παρότι η ύπαρξή του μαρτυρείται μια εικοσαετία νωρίτερα. Η παράλειψη αυτή υποδεικνύει αφενός ότι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου είχε υπαχθεί από την ίδρυσή της στη δικαιοδοσία του λατίνου αρχιεπισκόπου της Κρήτης και αφετέρου ότι η μονή δεν επεδίωξε την απαλλαγή της σκόπιμα, γιατί κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με την εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στο νησί.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας αλλά και η ίδια η φύση των σωζόμενων μαρτυριών δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε συστηματικά την εξέλιξη των σχέσεων των εκκλησιών του San Giorgio με τις κατά τόπους επισκοπικές αρχές. Προβλήματα διαπιστώνονται στην Εύβοια λίγο μετά τη συνένωση του λατινικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης με την επισκοπή της Χαλκίδας, το 1314,⁴⁸⁷ όταν ο πατριάρχης Νικόλαος επιχείρησε να υπαγάγει την εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη δικαιοδοσία του. Τον Μάιο του 1324, ο λατίνος πατριάρχης, προκειμένου «να θέσει τέρμα στην προκλητική συμπεριφορά ορισμένων ιερέων» απαγόρευσε με την ποινή του αφορισμού σε όσους κληρικούς δεν είχαν λάβει σχετική άδεια από τον Πάπα ή από τον ίδιο να τελούν τη θεία λειτουργία και τα μυστήρια στην πόλη, την επισκοπή και το νησί της Εύβοιας. Καθώς η απαγόρευση αφορούσε τόσο τον επικεφαλής της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου όσο και τον ιερέα-καγκελάριο του βενετού βάλου, στην υπόθεση δεν άργησε να εμπλακεί το βενετικό Κράτος. Ύστερα από σχετικό αίτημα της μονής

486. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 238-239, 244-245, 252-254. Για τα απαλλαγμένα από την επισκοπική δικαιοδοσία μοναστήρια και τις κτήσεις τους, βλ. Pennington, *Popes and Bishops*, σσ. 162-177.

487. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 2, σ. 176. Φώσκολος, *Οργάνωση*, σ. 345. Για τα προβλήματα στις σχέσεις της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου με τις τοπικές επισκοπικές αρχές, βλ. Borsari, «Chiesa», 31-32. Orlando, *Ad profectum patrie*, 67-68.

του San Giorgio, τον Δεκέμβριο του 1325 η Σύγκλητος ανέθεσε στον δόγη, τους συμβούλους του και τους επικεφαλής της *Quarantia* να επιλύσουν το πρόβλημα. Τον Μάιο του 1326, έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βενετίας και με τη δικαιολογημένη πεποίθηση ότι θα αναγνωρίζονταν τα προνόμια του μοναστηριού, ο ηγούμενος του San Giorgio απέστειλε στην Χαλκίδα δύο ιερείς προκειμένου να τελέσουν τη θεία λειτουργία στο ναό του Αγίου Μάρκου. Δύο μήνες αργότερα, ο λατίνος πατριάρχης, προφανώς ευρισκόμενος σε θέση αδυναμίας, σταμάτησε κάθε δικαστική διαδικασία ανακαλώντας, ταυτόχρονα, και όλες τις προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις εις βάρος της μονής, της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου και του ιερέα του βάλου. Το ζήτημα ανακίνησε και πάλι ο πατριάρχης Gozio, λίγους μήνες μετά την εκλογή του το 1335, ο οποίος κατήγγειλε στον Πάπα πως ο ηγούμενος της μονής διόριζε παράτυπα ιερείς στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου, με την αιτιολογία ότι ήταν απαλλαγμένος από την επισκοπική δικαιοδοσία. Στις κατηγορίες του πατριάρχη, το μοναστήρι αντέταξε προς υπεράσπισή του την παπική βούλλα του 1272. Έτσι, τον Μάρτιο του 1338, ο *decano* της εκκλησίας του Αγίου Ιλαρίου του Poitiers και ιερέας του παπικού παρεκκλησίου, Oliviero de Zerzeta, με την ιδιότητα του δικαστικού εμπειρογνώμονα, κάλεσε τον ηγούμενο του μοναστηριού ή τον εξουσιοδοτημένο αντιπρόσωπό του να εμφανιστεί ενώπιον του αποστολικού δικαστηρίου, προκειμένου να εκδικαστεί η υπόθεση.⁴⁸⁸ Φαίνεται ότι το μοναστήρι δικαϊκώθηκε για άλλη μια φορά, αφού ο ηγούμενος εξακολούθησε να διορίζει τους ιερείς της εκκλησίας και να εισπράττει τις προσόδους της. Το ζήτημα της πατρωνίας και των εκκλησιαστικών εισοδημάτων των μοναστηριακών ναών υπήρξε συνήθους αιτία διενέξεων μεταξύ των μοναστηριών και των επισκοπών στη Δύση, από τον 12ο αιώνα και εξής. Ειδικότερα, οι επίσκοποι θεωρούσαν ως καταπάτηση των δικαιωμάτων τους το προνόμιο των απαλλαγμένων μοναστηριών να εισπράττουν τη δεκάτη και τις προσφορές των πιστών στις εκκλησίες που τους ανήκαν, όπως ακριβώς ίσχυε και στην περίπτωση του Αγίου Μάρκου.⁴⁸⁹ Σε αυτή τη συνάφεια πρέπει να ερμηνευθεί και το ενδιαφέρον των πατριαρχών-επισκόπων να επεκτείνουν τη δικαιοδοσία τους πάνω στο συγκεκριμένο ναό.

488. A.S.V., S.G.M., b.121, proc. 516. Βλ. Borsari, «Chiesa», 32.

489. Pennington, *Popes and Bishops*, σσ. 162-163.

Κατά τη δεύτερη περίοδο της πατριαρχίας του Giovanni Contarini (1424-1451), δημιουργήθηκε ένταση ανάμεσα στον τοποτηρητή-αντιπρόσωπο του, αρχιεπίσκοπο Θηβών, και τον *priore* του Αγίου Μάρκου Berto, επειδή ο τελευταίος παρέβη τις εντολές του και σε συνεργασία με τον βάιλο του νησιού συναίνεσε στον γάμο μεταξύ μιας καθολικής και ενός ορθοδόξου.⁴⁹⁰ Η καθολική εκκλησία, όπως είναι γνωστό, αντιδρούσε στη σύναψη μεικτών γάμων φοβούμενη τη σταδιακή απορρόφηση του λατινικού από τον υπέρτερο ορθόδοξο στοιχείο. Ειδικότερα στην Εύβοια όπου ο κίνδυνος αυτός διαγραφόταν ορατός ήδη το 1336, το πρόβλημα πρέπει να είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις μετά τις μαζικές μεταναστεύσεις ελληνικών πληθυσμών τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα.⁴⁹¹ Οι σχέσεις πάντως του Contarini με τη μονή του San Giorgio φαίνεται ότι ήταν αγαστές, αφού εκεί επέλεξε να περάσει τις τελευταίες ημέρες της ζωής του και να ταφεί. Λίγο καιρό μάλιστα πριν από το θάνατό του, το 1451, ο ηγούμενος του μοναστηριού Cipriano ανέλαβε να μεσολαβήσει για την επίλυση των οικονομικών διαφορών που είχαν προκύψει ανάμεσα στον πατριάρχη και τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών Nicolao Prothimo.⁴⁹²

2. Οι σχέσεις με τις πολιτειακές Αρχές

Για ένα εκκλησιαστικό ίδρυμα, όπως ήταν το μοναστήρι του San Giorgio Maggiore, με την έδρα του εντός των ορίων του βενετικού κρατικού μηχανισμού και τον ορίζοντα εξάπλωσής του στην επικράτεια ενός άλλου κρατικού μηχανισμού, του βυζαντινού, θα θεωρούνταν αναμενόμενη, αν όχι η άμεση εμπλοκή του, τουλάχιστον η συγκρότηση ενός πεδίου αμφίδρομης «διαπραγμάτευσης» με τους δύο αυτούς οργανισμούς. Παρά ταύτα,

490. A.S.V., S.G.M., b. 182 (22-23 Δεκεμβρίου 1428). Για τον Giovanni Contarini, βλ. *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 28, Ρώμη 1983, σσ. 200-201. Ο Berto ταυτίζεται με τον Alberto Malegna που ήταν *capellanus ecclesie sive capelis Sancti Marci in Nigroponte* τον Ιούλιο 1435, βλ. σ. 213-214, υποσημ. 504.

491. Βλ. D. Jacoby, «The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205-1470», *The Greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at The Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001*, επιμ. Julian Chrysostomides, Ch. Dendrinos, J. Harris, Surrey 2004, σσ. 132-179, και ειδικά 145-146, 157-158.

492. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (9 Ιουνίου 1451). Για τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Ναυπάκτου Nicolao Prothimo, βλ. Παπαδία-Λάλα, *Ο Θεσμός των αστικών Κοινοτήτων*, σ. 221.

με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες που υπάρχουν στη διάθεση του ερευνητή, δεν έχουν εντοπιστεί ενδείξεις για άμεση «επαφή» μεταξύ του San Giorgio και των βυζαντινών Αρχών. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Λήμνου, αλλά ακόμη και εκεί η επικοινωνία αφορούσε αποκλειστικά τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές Αρχές και όχι κρατικούς φορείς.

Αντίθετα, φαίνεται ότι, όταν προέκυπταν ζητήματα προς επίλυση, αυτά περνούσαν μόνο μέσα από τους διαύλους της βενετικής κρατικής ιεραρχίας. Περιοριστικής κατά κανόνα φύσεως, τα διάφορα ζητήματα είτε διευθετούνταν στην Κωνσταντινούπολη από τους απεσταλμένους της πόλης των τεναγών (*legati*), είτε παραπέμπονταν στη Βενετία και μάλιστα εκδικάζονταν από το δικαστήριο του δόγη. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η αντιδικία του Pinamonte Curo με τη μονή για τα δικαιώματα κατοχής ορισμένων οικιών στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η εκδίκαση της υπόθεσης ανατέθηκε, το 1184, στον Enrico Dandolo και τον Domenico Sanudo που βρίσκονταν στη βυζαντινή πρωτεύουσα ως απεσταλμένοι του δόγη.⁴⁹³ Στη δεύτερη κατηγορία εγγράφεται η επίλυση της διαφοράς που είχε ανακύψει ανάμεσα στο μοναστήρι και τον Giovanni Capello, στα μέσα του 12ου αιώνα, με αφορμή τη μεταβίβαση στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου της Κωνσταντινούπολης οικοπέδου στον Αλμυρό, για την οποία έχει γίνει λόγος παραπάνω.⁴⁹⁴

Στα εδάφη που πέρασαν κάτω από τον έλεγχό της μετά το 1204, η Βενετία υιοθέτησε ποικίλα διοικητικά σχήματα, με γνώμονα τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της σε κάθε περιοχή. Η βενετική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, ύστερα από τον θάνατο του δόγη Enrico Dandolo, εξέλεξε, με δική της πρωτοβουλία, έναν *podestà* στο πρόσωπο του Marino Zeno.⁴⁹⁵ Μια από

493. NDCV, αρ. 443, σσ. 219-221· Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 57-61.

494. Βλ. παραπάνω σσ. 138, 162-163.

495. Για τη διοικητική οργάνωση και τις αποσχιστικές τάσεις των Βενετών της Κωνσταντινούπολης, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η μεταφορά της έδρας της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη. Παράδοση και Πραγματικότητα», *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α' Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση. Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985*, επιμ. Α. Μαρκόπουλος, Αθήνα 1987, σσ. 195-208. Πρβλ. L. Wolf, «A New document from the period of the Latin Empire of Constantinople: the Oath of the Venetian Podestà», *Pankarpeia. Mélanges Henri Grégoire*, IV, Βρυξέλλες 1953 [= *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, XII], σσ. 539-573· Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 152-153. Την αυθαίρετη εκλογή του πρώτου *podestà* αμφισβητεί ο Jacoby, «The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople», σσ. 19-79.

τις πρώτες ενέργειες του Zeno ήταν να επικυρώσει, τα προνόμια της μονής του San Giorgio Maggiore και να της παραχωρήσει επιπλέον ακίνητη περιουσία.⁴⁹⁶ Τα εξαρτήματα των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της μητρόπολης δεν υπάγονταν στην άμεση αρμοδιότητα του κράτους και επομένως οι τοπικές αρχές δεν εμπλέκονταν ούτε στη διοίκηση τους ούτε στη διαχείριση των περιουσιακών τους στοιχείων. Από την πλευρά τους οι επικεφαλής των εξαρτημάτων του ιδρύματος στην πόλη συνεργάζονταν με τις τοπικές βενετικές αρχές, αξιοποιώντας τους οικογενειακούς δεσμούς ορισμένων αξιωματούχων με τη μητρική μονή, για την διεκπεραίωση υποθέσεων που, αν και δεν άπτονταν της αρμοδιότητάς τους, είχαν δυνητικά πολιτικές προεκτάσεις, όπως στην περίπτωση της μεταφοράς του λειψάνου του αγίου Παύλου του Καϊουμά στη Βενετία το 1222, για την οποία θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω. Οι σχέσεις ωστόσο του μοναστηριού με τους τοπικούς αξιωματούχους δεν ήταν πάντοτε ανέφελες. Φαίνεται μάλιστα ότι το μοναστήρι απευθυνόταν συχνά στην κεντρική εξουσία προκειμένου να προστατεύσει την περιουσία και τα δικαιώματά του στη λατινική αυτοκρατορία από τις παραβιάσεις της τοπικής βενετικής διοίκησης. Από μια επιστολή του δόγη Giacomo Tiepolo προς τον *podestà* Querini και τους συμβούλους του, τον Μάιο του 1229, συνάγεται ότι την εποχή που το αξίωμα κατείχε ο Teofilo Zeno, το βενετικό Κράτος είχε απαλλοτριώσει ορισμένα ακίνητα του μοναστηριού, παραχωρώντας του κάποια άλλα (*pro incambio*), τα οποία, ωστόσο, δεν περιήλθαν ποτέ στην κατοχή του. Έπειτα από σχετικό αίτημα των μοναχών, ο δόγης διέταξε τον *podestà* να αποδώσει τα συγκεκριμένα ακίνητα στον εκπρόσωπο του μοναστηριού, τον *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁹⁷ Δύο δεκαετίες αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1245, ο ηγούμενος του San Giorgio, όπως προκύπτει από έγγραφο που συντάχθηκε στο δουκικό παλάτι, απαίτησε απαντήσεις από τον δόγη σχετικά με το χρηματικό ποσό που όφειλε η βενετική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης στο μοναστήρι του για την αγορά ποσότητας αλατιού, χωρίς όμως ανταπόκριση.⁴⁹⁸ Τέλος,

496. Σχετικά με την παραχώρηση του βενετού αξιωματούχου προς τη μονή του San Giorgio, βλ. παραπάνω σ. 132. Για τις σχέσεις της τοπικής διοίκησης με τα βενετικά εκκλησιαστικά ιδρύματα, βλ. Jacoby, «The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople», σσ. 43, 48-49.

497. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 240.

498. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (6 Δεκεμβρίου 1245) [= Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 60, σσ. 154-155 (επιτομή)].

τον Αύγουστο του 1256, ο δόγης Ranieri Zeno απευθύνθηκε στον *podestà* ζητώντας του να σεβαστεί τα προνόμια που είχαν κατά το παρελθόν παραχωρηθεί στο μοναστήρι από τον προκάτοχό του Pietro Ziani, καθώς εξαιτίας της καταπάτησής τους το τελευταίο στερούνταν βασικών του εισοδημάτων.⁴⁹⁹

Διακυμάνσεις εμφανίζουν στη μακρά διάρκεια και οι σχέσεις των επικεφαλής της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα με τις βενετικές Αρχές της Εύβοιας. Από τις καταθέσεις του πρώην *priore* του Αγίου Μάρκου, Marco Tinto και του Tomasino de Nona, ανιψιού του *priore* Benedetto, πληροφορούμαστε ότι η εκκλησία είχε εμπλακεί στα τέλη του 13ου αιώνα σε δικαστική διαμάχη με τον βικάριο και τον νοτάριο του βαΐλου. Και πάλι τα προβλήματα εντοπίζονταν σε ζητήματα οικονομικά καθώς φαίνεται ότι τόσο ο πρώτος όσο και ο δεύτερος διεκδικούσαν μέρος των εισοδημάτων της.⁵⁰⁰ Δεν γίνεται, ωστόσο, σαφές αν η συγκεκριμένη διένεξη ήταν προσωπική ή αφορούσε τη βενετική Διοίκηση εν γένει.

Στη διάρκεια του 15ου αιώνα, οι παρεμβάσεις της τελευταίας περιορίζονται σε ζητήματα υλικοτεχνικής υποδομής του ναού, μέσα από τα οποία εκφράζεται με άμεσο τρόπο το ενδιαφέρον της Γαληνοτάτης για τον ρόλο αλλά και το «προφίλ» της βενετικής Εκκλησίας στην Ανατολή, καθώς όπως οι ναοί της μητρόπολης, έτσι και το κτήριο του Αγίου Μάρκου έπρεπε να αντικατοπτρίζει τον πολιτικό θρίαμβο της λιμνοθάλασσας στην επικράτειά της.⁵⁰¹ Το 1432 και τη διετία 1447-1449 πραγματοποιήθηκαν επισκευές στον Άγιο Μάρκο με διαταγή της Διοίκησης, η οποία στη συνέχεια ήλεγξε και ενέκρινε την πιστοποίηση του εκτελεσθέντος έργου.⁵⁰² Επιπλέον, ενόσω εκτελούνταν εργασίες στο κτήριο, τον Ιανουάριο του 1447, ο ίδιος ο βάιλος παρενέβη ώστε να καθαριστεί η είσοδός του που έβλεπε στο *campo venetorum*, την κεντρική πλατεία της βενετικής συνοικίας στην πόλη.⁵⁰³

Το επεισόδιο του μεικτού γάμου, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, καταδεικνύει τη σύμπραξη των ιερέων της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου

499. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 249-250.

500. Βλ. παραπάνω σ. 190. Πρβλ. Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 69.

501. Crouzet-Pavan, *Venezia trionfante*, σσ. 40-43.

502. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από πληρεξούσιο του ιερέα της εκκλησίας Alberto Malegna προς τον αρχιεπίσκοπο Θηβών Στέφανο, του 1435, με το οποίο τον εξουσιοδοτεί να εισπράξει από τον ηγούμενο του μοναστηριού τα χρήματα που δαπάνησε για τις επισκευές, βλ. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [= Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 118, σσ. 182-183 (επιτομή)].

503. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516.

με τις βενετικές Αρχές σε ζητήματα θρησκευτικής πολιτικής. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο αρχιεπίσκοπος Θηβών στις δύο επιστολές του προς τον πατριάρχη Giovanni Contarini, το Δεκεμβρίου του 1428, όταν αρνήθηκε να τους χορηγήσει άδεια γάμου, οι μελλόνυμφοι απευθύνθηκαν στον βάιλο.⁵⁰⁴ Ο τελευταίος προσπάθησε αρχικά με ήπιο τρόπο και στη συνέχεια με ύβρεις και απειλές να τον μεταπείσει, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Βλέποντας ότι ο αρχιεπίσκοπος δεν είχε πρόθεση να συμμορφωθεί, ο βενετός αξιωματούχος στράφηκε στον ιερέα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου Berto (Alberto Malegna). Ο τελευταίος, αψηφώντας τη σχετική απαγόρευση και παρά το γεγονός ότι οι μελλόνυμφοι δεν ήταν μέλη της ενορίας του, προχώρησε στην τέλεση του μυστηρίου. Λίγο καιρό αργότερα, και αφού στο μεταξύ είχε λυθεί ο γάμος, ο αρχιεπίσκοπος συναντήθηκε με τον ιερέα και, αφήνοντας να εννοηθεί ότι θα είχε κανονικά επιτίμια για την πράξη του, του ζήτησε να απέχει από την τέλεση των θείων μυστηρίων. Παρά ταύτα, ο ιερέας με την υποστήριξη του βαΐλου εξακολούθησε να ασκεί τα καθήκοντά του ανενόχλητος, γιατί, όπως γράφει χαρακτηριστικά, *se iuvat cum potentia brachii secularis*.

Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Κρήτης, η σιωπή των πηγών θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη της αρμονικής σχέσης μεταξύ των ιερέων της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα, και κατ' επέκταση του μοναστηριού, με τη βενετική Διοίκηση. Οι αρχειακές μαρτυρίες που έχουν εντοπιστεί υποδεικνύουν τις επαφές του μοναστηριού με τα δικαστικά όργανα του νησιού, όταν μέσω των πληρεξουσίων του στην περιοχή απευθυνόταν στη βενετική δικαιοσύνη για την επίλυση περιουσιακών του υποθέσεων. Για παράδειγμα, τον Νοέμβριο του 1426, ο ηγούμενος Giovanni Michiel εξουσιοδότησε τον μοναχό Zanone de Verona να εκμισθώσει τα ακίνητα της μονής στον Χάνδακα, να επιχειρήσει εν ονόματί της διάφορες διαδικαστικές πράξεις και, εφόσον κρινόταν αναγκαίο, να εμφανιστεί ενώπιον του δούκα της Κρήτης, του καπετάνιου και όλων των αρμό-

504. Η Βενετία διαφωνούσε σε αυτό το θέμα με την Καθολική Εκκλησία και επέτρεπε τους μεικτούς γάμους στις κτήσεις της. Βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, σσ. 288-297· McKee, *Uncommon Dominion*, σσ. 100-132 (με πολλά στοιχεία ειδικά για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη). Για τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στην Εύβοια, βλ. F. Thiriet – P. Würth, «La politique religieuse à Négrepont à la fin du XIVe siècle», *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963), 297-303.

διων αξιωματούχων, τόσο εκκλησιαστικών όσο και κοσμικών.⁵⁰⁵ Ανάλογες εξουσίες παραχώρησε στον μοναχό Luca de Padua, τον Μάρτιο του 1438, και ο *priore* Ignazio, με τη σύμφωνη γνώμη των μοναχών του San Giorgio. Παράλληλα, κατά την κρατούσα πρακτική, όπως όλοι οι βενετοί υπήκοοι, η μονή είχε δικαίωμα να εφεσιβάλλει τις αποφάσεις του τοπικού δικαστηρίου στη Μητρόπολη.⁵⁰⁶ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η διαταγή του δόγη Francesco Foscari, τον Απρίλιο του 1445, προς τον δούκα της Κρήτης Tomà Duodo και τους συμβούλους τους για την εκτέλεση απόφασης του συμβουλίου των Σαράντα (*Quarantia*), βάσει της οποίας ο Pietro Venier έπρεπε να αποδώσει στο μοναστήρι παράνομα παρακρατημένη οικία και να καταβάλλει στον εκπρόσωπό του το οφειλόμενο ενοίκιο, υπό την προϋπόθεση ότι θα αφαιρούσε το χρηματικό ποσό που είχε δαπανήσει για την επισκευή του κτηρίου.⁵⁰⁷

3. Η θρησκευτική και κοινωνική συμβολή των εκκλησιών της μονής

Η γεωγραφική ιδιαιτερότητα της λιμνοθάλασσας σε συνδυασμό με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες κατοικήθηκε το νησιωτικό σύμπλεγμα λειτούργησαν καθοριστικά στον τρόπο συγκρότησης του αναδυόμενου μέσα από τα έλη βενετικού αστικού κυττάρου, δημιουργώντας ένα πολεοδομικό παράδειγμα μοναδικό στην ιστορία της δυτικής Ευρώπης. Στην ουσία, η πόλη της Βενετίας γεννήθηκε από τη συνένωση των μικρών πυρήνων που συνέστησαν την πρώτη μορφή οργάνωσης των πληθυσμιακών ομάδων, οι οποίες είχαν αναζητήσει καταφύγιο στο υγρό περιβάλλον των τεναγών. Μια κεντρική πλατεία γύρω από την οποία βρίσκονταν η εκκλησία, οι οικίες των πλουσίων αλλά και των οικονομικά ασθενέστερων μαζί, χωρίς διαχωρισμούς, τα νεώρια και ορισμένα εργαστήρια αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία του χώρου όπου κινούνταν και δραστηριοποιούνταν καθημερινά οι κάτοικοι των νησιών και που συγχρόνως διέγραφαν τα όρια μιας εκκλη-

505. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [= Orlando, *Ad profectum patre*, αρ. 112, σ. 180 (επιτομή)]. Για τον ρόλο του πληρεξουσίου στη διαχείριση της περιουσίας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη Βενετία, βλ. Masè, *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques*, σσ. 184-186. Για τον ελληνικό χώρο, βλ. επίσης, Orlando, *Ad profectum patre*, σσ. 56-57.

506. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [= Orlando, *Ad profectum patre*, αρ. 120, σ. 183 (επιτομή)].

507. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [= Orlando, *Ad profectum patre*, αρ. 127, σ. 186 (επιτομή)].

σιαστικής ενότητας, μιας ενορίας δηλαδή. Παρότι κάθε ενορία συνιστούσε μια ξεχωριστή κοινότητα, δεν υποβαθμιζόταν ο ρόλος της ως αναπόσπαστο τμήμα του αστικού συνόλου, αλλά αντίθετα αναδεικνυόταν ως ζωτική αρτηρία στον πολεοδομικό και πολιτικό της ιστό.

Γύρω στα τέλη του 12ου αιώνα, όταν, πλέον, οι Βενετοί είχαν διευρύνει την ακτίνα δράσης τους πέρα από τα όρια της λιμνοθάλασσας, των παραποτάμιων εμπορικών κέντρων και της Αδριατικής, η πόλη αριθμούσε σχεδόν 70 τέτοιους πυρήνες-ενορίες, «όλες με το δικό τους άγιο, τις δικές τους θρησκευτικές εορτές, το εμπορικό τους κέντρο και τους εξέχοντες κατοίκους». Τότε ακριβώς, η βενετική κυβέρνηση χάραξε τις διοικητικές μονάδες της πόλης, στηριζόμενη στο προϋπάρχον εκκλησιαστικό σύστημα που είχε ως βάση του την ενορία. Από τη στιγμή εκείνη ο όρος *parocchia* (ενορία) εξελίχθηκε σε συνώνυμο του όρου *contratta*. Σε αυτό το γεωγραφικό-διοικητικό πλαίσιο αναπτύχθηκε το αίσθημα της γειτονίας καθώς και της αλληλεγγύης, υποστηριζόμενων από τη θρησκευτικότητα των ίδιων των Βενετών.⁵⁰⁸

Ο ενοριακός κλήρος συμμετείχε ενεργά σε όλες τις πτυχές της ανθρωπίνης ζωής, από τη γέννηση έως τον γάμο και τον θάνατο. Οι Βενετοί, όπως όλοι οι κάτοικοι της μεσαιωνικής Ευρώπης, προσέφευγαν στον κλήρο, προκειμένου να ζητήσουν άφεση αμαρτιών και τη θεία διαμεσολάβηση για τη σωτηρία της ψυχής τους. Οι περισσότεροι διατηρούσαν στενή σχέση με κάποιο από τα μέλη του ενοριακού κλήρου που διεκδικούσε τον ρόλο του εξομολογητή ιερέα ή του πνευματικού καθοδηγητή. Παράλληλα, δεδομένου ότι αρκετοί ιερείς ασκούσαν το λειτουργήμα του νοτάριου, είναι φυσικό επόμενο να απευθύνονται σε εκείνους για οποιαδήποτε υπόθεση σχετική με τη σύνταξη συμβολαιογραφικών πράξεων. Οι νομικές γνώσεις των ιερέων σε συνδυασμό με το κύρος και την αξιοπιστία που απέρρεαν από την ιδιότητά τους είχαν ως συνέπεια συχνά να εξουσιοδοτούνται από τους ενορίτες για διάφορα ζητήματα καθώς επίσης να γίνονται εκτελεστές των διαθηκών τους. Επιπλέον, οι ιερείς δραστηριοποιούνταν στον τομέα του δανεισμού, χορηγώντας δάνεια, κυρίως, στα ασθενέστερα οικονομικά μέλη της ενορίας τους *causa amoris et dilectionis*. Ο δεσμός της εκκλησίας και των ιερέων της με το ποίμνιό τους, εκτός από τη μεταφυσική του διάσταση, συνιστούσε και έναν ισχυρό προσω-

508. Lane, *Venice*, σσ. 11-17· D. Romano, *Patrizi e popolani. La società veneziana nel Trecento*, μτφ. Maria Sepa, Μπολόνια 1993, σσ. 29-36· Crouzet-Pavan, *Venezia trionfante*, σσ. 3-54.

πικό δεσμό, χωρίς κοινωνικούς διαχωρισμούς. Το γεγονός, εξάλλου, ότι το σύνολο σχεδόν των ιερέων είχε γεννηθεί στην ίδια την ενορία ενδυνάμωσε τη σχέση αυτή.⁵⁰⁹

Όταν οι Βενετοί άφηναν πίσω τους τη λιμνοθάλασσα για τα λιμάνια και τους εμπορικούς σταθμούς της ανατολικής Μεσογείου, η αντικειμενική δυσκολία της απόστασης λειτουργούσε καταλυτικά στη χαλάρωση των δεσμών τους με την ενοριακή εκκλησία. Κατά τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού, ο μικρόκοσμος των καραβιών στα οποία επέβαιναν ιερείς αναπαρήγαγε υπό μια έννοια το κοινωνικό-θρησκευτικό περιβάλλον της πόλης. Στον τόπο υποδοχής, η πολεοδομική συγκρότηση των βενετικών εμπορικών συνοικιών, με επίκεντρο τα εξαρτήματα των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Βενετίας, αναπαρήγαγε σε μικρογραφία την διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση του τόπου καταγωγής. Οι εκκλησίες των βενετικών καθιδρυμάτων, στις οποίες υπηρετούσαν κληρικοί σταλμένοι από την πατρίδα, συνέβαλλαν στη διατήρηση της ταυτότητας του Βενετού που βρισκόταν σε ξένο περιβάλλον και συγχρόνως δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις διαρκούς αυτοαναφοράς του ποιμνίου τους.⁵¹⁰

Το διαθέσιμο υλικό, αν και αποσπασματικό, καταδεικνύει τον πολυδιάστατο ρόλο των εξαρτημάτων της μονής του San Giorgio Maggiore στη βυζαντινή επικράτεια μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα και στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο μετά το 1204, σε μικρότερη κλίμακα. Σε ό,τι αφορά καταρχάς την ποιμαντική μέριμνα, η συμμετοχή της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη στον τομέα αυτό εμφανίζεται περιορισμένη, καθώς ήταν παρεκκλήσιο του Αγίου Ακινδύνου. Ο τελευταίος, όπως προαναφέρθηκε, είχε καθεστώς ενοριακού ναού και αποτελούσε το επίκεντρο της θρησκευτικής δραστηριότητας όλων των Βενετών που διέμεναν στην πόλη, ήδη από τον 11ο αιώνα. Η τέλεση των θείων λειτουργιών, των μυστηρίων της βάπτισης και του γάμου, όπως επίσης και οι κηδείες επιτρέπονταν στις υπόλοιπες βενετικές εκκλησίες, συμπεριλαμβανομένης και αυτής του Αγίου Μάρκου, μόνον κατόπιν σχετικής αδειάς του βικαρίου του πατριάρχη του Grado. Απαραίτητη εξάλλου ήταν και η έγκρισή του, προκειμένου οι ιερείς των εκκλησιών αυτών να μεταβούν στις οικίες αρρώστων και ετοιμοθάνατων για να τους χορηγήσουν συγχώ-

509. Romano, *Patrizi e popolani*, σσ. 141-154.

510. Βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 54 κ.εξ.· Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 239-242.

ρηση.⁵¹¹ Η χρήση του Αγίου Μάρκου ως κοιμητηριακού ναού αναφέρεται για πρώτη φορά στη διαθήκη του βενετού εμπόρου Giovanni Badoer, που συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Μάιο του 1148. Εκτός από τα δέκα υπέρπυρα που άφησε στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου de nostro Embolo όπου επιθυμούσε να ενταφιαστεί, ο Badoer δεν παρέλειψε να δωρίσει συμβολικά χρηματικά ποσά και στις άλλες τρεις βενετικές εκκλησίες της πόλης, τον Άγιο Ακίνδυνο, τον Άγιο Νικόλαο και την Παναγία, ελπίζοντας με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίσει το πολυπόθητο «διαβατήριο για τον ουρανό».⁵¹² Λίγα μόλις χρόνια μετά από την επάνοδο των Βενετών στη βυζαντινή πρωτεύουσα, τον Φεβρουάριο του 1186, ένας άλλος έμπορος, ο Leonardo Marileo, ζήτησε να ταφεί στη ίδια εκκλησία, αφήνοντας σε αυτήν με τη διαθήκη του ενάμισι υπέρπυρο. Ακόμη, άφησε τρία υπέρπυρα στην εκκλησία για να ψαλλούν τρεις επιμνημόσυνες λειτουργίες σε συγκεκριμένες ημέρες (ανήμερα του θανάτου του, την έβδομη και την τριακοστή ημέρα) και ένα υπέρπυρο στον πνευματικό του πατέρα και συντάκτη της διαθήκης του, τον ιερέα και νοτάριο Giovanni Signolo, ποσό που αντιστοιχούσε στο 13,5% του συνολικού του κεφαλαίου.⁵¹³

Σε αντίθεση με τον Άγιο Μάρκο της Κωνσταντινούπολης, ο φερώνυμος ναός στη Χαλκίδα είχε πλήρη ενοριακά δικαιώματα. Σε αυτόν τελούνταν οι ημερήσιες και νυχτερινές ιερουργίες που προέβλεπε το λατινικό λειτουργικό τυπικό, καθώς και όλα τα μυστήρια. Επιπλέον, ο ναός χρησιμοποιούνταν και ως τόπος ταφής, ήδη από το 1215.⁵¹⁴ Το ενδιαφέρον των βενε-

511. Βλ. παραπάνω σσ. 206-207.

512. Pozza, *I Badoer. Una famiglia veneziana*, σ. 119. Le Goff, *Πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, σ. 261.

513. *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XII*, εκδ. R. Morozzo Della Rocca – A. Lombardo, τ. 1, Τορίνο 1940 (στο εξής DCV), αρ. 362, σσ. 356-357. Για τις επικήδειες και επιμνημόσυνες λειτουργίες στη μεσαιωνική Δύση, βλ. Φ. Αριές, *Ο άνθρωπος ενόπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμώντων*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα 1997, σσ. 255-267. Για μεταγενέστερες ανάλογες πρακτικές, βλ. Μαρία Καζανάκη-Λάπα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική Αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 118-140.

514. Για τις υποχρεώσεις του αναδόχου της εκκλησίας, βλ. προηγούμενο κεφάλαιο και A.S.V., *S.G.M.*, b. 121, proc. 517 (Ριάλτο, 12 Αυγούστου 1292) [= Orlando, *Ad profectum patrie*, αρ. 89, σσ. 168-169]. Για την ταφική χρήση του χώρου, βλ. τη διαθήκη του Pietro da Fano, DCV, τ. 1, αρ. 559, σσ. 102-103 [= επανέκδοση Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νοταριακά έγγραφα από την Εύβοια (Negroponte)*, που συντάχθηκαν κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1215-1466),

τικών αρχών για την απόκτηση εκκλησίας στη Χαλκίδα, όπως άλλωστε και η μετονομασία της σε «Άγιο Μάρκο», τον προστάτη άγιο της τεναγίτιδας Πολιτείας, αμέσως μετά από την υπογραφή της συνθήκης του 1211, καθιστά σαφές ότι σκοπός της ήταν να αποτελέσει κοινό λατρευτικό κέντρο των μόνιμα εγκατεστημένων και διερχόμενων από την πόλη Βενετών. Όμως, η εγκατάσταση των επαιτικών ταγμάτων, και ειδικότερα των Δομηνικανών, οι οποίοι πολύ γρήγορα αναδείχθηκαν σε ισχυρούς παράγοντες της εκκλησιαστικής ζωής όχι μόνον της πόλης αλλά του ευρύτερου λατινοκρατούμενου χώρου, υπονόμει σταδιακά τον θρησκευτικό ρόλο της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου.

Ο ναός των «αδελφών ιεροκηρύκων», μια, μεγάλων διαστάσεων, τρικλίτη βασιλική βυζαντινίζουσας αισθητικής με νεωτερικά γοτθικά στοιχεία, έγινε ευθύς αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα ορόσημο της πόλης και πόλος έλξης των κατοίκων και των επισκεπτών. Ο Nicolò de Martoni, κατά την επίσκεψή του στην Εύβοια το 1395, θα παρατηρήσει ότι η εκκλησία των Δομηνικανών ήταν η μεγαλύτερη και σπουδαιότερη σε ολόκληρη την πόλη (*maior ecclesie ipsius civitatis*).⁵¹⁵ Επόμενο ήταν λοιπόν να λειτουργήσει ανταγωνιστικά όχι μόνον προς τον Άγιο Μάρκο, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από αυτήν, αλλά προς όλες τις εκκλησίες της Χαλκίδας. Αν μάλιστα ισχύει η υπόθεση που διατύπωσαν πρόσφατα οι Ν. Δεληνικόλας και Β. Βέμη, ότι η ανοικοδόμηση του ναού των Δομηνικανών ήταν προίον της συνεργασίας των βενετικών αρχών της Εύβοιας και του τάγματος, στο πλαίσιο ενός μεγαλόπνοου σχεδίου για την μεταφορά του διοικητικού κέντρου της συνοικίας νοτιότερα της πλατείας του Αγίου Μάρκου, όπου βρισκόταν το εμπορικό κέντρο, τότε ο ρόλος της

Αθήνα 2004, αρ. 1, σσ. 13-16 (ανατύπωση με διορθώσεις από τα *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών* με τίτλο *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τ. 2, *Ιστορία και κοινωνία*, Αθήνα 2004, σσ. 81-101).

515. L. Legrand, «Relation du Pèlerinage à Jérusalem de Nicolas di Martoni, Notaire Italien (1394-1395)», *Revue de l'Orient Latin* 3 (1895), 654. Τα χωρία που αναφέρονται στην Εύβοια έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και σχολιαστεί από τον Koder, «Η Εύβοια στα 1395», 51-57, και ειδικά 53. Για τους λατινικούς ναούς και τα μοναστήρια στην πόλη της Χαλκίδας και το νησί της Εύβοιας, βλ. Koder, *Negroponte*, σσ. 139-143. Ειδικά για τον ναό των Δομηνικανών στην πόλη της Χαλκίδας, βλ. Mac Kay, «St. Mary of the Dominicans», σσ. 125-156· Ν. Δ. Δεληνικόλας – Βασιλική Βέμη, «Η Αγία Παρασκευή Χαλκίδας. Ένα βενετικό πρόγραμμα ανοικοδόμησης το 13ο αιώνα», *Βενετία-Εύβοια*, σσ. 229-266.

βενετικής εκκλησίας στα θρησκευτικά συμφραζόμενα της πόλης υπονομεύθηκε από την ίδια τη Βενετία. Η πολιτική και εδαφική διαίρεση της πόλης σε δύο τμήματα, ένα διοικούμενο από τους Λομβαρδούς και ένα από τους Βενετούς, και η κατασκευή του διαχωριστικού τείχους στις αρχές του 14ου αιώνα, υπογράμμισε τον «εθνικό» χαρακτήρα της βενετικής εκκλησίας, δεν εμπόδισε όμως τις επαφές του βενετικού στοιχείου με άλλους λατινικούς ναούς και μοναστηριακά καθιδρύματα. Οι λιγοστές δημοσιευμένες διαθήκες των Βενετών της Εύβοιας της περιόδου από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα έως την τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα, αν και δεν αποτελούν ικανό και αντιπροσωπευτικό πληθυσμιακό δείγμα για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τις προτιμήσεις των πιστών, φανερώνουν μέσω των κληροδοτημάτων μια στροφή προς τα επαιτικά τάγματα με ταυτόχρονη προσήλωση στο εκκλησιαστικό ίδρυμα του τόπου καταγωγής.⁵¹⁶ Εικόνα που έρχεται να επιβεβαιώσει την ύπαρξη ενός υπό διαμόρφωση διπόλου στη θρησκευτική ζωή της πόλης εκείνη την εποχή, κατ' αναλογία προς την πολιτική κατάσταση.

Γύρω στα 1373 ο βενετός βάλιος Bartolomeo Querini τέλεσε τον γάμο του γιου του με την ετεροθαλή αδελφή του, λομβαρδικής καταγωγής, τριτημορίου της Εύβοιας και δούκα του Αιγαίου Πελάγους Nicolò B' dalle Carceri στον ναό των Δομηνικανών. Ο βενετός αξιωματούχος καταδικάστηκε λίγο αργότερα για τον βεβιασμένο, όπως αποδείχθηκε, αυτό γάμο καθώς και για πλήθος άλλων ατασθαλιών, που εξέθεσαν τη Βενετία απέναντι στους λατίνοους κυριάρχους των γειτονικών κρατιδίων της ηπειρωτικής και του νησιωτικής Ελλάδας, έθεσαν σε κίνδυνο την ασφάλεια του νησιού και έφεραν τον

516. Στη διαθήκη του που συντάχθηκε στη Χαλκίδα στις 10 Ιουνίου του 1257, ο χτυπημένος από την αρρώστια Βενετός Marino de Frugerio άφησε από ένα υπέρπυργο στον *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου Madio και στον πρεσβύτερο Begancio καθώς και δύο υπέρπυργα στους «αδελφούς ιεροκήρυκες» (*fratres predicatorum*, Δομηνικανοί), βλ. A.S.V., *Procuratori di San Marco Citra*, b. 319. Τον Σεπτέμβριο του 1327, ο καγκελάριος της βενετικής Διοίκησης της Εύβοιας Francesco Dono κληροδότησε τέσσερα υπέρπυργα στη μονή των Δομηνικανών και έξι υπέρπυργα στον δομηνικανό μοναχό Pietro de Brissia. Αντίστοιχα, ο Donato Bonci άφησε δέκα *solidi venetorum grossorum* στον Άγιο Μάρκο για να ψαλούν επιμνημόσυνες λειτουργίες, δύο *solidi venetorum grossorum* για την κατασκευή σταυρού, που θα κοσμούσε τον ναό, και τρία υπέρπυργα στη μονή των Φραγκισκανών. Τέλος, όπως προκύπτει από συμβολαιογραφική πράξη που συντάχθηκε τον ίδιο μήνα, ο Dardo Babilonio κληροδότησε στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου το ποσό των δέκα υπέρπυργων A.S.V., *Cancellaria Inferiore, Notai*, b. 68 (Nicolò Donusdeo), φ. 1r. Πρβλ. Borsari, «Chiesa», 31.

πληθυσμό της πόλης αντιμέτωπο με το φάσμα του λιμού.⁵¹⁷ Εκείνο όμως που ενδιαφέρει εν προκειμένω είναι ότι αντί της βενετικής εκκλησίας του Αγίου Μάρκου, όπως θα άρμοζε στον επικεφαλής της βενετικής διοίκησης του νησιού, ο Querini προέκρινε τον ναό των Δομηνικανών ως καταλληλότερο χώρο για να υποδεχθεί τις εξέχουσες προσωπικότητες που είχαν προσκληθεί στον γάμο του γιού του, προφανώς όχι μόνο λόγω της αίγλης και του μεγέθους του αλλά και των σαφών πολιτικών συμβολισμών και συνδηλώσεων που είχε ο συσχετισμός με τον, λομβαρδικών διασυνδέσεων, οίκο του τάγματος στην Εύβοια.⁵¹⁸

Περισσότερο όμως από τον ανταγωνισμό μεταξύ των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και τα πολιτικά παιχνίδια των διοικούντων, την τύχη του Αγίου Μάρκου καθόρισε η φθίνουσα πορεία της λατινικής Εκκλησίας στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, μια πορεία την οποία οι μητροπολιτικές αρχές δεν στάθηκαν ικανές να ανακόψουν, παρά τα μέτρα που έλαβαν κατά καιρούς σε συνεργασία και με την αποστολική Έδρα.⁵¹⁹ Την απομάκρυνση των πιστών από την Εκκλησία και τη γενικότερη χαλάρωση του καθολικισμού αντικατοπτρίζει η απογοητευτική κατάσταση του κτηρίου του ναού, το οποίο στα μέσα του 15ου αιώνα εμφάνιζε πλέον έντονα τα σημάδια της φθοράς του χρόνου. Στην επιστολή του προς τον ηγούμενο του μοναστηριού του San Giorgio, το 1454, ο ιερέας της βενετικής διοίκησης Paolo Pasqualigo περιγράφει με μελανά χρώματα την παρακμή του ναού, στιγματίζοντας, μεταξύ άλλων, την αδιαφορία του ποιμνίου. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι πιστοί δεν ενδιαφέρονταν να συνδράμουν οικονομικά την εκκλησία με τις μορφή ελεημοσύνης τη στιγμή που αυτή ήταν απολύτως απαραίτητη για την επιβίωσή της (*ma voria aver qualche aiutorio questorum de qui non son ati alimoxina*).⁵²⁰

Η διοικητική διάρθρωση της Εκκλησίας της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στο νησί, ειδικά στο επίπεδο της ενοριακής οργά-

517. Για τη σύνθετη αυτή υπόθεση, βλ. Marina Koumanoudi, «Contra deum, jus et justiciam. The Trial of Bartolomeo Querini, bailo and capitano of Negroponte», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, σ. 247.

518. Mac Kay, «St. Mary of the Dominicans», σσ. 130-131.

519. Για την παρακμή της λατινικής Εκκλησίας στις βενετοκρατούμενες περιοχές και τα μέτρα που έλαβε το κράτος για την αντιμετώπισή της από τον 15ο αιώνα και εξής, βλ. γενικά Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, σσ. 293-294.

520. Βλ. παραπάνω υποσημ. 308. Orlando, *Ad profectum patrie*, σσ. 113-114.

νωσης, παραμένει εν πολλοίς ανεξερεύνητη. Η μνεία της *contracta sancti Georgii Venetico* σε δύο πράξεις καταγεγραμμένες στα κατάστιχα του δούκα της Κρήτης στα τέλη του 14ου αιώνα, υποδηλώνει ότι η διοικητική διαίρεση της πόλης του Χάνδακα συνέπιπτε με τις εκκλησιαστικές περιφέρειες των ενοριών, κατά το πρότυπο της μητρόπολης.⁵²¹ Με βάση τα παραπάνω μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι η συνοικία του San Giorgio Venetico είχε αναχθεί σε αυτοτελή ενορία από την ίδρυση του ομώνυμου ναού. Με τη διοίκηση και τη συστηματική λειτουργία του Αγίου Γεωργίου ήταν επιφορτισμένος αρχικά ένας και αργότερα δύο ιερείς (*capellani*). Διέθετε κοιμητήριο και σε αυτόν τελούνταν η Θεία λειτουργία και επιμνημόσυνες δεήσεις κατά το ρωμαιοκαθολικό τυπικό, πληρούσε με άλλα λόγια τις προϋποθέσεις αυτονομίας που προσιδιάζουν σε ενοριακό ναό. Φαίνεται ωστόσο ότι ο ρόλος του στη θρησκευτική ζωή της πόλης ήταν υποβαθμισμένος.

Η μελέτη των δημοσιευμένων διαθηκών του Χάνδακα της περιόδου 1312-1420 αποκαλύπτει ότι δεν συνιστούσε άμεση προτεραιότητα των πιστών, καθώς τα κληροδοτήματα προς την εκκλησία του Sancti Giorgi Venetico ή Veneto ανέρχονται μόλις στο 0,6% του συνόλου των αφιερώσεων προς τα εκκλησιαστικά και ευαγή ιδρύματα της πόλης. Ενώ και από την άποψη του ύψους των κληροδοτούμενων ποσών, κατατάσσεται μεταξύ των τελευταίων.⁵²² Σύμφωνα με τον Vitale Dandolo, η εικόνα αυτή αναστράφηκε γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα, χάρη στην πρωτοβουλία του να κατασκευάσει παρεκκλήσιο εντός του ναού, όπου καθημερινά τελού-

521. Πρόκειται για τον Νικόλαο Michalici από την Κάρπαθο και τον Giovanni Querini, A.S.V., *Archivio Duca di Candia*, b. 11, fram. 11, φφ. 52r, 55v.

522. Ειδικότερα, στις 6 Απριλίου 1319, η Helena Vaxallo, χήρα του Giuliano Vaxallo, άφησε δύο υπέρπυρα προς ενίσχυση της εκκλησίας και το ίδιο ποσό στον πρεσβύτερο που υπηρετούσε σε αυτή για να ψάλει λειτουργίες υπέρ της ψυχής της. Στις 23 Ιουλίου 1328, ο ράφτης Rafael Romano διέθεσε με τη διαθήκη του πέντε υπέρπυρα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, προκειμένου να ψαλούν λειτουργίες υπέρ της ψυχής των γονέων του. Τον Απρίλιο του 1348, ο Thomas Bollani, γιος του ποτέ Nicolò Bollani, έδωσε στην εκκλησία δύο υπέρπυρα *pro laborerio ipsius*. Τέλος, η Alise Cauco, χήρα του ποτέ Andrea Cauco, άφησε τον Οκτώβριο του 1366 κληροδοτήματα σε έξι ναούς και ευαγή ιδρύματα της πόλης του Χάνδακα που κυμαίνονταν μεταξύ 50 και πέντε υπερπύρων, με τον San Giorgio Veneto να καταλαμβάνει την τελευταία θέση στις προτιμήσεις της διαθέτριας, βλ. Mc Kee, *Wills from Late Medieval Crete*, τ. 1-2, αρ. 250, σ. 324, αρ. 78, σ. 103, αρ. 253, σ. 327 και αρ. 539, σ. 682. Η έκδοση περιλαμβάνει συνολικά 790 διαθήκες, μεταξύ των οποίων διαθήκες Εβραίων και προσώπων που δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι του νησιού.

νταν λειτουργίες και επιμνημόσυνες δειήσεις υπέρ των δωρητών (*chanteria*). Η διαμόρφωση του παρεκκλησίου αύξησε την προσέλευση των εκκλησιαζομένων, προσελκύοντας άνδρες και γυναίκες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (...*da zentilomini e da done*), και συνακόλουθα τα έσοδα του ναού από τις πολυάριθμες λειτουργίες υπέρ αναπαύσεως της ψυχής των συγγενικών και προσφιλών τους προσώπων (...*e si vene volio far a saver que la giexia non ave mai tante mese dapo che la fo edifica chanteria...*).⁵²³ Η παραπάνω πληροφορία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί καταδεικνύει τη διάδοση και τη δημοτικότητα που απέκτησε ο θεσμός του *cantarium* (από το ρήμα ψάλλω) στον καθολικό πληθυσμό της Κρήτης παράλληλα με τον υπόλοιπο δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Το φαινόμενο συνδέεται με τις δογματικές εξελίξεις στη Δύση τον 13ο αιώνα αναφορικά με το Καθατήριο, στο πλαίσιο των οποίων η προσευχή υπέρ των νεκρών και η τέλεση της Θείας Λειτουργίας προσέλαβαν κεντρική θέση μεταξύ των επιτιμίων ή πράξεων που όφειλε να εκτελέσει ο πιστός ως απόδειξη αληθινής μετανοίας. Στα ειδικά αυτά παρεκλήσια, τα οποία στεγάζονταν σε καθορισμένους χώρους και συχνά είχαν ιδιαίτερη Αγία Τράπεζα και διακοσμητικά ή αρχιτεκτονικά στοιχεία που τα διαφοροποιούσαν από τον υπόλοιπο ναό, οι πιστοί χρηματοδοτούσαν την τέλεση λειτουργιών και τους ιερουργούντες κληρικούς. Παρότι όμως χρηματοδοτούνταν από ιδιώτες, ο θρησκευτικός τους ρόλος επεκτεινόταν στο σύνολο του εκκλησιάσματος. Οι μικρές λειτουργίες που κατά κανόνα τελούνταν σε αυτά από έναν ιερέα ενίοτε και με τη βοήθεια δεύτερου, παρείχαν στο εκκλησίασμα τη δυνατότητα να συμμετέχει ενεργά στο τελετουργικό, ψάλλοντας και απαγγέλλοντας προσευχές στην καθομιλουμένη αντί της λατινικής γλώσσας του λειτουργικού κειμένου.⁵²⁴

Η φροντίδα των ψυχών αποτελούσε μόνο μία από τις πολλές και πολυεπίπεδες δραστηριότητες των ιερέων των εξαρτημάτων του San Giorgio Maggiore. Έχει ήδη γίνει λόγος για τον ξενώνα του ιδρύματος στην πόλη της Ραιδεστού, ωστόσο πρέπει να ήταν μοναδική περίπτωση, γιατί δεν μαρτυρείται η λειτουργία αντίστοιχων χώρων στις άλλες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας. Ενδείξεις για το φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο των ιερέων προκύπτουν από την υπόθεση της δεκάτης των

523. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 474.

524. S. Roffey, *The Medieval Chantry Chapel. An Archaeology*, Woodbridge 2007, σσ. 1-17, 81 κ. εξ.

αποβιωσάντων Βενετών στην Εύβοια του 1293, όπου αναφέρεται ότι ο ιερέας απέδιδε ένα μέρος των χρημάτων που του αναλογούσαν στους απόρους. Δεδομένου ότι η φιλανθρωπία συνδεόταν παραδοσιακά με τους Βενεδικτίνους και με την Εκκλησία εν γένει, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντίστοιχες δραστηριότητες αναπτύχθηκαν και στα άλλα εξαρτήματα του μοναστηριού, τόσο πριν όσο και μετά τη λατινική κατάκτηση.⁵²⁵

Μίαν ενδιαφέρουσα πτυχή της εξωθησκειυτικής δραστηριότητας του βενετικού κλήρου στη βυζαντινή αυτοκρατορία πριν από το 1204, η οποία σχετίζεται με τον τομέα της παροχής υπηρεσιών, αναδεικνύει ο θεσμός της παρακαταθήκης. Οι ιερείς και οι μοναχοί που υπηρετούσαν στους ναούς των βενετικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, λόγω του λειτουργήματος που επιτελούσαν, θεωρούνταν πρόσωπα ηθικά άμεμπτα και αξιόπιστα, στα οποία εμπιστεύονταν την φύλαξη κινητών αντικειμένων και χρηματικών ποσών ενόσω εκείνοι μετακινούνταν από τόπο σε τόπο.⁵²⁶ Πριν από τον Μάιο του 1154, όπως προκύπτει από δήλωση των Giovanni Zorzi και Archelao Ziani, ο έμπορος Filocalo Calbo εμπιστεύθηκε στη φύλαξη του *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Αλμυρό Bossone το ποσό των επτά *bisancii perperi veteres*, προερχομένων από το συνεταιρισμό (*colleganza*) που είχε συνάψει με τον Gervasio Greco.⁵²⁷ Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα στην Άκρα της Συρίας, ο Pietro Foscari έδωσε εξοφλητική απόδειξη στον Pietro da Molin, ιερέα της

525. Για τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες των Βενεδικτίνων, βλ. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, τ. 2, σ. 39 και τ. 5, σσ. 65-73· Milis, *Angelic Monks and Earthly Men. Monasticism*, σσ. 53-62. Για τη φιλανθρωπία και την κοινωνική πρόνοια στη Βενετία, βλ. B. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971. Ειδικότερα για τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, βλ. Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, σε πολλά σημεία της μελέτης.

526. Η κατάθεση χρημάτων ή κινητών περιουσιακών στοιχείων σε ιερείς είτε για φύλαξη είτε για την απόσβεση οφειλής προς υπερήμερο δανειστή αποτελούσε συνήθη πρακτική κατά τον Μεσαίωνα, αλλά και αργότερα, τόσο στη χριστιανική Ανατολή όσο και στη Δύση. Για την παροχή υπηρεσιών αυτού είδους από τους βενετούς ιερείς στην Ανατολή κατά τον 12ο αιώνα, βλ. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, σσ. 56-57. Για τον θεσμό της παρακαταθήκης κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. 1, Αθήνα 1992 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], σσ. 105-124.

527. *DCV*, τ. 1, αρ. 108, σ.109. Για την ίδια υπόθεση, βλ. και ό.π., αρ. 115, σσ. 115-116. Για τις εμπορικές πρακτικές της εποχής, βλ. R. Cessi, «Note per la storia delle società di commercio nel medioevo in Italia», *Rivista italiana per le Scienze Giuridiche* 59 (1917), 3-224· R. S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, New Jersey 1971, σσ. 73-79.

εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη, για την παραλαβή του ποσού των *septuaginta novem minus septem karatos*. Το ποσό αυτό είχαν αφήσει στη φύλαξη του παραπάνω ιερέα οι συνέταιμοί του Foscari, Danadio Trevisan, Giovanni Bianco και Marco Trevisan.⁵²⁸ Τέλος, τον Νοέμβριο του 1188, οι Giovanni Barastro και Pietro Pino παρέλαβαν από τον Domenico πρεσβύτερο και τέως *priore* της ίδιας εκκλησίας δύο *convertoriis*, δύο *spatis et aliis minutaliis*, που ανήκαν στον νεκρό πλέον Giovanni Alberici.⁵²⁹

Για τους ίδιους λόγους που οι βενετοί έμποροι εμπιστεύονταν τους ιερείς για τη φύλαξη των κινητών τους αντικειμένων, θεωρούσαν ότι ήταν οι πλέον κατάλληλοι για να εγγυηθούν την ασφαλή παράδοση των περιουσιακών τους στοιχείων στην πατρίδα σε περίπτωση θανάτου. Στη διαθήκη του, που συντάχθηκε το Φεβρουάριο του 1186 στην Κωνσταντινούπολη, ο Leonardo Marileo όρισε να παραδοθεί στον πρεσβύτερο και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου Domenico το ποσό των 41 χρυσών υπερπύρων *bonos pesantes*. Από τα χρήματα αυτά ο *priore* έπρεπε να διαθέσει επτά υπέρπυρα για την κηδεία του Leonardo καθώς και για άλλες εκκρεμότητές του και τα υπόλοιπα να σταλούν στη Βενετία στους εκτελεστές της διαθήκης του, με την ευθύνη έμπιστου προσώπου.⁵³⁰ Το 1189, ο Marco Caprolese, επιβάτης στο πλοίο του Pangrazio Aicardo, λίγο πριν πεθάνει παρήγγειλε μέσω των συνεπιβατών του στον κουνιάδο του, Homodeo Albino, να μεταφέρει το σύνολο των περιουσιακών του στοιχείων από το σκάφος στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα έπρεπε να τα παραδώσει στον *priore* Domenico και στον αδελφό του, εφόσον εντοπιζόταν. Ο Domenico όφειλε στη συνέχεια να τα αποστείλει στον ιερέα της εκκλησίας του San Zulian στη Βενετία.⁵³¹

Εξάλλου, εν τη απουσία συγγενικών και προσφιλών προσώπων, συνήθιζαν να ορίζουν ως εκτελεστές της διαθήκης τους βενετούς ιερείς, πρακτική που εξακολούθησε και μετά τη λατινική κατάκτηση. Τον Μάιο του 1169, ο πρεσβύτερος και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Λήμνο, με την ιδιότητα του εκτελεστή της διαθήκης του Beltramo Ianne, ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να εξοφλήσει δάνειο ύψους 11,5 υπερ-

528. SGM, III, αρ. 320, σσ. 60-62 (=Nuovi Documenti del commercio veneto dei secoli XI-XII, εκδ. A. Lombardo – R. Morozzo Della Rocca, Βενετία 1953 (στο εξής NDC), αρ. 23, σσ. 25-26).

529. DCV, τ. 1, αρ. 371, σσ. 364-365.

530. DCV, τ. 1, αρ. 362, σσ. 356-357.

531. DCV, τ. 1, αρ. 372, σσ. 365-366.

πύρων που είχε λάβει ο τελευταίος από τον Omogeno Basegio τον Μάρτιο του προηγούμενου έτους.⁵³² Αντίστοιχα, από συμβολαιογραφική πράξη της 11 Σεπτεμβρίου 1327 μαθαίνουμε ότι, ο καγκελάριος της βενετικής Διοίκησης της Εύβοιας Francesco Dono είχε ορίσει ως εκτελεστή της διαθήκης του τον πρεσβύτερο και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας Francesco Trevisan Sancti Tome. Εξάλλου, τόσο ο Trevisan όσο και οι άλλοι δύο κληρικοί που υπηρετούσαν μαζί του στην παραπάνω εκκλησία εμφανίζονται έντεκα φορές ως μάρτυρες σε συμβολαιογραφικές πράξεις που συντάχθηκαν στην Χαλκίδα από τον νοτάριο Nicolò Donusdeo κατά την περίοδο Σεπτεμβρίου 1327 - Σεπτεμβρίου 1328.⁵³³ Τέλος, το λειτούργημα του νοταρίου ασκούσε, παράλληλα με τα εκκλησιαστικά του καθήκοντα, ο διάκονος Paolo, canonicus Sancti Marci, όπως συνάγεται από συμβολαιογραφική πράξη που συνέταξε ο ίδιος στη Χαλκίδα τον Ιανουάριο του 1247.⁵³⁴

4. Αστικά ακίνητα και στεγαστική πολιτική

Η μελέτη της οικιστικής εξέλιξης της βενετικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη από τα τέλη του 11ου έως τα μέσα του 13ου αιώνα έχει καταδείξει ότι τα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Βενετίας ανέπτυξαν μια κοινή οικιστική και στεγαστική πολιτική, ωθούμενη από την ιδιότυπη σύμπραξη με τις βενετικές Αρχές. Βασικός άξονας της πολιτικής αυτής, που υπαγορεύτηκε από τις λειτουργικές ανάγκες της εμπορικής συνοικίας, ήταν η δόμηση των ελεύθερων οικοπέδων σε σύντομο χρονικό διάστημα και η παροχή κατοικιών και επαγγελματιών χώρων σε τιμές προσιτές και σταθερές για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Οι μισθωτές των ακινήτων ήταν κατά το πλείστον βενετοί έμποροι που είτε κατοικούσαν μόνιμα στην πόλη είτε διέμεναν εκεί προσωρινά. Στην περίπτωση του San Giorgio, ωστόσο, μαρτυρούνται επίσης στοιχειώδεις οικονομικές σχέσεις με έλληνες μισθωτές. Παρά τη σιωπή των πηγών, το ίδιο σχήμα μπορεί να υποτεθεί ότι εφαρμόστηκε, σε μικρότερη κλίμακα, και στις βενετικές εγκαταστάσεις στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.

Για την Εύβοια, οι πληροφορίες σχετικά με την μίσθωση της αστικής περιουσίας του εξαρτήματος του San Giorgio Maggiore είναι λιγοστές και περιο-

532. *NDC*, αρ. 24, σσ. 26-27.

533. Βλ. παραπάνω υποσημ. 516.

534. *DCV*, τ. 2, αρ. 783, σσ. 309.

ρίζονται στα μέσα του 15ου αιώνα. Σε κατάστιχο λογαριασμών με χρονολογία 16 Αυγούστου 1449 καταγράφονται συνολικά πέντε μισθωτές, όλοι ιταλικής καταγωγής, εκ των οποίων δύο ήταν οι ιερείς που διοικούσαν την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, ο Venturin Simofonte και ο Bernardo Menzioli. Ένας ήταν Βενετός, ανώτερου κοινωνικού στρώματος, και ένας από την Τοσκάνη (ser Pietro da Canale, Stefano da Siena και Piero Pizilin).⁵³⁵

Παρόμοια, για τον Χάνδακα η πληροφόρησή μας σχετικά με την ενοικίαση των ακινήτων του εξαρτήματος του μοναστηριού προέρχεται αποκλειστικά από τον 15ο αιώνα. Το κτηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου, λόγω της θέσης του αλλά και της μεγάλης ποικιλίας των προσφερόμενων ακινήτων, τόσο από άποψη μεγέθους όσο και χρήσεων, απευθυνόταν σε ένα ευρύ φάσμα ενοικιαστών, σε αυτόχθονες και ξένους, από τη Βενετία και άλλες περιοχές του ιταλικού χώρου (Savona, Porto), από περιοχές της ελληνολατινικής Ανατολής και μέρη οθωμανοκρατούμενα. Μεταξύ των 20 μισθωτών της διετίας 1427-1428, καταγράφονται δεκαέξι άνδρες και τέσσερις γυναίκες, δεκατρία άτομα ιταλικής και πέντε ελληνικής καταγωγής, από τα οποία τέσσερα είναι γυναίκες. Από αυτές μία φέρει χριστιανικό όνομα, αλλά αποκαλείται *turca*, χαρακτηρισμός που μπορεί να αποδίδει φυσιολογικά χαρακτηριστικά ή να δηλώνει προέλευση από περιοχές υπό τουρκική κυριαρχία. Η κοινωνική ταυτότητα των μισθωτών δεν είναι ευδιάκριτη εκτός από δύο περιπτώσεις στις οποίες δηλώνεται ρητά η επαγγελματική τους ιδιότητα (βαρελοποιοί). Το επώνυμο των μισθωτών, που σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις παραπέμπει σε παλαιές οικογένειες πατρικών βενετικής προέλευσης (Abramo, Morexin, Sagre[d]o), σε συνδυασμό με την προσφώνηση *ser* υποδεικνύει άτομα προερχόμενα από τα ανώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα. Το ίδιο ενδεχομένως ισχύει για μια γυναίκα, η οποία προσδιορίζεται με το όνομα του άνδρα της (*la dona de ser Albertin*). Στην κατηγορία των εγχωρίων που είχαν κατορθώσει να εξασφαλίσουν μια εξέχουσα θέση στις άτυπες ιεραρχίες του κοινωνικού οικοδομήματος της βενετικής Κρήτης μέσα από τη συμμετοχή τους σε επικερδείς εμπορικές επιχειρήσεις και την κατοχή γης φαίνεται να ανήκει ο *ser Stefano Candaçoiti*, μισθωτής μιας από τις αποθήκες του οικοδομικού συγκροτήματος της μονής. Ο Stefano ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τον έμπορο Στέφανο Χανδακίτη, που, σύμφωνα με απόφαση

535. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Orlando, Ad profectionem patrie, αρ. 114, σ. 181].

του έτους 1415, είχε αγοράσει σε δημόσιο πλειστηριασμό δύο σερβενταρίες στο χωριό Καρκαδιώτισσα στην περιοχή Τεμένους.⁵³⁶

Αντίστοιχα, κατά την περίοδο 1438-1444 μνημονεύονται 40 ενοικιαστές, 35 άνδρες και πέντε γυναίκες. Το ποσοστό των Ελλήνων επί του συνόλου των μισθωτών ανέρχεται στο 32,5%, ενώ οι υπόλοιποι είναι βενετικής κυρίως καταγωγής, μέλη γνωστών πολύκλαδων οικογενειών (Barbato, Contarini, Dolfin, Quirino, Sagredo, Trivixan, Venier, Zorzi). Επτά άτομα φέρουν ονόματα που δηλώνουν γεωγραφική προέλευση εκτός Κρήτης (Σαντορίνη, Ρόδο, Μήλο, Εύβοια, Μυτιλήνη, Κύπρο), επίσης σημειώνονται πολλοί ξένοι (*forestieri*), χωρίς να παρέχονται άλλες διευκρινιστικές πληροφορίες. Ως προς την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση οι μισθωτές εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία: άνδρες κυρίως και γυναίκες της κυρίαρχης τάξης, έμποροι, μάστορες και απλοί τεχνίτες, μία απελεύθερη σκλάβο, μία καλόγρια. Το πολύχρωμο μωσαϊκό των ενοικιαστών συμπληρώνουν ο Filippo Quirin, ο επονομαζόμενος *omaloto*, και η πολύ μελαγχρινή (*saraxina*) Μαρία de Nichita. Από την άποψη των επαγγελματιών, τέλος, αναφέρονται δύο βαρελοποιοί, ένας μαραγκός, ένας καλαφάτης, ένας κουρέας και ένας ταβερνιάρης.⁵³⁷ Η παρουσία επαγγελματιών που σχετίζονται με το εμπόριο και τη ναυπηγική, όπως άλλωστε και του ιδιοκτήτη ταβέρνας, μεταξύ των μισθωτών της περιοσίας του εξαρτήματος ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τη γεινίαση του κτηριακού συγκροτήματος με το λιμάνι της πόλης. Ταξιδιώτες ή διερχόμενοι έμποροι που είχαν αναζητήσει προσωρινό κατάλυμα στα σπίτια του εξαρτήματος της μονής θα πρέπει άλλωστε να ήταν οι ξένοι, για αυτό τα ονόματά τους δεν καταγράφονται στο κατάστιχο. Σύμφωνα με τον E. Orlando, η χρονική διάρκεια των μισθωμάτων της περιόδου 1427-1428 αντανάκλα την εξοικείωση των διαχειριστών του εξαρτήματος με τη «ζωντανή αγορά των ακινήτων του λιμανιού του Χάνδακα», η οποία κυριαρχείται από «τον δυναμισμό και την κινητικότητα των διερχόμενων εμπορών».⁵³⁸ Η συγκριτική ανάλυση των δύο καταστίχων επιβεβαιώνει εν μέρει την παραπάνω διαπίστωση, συγχρόνως όμως αναδεικνύει μια πιο σύνθετη εικόνα των μισθωτών, που αποτελεί μικρογραφία της πληθυσμιακής σύνθεσης της πολύβουης πόλης του Χάνδακα κατά τον 15ο αιώνα.

536. *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, εκδ. Χ. Γάσπαρη, Αθήνα 2004, τ. 1, σσ. 418-419, τ. 2, αρ. 799, σ. 428 (27 Ιουλίου 1415).

537. A.S.V., S.G.M., b. 121, proc. 516 (1444).

538. Orlando, *Ad profectum patrie*, σ. 105.

ΜΕΡΟΣ Γ'
Από την Ανατολή στη Δύση

Λείψανα ανατολικών αγίων στη Μονή του San Giorgio

«Quid de hiis dicendum, qui quasi ad amorem Dei et sanctorum sive martyrum sive confessorum, ossa et reliquias sanctorum corporum de loco ad locum transferunt ibique novas basilicas construunt et quoscu-mque potuerint ut res suas illuc tradant, instantissime adhortantur...».⁵³⁹

Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα πολυάριθμα σώματα και τεμαχισμένα μέλη αγίων της χριστιανικής Ανατολής «ακολούθησαν την πορεία προς τη Δύση, σκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη και εναποτέθηκαν με ευλάβεια σε δυτικούς ναούς και μοναστηριακά καθιδρύματα»,⁵⁴⁰ αλλάζοντας μια για πάντα τον προσκυνηματικό χάρτη της χριστιανοσύνης.

Η διασπορά των ανατολικών «λειψανολογικών» θησαυρών σε διάφορες περιοχές του δυτικού κόσμου αποτελεί μία μόνον όψη του σύνθετου φαινομένου της λατρείας των αγίων και των λειψάνων τους κατά τον Μεσαίωνα, η ανάλυση του οποίου απαιτεί την εξέταση ποικίλων παραμέτρων, θρησκευτικών, κοινωνικών, πολιτικών κ.ά. Η μελέτη της μεταφοράς λειψάνων από τα εδάφη της βυζαντινής επικράτειας στη δυτική Ευρώπη, εφόσον αυτά είχαν αποκτηθεί με νόμιμες διαδικασίες, επιτρέπει στον ιστορικό να ανιχνεύσει «το περίπλοκο σύστημα της πατρωνίας, των συμμαχιών

539. «Και τι να πω για κείνους που καλυπτόμενοι από τον μανδύα της αγάπης του Θεού μεταφέρουν κόκκαλα και άλλα λείψανα αγίων από τόπο σε τόπο, για να ιδρύσουν εκκλησίες και με κάθε τρόπο να προσελκύσουν τον κόσμο για να αφήνει την περιουσία του σε τέτοια ιδρύματα...», βλ. *Monumenta Germaniae Historica, Karoli Magni Capitularia, Capitularia regum Francorum*, τ. 1, Ανόβερο 1888, IV, § 7, σ. 163, μετάφραση αποσπάσματος στα Ελληνικά Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της δυτικής Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 124. Με αυτά τα λόγια στιγματίζει ο Καρλομάγνος, προς το τέλος της ζωής του, τη συλλεκτική μανία που είχε κυριεύσει μία μερίδα άπληστων για χρήματα κληρικών στο βασίλειό του, προτρέποντάς τους να εγκαταλείψουν τις ανέσεις και την ασφάλεια της αρχοντείας και να επιστρέψουν ξανά στο δρόμο του Χριστού και των Αποστόλων.

540. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Nazione Greca και Cose Sacre. Λείψανα αγίων στον ναό του Αγ. Γεωργίου της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 11· η ίδια, «Λείψανα αγίων στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας. Nazione Greca και Cose Sacre», *Ιερά Λείψανα αγίων της καθ' ημάς Ανατολής*, Αθήνα 2005, σσ. 58.

και της ανταλλαγής δώρων που συνέδεε τα ανώτερα κοσμικά και εκκλησιαστικά στρώματα της Ανατολής και της Δύσης». ⁵⁴¹ Στην πλειονότητά τους, όμως, τα λείψανα που μεταφέρθηκαν στις λατινικές εκκλησίες είτε είχαν κλαπεί στο πλαίσιο εμπορικών ταξιδιών είτε ήταν λάφυρα σταυροφορικών ή άλλων πολεμικών επιχειρήσεων. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι συντάκτες των *Translationes*, των διηγήσεων δηλαδή της μεταφοράς των λειψάνων, για να αιτιολογήσουν παρόμοιες πράξεις, για τα οποία θα γίνει ιδιαίτερος λόγος παρακάτω, είναι αποκαλυπτικά της στάσης των Δυτικών απέναντι στους Βυζαντινούς και γενικότερα τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής, αλλά και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους.

Πολλά από τα λείψανα που έφτασαν στη Δύση από την Ανατολή περιέπεσαν στην αφάνεια αμέσως μετά την άφιξή τους στη νέα τους κατοικία ή ξεχάστηκαν στα σκευοφυλάκια των ναών, καθώς ανήκαν σε αγίους που ήταν ξένοι προς την ιστορική μνήμη των κοινοτήτων του τόπου υποδοχής. Άλλες πάλι κοινότητες, πιο δεκτικές στις βυζαντινές επιρροές, οικειοποιήθηκαν πρόθυμα τις ανατολικές χριστιανικές λατρευτικές συνήθειες, με συνέπεια να δημιουργηθούν νέα κέντρα λατρείας και να επιβιώσουν στη Δύση βίοι και μαρτύρια αγίων, η μνήμη των οποίων συχνά λησμονήθηκε με την πάροδο του χρόνου στον τόπο προέλευσής τους.

Τα λείψανα των αγίων της Ανατολής που εναποτέθηκαν στη διάρκεια των αιώνων στις εκκλησίες και τα μοναστηριακά καθιδρύματα της Βενετίας μετέβαλαν σταδιακά τη φυσιογνωμία της πόλης, μετατρέποντάς την σε έναν ενιαίο ιερό χώρο. ⁵⁴²

Ως κατεξοχήν σημείο αναφοράς του ιερού αυτού χώρου, η μονή του San Giorgio Maggiore αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση των πολιτιστικών ανταλλαγών με τον κόσμο της ελληνικής Ανατολής, που επιτρέπει

541. P. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Σικάγο 1981, σσ. 88-91. Βλ. επίσης Sophia Mergiali-Sahas, «Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Misuse, of sanctity and Authority», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 51(2001), 41-60 και Μαλτέζου, *ό.π.*, 11-19.

542. Η αντίληψη αυτή είχε διαμορφωθεί στις αρχές του 17ου αιώνα, βλ. A. Niero, «Reliquie e corpi santi», *Culto dei Santi a Venezia*, Βενετία 1965, σσ. 186-187. Πρβλ. E. Morini, «Note di lipsanografia veneziana. Uno scritto inedito di G. Ghedina (1842-1911) su s. Luca di Stiris», *Bizantinistica, Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1999), 145· ο ίδιος, «Βενετία: το Μικτό Βυζάντιο», *Ιερά Λείψανα αγίων της καθ'ήμας Ανατολής*, σ. 43.

την εφαρμογή γενικότερων ερμηνευτικών σχημάτων. Από την άλλη, μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα για την μελέτη των τρόπων με τους οποίους αντιπροσωπευτικές ομάδες της βενετικής κοινωνίας, στην προκειμένη περίπτωση μια μοναστική κοινότητα, αξιοποίησαν τα προϊόντα της πολιτισμικής ανταλλαγής για την εξυπηρέτηση θρησκευτικών, πολιτικών, οικονομικών ή άλλων σκοπιμοτήτων.

1. Η λατρεία και η διακίνηση των λειψάνων στον μεσαιωνικό κόσμο

Η λατρεία των αγίων και των λειψάνων τους κατείχε κεντρική θέση τόσο στη θρησκεία όσο και στην κοινωνία του Μεσαίωνα. Τα λείψανα των αγίων είχαν μεγάλη θρησκευτική σημασία ως πολύτιμα τεκμήρια της χριστιανικής πίστης και συγχρόνως προστάτευαν το άτομο ή την κοινότητα που τα κατείχε. Από την Αγία Τράπεζα των εκκλησιών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο P. Geary, όπου ήταν αναγκαίο και επιβεβλημένο να τοποθετούνται κατά την τελετή των εγκαινίων για τον καθαγιασμό του χώρου, στην αίθουσα των δικαστηρίων όπου ήταν απαραίτητα για την ορκοδοσία, μέχρι το πεδίο της μάχης, αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινής ζωής. Η λατρεία τους είχε διεισδύσει σε όλα τα κοινωνικά και πολιτισμικά στρώματα, συναρπάζοντας εξίσου ηγεμόνες, λόγιους ιεράρχες και αμόρφωτους αγρότες, ενώ οι λιγοστοί σκεπτικιστές που τολμούσαν να αμφισβητήσουν την αποτελεσματικότητά τους συνήθως χαρακτηρίζονταν ως αιρετικοί.⁵⁴³

Η ακαταμάχητη έλξη που ασκούσαν τα λείψανα στους Δυτικούς και η συνεπαγόμενη επιθυμία τους να τα αποκτήσουν πήγαζε από την αντίληψη ότι αποτελούσαν την υποστασιοποίηση της φυσικής παρουσίας του αγίου (*praesentia*).⁵⁴⁴ Με άλλα λόγια τα λείψανα δεν συμβόλιζαν απλώς τον άγιο, αλλά ήταν ο ίδιος ο άγιος που εξακολουθούσε να ζει ανάμεσα στους ανθρώπους. Τα πολυάριθμα θαύματα που συνέβαιναν σε διάφορα σημεία του χριστιανικού κόσμου, μάρτυρες των οποίων γίνονταν συχνά οι πιστοί που επισκέπτονταν τους τάφους των αγίων και τους ναούς όπου

543. Geary, *Furta Sacra*, σ. 4· D. Nicholas, *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου. Κοινωνία, Διακονία, βέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, μτφ. Μαριάννα Τζιαντζή, Αθήνα 1999, σσ. 536-537.

544. Η πεποίθηση αυτή, που ενισχυόταν από τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας, διατρέχει τις θεολογικές αντιλήψεις ολόκληρου του Μεσαίωνα. Για τον όρο *praesentia*, βλ. Brown, *The cult of the Saints*, σσ. 86-105.

φυλάσσονταν τα λείψανά τους, συνιστούσαν έμπρακτη απόδειξη του συνεχιζόμενου ενδιαφέροντός τους για την επίγεια κοινότητα.

Τα σώματα των αγίων συνιστούσαν διάυλο επικοινωνίας με το επέκεινα και άμεση πηγή υπερφυσικής δύναμης: ήταν ικανά να θεραπεύσουν ασθένειες, να προλέξουν το μέλλον, να κατανικήσουν ορατούς και αόρατους εχθρούς και, γενικά, προστάτευαν όσους βρίσκονταν κοντά τους. Η πίστη στις μεσολαβητικές ικανότητες των αγίων και των λειψάνων τους παρείχε λύσεις στα δεινά της επίγειας ύπαρξης των ανθρώπων της εποχής, αλλά και μια διέξοδο για τις μεταφυσικές τους ανησυχίες. Από τους πρώτους ήδη χριστιανικούς αιώνες οι πιστοί επιθυμούσαν να θάβονται κοντά σε τάφους μαρτύρων, έτσι ώστε κατά τη Δευτέρα Παρουσία να αναστηθούν πλάι στους πανίσχυρους προστάτες τους.⁵⁴⁵

Μια πτυχή της σημασίας των ιερών λειψάνων, καθοριστική για την κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου των μεταφορών, ήταν ότι αυτά μπορούσαν να μετακινηθούν από τόπο σε τόπο, να κατατεμαχιστούν και να διανεμηθούν χωρίς να απολέσουν την αγιότητα ή τις θαυματουργικές τους ιδιότητες. Κάθε κομμάτι του σώματος του αγίου, έστω και απειροελάχιστο, αντιπροσώπευε το όλον, όπως ακριβώς ο άρτος και ο οίνος που λάμβαναν οι πιστοί κατά τη Θεία Ευχαριστία, αντιπροσώπευε το σώμα και το αίμα του Χριστού.⁵⁴⁶

Το προσκύνημα στους ιερούς τόπους της λατρείας, εκτός από τη δυνατότητα που έδινε στους πιστούς να δουν από κοντά ό,τι είχε απομείνει από τους αγαπημένους τους αγίους και να ζητήσουν τη μεσιτεία τους για τη σωτηρία των ιδίων και των οικείων τους, τους προσέφερε επίσης μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για να προμηθευτούν λείψανα. Η παρουσία, όμως, των λειψάνων δε λειτουργούσε ευεργετικά μόνο για τους προσκυνητές. Τα πλήθη των ευσεβών που συνέρρεαν για να προσκυνήσουν τα λείψανα στους ναούς συνιστούσαν ζωτική πηγή πλούτου τόσο για τα ίδια

545. P. J. Geary, «Sacred commodities: the circulation of medieval relics», *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, επιμ. A. Appadurai, Νέα Υόρκη, Cambridge 1986, σ. 176 [ανατ. ο ίδιος, *Living with the dead in the Middle Ages*, Ithaca 1994]· ο ίδιος, *Furta Sacra*, σσ. 22, 32-35. Για τις ιδιότητες των λειψάνων, βλ. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Βρυξέλλες 1933², σσ. 116-117.

546. Julia M. H. Smith, «Old saints, new cults: Roman relics in Carolingian Francia», *Early medieval Rome and the Christian West. Essays in honour of Donald A. Bullogh*, επιμ. Julia M. H. Smith, Leiden 2000, σσ. 31-320.

τα θρησκευτικά ιδρύματα όσο και για την τοπική κοινωνία. Οι προσφορές τους συνέβαλαν στην ανέγερση και την επισκευή των ναών, στον εμπλουτισμό της διακόσμησής τους, καθώς και στην οικοδόμηση καταλυμάτων και άλλων βοηθητικών χώρων για την υποδοχή και τη φιλοξενία των επισκεπτών. Επιπλέον, προκειμένου να διευκολυνθεί η πρόσβαση των προσκυνητών στα θρησκευτικά καθιδρύματα, συντηρούνταν το υφιστάμενο οδικό δίκτυο και κατασκευάζονταν νέοι δρόμοι και γέφυρες, με αποτέλεσμα την οικονομική ανάπτυξη των οικισμών της γύρω περιοχής. Τα οφέλη από την αξιοποίηση των λειψάνων ήταν τέτοια, ώστε όσες κοινότητες δεν είχαν την τύχη να φυλάσσουν στις εκκλησίες τους παρόμοιους θησαυρούς κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες για να τους αποκτήσουν.⁵⁴⁷

Οι μηχανισμοί διακίνησης των λειψάνων στον δυτικό κόσμο δε διέφεραν ουσιαστικά από εκείνους των άλλων πολύτιμων αγαθών.⁵⁴⁸ Κατά κανόνα, τα λείψανα προσφέρονταν ως δώρα σε ένδειξη φιλίας και εκτίμησης, αλλά και για την ενίσχυση πολιτικών ή εκκλησιαστικών σχέσεων. Η χρήση των λειψάνων ως εργαλείων της διπλωματίας αποτέλεσε μέρος της επίσημης κρατικής πολιτικής των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήδη από τα μέσα του δού αιώνα.⁵⁴⁹ Το παράδειγμά τους ακολούθησαν διστακτικά έναν αιώνα αργότερα οι πάπες της Ρώμης και πολύ πιο συστηματικά μετά τα μέσα του δού αιώνα.⁵⁵⁰

547. Για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική λειτουργία των λειψάνων στις περιοχές βόρεια των Άλπεων κατά την Καρολίδεια και μετα-Καρολίδεια περίοδο (800-1100), βλ. Geary, *Furta Sacra*, σσ. 19-22, 58-81, και Nicholas, *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, σ. 537. Για τις οικονομικές συνέπειες που είχαν οι μεταφορές λειψάνων στη Δύση κατά τον 13ο αι., βλ. M. Barber, «The impact of the Fourth Crusade in the West: the distribution of Relics after 1204», *Urbs capta: la quatrième croisade et ses conséquences; The Fourth Crusade and its Consequences*, Παρίσι 2005, σσ. 325-334. Για τα λείψανα ως πηγή πλούτου και το ενδιαφέρον για την απόκτησή τους από την ύστερη αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή, βλ. J. Bentley, *Restless Bones. The History of Relics*, Λονδίνο 1985, σσ. 89-116.

548. Αναλυτικά για τους μηχανισμούς διακίνησης των λειψάνων, βλ. Geary, «Sacred commodities: the circulation of medieval relics», σσ. 181-186. Βλ. επίσης H. A. Klein, «Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West», *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), 283-314.

549. Mergiali-Sahas, «Byzantine Emperors and Holy Relics», 47.

550. Μολονότι το ενδιαφέρον των Δυτικών για τη συλλογή λειψάνων εκδηλώθηκε σχετικά νωρίς σε ατομικό επίπεδο, η μετακομιδή σωμάτων αγίων καθιερώθηκε ως επίσημη πρακτική της λατινικής Εκκλησίας μόνο μετά τα μέσα του δού αιώνα. Αιτία της καθυστέρησης αυτής ήταν οι απαγορεύσεις που είχαν επιβάλει οι πάπες (οι οποίες στην ουσία αποτελούσαν επιβίωση παλαιό-

Λόγω της διαρκούς ζήτησης και της μεγάλης αξίας τους, τα λείψανα αποτελούσαν συχνά αντικείμενο κλοπής ή εμπορικής συναλλαγής. Στόχος των κλοπών ήταν συνήθως λείψανα που βρίσκονταν σε περιοχές υπό μουσουλμανική κυριαρχία, όπως η Ιβηρική Χερσόνησος και οι Άγιοι Τόποι, ή σε απομακρυσμένα μοναστήρια και εκκλησίες, αν και δεν ελλείπουν παραδείγματα επαγγελματιών που δρούσαν ανενόχλητοι ακόμα και μέσα στην ίδια τη Ρώμη.⁵⁵¹ Τα λείψανα συμπεριλαμβάνονταν σχεδόν πάντοτε στα λάφυρα των πολεμικών επιχειρήσεων. Η σύληση των «λειψανολογικών» θησαυρών της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους αποτελεί το πλέον δραματικό παράδειγμα λαφυραγώγησης λειψάνων σε όλο το Μεσαίωνα. Κατά τη συστηματική λεηλασία της πόλης όλα τα ιερά λείψανα συγκεντρώθηκαν σε έναν τόπο για να μοιραστούν στη συνέχεια μεταξύ των δικαιούχων, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης της διανομής της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁵⁵²

Σε αντίθεση με τα λείψανα που είχαν αποκτηθεί μέσα από νόμιμες διαδικασίες, εκείνα που είχαν κλαπεί ή αγοραστεί ήταν απαλλαγμένα από

τερων διατάξεων του Ρωμαϊκού Δικαίου για το απαραβίαστο των τάφων), με σκοπό να αποτρέψουν την ανεξέλεγκτη διασπορά των περιήμφων λειψανολογικών θησαυρών της Ρώμης. Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι πάγιες ανάγκες των ναών αλλά και των πιστών για ιερά λείψανα, η Εκκλησία της Ρώμης είχε καταφύγει αρχικά στη λύση της διανομής αντιπροσωπευτικών λειψάνων, παρακάμπτοντας έτσι τις πρακτικές δυσκολίες που συνεπάγονταν οι απαγορεύσεις. Όμως, παρόλο το συμβολικό τους περιεχόμενο και τον μεγάλο σεβασμό με τον οποίο τα περιέβαλλαν, τα αντιπροσωπευτικά ή δευτερεύοντα λείψανα, γνωστά από τις λατινικές πηγές ως *brandea*, *palliola*, ή *sanctuaria*, δεν κατόρθωσαν σε καμία περίπτωση να αντικαταστήσουν πλήρως τα πραγματικά στη συνείδηση των πιστών, βλ. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, σσ. 50-65. Πρβλ. Smith, «Old saints, new cults: Roman relics in Carolingian Francia», σσ. 318-326 και A. Thacker, «In search of saints: The English Church and the cult of Roman Apostles and martyrs in the seventh and eighth centuries», *Early medieval Rome and the Christian West*, σσ. 248-256.

551. Για τη δράση των επαγγελματιών στη Δύση, βλ. Geary, *Furta sacra*, σσ. 44-55. Για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Riant, *Exuviae*, σσ. xxxviii-xlvi.

552. Από τρία όγδοα πήραν οι Βενετοί και οι λοιποί Δυτικοί, αντίστοιχα, και δύο όγδοα ο νέος Λατίνος Αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, Riant, *Exuviae*, σσ. xxxviii-xxlviii. Βλ. επίσης A. J. Andrea – P. I. Rachlin, «Holy War, Holy Relics, Holy Theft: The Anonymous of Soissons's De terra Iherosolimitana: An Analysis, Edition, and Translation», *Historical Reflections / Reflections Historiques* 18/1 (1992), 147-175· Geary, «Sacred commodities: the circulation of medieval relics», σ. 184· Barber, «The impact of the Fourth Crusade in the West», σσ. 325-328, και Claudine Bilot, «Des reliques de la passion dans le Royaume de France», *Byzance et les reliques du Christ* (=Actes de la table ronde, *Les reliques de la Passion: XXe congrès international des études byzantines* 19-25 août 2001), επιμ. J. Durand-B. Flusin, Παρίσι 2004 [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 17], σσ. 239-248.

ηθικές ή άλλες δεσμεύσεις και δεν συνεπάγονταν την ανάγκη της ανταπόδοσης. Συνεπώς, η επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ήταν σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση του είδους της σχέσης που ήθελε να έχει ο αποδέκτης του λειψάνου με τον προηγούμενο κάτοχό του.⁵⁵³ Βέβαια, παρότι η αγοραπωλησία ή ακόμα και η ενεχυρίαση λειψάνων υπήρξε πολύ διαδεδομένη πρακτική στη διάρκεια του Μεσαίωνα, η προσπάθεια συγκάλυψης του οικονομικού χαρακτήρα των συναλλαγών αυτού του είδους φανερώνει ότι η απροκάλυπτη εμπορευματοποίηση των ιερών αντικειμένων λογιζόταν ως επιλήψιμη πράξη και ως εκ τούτου προκαλούσε αμηχανία.⁵⁵⁴

Από την άλλη, οι λαθραίες *translationes* που κίνητρό τους είχαν την ευσέβεια ήταν δικαιολογημένες στα μάτια των ανθρώπων της εποχής, επειδή στόχευαν στη διασφάλιση των λειψάνων σε τόπους όπου κυριαρχούσαν χριστιανοί ηγεμόνες και όπου οι πιστοί θα είχαν τη δυνατότητα να τα προσκυνήσουν χωρίς προσκόμματα. Εμφανίζονταν, έτσι, ως έργο της Θείας Πρόνοιας και επομένως θεωρούνταν ιερές (*furta sacra*). Στα τέλη του 12ου αιώνα, οι ιερές κλοπές αποτελούσαν πλέον για πολλούς μέρος μιας μακροαίωνης παράδοσης που έφτανε πίσω στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Αν και Χριστιανοί, οι Βυζαντινοί για τους Δυτικούς μετά το 1054 ήταν σχισματικοί, κατά συνέπεια δεν θεωρούνταν άξιοι της προστασίας των αγίων που είχαν αφήσει τα λείψανά τους στη φύλαξή τους.⁵⁵⁵

Σχεδόν όλα τα πολύτιμα αγαθά που διακινούνταν στον μεσαιωνικό κόσμο προέρχονταν από την Ανατολή. Επιπλέον, αυτός ήταν ο τόπος όπου είχε ζήσει ο Χριστός και όλα τα πρόσωπα της Βίβλου, για αυτό και ανέκαθεν κατείχε μία ιδιαίτερη θέση στην ευσέβεια των Δυτικών. Η πρόσβαση τους, όμως, στους «λειψανολογικούς» θησαυρούς της Ανατολής ήταν εξαιρετικά δύσκολη μέχρι τον 11ο αιώνα. Τα περισσότερα και σπουδαιότερα λείψανα της χριστιανοσύνης, αυτά του Θείου Πάθους, της Θεοτόκου και των μεγαλύτερων αγίων, είχαν συγκεντρωθεί από αιώνες στην Κωνσταντινούπολη. Οι περιγραφές των προσκυνητών που σταματούσαν εκεί καθ' οδόν προς τους Αγίους Τόπους εξήπταν τη φαντασία αλλά και τον φθόνο των κατοίκων

553. Geary, «Sacred commodities: the circulation of medieval relics», σσ. 172-173, 189.

554. Klein, «Eastern Objects and Western Desires», 306-314.

555. Geary, *Furta Sacra*, σσ. 116-117· Barber, «The Impact of the Fourth Crusade in the West», σσ. 326-327. Για την απαξίωση της Κωνσταντινούπολης ως ιερού χώρου από τους Δυτικούς κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Klein, «Eastern Objects and Western Desires», 309-312.

της μακρινής Δύσης. Δεν προξενεί επομένως εντύπωση ότι «όταν η πόλη βρέθηκε στο έλεος των Σταυροφόρων, πολλοί από αυτούς έσπευσαν να διεκδικήσουν μερίδιο από την ιερή λεία».⁵⁵⁶ Για τους περισσότερους εξάλλου, τα λείψανα δεν αποτελούσαν απλώς ενθύμια των δυσκολιών που είχαν αντιμετωπίσει αλλά και εκπλήρωση του σταυροφορικού τους όρκου, αφού τα είχαν διασώσει από τα χέρια αιρετικών, όπως ήταν οι Βυζαντινοί.⁵⁵⁷

Μετά τον 13ο αιώνα ο γεωγραφικός χάρτης της «διαθεσιμότητας» του ιερού άλλαξε ανεπιστρεπτί, καθώς η διασπορά των θησαυρών λειψάνων της βυζαντινής αυτοκρατορίας και των Αγίων Τόπων στις πόλεις της δυτικής Ευρώπης ανέδειξε νέα κέντρα προσκυνήματος. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου όλο και λιγότεροι ενδιαφέρονταν να επισκεφθούν τους ιερούς τόπους της λατρείας στην Ανατολή, αφού μπορούσαν σε μικρότερη απόσταση να δουν από κοντά και να λατρέψουν τα λείψανα των αγαπημένων τους αγίων.

2. *Sancti defensores*: Οι άγιοι προστάτες της Βενετίας

Η πίστη ότι ο άγιος παρείχε ιδιαίτερη προστασία στην κοινότητα που στέγαζε τα λείψανά του απέκτησε νέα σημασία για τις πόλεις της δυτικής Ευρώπης μετά την κατάλυση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁵⁵⁸ Μέσα στην αναρχία και την ανασφάλεια που ακολούθησε τις βαρβαρικές επιδρομές, καθώς το οργανωμένο κράτος δεν μπορούσε να εγγυηθεί για τη φυσική προστασία των πόλεων, οι κάτοικοι του υστερορρωμαϊκού κόσμου άρχισαν ολοένα και περισσότερο να εναποθέτουν τις ελπίδες τους στους τοπικούς τους αγίους. Ο ρόλος των αγίων και των λειψάνων τους ως προστατών όχι μόνο μεμονωμένων ατόμων αλλά και των συλλογικών τους ενώσεων ήταν πλέον ευρύτατα αποδεκτός τον 8ο αιώνα. Εξίσου διαδεδομένη ήταν και η αντίληψη ότι όσο περισσότερα λείψανα είχε στην κατοχή της μια κοινότητα, τόσο αποτελεσματικότερη ήταν η προστασία της από τους εχθρούς, ορατούς και αόρατους.

556. Andrea – Rachlin, «Holy War, Holy Relics, Holy Theft», 152. Για τα λείψανα που παρέμειναν στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1204, βλ. G. P. Majeska, «The Relics of Constantinople after 1204», *Byzance et les reliques du Christ*, σσ. 182-190.

557. Andrea – Rachlin, «Holy War, Holy Relics, Holy Theft», 153 κ.εξ.· Riant, *Exuviae*, σσ. xxxviii-xlviii.

558. Η αντίληψη αυτή είχε ήδη διαμορφωθεί τον 4ο αιώνα, βλ. K. G. Holum – G. Vikan, «The Trier Ivory Adventus Ceremonial and the Relics of St. Stephen», *Dumbarton Oaks Papers* 33 (1979), 115 κ.εξ.

Σε αντίθεση με άλλες πόλεις του ιταλικού βορρά που είχαν καθαγιασθεί *ab origine*, όπως το Μιλάνο και η Ραβέννα, η Βενετία δεν διέθετε αυτόνομη αγιολογική παράδοση γύρω από την οποία να συγκροτήσει τη χριστιανική αστική της ταυτότητα και για τον λόγο αυτό οι κάτοικοί της στράφηκαν από νωρίς στην εισαγόμενη αγιοσύνη. Οι πρώτοι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στο ακατοίκητο νησιωτικό σύμπλεγμα της βενετικής λιμνοθάλασσας μετανάστευσαν εκεί μετά τα μέσα του 6ου αιώνα από τα αστικά κέντρα της ενδοχώρας κάτω από την πίεση των λομβαρδικών επιδρομών. Πολλές κοινότητες έφεραν τότε μαζί τους τα λείψανα των αγίων τους, όπως τα λείψανα των αγίων Ερμαγόρα και Φορτουνάτου, που μεταφέρθηκαν από την Ακυληία στο Grado, και του αγίου Ηλιοδώρου που μαζί με αυτά των αφρικανών μαρτύρων Τάμπρα και Ταμπράτα ήρθαν από το Altino στο νησί του Torcello.⁵⁵⁹

Όταν στις αρχές του 9ου αιώνα η περιοχή της σημερινής Βενετίας έγινε το πολιτικό κέντρο της λιμνοθάλασσας, ήταν απαραίτητο να αποκτήσει τον δικό της προστάτη άγιο για να αναδείξει την αυτόνομη φυσιογνωμία της. Το λείψανο του αγίου Μάρκου, που έκλεψαν βενετοί έμποροι από την Αλεξάνδρεια, έφτασε σε μια κρίσιμη στιγμή για τη διχασμένη εσωτερικά πόλη και, όπως ήταν φυσικό, έγινε αμέσως το σύμβολο της ενότητας και της αφυπνιζόμενης τοπικής συνείδησης των Βενετών. Η λατρεία του ευαγγελιστή που οργανώθηκε προσεκτικά με επίκεντρο το δουκικό παρεκκλήσι ανακαλούσε στη συλλογική μνήμη όλα τα στάδια της ιστορικής εξέλιξης της κοινότητας.⁵⁶⁰ Η περίπτωση του αγίου Μάρκου δεν υπήρξε το μοναδικό παράδειγμα οικειοποίησης θρησκευτικών συμβόλων από τα πολιτειακά όργανα της Βενετίας. Και κατά τους επόμενους αιώνες παρατηρείται συχνά το φαινόμενο της εκμετάλλευσης της ακτινοβολίας των αγίων και των λειψάνων τους από τις Αρχές της πόλης για προπαγανδιστικούς σκοπούς.⁵⁶¹

559. J. Osborne, «Politics, Diplomacy and the Cult of Relics in Venice and the Northern Adriatic in the First Half of the Ninth Century», *Early Medieval Europe* 8 (1999), 369-370, 374-375. Βλ. επίσης, P. Chiesa, «Santità d'importazione a Venezia tra reliquie e racconti», *Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente*, Κατάλογος Έκθεσης: Biblioteca Marciana, 2 luglio-14 novembre 1988, σσ. 108-109.

560. E. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σσ. 78-92.

561. Debra Pincus, «Christian Relics and the Body Politic: A Thirteenth-century Relief Plaque in the Church of San Marco», *Interpretazioni veneziane. Studi di Storia dell'arte in onore di Michelangelo Muraro*, επιμ. D. Rosand, Βενετία 1984, σσ. 39-57. Για τις μεταφορές βυζαντι-

Η αρπαγή του σκηνώματος του αγίου Μάρκου αποτέλεσε το πρότυπο για τις μεταφορές λειψάνων που πραγματοποιήσαν οι Βενετοί στα κατοπινά χρόνια. Ως επί το πλείστον παράνομες, οι μεταγενέστερες μετακομιδές ιερών λειψάνων, όπως και στην περίπτωση του Ευαγγελιστή, δεν εξυπηρετούσαν ατομικές ανάγκες, αλλά συλλογικούς σκοπούς, συγκεκριμένων κάθε φορά ομάδων ή στρωμάτων της βενετικής κοινωνίας.⁵⁶² Πρωτίστως, όμως, η συγκέντρωση στην πόλη μεγάλου αριθμού σωμάτων αγίων αποτελούσε έκφραση της φιλοπατρίας των Βενετών. Φιλοπατρία που εκδηλωνόταν στο πλαίσιο της ιδέας σύμφωνα με την οποία η Βενετία, ως «άλλη» Ρώμη και «νέα» Κωνσταντινούπολη, μπορούσε να διεκδικήσει επάξια μια θέση ανάμεσα στις δύο μητροπόλεις της ευσεβείας.⁵⁶³ Η κυριότητα των λειψάνων ενίσχυε το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων της υδάτινης πολιτείας και παράλληλα την πίστη τους ότι η πόλη τους και οι ίδιοι ήταν ευλογημένοι από τον Θεό και τους αγίους.

Κατ' αναλογία, η Διήγηση της μετακομιδής του λειψάνου του Ευαγγελιστή, η *Translatio Sancti Marci*, αποτέλεσε το μοντέλο για τις διηγήσεις που συντάσσονταν προκειμένου να καλυφθούν οι λατρευτικές και λειτουργικές ανάγκες του εορτασμού της μεταφοράς των λειψάνων, που κατά καιρούς έφταναν στη λιμνοθάλασσα: η μεγάλη επιθυμία των πρωταγωνιστών να αποκτήσουν το λείψανο, η συγκατάθεση του αγίου, που εκδηλωνόταν με την αποκαλυπτική εμφάνισή του σε όραμα ή με άλλο θαυματουργικό τρόπο, η προθυμία των εγχωρίων να βοηθήσουν τους δράστες, οι δυσκολίες διάνοιξης του τάφου, η μυροβλησία και η ελαφρότητα του σκηνώματος, η απόκρυψη του λειψάνου, οι κίνδυνοι κατά το ταξίδι της επιστροφής είναι μερικοί από τους κοινούς τόπους που απαντούν στις βενετικές *translationes*.

Οι ανατολικές επιδράσεις που ανιχνεύονται στις αφιερώσεις των ναών, στο εορτολόγιο της τοπικής Εκκλησίας, στη λατρεία αγίων της Παλαιάς

νών πολιτισμικών αγαθών στη Βενετία και την πολιτική τους χρήση, βλ. Chryssa Maltezou, «Βυζαντινά πολιτισμικά αγαθά και βενετική πολιτική προπαγάνδα», *Byzantina Mediterranea*, σσ. 417-433.

562. Cracco, «Santità Straniera in terra veneta», σσ. 450-451. Βλ. επίσης, Tramontin, «Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV», σσ. 813-814.

563. Debra Pincus, «Venice and the Two Roms: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural politics», *Artibus et Historiae* 13/26 (1992), 101-114 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία)· βλ. επίσης, Morini, «Note di lipsanografia», σ. 146· ο ίδιος, «Μικρό Βυζάντιο», σσ. 44-45· Μαλτέζου, «Nazione Greca και Cose Sacre», 13· η ίδια, «Λείψανα αγίων», σ. 62.

Διαθήκης, αλλά και στην εκκλησιαστική εικονογραφία φανερώνουν την προτίμηση των Βενετών για την αγιοσύνη της Ανατολής. Αρκεί εξάλλου να ξεφυλλίσει κανείς έναν κατάλογο των «λειψανολογικών» θησαυρών της πόλης για διαπιστώσει ότι το ποσοστό των λειψάνων ανατολικών αγίων που φυλάσσεται στις εκκλησίες της είναι πολύ υψηλότερο από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη πόλη της Δύσης. Το βενετικό ενδιαφέρον για τους αγίους της Ανατολής ερμηνεύεται σε συνάρτηση αφενός με τους στενούς πολιτικούς δεσμούς που είχε η τεναγήτιδα πόλη με τη βυζαντινή αυτοκρατορία ήδη από τον 5ο αιώνα και αφετέρου με την έντονη εμπορική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι κατοικοί της στην ανατολική Μεσόγειο μετά τον 9ο αιώνα. Αν τα συνεχή ταξίδια έδιναν στους Βενετούς τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τη λατρεία αγίων της ανατολικής Εκκλησίας και την ευκαιρία να αποκτήσουν τα λείψανά τους, οι «βυζαντινές καταβολές» της πόλης της Βενετίας διευκόλυναν την αφομοίωση τους.⁵⁶⁴ Η γοητεία που ασκούσε στους Βενετούς το μεγαλείο, και αυτού ακόμα του «ιερού», της βασιλεύουσας σε συνδυασμό με την επιδίωξή τους να τη διαδεχθούν ως τόπος φύλαξης των πιο φημισμένων αγίων σωμάτων της χριστιανικής Ανατολής οδήγησε στο παράδοξο, όπως παρατηρεί ο E. Morini, ενός ουσιαστικού «επαρχιωτισμού» της ανατολικής «λειψανολογικής» κληρονομιάς της πόλης: με άλλα λόγια το ποσοστό των λειψάνων μεγάλων αγίων της ανατολικής Εκκλησίας που συγκεντρώθηκε στους ναούς της εμφανίζεται πολύ κατώτερο των προσδοκιών. Ενώ, συχνά η γνησιότητα ακόμα και αυτών αμφισβητείται βάσιμα από αλλά κέντρα λατρείας που διεκδικούν την κατοχή των συγκεκριμένων σωμάτων αγίων. Αντίθετα, υπερτερούν οι άγιοι που λατρεύονταν σε τοπικό κυρίως επίπεδο ή και χωρίς ιδιαίτερη ιστορία, ο εορτασμός της μνήμης των οποίων στο βενετικό εορτολόγιο συνήθως συμπίπτει με την επέτειο της μετακομιδής των λειψάνων τους στη λιμνοθάλασσα. Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι η μικρή ή μη αναγνωρισιμότητα ενός αγίου αποτελούσε τις περισσότερες φορές και εγγύηση για τη γνησιότητα του λειψάνου του.

564. Βλ. υποσημ. 541. Βλ. επίσης Chiesa, «Santità d'importazione a Venezia», σσ. 109-115, G. Cracco, «Santità Straniera in terra veneta», *Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe), Actes du colloque organisé par l'École Française de Rome avec le concours de l'Université de Rome «La Sapienza», École française de Rome (27-29 octobre 1988)*, Ρώμη 1991 [Collection de l'École française de Rome 149], σσ. 450-451· και Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σ. 92.

Η έλευση των λειψάνων είχε ως αποτέλεσμα άλλοτε τη μετονομασία παλαιότερων ναών και άλλοτε την οικοδόμηση νέων, όπως συνέβη στην περίπτωση του σκηνώματος της αγίας Λουκίας, για την οποία θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω, και του λειψάνου του αγίου Ισιδώρου, αντίστοιχα. Από την άλλη, η ανάγκη να γνωστοποιηθούν στο πλήρωμα των πιστών τα βιογραφικά στοιχεία αγίων αγνώστων έως πριν από λίγο στην περιοχή της λιμνοθάλασσας, και οι απαιτήσεις του λειτουργικού εορτασμού της μνήμης και της μεταφοράς των λειψάνων τους έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη της αγιολογικής και της μεταφραστικής δραστηριότητας.⁵⁶⁵

Όπως και αλλού στη Δύση, έτσι και στη Βενετία οι περισσότερες μεταφορές λειψάνων σημειώθηκαν στο πλαίσιο των σταυροφορικών επιχειρήσεων.⁵⁶⁶ Από τον μακρύ κατάλογο των λειψάνων που έφτασαν στη βενετική λιμνοθάλασσα κατά το διάστημα ανάμεσα στην Πρώτη και την Τέταρτη Σταυροφορία μνημονεύονται ενδεικτικά τα λείψανα του αγίου Νικολάου και του συνονόματου θείου του από τα Μύρα της Μικράς Ασίας, του πρωτομάρτυρα Στεφάνου από την Κωνσταντινούπολη, των αγίων Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος από τη Σάμο και του επισκόπου Λέοντος από τη Μεθώνη. Λιγότερα, σε σύγκριση με την πληθώρα των λειψάνων που απέστειλαν στις πατρίδες τους οι Σταυροφόροι, ήταν τα λείψανα που πήραν από την Κωνσταντινούπολη οι Βενετοί.⁵⁶⁷ Η εισροή λειψάνων προς τη Βενετία μειώνεται σταδιακά από το 1261 και εξής, μετά από την κατάλυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της

565. Morini, «Note di lipsanografia», 145-272· Tramontin, «Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV», σ. 814· και Chiesa, «Santità d'importazione a Venezia», σσ. 109-115.

566. P. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae fasciculus documentorum minorum ad byzantina lipsana in Occidentem saeculo XIII translata spectantium ed historiam quarti belli sacri imperii gallo-graeci illustrantium*, τ. 1-2, Γενεύη 1877-1878· ο ίδιος, *Des depouilles religieuses enlevées à Constantinople au XIIIe siècle par les Latins*, Παρίσι 1875· P. Chiesa, «Ladri di reliquie a Costantinopoli durante la quarta crociata», *Studi Medievali* 36/1 (1995), 431-459· Barber, «The impact of the Fourth Crusade in the West», σσ. 325-334.

567. Για τα λείψανα ανατολικών αγίων που συγκεντρώθηκαν στη Βενετία ανάμεσα στον 11ο και τον 17ο αιώνα, βλ. D. Stiernon, «Le quartier du Xérolaphos a Constantinople et les reliques vénitiennes de Saint Athanase», *Revue des Études Byzantines* 19 (1961), 165-188· A. Frolow, «Notes sur les reliques et les reliquaires byzantins de Saint-Marc de Venise», *Δελτίο της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* περ. Δ', 4 (1964-1965), 205-226· Niero, «Reliquie e corpi santi», σσ. 183-184· Tramontin, «Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV», σσ. 804-809· Pincus, «Christian Relics and the Body Politic», σσ. 39-57· Μαλτέζου, «Nazione Greca και Cose Sacre», 11-18· η ίδια, «Λείψανα αγίων», σσ. 58-65.

Κωνσταντινούπολης, χωρίς ωστόσο να σταματήσει.⁵⁶⁸ Στα χρόνια μετά την άλωση της βυζαντινής πρωτεύουσας από τους Τούρκους παρατηρείται ανανέωση του ενδιαφέροντος για τα ανατολικά λείψανα. Το 1456, με απόφαση της Συγκλήτου εγκρίνεται η αγορά λειψάνων από του Τούρκους *pro aliquo pretio honesto et convenienti*. Η μέριμνα των βενετικών αρχών για τη διάσωση των λιγοστών «λειψανολογικών» θησαυρών που είχαν απομείνει στην Ανατολή βρίσκει σε συνάρτηση με την πολιτική ιδεολογία της Γαληνοτάτης εκείνης της εποχής. Στην ίδια λογική εντάσσεται η μεταφορά της κάρας του αγίου Γεωργίου από το νησί της Αίγινας και η αγορά από τον Μωάμεθ της πέτρας πάνω στην οποία είχε ακουμπήσει το Θείο Βρέφος. Ιδεολογικά φορτισμένη ήταν, τέλος, η μεταφορά της κάρας του αγίου Τίτου από την Κρήτη, όταν το νησί παραδόθηκε στους Τούρκους το 1669, αφού εκτός από την προφανή θρησκευτική του σημασία, το λείψανο συμβόλιζε τη βενετική κυριαρχία στη μεγαλόνησο. Η κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, στα τέλη του επόμενου αιώνα, σηματοδοτεί το τέλος της επίσημης λατρείας των λειψάνων στην πόλη της Βενετίας.

3. Συγκρότηση και αξιοποίηση της συλλογής της μονής

Στα τέλη του 17ου αιώνα, η μονή του San Giorgio Maggiore είχε μια από τις μεγαλύτερες συλλογές «λειψανολογικών» θησαυρών στην πόλη της Βενετίας. Η συλλογή του μοναστηριού, σύμφωνα με τον κατάλογο που συνέταξε το 1691 ο βενεδικτίνος μοναχός Marco Valle, αριθμούσε περισσότερα από εβδομήντα ιερά λείψανα.⁵⁶⁹ Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται έξι ακέραια σώματα καθώς και ευάριθμα μέλη (κάρες ή τμήματα αυτών, βραχίονες, και διάφορα οστά) αγίων, φερμένα από την Κωνσταντινούπολη

568. Έρω στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία, ο βενετικός στόλος λεηλάτησε τη Λήμνο και απέσπασε το λείψανο του αγίου Αλεξάνδρου, το οποίο στη συνέχεια εναποτέθηκε στην εκκλησία της αγίας Αικατερίνης στη Βενετία, βλ. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου*, σσ. 224-225· η ίδια, «Nazione Greca και Cose Sacre», 17· η ίδια, «Λείψανα αγίων», σ. 62.

569. Valle, *De monasterio et abbatia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 96r-98r. Στην πραγματικότητα, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Valle, *ό.π.*, index και φ. 2v, πρόκειται για αναπαραγωγή του καταλόγου που είχε περιλάβει νωρίτερα ο βενεδικτίνος λόγιος και μοναχός του San Giorgio Maggiore Fortunato Olmo στην ανέκδοτη χειρόγραφη ιστορία του για τη μονή (*Historiarum monasterii Cassinen. in insula s. Georgii Venetiarum libri tres*, c.177).

και άλλες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι άγιοι, στους οποίους ανήκουν τα λείψανα, είναι είτε μεγάλοι άγιοι της ορθοδοξίας που η λατρεία τους ήταν εξίσου διαδεδομένη και στη Δύση (όπως ο μεγαλομάρτυρας άγιος Γεώργιος, ο πρωτομάρτυρας Στέφανος, οι άγιοι Ανάργυροι, Κοσμάς και Δαμιανός), είτε ήσσανος σημασίας τοπικοί άγιοι με περιορισμένη λατρεία (όπως ο κωνσταντινουπολίτης μάρτυρας Παύλος ο Νέος, ο πατριάρχης Ευτύχιος, ο ερημίτης Κοσμάς από την Κρήτη κ.ά.). Εκτός από λείψανα αγίων, η συλλογή περιλάμβανε ακόμα λείψανα του Θείου Πάθους, όπως Τίμο Ξύλο, αγκάθια από το Ακάνθινο Στεφάνι, τμήμα του σπόγγου που έβρεξε τα χείλη του Χριστού στον Σταυρό (*Spongia Salvatoris*) και κομμάτια από τον χιτώνα της Παναγίας.

Παρότι αντιπροσωπεύουν μόνο ένα μικρό μέρος των λειψάνων που είχε στην κατοχή της η μονή, η προέλευσή τους από την Κωνσταντινούπολη και γενικότερα η σύνδεσή τους με την Ανατολή προσέδιδε σε αυτά ξεχωριστή αίγλη καθιστώντας τα ανεκτίμητα. Η τοποθέτησή τους σε περίοπτη θέση, σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό της μεγάλοπρεπης νέας βασιλικής που άρχισε να κατασκευάζεται το 1566, με σχέδια του αρχιτέκτονα Andrea Palladio, πλαισιωμένα από τα αγάλματα των αγίων και ζωγραφικούς πίνακες με σκηνές από τον βίο ή το μαρτύριο τους, εκφράζει το συνεχές ενδιαφέρον των μοναχών για τα συγκεκριμένα λείψανα αλλά και την ιδιαίτερη τιμή με την οποία τα περιέβαλλαν. Τούτο φαίνεται, εξάλλου, από τις εκτεταμένες αναφορές των ιστορικών της μονής στην εύρεση και τη μεταφορά των λειψάνων στη βενετική λιμνοθάλασσα. Στα παραπάνω έργα η άφιξη και η εγκατάστασή των λειψάνων στο μοναστήρι καταγράφεται ως κεντρικό γεγονός, ίσης σημασίας με τις δωρεές και τις παροχές προνομίων.

Τα λείψανα, με πρώτο το σκήνωμα του αγίου Κοσμά του Ερημίτη, προστέθηκαν στη συλλογή του μοναστηριού σταδιακά σε διάστημα εξακοσίων και πλέον χρόνων, από τα μέσα του 11ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα. Από αυτά, άλλα προήλθαν από δωρεές, άλλα εναποτέθηκαν στη μονή με απόφαση της βενετικής Πολιτείας και άλλα αποκτήθηκαν με πρωτοβουλία μοναχών του San Giorgio, οι οποίοι φρόντισαν για τη μεταφορά τους από την Κωνσταντινούπολη ή τα απέσπασαν λαθραία από εκκλησίες της βυζαντινής πρωτεύουσας, επωφελούμενοι από την παραμονή τους στα εκεί εξαρτήματα του ιδρύματος. Ορισμένα, τέλος, λείψανα, για τα οποία δεν είναι γνωστό πότε ή πώς αποκτήθηκαν, δεν αποκλείεται να υπήρξαν προϊόντα αγοραπωλησίας.

11ος αιώνας

Το 1058, σύμφωνα με την παράδοση, βενετοί έμποροι έκλεψαν το σκήνωμα του αγίου Κοσμά του Ερημίτη από την Κρήτη και το μετέφεραν στη Βενετία, όπου το εγκατέστησαν στη μονή του San Giorgio Maggiore.⁵⁷⁰ Οι πηγές της εποχής σιωπούν αναφορικά με το συγκεκριμένο περιστατικό. Παρά ταύτα, η μετακομική του λειψάνου σε μια τόσο πρόωγη εποχή δεν είναι ολωσδιόλου αβάσιμη, δεδομένου ότι η παρουσία βενετών εμπόρων στο νησί της Κρήτης μαρτυρείται ήδη από το 1022.⁵⁷¹ Η μνεία του ονόματος του αγίου στο *Kalendarium Venetum*, το αρχαιότερο εορτολόγιο της βενετικής Εκκλησίας, υποδηλώνει ότι η λατρεία του είχε διαδοθεί στην περιοχή της λιμνοθάλασσας πριν από το τέλος του 11ου αιώνα.⁵⁷² Εξάλλου, όπως προκύπτει από τη διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου ενός άλλου αγίου, του Παύλου του Νέου, το σώμα του ερημίτη Κοσμά υπήρχε στη βενετική μονή στις αρχές του 13ου αιώνα.⁵⁷³

Η έλευση του λειψάνου και η εγκατάστασή του στη μονή πρέπει να έγιναν αθόρυβα, χωρίς ιδιαίτερη επισημότητα. Άλλωστε ο Κοσμάς ήταν

570. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 87-93. Βλ., επίσης, Θ. Ε. Δετοράκης, *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία*, Αθήνα 1970, σσ. 146-148· Morini, «Note di lipsanografia», 153-154· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σ. 210. Η αρχαιότερη γνωστή πηγή για τον Κοσμά τον ερημίτη είναι ο συναξαριστής Petrus de Natalibus του 14ου αιώνα. Βασική πηγή για τη μεταφορά του σκηνώματος του αγίου στη Βενετία θεωρείται η λατινική *Vita sancti Cosmae heremitaie et confessoris*, που συντάχθηκε κατά πάσα πιθανότητα στη Βενετία πριν από τον 15ο αιώνα. Η *Vita* εκδόθηκε για πρώτη φορά αποσπασματικά στα *Acta Sanctorum* (=AA. SS.), Sept. I³, 0440-0442, και το πλήρες κείμενό της από τον Corner, *ό.π.*, σσ. 88-91. Για τα προβλήματα χρονολόγησης του κειμένου βλ. AA. SS., Sept., I³, στηλ. 0440E-0441B. Τον αιογραφικό φάκελο του Κοσμά του Ερημίτη συμπληρώνει, χωρίς ωστόσο να προσκομίζει νέα στοιχεία, μία ολιγοσέλιδη *vita* που εκδόθηκε στη Βενετία το 1612 από τον Βενεδικτίνο Fortunato Ulmo και μία *Translatio* (AA. SS., Sept., I³, στηλ. 0442C-0444).

571. D. Jacoby, «Creta e Venezia nel contesto economico del mediterraneo orientale sino alla metà del Quattrocento», *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di Studi, Iraklion – Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία 1998 [=ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. VII], σσ. 74-75, υποσημ. 2, 3.

572. S. Tramontin, «Il “Kalendarium” Veneziano», *Culto dei Santi a Venezia*, σσ. 277, 312. Ο ίδιος, «Influsso orientale», σ. 805, υποσημ. 1 και «Culto e liturgia», *Storia di Venezia*, τ. 1, σσ. 912-913. Η μνήμη του αγίου εορταζόταν στις 2 Σεπτεμβρίου. Το 1657, με απόφαση του πατριάρχη της Βενετίας Ιωάννη Φραγκίσκου Morosini, η εορτή μεταφέρθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου επειδή συνέπιπτε με την εορτή της πατριαρχικής εκκλησίας, AA. SS., Sept. I³, στηλ. 0440B-C.

573. AA. SS., Iul. II³, στηλ. 0641D-E. Πρβλ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 91.

άγνωστος στη δυτική αγιολογική παράδοση πριν από τη μεταφορά του λειψάνου του στη Βενετία, γι' αυτό και το γεγονός πέρασε απαρατήρητο από τους κατοίκους της πόλης.⁵⁷⁴ Και στην Ανατολή, όμως, η λατρεία του αγίου είχε μάλλον τοπικό χαρακτήρα, αφού το όνομά του δεν συμπεριλαμβάνεται ούτε στο επίσημο εορτολόγιο της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης ούτε στα παλαιά βυζαντινά συναξάρια. Η φήμη του δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα στενά όρια της Κρήτης, όπου, σύμφωνα με τον λατινικό Βίο του αγίου, είχε περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του έγκλειστος σε μια σπηλιά.⁵⁷⁵ Εκεί παρέμεινε το λείψανό του επί τετρακόσια έτη μετά τον θάνατό του (658) έως ότου το απέσπασαν οι βενετοί έμποροι.

Στον τόπο προέλευσής του ο άγιος φημιζόταν για την αρετή του όσο ήταν εν ζωή και την αφθαρσία του σώματός του, εκτός αυτού όμως στην απόφαση των εμπόρων να μεταφέρουν το σκήνωμα στην πατρίδα τους οπωσδήποτε συνέβαλε η μεγάλη διάδοση του ερημιτισμού στην Ιταλία και ειδικότερα στην περιοχή της Βενετίας γύρω στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα. Είναι γνωστή, άλλωστε, η γοητεία που ασκούσαν στους Δυτικούς σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα οι ερημίτες και, γενικά, οι μοναχικοί άνθρωποι που είχαν απαρνηθεί τα εγκόσμια για να αφιερωθούν στο Θεό.⁵⁷⁶ Ο Κοσμάς ο Ερημίτης, έχοντας περάσει τη ζωή του στην απομόνωση, αφιερωμένος αποκλειστικά και μόνο στις προσευχές, ενσάρκωνε το πρότυπο της αγιοσύνης της εποχής: ήταν ο κατεξοχήν άγιος, «ο άνθρωπος του Θεού».⁵⁷⁷

Η επίδραση του ερημιτισμού στις «λειψανολογικές» προτιμήσεις των Βενετών διαπιστώνεται και στην περίπτωση ενός ακόμα άσημου αγίου, του ερημίτη Ταράσιου, το λείψανο του οποίου είχαν αποσπάσει λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, γύρω στα 1025 από μονή, ευρισκόμενη πιθανότατα κοντά στα παράλια της Αντιόχειας, ένας ιερέας από το Malamocco και δύο έμποροι, ονόματι Pietro και Giovanni, μέλη εμπορικής αποστολής με επικε-

574. AA. SS., Sept., I, σελ. 0440A.

575. Βλ. παραπάνω υποσημ. 570.

576. Για το ρεύμα του ερημιτισμού στη Δύση και το ρόλο του ερημίτη στη μεσαιωνική κοινωνία, βλ. J. Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 120-124, 257-260. Για τη Βενετία ειδικά, βλ. Fornasari, «Fondazioni cluniacensi», σσ. 94-95 και A. Rigon, «Tradizioni eremitiche nel Veneto medioevale», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale*, σσ. 75-83.

577. Penco, *Il monachesimo fra spiritualità e cultura*, σ. 116.

φαλής τον Domenico Dandolo. Όταν έφθασαν στη Βενετία, οι ευσεβείς κλέφτες εναπόθεσαν το λείψανο στη γυναικεία μονή του San Zaccaria.⁵⁷⁸

Δεδομένης της μικρής χρονικής απόστασης που χωρίζει τα δύο περιστατικά αλλά και των μεταξύ τους ομοιοτήτων, θα μπορούσε εύλογα να υποστηριχθεί ότι η κλοπή του σώματος του αγίου Κοσμά έγινε κατά μίμηση αυτής του λειψάνου του ερημίτη Ταρασίου. Πίσω ωστόσο και από τις δύο παράνομες ενέργειες πρέπει να αναζητηθεί η αρχετυπική εικόνα της αρπαγής του σκηνώματος του ευαγγελιστή Μάρκου. Στη διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου του αγίου Κοσμά, η οποία ακολουθεί πιστά το πρότυπο των βενετικών *translationes*, η κλοπή παρουσιάζεται ως πράξη ευσέβειας, ενταγμένη σε ένα ευρύτερο σχέδιο που κατευθυνόταν από τη Θεία Πρόνοια με στόχο τη μεταλλαγή της Βενετίας σε μία «άλλη» Ρώμη (...*ut quasi altera a contiguis nationibus frequentareretur*...). Όπως ακριβώς στη Ρώμη ο πρώτος Απόστολος πλαισιωνόταν από χιλιάδες αγίους, έτσι και το πνευματικό του τέκνο, ο ευαγγελιστής Μάρκος, περιστοιχιζόταν από τα σώματα των αγίων που έφερναν οι Βενετοί επιστρέφοντας από τα εμπορικά τους ταξίδια (...*ut sicut in Roma milibus Sanctorum cingeretur Apostolus primus, sic in Venetia multis cingeretur Apostoli primi, filius Evangelista secundus*...). Το εμπόριο οδήγησε και τους πρωταγωνιστές της ιστορίας στο νησί της Κρήτης, γρήγορα όμως αντιλήφθηκαν ότι ο πραγματικός τους προορισμός, ο λόγος για τον οποίο είχαν σταλεί εκεί από το Θεό, ήταν για να εξασφαλίσουν ένα ακόμη προστάτη άγιο για την πόλη τους.⁵⁷⁹

Δεν γνωρίζουμε αν οι κομιστές του σκηνώματος του αγίου Κοσμά επέλεξαν τη μοναστική κοινότητα του San Giorgio Maggiore επειδή είχαν ιδιαίτερους δεσμούς με αυτήν. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η συγκεκριμένη μονή ήταν ο πλέον ενδεδειγμένος τόπος για να υποδεχθεί το σώμα του κρητικού ερημίτη, αφού από την ίδρυσή της είχε συνδεθεί με το ερημιτικό κίνημα: ο ιδρυτής της Giovanni Morosini, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπήρξε

578. Για την επίδραση του ανατολικού μοναχισμού στη μεσαιωνική Ιταλία, βλ. Penco, *Il monachesimo fra spiritualità e cultura*, σσ. 231-241 και ειδικότερα σ. 238. Για τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου Ταρασίου στη Βενετία, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 150-153· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 338-340.

579. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 89-91· παρόμοια επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί και ο συντάκτης της διήγησης της μεταφοράς του λειψάνου του αγίου Ισιδώρου, βλ. Tramontin, «Influsso orientale», σ. 812.

μαθητής του φημισμένου ερημίτη και ιδρυτή του μεταρρυθμιστικού μοναστηριού του Camaldoli, αγίου Romualdo.⁵⁸⁰

Η εισαγωγή του ονόματος του κρητικού ερημίτη στο τοπικό βενετικό εορτολόγιο ήδη μέσα στο πρώτα πενήντα χρόνια από την άφιξή του στον νέο τόπο υποδοχής μαρτυρεί το πρώιμο ενδιαφέρον των μοναχών για την αξιοποίηση του λειψάνου του. Ωστόσο οι ειδήσεις σχετικά με τις προσπάθειες που κατέβαλαν για την προαγωγή της λατρείας του αγίου πριν τον 16ο αιώνα είναι πολύ περιορισμένες. Από την απογραφή των κινητών αντικειμένων της μονής του 1363 μαθαίνουμε ότι στο καθολικό της μονής υπήρχε παρεκκλήσιο (αλτάρι) αφιερωμένο στον άγιο, όπου είχε τοποθετηθεί το λείψάνο του.⁵⁸¹ Με την πάροδο του χρόνου οι μοναχοί του San Giorgio οικειοποιήθηκαν τον ερημίτη άγιο σε τέτοιο βαθμό, ώστε να τον κατατάξουν μεταξύ των αγίων του βενεδικτίνειου μοναχισμού. Στη νέα βασιλική του Palladio, το σώμα του αγίου εναποτέθηκε συμβολικά στο αλτάρι του αγίου Βενέδικτου.⁵⁸² Και για να υπογραμμιστεί περαιτέρω η σύνδεση του με τον βενεδικτίνειο μοναχισμό, στο έργο που φιλοτέχνησε ο Domenico Tintoretto για το συγκεκριμένο αλτάρι, ο άγιος Κοσμάς εικονίζεται πλαισιωμένος από βενεδικτίνους αγίους.

12ος αιώνας

Πολύ μεγαλύτερη σημασία για τη μονή είχε η απόκτηση του λειψάνου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου. Η σορός του αγίου, κλεμμένη από την βυζαντινή πρωτεύουσα, έφτασε στην τεναγήτιδα Πολιτεία το 1109 ή κατ' άλλους το 1110 και εναποτέθηκε στη μονή του San Giorgio Maggiore, με απόφαση του δόγη Ordelafo Falier. Την πρωτοβουλία για τη μεταφορά του λειψάνου είχε, σύμφωνα με την *Translatio*,⁵⁸³ ο μοναχός του San Giorgio, Pietro, που εκείνη την εποχή ήταν διορισμένος ως *priore* σε βενετική εκκλησία της

580. G. Fornasari, «Fondazioni cluniacensi», σ. 94-95. Για το Camaldoli και το ερημικό κίνημα του αγίου Romualdo, βλ. Penco, *Storia del monachesimo in Italia*, σσ. 197-204. Πρβλ. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σσ. 149-152.

581. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245.

582. Για τη θέση του λειψάνου στην εκκλησία, βλ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 93, Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, σ. 548 (καταγραφή του περιεχομένου του σκευοφυλακίου του μοναστηριού του 1581 από τον μοναχό don Giustino da Resta da Milano). βλ. επίσης Morini, «Note di lipsanografia», 153 και ο ίδιος, «Οι "ιστορικές περιπτώσεις" των ιερών λειψάνων», σ. 210.

583. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 109.

Κωνσταντινούπολης.⁵⁸⁴ Ο μοναχός, αφού απέσπασε το λείψανο από εκκλησία στη συνοικία των Κωνσταντινιανών με τη βοήθεια του έλληνα καλόγερου που το φρουρούσε, το έκρυψε στην εκκλησία του επί οκτώ χρόνια, για να μην εγείρει υποψίες. Στη συνέχεια, επιβιβάστηκε μαζί με το πολύτιμο φορτίο σε βενετικό εμπορικό πλοίο και το οδήγησε με ασφάλεια στη Βενετία. Η εγκωμιαστική αναφορά του αγιογράφου στον ηγούμενο της μονής Tribuno Memo (...*cuius labore et studio corpus sanctum suo monasterio fuit attributum*...) ⁵⁸⁵ υποδηλώνει ότι όχι μόνον είχε εγκρίνει το όλο σχέδιο, αλλά πιθανότατα ήταν και ο εμπνευστής του. Όπως παρατηρεί ο P. Geary, τα μοναστήρια προσέφευγαν συχνά στην προστασία των αγίων προκειμένου να αποκαταστήσουν τη χαμένη τους αίγλη και να ενισχύσουν το κύρος τους ενάντια στην αυξανόμενη δημοτικότητα γειτονικών θρησκευτικών ιδρυμάτων. Απαραίτητο στοιχείο για τη προβολή της λατρείας ενός νέου προστάτη αγίου ήταν η κατοχή των λειψάνων του, γι' αυτό και οι μονές κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια για να τα αποκτήσουν.⁵⁸⁶ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κλοπή εξυπηρετούσε θρησκευτικές σκοπιμότητες, συνυφασμένες με τον ανταγωνισμό μεταξύ των μοναστικών ιδρυμάτων για την πνευματική πρωτοκαθεδρία στην περιοχή της λιμνοθάλασσας.

Ήδη από τον πρώτο αιώνα της λειτουργίας της, η μονή του San Giorgio Maggiore είχε καταστεί «ο σπουδαιότερος τόπος λατρείας» στην πόλη της Βενετίας, μετά τη βασιλική του Αγίου Μάρκου.⁵⁸⁷ Όμως, στις αρχές του 12ου αιώνα, η δημοτικότητα της βενεδικτίνειας μονής του San Nicolò στο Lido είχε επισκιάσει και σχεδόν εκτοπίσει το παλαιό μοναστήρι των βενεδικτίνων. Ο άγιος Νικόλαος ήταν ο πλέον δημοφιλής άγιος κοινής αποδοχής μετά την Παναγία στον μεσαιωνικό κόσμο. Η λατρεία του προστάτη

584. Πρόκειται μάλλον για τη βενετική εκκλησία του Αγίου Μάρκου στον Έμβολο, που ήταν εξάρτημα της μονής του San Giorgio Maggiore, βλ. σχετικά παραπάνω σσ. 129-131.

585. Σύμφωνα με τον Giorgio Cracco, η *Translatio* συντάχθηκε κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, πιθανότατα μετά τη βίαιη εκδίωξη των Βενετών από την Κωνσταντινούπολη, βλ. G. Cracco, «Santità straniera in terra veneta», σσ. 451-454, 460-462 (όπου και πληροφορίες για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου). Το πλήρες κείμενο έχει εκδοθεί από τον Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 96-110.

586. Geary, *Furta Sacra*, σσ. 57-63. Για τη μεταφορά του λειψάνου και τα προβλήματά της, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 207-212· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 322-328.

587. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σ. 119.

αγίου των θαλασσινών διαδόθηκε στη Δύση μετά το 1087, όταν υπήκοοι του Μπάρι έκλειψαν το σκήνωμά του από τα Μύρα της Μικράς Ασίας.⁵⁸⁸ Το 1100 οι Βενετοί, στο πλαίσιο του εμπορικού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο ιταλικών πόλεων, απέσπασαν από τα Μύρα το πραγματικό –όπως ισχυρίστηκαν– σώμα του αγίου και το εγκατέστησαν στην ομώνυμη μονή στο Lido. Από εξάρτημα αρχικά του San Giorgio, η μονή των Βενεδικτίνων του San Nicolò, που είχε ιδρύσει το 1053 ο δόγης Domenico Contarini, εξελίχθηκε σταδιακά σε σημαντικό θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο.⁵⁸⁹ Τόσο από την άποψη του θρησκευτικού της ρόλου όσο και από την άποψη της γεωγραφικής της θέσης μέσα στον αστικό ιστό, η μονή του San Nicolò λειτουργούσε ως αντίβαρο στη δουκική εκκλησία του Αγίου Μάρκου, συσπειρώνοντας γύρω από τον προστάτη αγίο της τους εμπόρους, τους ναυτικούς και τον κλήρο της πόλης, όλες δηλαδή τις δυνάμεις εκείνες που επιθυμούσαν να περιορίσουν την εξουσία του δόγη.⁵⁹⁰

Μέσα σε αυτήν τη συνάφεια είναι προφανές ότι η ανακήρυξη του αγίου Στεφάνου ως προστάτη αγίου του San Giorgio Maggiore στο πλευρό του αγίου Γεωργίου, λίγο καιρό μετά τη μετακομιδή του λειψάνου του,⁵⁹¹ είχε σκοπό να ενισχύσει το γόητρο της μονής προβάλλοντάς την «σε πρώτο επίπεδο μέσα στα αστικά συμφραζόμενα».⁵⁹² Στη διήγηση της μεταφοράς, ο πρωτομάρτυρας εμφανίζεται ως τρίτος πολιούχος άγιος της Βενε-

588. Για τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου Νικολάου στο Μπάρι και τη σημασία του, βλ. Geary, *Furta Sacra*, σσ. 94-103, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

589. Από το 1071 ως το 1172, οι πολίτες συγκεντρώνονταν στην εκκλησία του San Nicolò για να ανακηρύξουν τον νέο δόγη, εκεί γινόταν η ετήσια τελετή της benedictio για τον εξευγενισμό των υδάτων, και εκεί παρέθεταν επίσημο γεύμα με την ευκαιρία της αναχώρησης του Γενικού Καπετάνιου του Στόλου. Για τη μονή του San Nicolò, βλ. Spinelli, «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», σσ. 117-121 και Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σ. 98.

590. Για τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου Νικολάου στη Βενετία, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 172-178· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 271-278. Για τη σημασία της μεταφοράς του λειψάνου και τη λατρεία του αγίου στην πόλη, βλ. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σσ. 97-101. Πρβλ. Cracco, «Santità straniera in terra veneta», σ. 451 και ο ίδιος, «I testi agiografici», σσ. 947-949.

591. Η διπλή ονομασία της μονής μαρτυρείται για πρώτη φορά σε πράξη αγοραπωλησίας του 1113 και για τελευταία σε προνόμιο του 1232. Η χρήση της όμως φαίνεται ότι είχε ουσιαστικά ατονήσει ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, βλ. S.G.M., II, αρ. 103, σσ. 235-237 και Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 241-242.

592. Cracco, «Santità straniera in terra veneta», σ. 457.

τίας, στο πλευρό του ευαγγελιστή Μάρκου και του αγίου Νικολάου, και όλοι μαζί σχηματίζουν ένα τριπλό προστατευτικό κλοιό γύρω από την πόλη, *qui nullorum mortalium iuribus frangitur*.⁵⁹³

Η λατρεία του πρωτομάρτυρα Στεφάνου διαδόθηκε στην περιοχή της λιμνοθάλασσας σχεδόν ταυτόχρονα με την έλευση του λειψάνου του. Φαίνεται όμως ότι ο άγιος έγινε γρήγορα πολύ αγαπητός, αν κρίνουμε τουλάχιστον από την ενθουσιώδη υποδοχή που του επεφύλαξαν. Όπως μαθαίνουμε από την *Translatio*, μέσα σε εορταστικό κλίμα, άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων και κληρικοί κάθε βαθμίδας, με επικεφαλής τον δόγη και τον πατριάρχη του Grado, έσπευσαν να υποδεχθούν τον νέο τους προστάτη. Ο ίδιος ο δόγης μετέφερε τη λάρνακα που περιείχε το σώμα του αγίου μέχρι το πλοίο του, επάνω στους ώμους του. Η ευρύτατη απήχηση του αγίου Στεφάνου δεν ήταν άσχετη με τις τάσεις της ευσέβειας της εποχής: ο άγιος, όπως αναφέρει ο Giorgio Cracco, αποτελούσε το αρχέτυπο του μάρτυρα που θυσιάστηκε για την αγάπη του Θεού. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η ταυτόχρονη εξάπλωση της λατρείας του πρωτομάρτυρα σε διάφορους χώρους, μεταξύ των οποίων και η μοναστική κοινότητα του Κλουνί, αποτελούσε έκφραση της δυσαρέσκειας που χαρακτήριζε τη θρησκευτική ατμόσφαιρα του 12ου αιώνα.⁵⁹⁴ Η δυσαρέσκεια αυτή πηγάζε από την ανάγκη για πιο έντονη πνευματική ζωή, που σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής ήταν και η μόνη εγγύηση για τη σωτηρία. Μέσα σε αυτό το πνευματικά φορτισμένο κλίμα, εντάσσεται και η ίδρυση μιας αδελφότητας (*schola*) υπό την αιγίδα του αγίου Στεφάνου, με επίκεντρο τη μονή του San Giorgio Maggiore. Μέλη της ήταν άνδρες και γυναίκες, προερχόμενοι από όλα τα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, Βενετοί αλλά και ξένοι, που τους συνέδεαν κοινές πνευματικές ανησυχίες. Με άλλα λόγια ήλπιζαν ότι η συμμετοχή τους στις θρησκευτικές τελετές της μοναστικής κοινότητας θα τους απάλλαζε από τις αμαρτίες τους.⁵⁹⁵ Ο μεγάλος αριθμός των μελών της αδελφότητας –γύρω στα τέλη του δωδέκατου αιώνα αριθμούσε 72 μέλη, εκ των οποίων

593. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 109.

594. Cracco, «I testi agiografici», σσ. 954.

595. Για τις μεσαιωνικές αδελφότητες που συνδέονταν με το Κλουνί, βλ., *Medieval Monasticism*, σσ. 94-96. Για τις αδελφότητες στη Βενετία γενικά και για την περίπτωση της αδελφότητας του Αγίου Στεφάνου ειδικότερα, βλ. Cracco, «I testi agiografici», σσ. 949-954· Pullan, *Rich and Poor*, ό.π., και Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σ. 244.

το ένα τρίτο περίπου ανήκε στις πλέον σημαντικές οικογένειες της πόλης, όπως οι Michiel, Falier, Orseolo, Polani, Morosini κ.ά.,⁵⁹⁶ αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία της πίστης των Βενετών στις μεσολαβητικές ικανότητες του αγίου Στεφάνου αλλά και στην αποτελεσματικότητα των προσευχών των μοναχών του San Giorgio Maggiore.

Είναι γνωστό ότι ο βενετός δόγης επισκεπτόταν τη μονή του San Giorgio κάθε χρόνο και μέχρι την κατάλυση της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου το 1797, το βράδυ των Χριστουγέννων, παραμονή της εορτής του αγίου Στεφάνου, καθώς και ανήμερα για να παραστεί στην επίσημη λειτουργία. Μετά το τέλος της λειτουργίας, ο ηγούμενος παρέθετε γεύμα στον δόγη και την ακολουθία του, το οποίο καταργήθηκε το 1562 εξαιτίας των εργασιών για την ανακαίνιση της μονής.⁵⁹⁷ Πότε ακριβώς καθιερώθηκε η ετήσια επίσκεψη του δόγη (*andata*) στο κοινόβιο των Βενεδικτίνων δεν είναι σαφές. Σύμφωνα με την παράδοση, πρώτος ο Ordelafo Falier μετέβη στο San Giorgio την ημέρα της άφιξης του λειψάνου του αγίου στη Βενετία. Ο Marino Sanudo υποστηρίζει, αντίθετα, ότι καθιερώθηκε για πρώτη φορά στα χρόνια του Pietro Ziani (1205-1229), με αφορμή ένα τραγικό περιστατικό. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι όταν ο μοναχολόγος του δόγη κατασπαράχθηκε από τους σκύλους που φύλασσαν τον κήπο του μοναστηριού, εκείνος το κατέκαυσε για να εκδικηθεί τον θάνατο του. Αργότερα, μετανιωμένος, διέταξε την ανοικοδόμηση της μονής και θέσπισε την ετήσια δουκική επίσκεψη.⁵⁹⁸ Τέλος, μια τρίτη εκδοχή συνδέει το γεγονός με τα κληροδοτήματα που άφησε το 1178 ο δόγης Sebastiano Ziani στη μονή των Βενεδικτίνων.⁵⁹⁹ Πιο λογική πάντως είναι η εξήγηση που δίνει ο Andrea Dandolo, ότι δηλαδή η δουκική επίσκεψη θεωρήθηκε επιβεβλημένη λόγω της ολοένα και μεγαλύτερης προσήλωσης του κόσμου στον άγιο.⁶⁰⁰ Η παρουσία του δόγη την ημέρα του εορτασμού της μνήμης του αγίου Στεφάνου αποτελούσε επιβεβαίωση όχι μόνον του ενδιαφέρο-

596. Cracco, «Santità straniera in terra veneta», σ. 459, και ο ίδιος, «I testi agiografici», σ. 951.

597. Urban, *Processioni e feste dogali*, σσ. 104-110.

598. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 122. Πρβλ. Urban, *Processioni e feste dogali*, σ. 107.

599. Urban, *Processioni e feste dogali*, σ. 107.

600. *Andreae Danduli Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta* (aa. 46-1280 d.C.), IX, 2, 8, εκδ. Ester Pastorello, Μπολόνια 1942 [L. A. Muratori, *Rerum Italicorum Scriptores*, XII/1], σ. 227: *...et, celebriori devocione perpetuis temporibus augenda, decretum extitit ut dux invitatus, cum insignis ducalibus, vesperi et misse festivitatis eiusdem debeat interesse...*

ντος της δουκικής αρχής για τη λατρεία του αγίου, αλλά και των στενών δεσμών της με τη μονή των Βενεδικτίνων του San Giorgio.

Το σώμα του αγίου εναποτέθηκε σε παρεκκλήσιο του ναού της μονής του San Giorgio, αφιερωμένο στο όνομά του, μέσα σε λειψανοθήκη *di pietra viva istriana*, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1581, όταν με απόφαση του δόγη και του Collegio μεταφέρθηκε λόγω των εργασιών για την ανοικοδόμηση της νέας βασιλικής.⁶⁰¹ Δύο αιώνες νωρίτερα, το 1399, η βενετική Σύγκλητος είχε εγκρίνει αίτημα των δουκών της Αυστρίας, Γουλιέλμου και Αλβέρτου, με το οποίο ζητούσαν να τους παραχωρηθεί ένα κομμάτι οστού του πρωτομάρτυρα Στεφάνου για να το εναποθέσουν στον φερώνυμο καθεδρικό ναό της Βιέννης. Όπως διευκρινίζεται στο σκεπτικό της απόφασης, το λείψανο παραχωρήθηκε για πολιτικούς λόγους, για να διατηρηθεί η φιλία μεταξύ των δύο δυνάμεων, και κυρίως για να είναι οι Αυστριακοί πάντοτε υπόχρεοι προς την βενετική Δημοκρατία, με τη βεβαιότητα όμως ότι θα το αντιμετωπίζουν με τον απαιτούμενο σεβασμό.⁶⁰² Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος των βενετικών πολιτειακών αρχών για τη διαφύλαξη των «λειψανολογικών» θησαυρών του San Giorgio Maggiore είναι ότι την ίδια ημέρα η Σύγκλητος διέταξε να σφραγιστεί το σκευοφυλάκιο του μοναστηριού και απαγόρευσε στο εξής στα μέλη της να υποβάλουν αιτήσεις για τη μετακομιδή λειψάνων από τους ναούς της πόλης, με την απειλή χρηματικού προστίμου. Επιπλέον, ανέθεσε τη φύλαξη των λειψάνων της μονής καθώς και εκείνων του San Nicolò στο Lido στους Signori di Notte.⁶⁰³

Το 1110, μαζί με το σώμα του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, ο μοναχός Pietro μετέφερε στη Βενετία την κάρα του αγίου Ιακώβου, λείψανα του

601. Urban, *Processioni e feste dogali*, σσ. 109-110. Πρβλ. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους το λείψανο εξακολουθούσε να βρίσκεται στην παλαιά εκκλησία, βλ. Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, σ. 548. Για τη θέση του λειψάνου από το 1591 ως σήμερα, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», σ. 211· ο ίδιος, «Οι "ιστορικές περιπέτειες" των ιερών λειψάνων», σσ. 327-328.

602. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 265-266: *...pro conservando ipsos in amore et benevolentia nostri Domini, quod complaceatur ipsis DD. Ducibus... et exinde reputabunt se semper nostro Dominio obligados...quia ipsam habebunt in maxima reverentia et devotione...*

603. Corner, *Ecclesiae Venetae*, ό.π.· Marin Sanudo, *Le vite dei dogi*, τ. 1, σσ. 445-446, 650-651. Βλ. επίσης, Niero, «Reliquie e corpi di santi», σ. 188. Για το δικαστικό αυτό όργανο, βλ. Romano, *Patrizi e popolani*, σ. 36, και S. Baldan, «I Signori di Notte al Criminal. Un'antica magistratura veneziana nel secondo Settecento», *Studi Veneziani* n.s. 49 (2005), 191-276.

αγίου Πλάτωνα καθώς και Τίμιο Ξύλο *auro ornata et crystallo inclusa*.⁶⁰⁴ Στην καταγραφή του 1363, αναφέρεται ότι η λειψανοθήκη ήταν τοποθετημένη στον ναό του Αγίου Γεωργίου σε αλτάρι αφιερωμένο στον άγιο Ιάκωβο.⁶⁰⁵ Η σιωπή των πηγών σχετικά με τις συνθήκες απόκτησης των λειψάνων, πέρα από τις αμφιβολίες που γεννά σχετικά με τη γνησιότητά τους, επιτρέπει να εικάσουμε ότι μάλλον είχαν αγοραστεί από τους μοναχούς και το γεγονός αποσιωπήθηκε, καθώς τα αποκτήματα που είχαν προέλθει από οικονομικές συναλλαγές δεν περιβάλλονταν από την ίδια αίγλη, όπως τα δώρα ή τα προϊόντα κλοπών που κίνητρό τους ήταν η ευσέβεια.

Το ίδιο ισχύει πιθανότατα για τα λείψανα των αγίων Αναργύρων, Κοσμά και Δαμιανού, τα οποία περιήλθαν στην κυριότητα της μονής κάτω από άγνωστες συνθήκες το 1154.⁶⁰⁶ Η λατρεία των μαρτύρων, από τους πλέον δημοφιλείς στη χριστιανική αγιολογία, διαδόθηκε στη δυτική Ευρώπη από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία πολύ νωρίς. Τον 6ο αιώνα, ο πάπας Φήλιξ Α' (526-53) μετέτρεψε τη *Bibliotheca Pacis* στο Forum του Βεσπασιανού σε βασιλική αφιερωμένη στο όνομα των δύο αδελφών. Σε αυτήν, σύμφωνα με την παράδοση, μεταφέρθηκαν επί πάπα Γρηγορίου Α' (540-604) τα λείψανά τους από την Κύρο της Συρίας. Από εκεί τον 10ο αιώνα αποτιμήματά τους μεταφέρθηκαν στη Βρέμη και τον 11ο αιώνα οι κάρες προσφέρθηκαν στον καθεδρικό ναό της Βαμβέργης, από τον γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Β', για να καταλήξουν τον 16ο αιώνα στη γυναικεία μονή της Αγίας Κλάρας στη Μαδρίτη.

Η ρωμαϊκή παράδοση σχετικά με τη μετακομιδή των λειψάνων, επειδή ανάγεται σε πολύ πρόωμη εποχή, θεωρήθηκε ότι διαθέτει ισχυρότερα ερείσματα έναντι της μεταγενέστερης βενετικής, για την οποία τα αποδεικτικά στοιχεία ελλείπουν.⁶⁰⁷ Για αυτό το λόγο ενδεχομένως δεν μνημονεύεται στη

604. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 32ν, 96ν, 133ν, 135r. Πρβλ. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 105, 124.

605. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245.

606. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 34ν-36r, 126r-128r. Πρβλ., Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 128. Η ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζει τρεις συζυγίες αγίων με τα ονόματα αυτά. M. van Esbroeck, «La Diffusion orientale de la légende des saints Cosme et Damien», *Hagiographie, Culture et Sociétés* (IVe-XIIe siècles), *Actes du Colloque organisé Nanterre et Paris 2-5 mai 1979*, Paris 1981 [Collection Études augustiniennes], Παρίσι 1981, 61-77.

607. Για τις αμφιβολίες σχετικά με τη γνησιότητα των λειψάνων, βλ. B. Mezzadri, *Dissertationes duae criticae-historicae: Una de viginquinque annis romanae Petri Cathedrae*

συλλογή των βίων αγίων του βενετού αγιογράφου του 14ου αιώνα Petrus de Natalibus.⁶⁰⁸ Άλλωστε, όπως συνάγεται από την καταγραφή του 1363 και μεταγενέστερες περιγραφές, το απόκτημα της μονής του San Giorgio –οστά αναμειγμένα με στάχτες (*petia xx*)–δεν ήταν σημαντικό. Μάλιστα, στην ίδια λειψανοθήκη μαζί με τα αποτμήματα των δύο αγίων είχαν εναποτεθεί οστά του αγίου Παντελεήμονος και της αγίας Βαρβάρας.⁶⁰⁹ Από την τεχνοτροπία της αργυρής λειψανοθήκης (*graecanico opere elaborato*) και τις ελληνικές επιγραφές που φέρονται ότι ήταν χαραγμένες σε μεταλλικές πλάκες στο εσωτερικό της οι παλαιότεροι ιστορικοί της μονής συμπεραίνουν ότι τα λείψανα προήλθαν από την Ανατολή.⁶¹⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγα μόλις χρόνια μετά την υποτιθέμενη έλευση των λειψάνων στη βενετική μονή, επί πάπα Αλεξάνδρου Γ' (1159-1181), καταγράφεται ακόμα μια μεταφορά λειψάνων των δύο αγίων από την Παλαιστίνη στην πόλη Luzarches της βόρειας Γαλλίας. Η χρονική εγγύτητα των δύο μεταφορών και η ανατολική προέλευση των λειψάνων δημιουργεί εύλογα υπόνοιες ότι πιθανώς αποκτήθηκαν από την ίδια πηγή. Λείψανα εξάλλου των δημοφιλών αγίων ισχυρίζονταν ότι κατείχαν στη διάρκεια του όψιμου Μεσαίωνα και άλλες εκκλησίες από την Κωνσταντινούπολη έως την Αγγλία.⁶¹¹ Η παρουσία τους σε διαφορετικούς ιερούς χώρους ερμηνεύεται με βάση την αναφορά του Θεοδώρητου Κύρρου ότι τα λείψανα των δύο μαρτύρων ήδη από τον 4ο

adversus utrumque pagium, altera de Actis Ss. Martyrum Cosmae et Damiani necnon de monumentis basilicae ipsas in urbe erectae, Ρώμη 1705. Βλ. επίσης, Morini, «Note di lipsanografia», 211· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπτώσεις” των ιερών λειψάνων», σσ. 91-92.

608. Morini, «Note di lipsanografia», 211· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπτώσεις” των ιερών λειψάνων», σσ. 91.

609. Ό.π. υποσημ. 578 και Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245.

610. Για τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσαν οι Βενετοί προκειμένου να δηλώσουν τη βυζαντινή καταγωγή ή προέλευση έργων τέχνης, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansovino», *Δελτίο της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 26 (2005), 193-194.

611. Για τα λείψανα των αγίων που φυλάσσονταν σε ναούς της Κωνσταντινούπολης κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, βλ. De Khitrowo, *Itiéraires russes*, σσ. 124· G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984, σσ. 44, 150, 162, 210, 333. Βλ. και Morini, «Note di lipsanografia», 211· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπτώσεις” των ιερών λειψάνων», σ. 91. Για την παρουσία λειψάνων των αγίων στην Αγγλία, βλ. L. G. Matthews, «SS. Cosmas and Damian -Patron Saints of Medicine and Pharmacy: Their Cult in England», *Medical History* 12 (1968), 281-288.

αιώνα διαμοιράστηκαν σε εκκλησίες της Ανατολής.⁶¹² Κάτω από αυτό το πρίσμα, η ρωμαϊκή και η βενετική παράδοση αποτελούν την επίσημη και ανεπίσημη, αντίστοιχα, όψη των διαδρομών που ακολούθησαν τα λείψανα των δύο αγίων κατά τον Μεσαίωνα για να εναποτεθούν στους ναούς των ευρωπαϊκών πόλεων.

Η λειψανοθήκη μαζί με δύο μικρά μολύβδινα κιβώτια και ένα κουτί που και αυτά περιείχαν λείψανα βρισκόταν στα μέσα του 14ου αιώνα στην Αγία Τράπεζα παρεκκλησίου αφιερωμένου στους δύο μάρτυρες, όπου πρέπει να παρέμεινε έως τα τέλη του 16ου αιώνα. Στις 6 Ιουνίου 1581, σύμφωνα με την απογραφή του σκευοφυλακίου της μονής που συνέταξε ο μοναχός Giustino da Resta, τα λείψανα των αγίων Αναργύρων είχαν ήδη συσκευασθεί σε κιβώτια, αναμένοντας τη μεταφορά τους στη νέα βασιλική, που ήταν υπό κατασκευή. Μια δεκαετία αργότερα βρήκαν την οριστική τους θέση στο τρίτο αλτάρι του δεξιού κλίτους του ναού, πάνω από το οποίο αναρτήθηκε ζωγραφικός πίνακας της σχολής του Tintoretto που απεικόνιζε το μαρτύριο των αγίων.⁶¹³

Από το 1204 έως το 1261

Στο διάστημα ανάμεσα στην άλωση της Κωνσταντινούπολης από τις σταυροφορικές δυνάμεις το 1204 και την ανακατάληψή της από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο το 1261, τέσσερα νέα αποκτήματα προστέθηκαν στην συλλογή της μονής του San Giorgio Maggiore, προερχόμενα όλα από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Το 1205, λίγους μήνες πριν τον θάνατό του, ο δόγης Enrico Dandolo, με τη συγκατάθεση του νεοεκλεγέντα λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου της Φλάνδρας, έστειλε στη βενετική μονή το σκήνωμα της αγίας Λουκίας, που σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση θεράπευε της οφθαλμικής παθήσεις και προστάτευε τους τυφλούς.⁶¹⁴ Η λατρεία της συρακούσιας

612. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, σ. 62.

613. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245. Για τη μεταφορά τους από τη παλαιά στη νέα εκκλησία, βλ. Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, σ. 548· Morini, «Note di l'ipsanografia», 211· ο ίδιος, «Οι "ιστορικές περιπέτειες" των ιερών λειψάνων», σ. 92.

614. Για τη μεταφορά του λειψάνου στη Βενετία, βλ. *Andreae Danduli Chronica*, σ. 280, στ. 13-17 και *Corporis beate virginis et martyris Luciae Venetias ex Constantinopoli urbe translato*, εκδ. Riant, *Exuviae*, τ. 1, σσ. cix, 184-186. Βλ. επίσης Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 36r-v, 128v-129r· Corner, *Ecclesiae Ve-*

αγίας, το σώμα της οποίας είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη από τη Σικελία, μαζί με αυτό της αγίας Αγάθης από τον βυζαντινό στρατηγό Γεώργιο Μανιάκη το 1040, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη μεταξύ των Χριστιανών.⁶¹⁵ Γι' αυτό και κατά τη διανομή των θρησκευτικών θησαυρών της πόλης, οι Βενετοί είχαν επιμείνει ιδιαίτερα για να το αποκτήσουν.⁶¹⁶ Εκτός αυτού, το λείψανο πρέπει να είχε μεγάλη συναισθηματική αξία για τον γηραιό δόγη που είχε κατορθώσει να ηγηθεί της Τέταρτης Σταυροφορίας και να εισέλθει θριαμβευτής στη βυζαντινή πρωτεύουσα, παρόλο που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, «δεν μπορούσε να δει ένα χέρι μπροστά στο πρόσωπό του, έχοντας χάσει την όρασή του από ένα τραύμα στο κεφάλι».⁶¹⁷ Συνεπώς, η δωρεά του σκηνώματος της αγίας Λουκίας από τον Dandolo προς τη μονή του San Giorgio αποτελούσε πρωτίστως πράξη ευσέβειας, δηλωτική του ιδιαίτερου πνευματικού δεσμού που τον συνέδεε με αυτό. Συγχρόνως, όμως, συνιστούσε και έμπρακτη αναγνώριση της εξέχουσας θέσης της μονής στα εκκλησιαστικά συμφραζόμενα της λιμνοθάλασσας, αφού ήταν το μόνο θρησκευ-

netae, σσ. 131-133 και Morini, «Note di lipsanografia», 181-183· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 241-248.

615. Άλλη παράδοση που ανάγεται στον 11ο αιώνα, αναφέρει ότι το λείψανο μεταφέρθηκε τον 8ο αιώνα στην πόλη Corfinio της Ιταλίας από τον δούκα του Σπολέτο Faroaldo Β'. Από εκεί το απέσπασε ο αυτοκράτορας Όθων Α' το 972 για να το εναποθέσει στον ναό του Αγίου Βικεντίου στην πόλη Metz, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 183-184· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 247-248.

616. Σύμφωνα με την πολύ μεταγενέστερη διήγηση της μεταφοράς του λειψάνου της αγίας Λουκίας στη Βενετία, η κυριότητα του σκηνώματος είχε γίνει αντικείμενο διαβουλεύσεων μεταξύ των Βενετών και των Σικελών προσκυνητών που είχαν ακολουθήσει το σταυροφορικό στρατό στην Κωνσταντινούπολη. Οι Σικελοί δέχθηκαν, τελικά, να το παραχωρήσουν στους Βενετούς και να κρατήσουν για τους εαυτούς τους το λείψανο της αγίας Αγάθης, σε ένδειξη εκτίμησης για τη στρατιωτική βοήθεια που είχαν προσφέρει οι τελευταίοι στον βυζαντινό αυτοκράτορα, Μιχαήλ Δ' τον Παφλαγόνα, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του για την εκδίωξη των Αράβων από το νησί τους, βλ. Riant, *Exuviae*, τ. 1, σσ. 185-186.

617. Geoffroy de Villehardouin, *Conquest of Constantinople*, Λονδίνο 1963, σ. 44. Για τον μύθο της τύφλωσης του δόγη από τους Βυζαντινούς και την αξιοποίησή της από τη βενετική προπαγάνδα, βλ. λήμμα του G. Cracco για τον Enrico Dandolo στο *Dizionario biografico degli Italiani*, τ. 32, Ρώμη 1986, σ. 450-458. Για τη σύνδεση του τυφλού δόγη και της υποτιθέμενης ίασης του με το θαυματουργό λείψανο της αγίας Λουκίας, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Σχόλια στην εικονογραφημένη Ιστορία της Τέταρτης Σταυροφορίας στο δουκικό παλάτι της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 20-22, 27-28.

τικό καθίδρυμα μετά το δονικικό παρεκκλήσιο που είχε λάβει από τον επικεφαλής του βενετικού κράτους ιερά λείψανα προερχόμενα από τη σύληση της Κωνσταντινούπολης.⁶¹⁸

Το σεπτό σκήνωμα παρέμεινε στην κατοχή της μονής μέχρι το 1280, οπότε αποφασίσθηκε η μεταφορά του στον ενοριακό ναό της Annunziata, στο δυτικό άκρο του Μεγάλου Καναλιού, που μετονομάστηκε για το σκοπό αυτό σε Santa Lucia.⁶¹⁹ Η μετακομιδή του κρίθηκε αναγκαία από τις πολιτειακές αρχές για την ασφάλεια των πιστών, καθώς πολλοί πιστοί είχαν πνιγεί στην προσπάθειά τους να διασχίσουν κατά τους μήνες Δεκέμβριο και Ιανουάριο τα ταραγμένα νερά του στενού που χωρίζει το νησί του San Giorgio από την υπόλοιπη πόλη, προκειμένου να παραστούν στους εορτασμούς για τη μνήμη της αγίας και τη μεταφορά του λειψάνου της στη Βενετία. Παρά την έντονη δυσανεξία του ηγούμενου Marco Bollani και των μοναχών της μονής που φέρονται να αποχωρίστηκαν τον ανεκτίμητο «θησαυρό» με δάκρυα στα μάτια, η μετακομιδή του σκηνώματος της αγίας Λουκίας και η κατάθεσή του στην ομώνυμη εκκλησία πραγματοποιήθηκε με λαμπρή τελετή στις 18 Ιανουαρίου του 1280, ημέρα της εορτής της μεταφοράς του από την Κωνσταντινούπολη στην τεναγίτιδα Πολιτεία, παρουσία της πολιτικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας της πόλης και με τη συμμετοχή πλήθους λαού. Αποκαλυπτική των μεθόδων στις οποίες κατέφευγαν οι μοναστικές κοινότητες κατά τον Μεσαίωνα για να αιτιολογήσουν πράξεις οι οποίες ήταν ηθικά μεμπτές και ειδικότερα της κατασκευής και χρήσης των θαυμάτων για ανάλογους σκοπούς, είναι η παράδοση που θέλει τον βραχίονα της αγίας να αποκολ-

618. Σύμφωνα με τον Andrea Dandolo (*Andreae Danduli Chronica*, σ. 280, στ. 6-10), εκτός από το σκήνωμα της αγίας Λουκίας ο δόγης έστειλε την ίδια εποχή από την Κωνσταντινούπολη στη Βενετία, με την παραγγελία να εναποτεθούν στο δονικικό παρεκκλήσι, μία χρυσή σταυροθήκη με πολύτιμους λίθους που ανήκε στον Μέγα Κωνσταντίνο, μία φιάλη με το αίμα του Χριστού, τον βραχίονα του αγίου Γεωργίου και τμήμα της κάρας του Ιωάννη Βαπτιστή. Για τα λείψανα που φυλάσσονται στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, βλ. Frolow, «Notes sur les reliques et les reliquaires byzantines de Saint-Marc de Venise», 205-226, και J. Godfrey, 1204. *The Unholy Crusade*, Οξφόρδη 1989, σσ. 149-151.

619. Την πληροφορία για τη μετονομασία του ναού παραδίδει το χρονικό του Marco Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φ. 37r. Η εκκλησία της Santa Lucia καταδαφίστηκε λίγο πριν το 1841 για να δημιουργηθεί χώρος για την κατασκευή του σιδηροδρομικού σταθμού της πόλης. Για την τύχη του λειψάνου στα νεότερα χρόνια, βλ. Morini, *ό.π.*

λάται από το σώμα της κατά τη διάρκεια της μετακομιδής, με τη θαυματουργική παρέμβαση της ιδίας, σε ένδειξη της επιθυμίας της να παραμείνει στη μονή. Πράγματι, στον κατάλογο των κινητών αντικειμένων της μονής του 1363 σημειώνεται μεταξύ των άλλων λειψάνων και ο βραχίονας της αγίας *cum tota manu*.⁶²⁰ Το παραπάνω στοιχείο υποδεικνύει ότι οι Βενεδικτίνοι του San Giorgio συγκατάνευσαν με την μεταφορά του λειψάνου υπό τον όρο να παραμείνει στη μονή ο βραχίονας της αγίας και το θαύμα που τελέσθηκε κατά τη μετακομιδή επινοήθηκε για να δικαιολογήσει τον διαμελισμό του σώματός της.

Εκτός από τους θρησκευτικούς θησαυρούς που έφτασαν στη Δύση μέσω της επίσημης οδού, δηλαδή ως λάφυρα πολέμου και δώρα από τους πρωτεργάτες της τέταρτης σταυροφορικής επιχείρησης σε τρίτους, ένας εξίσου σημαντικός αριθμός μεταφέρθηκε με πρωτοβουλία των καθολικών ιερέων που είχαν σταλεί στη βυζαντινή πρωτεύουσα αμέσως μετά τη λατινική κατάκτηση για να ιερουργήσουν στους ερημωμένους από τον ορθόδοξο κλήρο ναούς και οι οποίοι θεωρούσαν καθήκον τους τον πλουτισμό των τοπικών τους εκκλησιών με κωνσταντινουπολίτικα λείψανα. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το σκήνωμα του αγίου Παύλου του Νέου που μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στο κοινόβιο του San Giorgio Maggiore το 1222, με πρωτοβουλία του ηγούμενου της μονής Paolo Venier.⁶²¹ Η λατρεία του μάρτυρα της εικονομαχικής περιόδου, άγνωστου στους Δυτικούς πριν από τον 13ο αιώνα, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κυρίως μεταξύ των κατοίκων της βυζαντινής πρωτεύουσας.⁶²² Όπως πληρο-

620. Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245.

621. Τη μεταφορά του σκηνώματος του αγίου στη Βενετία αφηγείται η *Translatio corporis S. Pauli Novi Constantinopoli ad coenobium S. Georgii Maioris* που σώζεται στον κώδικα Marc. lat. Z. 360 (=1809), στηλ. 21-23, της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Επιτομή της *Translatio* επεσήμανε ο P. Chiesa στον κώδικα Gerli (B), Biblioteca Nazionale Braidense di Milano, φ. 20r. (Morini, «Note di l'ipsanografia», σμ. 484). Το πλήρες κείμενο εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον F. Olmo, *De Translatione corporis S. Pauli Venetias*, Βενετία 1612, και στη συνέχεια επανεκδόθηκε από τον Ughelli, *Italia Sacra*, τ. 5, 1720², στηλ. 1249-1253, τους Βολλανδιστές στα AA. SS., Iul, II³, σσ. 639-641, τον Corner, *Ecclesiae venetae*, σσ. 138-146 και τέλος από τον Riant, *Exuviae*, σσ. 141-149. Πρβλ. *Andreae Danduli Chronica*, σ. 289, στ. 24-26· Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 37v-39r, 129v-130. Βλ. επίσης την ανάλυση του Morini, «Note di l'ipsanografia», 264-269· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 291-293.

622. Ο άγιος Παύλος ο Νέος μαρτύρησε στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' Κοπρώνυμου (741-775). Για τον άγιο Παύλο τον Νέο, την εύρεση

φορούμαστε από το Μαρτύριο του αγίου Παύλου, ο ναός της Θεοτόκου της μονής των Καϊουμά, όπου φυλασσόταν αρχικά το μαρτυρικό λείψανο, συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό πιστών λόγω των εξαιρετικών ιαματικών ιδιοτήτων του αγίου.⁶²³ Το σώμα του αγίου μεταφέρθηκε αργότερα στη μονή του Παντεπόπτη Χριστού. Πότε ακριβώς δεν είναι γνωστό· πάντως βρισκόταν στη μονή όταν λίγο μετά την εκχώρησή της στους Βενεδικτίνους του San Giorgio ανέλαβε καθήκοντα *priore* εκεί ο Paolo Venier.⁶²⁴ Η άριστη κατάσταση της διατήρησης του σκηνώματος ασφαλώς θα εντυπωσίασε τον Venier, ο οποίος κατά τη μακρόχρονη παραμονή του στο μοναστήρι του Παντεπόπτη είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά και να εξοικειωθεί με τη λατρευτική παράδοση του αγίου.⁶²⁵ Έτσι, δύο χρόνια μετά την εκλογή του στη θέση του ηγουμένου της μονής του San Giorgio, θέλοντας προφανώς να συνδέσει τη θητεία του με τη μετακομιδή του λειψάνου του φερώνυμου αγίου, παρήγγειλε στον νέο *priore* του Παντεπόπτη, Marco, να του το αποστείλει.

Η *Translatio corporis S. Pauli Novi*, που συνέταξε ανώνυμος μοναχός του San Giorgio Maggiore λίγο καιρό μετά την άφιξη του λειψάνου στη λιμνοθάλασσα, παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες που φωτίζουν βήμα προς βήμα τη διαδικασία της μεταφοράς του πολύτιμου φορτίου καθώς και τον ρόλο των εγκατεστημένων στην βυζαντινή πρωτεύουσα Βενετών,

του λειψάνου του και τη λατρεία του, βλ. Ε. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, «Αγιολογικά και υμνογραφικά εις Άγιον Παύλον τον Νέον, εν τοις Καϊουμά, επί των εικονομάχων αθλήσαντα», *Δίπτυχα* 1(1979), 56-61. Πρβλ. Morini, *ό.π.* Για τους γνωστούς διωγμούς που εξαπέλυσε εναντίον των εικονοφίλων ο Κωνσταντίνος Ε', βλ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «Σκοτεινών αιώνων»*, Αθήνα 1996, σσ. 163-184.

623. Η σύνταξη του Μαρτυρίου ανάγεται στον 10ο αιώνα. Για την αγιολογική και υμνογραφική παράδοση του αγίου Παύλου του Νέου, βλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, «Αγιολογικά και υμνογραφικά εις Άγιον Παύλον τον Νέον», 53-94, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη μονή των Καϊουμά και τον ναό της Θεοτόκου, βλ. Janin, *La géographie ecclesiastique*, τ. 3, σσ. 186, 274.

624. Στο χρονικό του Marco Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 37v-38r, αναφέρεται ότι το λείψανο μεταφέρθηκε στον Παντεπόπτη (*Panteposti*) *ex ecclesia et monasterio existente in insula Naxi*, ωστόσο πρόκειται προφανώς για λανθασμένη πληροφορία, η οποία πιθανώς συνδέεται με το σημείωμα στο νότο του εγγράφου του 1244, βλ. παραπάνω σ. 150. Για τη μονή του Παντεπόπτη Χριστού στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Janin, *La géographie ecclesiastique*, τ. 3, σσ. 513-516.

625. Riant, *Exuviae*, τ. 1, σ. 141: *...Assumpto igitur regimine praefati monasterii, inter cetera invenit corpus gloriosissimum beati Pauli, de quo tanta exultatione gavisus est, quanta nemo posset de acquisitione immensi thesauri amplius gratulari...*

και ιδιαίτερα του *podestà* Marino Storlato, στην οργάνωση και πραγμάτωση του όλου εγχειρήματος.⁶²⁶ Σύμφωνα με τον συντάκτη της διήγησης, ο *priore* του Παντεπόπτη πριν κάνει οποιαδήποτε άλλη ενέργεια έσπευσε να ανακοινώσει στον βενετό *podestà* την πρόθεσή του να αποστείλει στη μητρική μονή το σκήνωμα του μάρτυρα Παύλου, με την ελπίδα ότι θα τον βοηθούσε αφού ήταν γνωστό ότι η οικογένεια του Storlato είχε στενούς δεσμούς με το μοναστήρι των Βενεδικτίνων και ότι ο ίδιος είχε εκφράσει την επιθυμία να ταφεί εκεί, πλάι στους προγόνους του. Όπως θα αναμενόταν, ο τελευταίος ανταποκρίθηκε θετικά στο αίτημα του ηγούμενου και μάλιστα μεσολάβησε ώστε το κιβώτιο με το σώμα του αγίου να φορτωθεί στο πλοίο του Pietro Ingoso de Costantinopoli, το οποίο επρόκειτο να αποπλεύσει με προορισμό τη Βενετία. Δεν είναι σαφές αν ο *priore* Marco απευθυνόμενος στον επικεφαλής της βενετικής παροικίας και εκπρόσωπο της Γαληνοτάτης στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από συμβουλές και βοήθεια, ζήτησε και την άδεια του για την εξαγωγή του λειψάνου από την πόλη. Θεωρητικά, ο *priore* δεν είχε λόγο να ζητήσει την έγκριση των βενετικών αρχών για τη μεταφορά, αφού το λείψανο ανήκε στο μοναστήρι του Παντεπόπτη Χριστού, το οποίο ήταν εξάρτημα της μονής του San Giorgio Maggiore. Δεν αποκλείεται, όμως, να όφειλε έστω και τυπικά να ενημερώσει τις Αρχές, δεδομένου ότι η αφαίρεση του σκηνώματος από τη βυζαντινή μονή θα μπορούσε να προκαλέσει την αντίδραση των πιστών Κωνσταντινοπολιτών και να εξελιχθεί έτσι σε πολιτικό πρόβλημα.

Πάντως, τον *priore* φαίνεται ότι απασχόλησε περισσότερο το ενδεχόμενο να ανοιχθεί το κιβώτιο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και να αφαιρεθούν τμήματα του λειψάνου,⁶²⁷ παρά τα αισθήματα των εγχωρίων. Για το λόγο αυτό παρακάλεσε τον έμπιστο φίλο του Giacomo Grimani να συνοδεύσει το πολύτιμο φορτίο (*pretiosam gemmam, margaritam pretiosam*) μέχρι τη Βενετία και να φροντίσει για την παράδοσή του. Στον καπετάνιο έδωσε ρητές εντολές να τοποθετήσει το κιβώτιο, κλειδωμένο και δεμένο με σχοινιά καθώς ήταν, σε δυσπρόσιτο σημείο του πλοίου, χωρίς να αποκαλύψει το περιεχόμενό του στο πλήρωμα. Ενώ, για ακόμα μεγαλύτερη ασφάλεια, ανέθεσε τη φύλαξη των κλειδιών του κιβωτίου στον διάκονο της εκκλησί-

626. Βλ. παραπάνω υποσημ. 621.

627. Riant, *Exuviae*, τ. 1, σ. 142. ...ne aliquam diminutionem aliquis faceret de corpore sancto...

ας των Αγίων Αποστόλων Domenico Caravello, ο οποίος επιβιβάστηκε σε άλλο πλοίο.

Η είδηση της άφιξης του λειψάνου στη λιμνοθάλασσα, σύμφωνα πάντοτε με την *Translatio*, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τον ηγούμενο και τους μοναχούς του San Giorgio, οι οποίοι έσπευσαν να το παραλάβουν επιβαίνοντας σε πλοιάριο με υψωμένα λάβαρα και να το μεταφέρουν στη νέα του κατοικία, όπου το υποδέχθηκαν με καμπανοκρουσίες. Το λείψανο, όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο του κειμένου, δεν προοριζόταν μόνο για να εμπλουτίσει την ήδη λαμπρή συλλογή της μονής, *sed et totas Venetias sua praesentia decoraret. Nam sicut B. Marcum pene de universis partibus visitare adveniunt innumerabiles viri et feminae; ita beatum Paulum facta est gloriosa consuetudo videndi*. Αν όμως το συμβολικό περιεχόμενο, η ταυτότητά του λειψάνου, ήταν γνωστά στον Paolo Venier και σε μερικούς ίσως ακόμα από τους αδελφούς, δεν ίσχυε το ίδιο για τους λοιπούς κατοίκους της τεναγήτιδας Πολιτείας, οι οποίοι δεν γνώριζαν τίποτε σχετικά με τον άγιο Παύλο τον Νέο. Η περιορισμένη ακτινοβολία του κωνσταντινουπολίτη μάρτυρα επιβεβαιώνεται άλλωστε από το γεγονός ότι, ενώ ένα αιώνα νωρίτερα ολόκληρη η πόλη είχε παραστεί στην άφιξη του περίφημου λειψάνου του αγίου Στεφάνου, κατά την τελετή της υποδοχής του σκηνώματος του αγίου Παύλου απουσίαζαν τόσο ο λαός όσο και οι πολιτειακές Αρχές. Για να μπορέσει επομένως το λείψανο να εκπληρώσει τον προορισμό του, δηλαδή για να αποτελέσει πόλο έλξης προσκυνητών, έπρεπε να βγει από την αφάνεια.

Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας οι φροντίδες των μοναχών εστίαστηκαν αφενός μεν στην προβολή του μαρτυρικού λειψάνου και αφετέρου στη διάδοση της λατρείας του αγίου. Το σκήνωμα του αγίου, επενδεδυμένο με φύλλα χρυσού, τοποθετήθηκε σε λάρνακα, η οποία έφερε ζωγραφικό διάκοσμο, και μπροστά από το σημείο όπου φυλασσόταν το ιερό λείψανο κρεμάστηκε φωτιστική λυχνία *in signo reverentiae*. Η φήμη της αφθαρσίας του λειψάνου θα πρέπει να διαδόθηκε γρήγορα στην πόλη. Σύμφωνα με την παράδοση, ο δόγης Pietro Ziani στη θέα του σκηνώματος εντυπωσιάστηκε τόσο ώστε έβγαλε το δουκικό κέρασ και σε ένδειξη ταπεινοφροσύνης το τοποθέτησε πάνω στο κεφάλι του αγίου. Το παραπάνω περιστατικό –αληθινό ή φανταστικό δεν έχει σημασία– επιβίωσε στη συλλογική μνήμη μέσα από τις ζωγραφικές αναπαραστάσεις του αγίου, στις οποίες ήδη

από τα μέσα του 13ου αιώνα απεικονίζεται φορώντας το δουκικό κέρασ: διακριτικό στοιχείο που του χάρισε τον χαρακτηρισμό *dux*.⁶²⁸

Για τις λειτουργικές ανάγκες του εορτασμού της μνήμης του αγίου και της επετείου της μετακομιδής του σκηνώματός του, οι μοναχοί φρόντισαν να συγκροτήσουν έναν πλήρη αγιολογικό φάκελο αποτελούμενο από την *Passio et inventio corporis S. Pauli novi*, που μεταφράστηκε κατά λέξη στα λατινικά από το ελληνικό Μαρτύριο του αγίου, την *Translatio* και τη Διήγηση ενός θαύματος που είχε τελέσει ο άγιος μετά την άφιξή του στη βενετική μονή.⁶²⁹ Μέσα από τα διδακτικά αυτά κείμενα, οι πιστοί πληροφορούνταν για τα πάθη και την καρτερική πίστη του μάρτυρα, για την προέλευση και τις συνθήκες απόκτησης του λειψάνου του –στοιχεία απαραίτητα για την πιστοποίηση της γνησιότητάς του– καθώς και για τη συνεχιζόμενη θαυματουργική δράση του αγίου, η οποία συνιστούσε έμπρακτη επιβεβαίωση της παρουσίας του στον νέο τόπο υποδοχής.

Εκτός από τον πλούτο των ιστορικών πληροφοριών που παρέχει, η *Translatio corporis S. Pauli Novi* έχει ενδιαφέρον γιατί εκφράζει τη θέση των μοναχών του San Giorgio Maggiore σχετικά με την εκτροπή της τέταρτης σταυροφορίας.⁶³⁰ Ο μοναχός-αγιογράφος ερμηνεύει τα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αντλώντας την επιχειρηματολογία του από το οπλοστάσιο της Καθολικής Εκκλησίας. Περιγράφει τους Βυζαντινούς ως αλαζόνες, επηρμένους και σχισματικούς, και τους κατηγορεί ότι με τη στάση τους προκάλεσαν την οργή του Θεού, που προτίμησε να τιμωρήσει αυτούς, *quam etiam Saracenorum, et barbarorum injuriam vendicare*. Σύμφωνα με την εξήγηση αυτή, οι Βενετοί καθώς και όλοι όσοι συμμετείχαν στη σταυροφορική επιχείρηση αποτελούσαν όργανα του Θεού. Είναι γνωστό ότι ο πάπας Ιννοκέντιος Γ', αν και ήταν ο πνευματικός υποκινητής της σταυροφορίας, είχε καταδικάσει την επίθεση των σταυροφορικών δυνάμεων εναντίον της Κωνσταντινούπολης,

628. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 146-147· Morini, «Note di lipsanografia», 267-269· ο ίδιος, «Οι «ιστορικές περιπέτειες» των ιερών λειψάνων», σσ. 292-293· Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, «Αγιολογικά», σημ. 28. Βλ. επίσης Damerini, *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, σ. 245.

629. AA.SS., Iul II³, σσ. 635-639 και 642-643 (BHL 6591, 6593). Πρβλ. Ughelli, *ό.π.* και Corner, *Ecclesiae venetae*, σσ. 136-138. Για τη χειρόγραφη παράδοση των δύο αγιολογικών κειμένων, βλ. Chiesa, «Santità d'importazione», σ. 113 και Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, «Αγιολογικά», 57, 61 και υποσημ. 40.

630. Βλ. παραπάνω υποσημ. 621.

με αποτέλεσμα να επέλθει ρήξη μεταξύ Βενετίας και παποσύνης.⁶³¹ Για τον λόγο αυτό, προφανώς, ο βενετός Βενεδικτίνος αισθάνεται την ανάγκη να υπερασπιστεί τους συμπατριώτες του, τους οποίους χαρακτηρίζει ως *gens nobilissima et Deo devota*.

Όπως ο άγιος Παύλος ο Νέος και δύο αιώνες νωρίτερα ο ερημίτης Κοσμάς ήταν άγνωστοι στη λιμνοθάλασσα πριν από την έλευση του σκηνώματός τους, έτσι και στην περίπτωση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευτύχιου (†582) η μετακομική του λειψάνου του στη μονή του San Giorgio υπήρξε η αιτία για την ένταξή του στο βενετικό εορτολόγιο.⁶³² Για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αποκτήθηκε το λείψανο του πατριάρχη Ευτυχίου είμαστε ελλιπώς πληροφορημένοι. Η έλευση του λειψάνου στη μονή, τοποθετείται χρονικά από τον συντάκτη του λατινικού Βίου του αγίου στις 22 Απριλίου 1246, επί ηγουμενίας του Pietro Querini.⁶³³ Την ίδια χρονιά, σύμφωνα με τον Marco Valle, μεταφέρθηκαν στο μοναστήρι *è Bisantio* και τα οστά του αγαπημένου μαθητή και έμπιστου ακολούθου του αποστόλου Παύλου, του πρώτου επισκόπου Εφέσου, αγίου Τιμοθέου.⁶³⁴ Τα λείψανα των δύο αγίων φυλάσσονταν στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, η οποία λεηλατήθηκε από τους Λατίνους το 1204. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι από τη μανία των σταυροφόρων δεν γλίτωσαν ούτε οι τάφοι των αυτοκρατόρων, τους οποίους απογύμνωσαν από όλα τα πολύτιμα αντικείμενα που περιείχαν. Μεγάλο μέρος των λειψάνων της εκκλησίας διασκορπίστηκε τότε σε διάφορες περιοχές τις Δύσης, όπως το Αμάφι, η Ρώμη, η Βενετία και η μονή του Clairvaux. Τη διοίκηση του ναού κατά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας της Κωνσταντινούπολης είχε αναλάβει συνέλευση κανονικών,⁶³⁵ με την οποία, όπως προαναφέρθηκε, η μοναστική κοινότητα του San Giorgio,

631. Giorgio Cracco, «Chiesa e istituzioni civili nel secolo della quarta crociata», σσ. 16-18.

632. Μάλιστα, η μνήμη του αγίου εξακολούθησε να εορτάζεται στην πόλη των τεναγών έως τις αρχές του εικοστού αιώνα, βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 255, 263-264· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 169-170.

633. Βλ. PG 86, σσ. 2267-2390. Για τις διαφορετικές ημερομηνίες του εορτασμού της μεταφοράς του λειψάνου, *ό.π.*, σσ. 2272· Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 149-156· *πρβλ.* Morini, «Note di lipsanografia», 263-264· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 169-170.

634. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 96ν, 137ν.

635. Για τον ναό των Αγίων Αποστόλων και την ιστορία του, βλ. Janin, *La géographie ecclesiastique*, τ. 3, σσ. 41-50.

διατηρούσε στενούς δεσμούς, αφού, το 1222, ο βενεδικτίνος *priore* του Παντεπόπτη εμπιστεύτηκε στον διάκονο της εκκλησίας Domenico Caravello τα κλειδιά της λάρνακας που περιείχε το σκήνωμα του αγίου Παύλου των Καΐουμά κατά τη μεταφορά του στη Βενετία.⁶³⁶ Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η συνέλευση των κανονικών να δώρισε τα δύο λείψανα στη μοναστική κοινότητα ή ακόμα να αποτέλεσαν αντικείμενο αγοραπωλησίας.

Ο άγιος Ευτύχιος ήταν γνωστός στους θεολογικούς κύκλους της Δύσης κυρίως λόγω της ανάμειξής του στην έριδα των «τριών κεφαλαίων», τη θρησκευτική διαμάχη που δίχασε τον χριστιανικό κόσμο για περισσότερο από μισόν αιώνα κατά την ιουστινιάνεια και μετα-ιουστινιάνεια περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, κατά την πρώτη περίοδο της πατριαρχίας του συγκλήθηκε η Ε' Οικουμενική Σύνοδος (553), η οποία καταδίκασε για νεστοριανισμό τις απόψεις των τριών θεολόγων της σχολής της Αντιοχείας, επισκόπων Θεόδωρου Μοισουεστίας, Θεοδώρητου Κύρρου και Ίβα Εδέσσης, επικυρώνοντας ουσιαστικά σχετικό διάταγμα του βυζαντινού αυτοκράτορα (545).⁶³⁷ Οι αποφάσεις της Συνόδου προκάλεσαν μεταξύ άλλων σοβαρότατες αναταράξεις στην εκκλησιαστική ζωή της ιταλικής χερσονήσου και ειδικότερα του βορρά, καθώς στην επιβεβλημένη από το Βυζάντιο ορθοδοξία αντέδρασαν πολλοί δυτικοί επισκόποι, αρνούμενοι να αναθεματίσουν τα έργα των τριών θεολόγων, με συνέπεια να δημιουργηθεί σχίσμα στους κόλπους της Εκκλησίας της Ρώμης, που στην περίπτωση των επισκοπών του Μιλά-

636. Βλ. παραπάνω σ. 262.

637. Το ζήτημα αναφέρεται στην εκκλησιαστική ιστορία ως το των «τριών κεφαλαίων» επειδή οι θεολογικές απόψεις των επισκόπων και οι θέσεις που τις αναθεμάτιζαν περιλήφθηκαν σε τρία κεφάλαια. Ο Ιουστινιανός καταδίκασε τα συγγραμμάτα των τριών θεολόγων ως παραχώρηση προς τους μονοφυσίτες, προκειμένου να διευκολύνει την επάνοδό τους στους κόλπους της Εκκλησίας και να αποκαταστήσει τη θρησκευτική ενότητα στην αυτοκρατορία. Η επέμβαση ωστόσο του αυτοκράτορα σε ζητήματα δογματικά προκάλεσε οξυτάτη αντίδραση στη Δύση και αποτέλεσε αφορμή για να προωθήσει η Εκκλησία της Ρώμης τις θέσεις της σχετικά με την κρατική εξουσία και την παπική αυθεντία, βλ. Ε. Χρυσός, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα τρία κεφάλαια και την Ε' Οικουμενική Σύνοδο*, Θεσσαλονίκη 1969. Για την αποτυχία της Ε' Οικουμενικής Συνόδου και τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της, βλ. Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Οξφόρδη 1987, σσ. 119-126. Για τη σημασία του βίου του πατριάρχη Ευτυχίου ως πηγή για τη Σύνοδο, βλ. Averil Cameron, «Eustratius' Life of the Patriarch Eutychius and the Fifth Ecumenical Council», *Καθηγήτρια: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, επιμ. Julian Chrysostomides, Camberley 1988, σσ. 225-247.

νου και της Ακυλίας θεραπεύθηκε μόλις τον 7ο αιώνα. Στη βόρεια Αδριατική η εσωτερική διένεξη, που εκδηλώθηκε, το 610, με τη διπλή εκλογή του επισκόπου Candiano από τον φιλοβυζαντινό κλήρο της λιμνοθάλασσας και του ηγούμενου Γιονανπί από τον σχισματικό κλήρο της Ακυλίας, με την υποστήριξη των Λογγοβάρδων, λαμβάνοντας σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, οδήγησε στην απόσχιση του Grado από την μητρόπολη Ακυλίας και στη ανάδειξη τον 8ο αιώνα μιας νέας μητροπολιτικής έδρας, με επικεφαλής τον επίσκοπο του Grado, η δικαιοδοσία του οποίου εκτεινόταν στην εκκλησιαστική περιφέρεια της «Venetiae seu Istriae».⁶³⁸

Εντούτοις, η έμμεση εμπλοκή του πατριάρχη στη δημιουργία της επισκοπής του Grado δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει το ενδιαφέρον των Βενεδικτίνων για το λείψανό του. Πολύ δε περισσότερο αν ληφθεί υπόψη ότι κατά τη δεύτερη περίοδο της πατριαρχίας του (577-582) ο Ευτύχιος συγκρούστηκε με τον, τότε αποκηρύχιο και μετέπειτα πάπα της Ρώμης, Γρηγόριο Α', εξαιτίας της αιρετικής στάσης που υιοθέτησε στο λεγόμενο θέμα της «Αναστάσεως».⁶³⁹ Κατά την άποψή μου, η εξήγηση βρίσκεται στον βίο του αγίου που συνέταξε ο μαθητής του Ευστράτιος. Το πρότυπο ζωής που προτείνει το εγκωμιαστικό αυτό κείμενο εμπερικλείει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά του μοναχού-επισκόπου, τα οποία πρόβαλλε η μεταρρυθμιστική αγιολογία του 12ου αιώνα στη Δύση.⁶⁴⁰

638. Για τις επιπτώσεις της εκκλησιαστικής έριδας στον ιταλικό βορρά και στην περιοχή της Βενετίας ειδικότερα, βλ. Χρυσού, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού*, σσ. 140-142· *Dictionnaire de théologie catholique*, επιστ. διεύθυνση A. Vacant – E. Mangenot – Mgr. É. Amann, τ. 15, Παρίσι 1946, στήλ. 1914-1917· Penco, *Storia della Chiesa*, τ. 1, σσ. 85-86, 102-122, και Rando, *Una Chiesa di frontiera*, σσ. 13-15.

639. Αιτία της σύγκρουσης ήταν η μη αποδοχή εκ μέρους του πατριάρχη της ανάστασης τους σώματος, άποψη την οποία ωστόσο αναίρεσε λίγο πριν τον θάνατό του, κάνοντας ομολογία πίστης.

640. Mary Whitby, «Eutychius Patriarch of Constantinople: An Epic Holy Man», *Homo Viator: Classical Essays for John Bramble*, επιμ. M. Whitby – Ph. Hardy – Mary Whitby, Bristol 1987, σσ. 297-308· Andrea Sterk, *Renouncing the World yet leading the Church. The Monk Bishop in Late Antiquity*, Harvard 2004, σσ. 214 κ.εξ. Για τις ανάλογες εξελίξεις στη Δύση την ίδια περίοδο, βλ. ενδεικτικά Aline Rousselle, «Aspects sociaux du recrutement ecclésiastique au IVe siècle», *Mélanges d'archéologie et d'histoire. Antiquité* 89 (1977), 333-70· Penco, *Storia del monachesimo*, σσ. 42-46. Για το αγιολογικό πρότυπο του επισκόπου της εποχής της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης, βλ. Maureen C. Miller, *The Bishop's Palace, Architecture and Authority in Medieval Italy*, Νέα Υόρκη 2000, σσ. 136-137 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

Όπως οι περισσότεροι Πατέρες των πρώτων χριστιανικών χρόνων, ο άγιος Ευτύχιος πέρασε από το μεταβατικό στάδιο του μοναχισμού πριν ανέλθει στο ύψατο εκκλησιαστικό αξίωμα. Εγκατέλειψε τα εγκόσμια σε νεαρή ηλικία για να αποσυρθεί σε μοναστήρι της Αμάσειας του Πόντου και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε ηγούμενος, αναλαμβάνοντας παράλληλα την εποπτεία της μοναχικής ζωής όλης της Μητροπόλης. Όταν καθαιρέθηκε κατέφυγε και πάλι στη μονή της μετανοίας του, όπου έζησε ασκητικά επί δώδεκα χρόνια, αναπτύσσοντας πλούσια θαυματουργική δραστηριότητα. Ήταν «προστάτης των γυναικών, πατρική μορφή για τα ορφανά, φίλος των φτωχών και των ξένων, καθώς και γιατρός». Επιπλέον, το όνομά του συνδέθηκε με τον μύθο για τη διάσωση της βυζαντινής πρωτεύουσας από λοιμό, χάρη στην αποτελεσματικότητα των προσευχών του. Με άλλα λόγια, συνδύαζε τα ποιμαντικά καθήκοντα του ιεράρχη και τις αυξημένες θεσμικές εξουσίες του αξιώματός του με την πνευματικότητα, τη μεσολαβητική δύναμη, τις θαυματουργικές ικανότητες και γενικά τις αρετές ενός ασκητή αγίου.

Η μετάφραση του βίου του αγίου πατριάρχη στα λατινικά, που σηματοδοτεί τη διεύθυνση του αγιολογικού κειμένου στη βενετική λιμνοθάλασσα, αποτέλεσμα της συνεργασίας των μοναχών του Συνδέσμου της Santa Giustina Fabianus Cretensis και don Hilarion de Verona, χρονολογείται στον όψιμο 15ο αιώνα, οπωσδήποτε μετά το 1488, έτος κατά το οποίο ο πρώτος περιβλήθηκε το μοναχικό σχήμα.⁶⁴¹ Λίγα χρόνια νωρίτερα είχε φτάσει στη Βενετία, μαζί με τα υπόλοιπα έργα της συλλογής του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα, το ελληνικό χειρόγραφο που περιέχει τον βίο του αγίου, το οποίο απόκειται σήμερα στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη.⁶⁴² Επομένως, οι λεπτομέρειες του πολυδιάστατου όσο και αμφιλεγόμενου βίου του αγίου Ευτυχίου αρχικά πρέπει να διαδόθηκαν προφορικά, πιθανώς από στόμα σε στόμα από τους μοναχούς που είχαν σταλεί να υπηρετήσουν στα εξαρτήματα της μονής στην Κωνσταντινούπολη. Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η σύγ-

641. Βλ. Collett, *Italian Benedictine Scholars*, σ. 44. Ο Fabianus αφιέρωσε τη μετάφραση στον άλλοτε ηγούμενο της μονής του San Giorgio Maggiore.

642. Πρόκειται για τον Codex Venetus Marcianus gr. 359 (M), βλ. *Eustratii presbyterii vita Eutychii patriarchae Constantinopolitani*, εκδ. C. Laga, Turnhout-Leuven 1992 [Corpus Christianorum. Series Graeca 25], σσ. xiii, xxxiv-xxxv. Ο εκδότης θεωρεί ότι η πρώτη λατινική μετάφραση ήταν έργο του αρχιερέα του Lonato Pier Francesco Zani (1520-1575). Η μετάφραση, που βασίζεται στο ελληνικό χειρόγραφο της Βενετίας, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1559.

χυση που επικράτησε σχετικά με την ταυτότητα του αγίου. Ήδη το 1363, στην απογραφή των ιερών λειψάνων της μονής, καταγράφεται ως άγιος Ευστάθιος (*totum corpus integrum sancti Heustachij*). Συνειδητά προφανώς ο Fabianus Cretensis αναπαράγει την παραφθορά του ονόματός στη μετάφραση του βίου (*Vita Sancti Eustachii*), αφού ο άγιος Ευτύχιος είχε πλέον «πολιτογραφηθεί» στη μονή και στο βενετικό εκκλησίασμα ως Ευστάθιος. Ως Eustachio εξάλλου μνημονεύεται τόσο από τον Marino Sanudo στα τέλη του 15ου αιώνα όσο και στην απογραφή του σκευοφυλακίου του μοναχού Giustino da Milano του 1581 αλλά και στο πρώτο έντυπο βενετικό εορτολόγιο του 1589.⁶⁴³

Από την ομώνυμο αλτάρι στην παλαιά εκκλησία του μοναστηριού, το σκήνωμα του αγίου μεταφέρθηκε το 1581 στη νέα βασιλική και μια δεκαετία αργότερα εναποτέθηκε στο δεύτερο αλτάρι του δεξιού κλίτους του ναού που είναι αφιερωμένο στον Εσταυρωμένο.⁶⁴⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη των τρόπων με τους οποίους οι Βενεδικτίνιοι του San Giorgio αξιοποίησαν τους βυζαντινούς «λειψανολογικούς» θησαυρούς που είχαν στην κυριότητά τους, παρουσιάζει η περίπτωση λειψάνου του αγίου Παύλου του Θηβαίου. Η λατρεία του αγίου, που θεωρείται ως ο πρώτος αναχωρητής, γνώρισε μεγάλη διάδοση στη Δύση από τον 13ο αιώνα και εξής, ιδιαίτερα μεταξύ των ερημικών κοινοτήτων. Το λείψανο του αγίου είχε μεταφερθεί από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη γύρω το 1169 και φυλασσόταν στη μονή της Θεοτόκου Περιβλέπτου, η οποία περιήλθε στην κατοχή της βενετικής μονής μετά τη λατινική κατάκτηση της πόλης.⁶⁴⁵ Το 1240 ο ηγούμενος Pietro Querini παραχώρησε το λείψανο στον Βενετό Giacomo Lanzolo, προκειμένου να το μεταφέρει στην εκκλησία του San Zulian στην πόλη της Βενετίας. Για την παραχώρηση καταρτίστηκε δωρητήριο έγγραφο, το οποίο προφανώς συνιστούσε ταυτόχρονα αποδεικτικό της γνησιότητάς του λειψάνου.⁶⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μονή κατείχε σημαντικό αριθμό ακι-

643. Βλ. Morini, «Note di lipsanografia», 263-264· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 169-170· Cicogna, *Inscrizioni veneziane*, τ. 4, σ. 548.

644. Ο.π.

645. Janin, *La géographie ecclésiastique*, τ. III/1 *Les églises et les monastères*, σσ. 218-222 και ο ίδιος, «Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine», *Études Byzantines* 2 (1944), 176.

646. Η βασική πηγή για τη μεταφορά του λειψάνου από την Κωνσταντινούπολη στην εκκλησία του San Zulian, είναι η *Translatio* που συνέταξε ανώνυμος Ούγγρος στα τέλη του 14ου

νήτων στη συνοικία του San Zulian, τα οποία είχε λάβει από δωρεά του γιού του δόγη Sebastiano Ziani, Giacomo, το 1193.⁶⁴⁷ Παρά ταύτα, η απόφαση του ηγούμενου να δωρίσει ένα τόσο σημαντικό λείψανο στον ενοριακό ναό της συνοικίας προξενεί εντύπωση, δεδομένου ότι κάτι ανάλογο δεν είχε επαναληφθεί ποτέ κατά το παρελθόν. Η χρονική στιγμή της παραχώρησης οδηγεί στην υπόθεση ότι η μεταστροφή της πολιτικής του μοναστηριού στο συγκεκριμένο θέμα πιθανώς συνδέεται με την περιουσιακή διαμάχη που είχε ανακύψει δύο δεκαετίες νωρίτερα μεταξύ των μοναχών του San Giorgio Maggiore και της Εκκλησίας της Ιουστινόπολης στην Ίστρια. Ο τότε ηγούμενος της μονής Paolo Venier, είχε κατηγορήσει τους κανονικούς της Ιουστινόπολης καθώς και την εκκλησία της Santa Maria de Monte ότι είχαν ιδιοποιηθεί την ακίνητη περιουσία της μονής στην περιοχή. Το 1222, ο πάπας Ονώριος ανέθεσε την επίλυση της διαμάχης στον εφημέριο της εκκλησίας του San Zulian. Η υπόθεση έληξε οριστικά το 1239, τον πρώτο χρόνο της ηγουμενίας του Pietro Querini, με την καταδίκη της συνέλευσης των κανονικών, δηλαδή, ένα μόλις χρόνο πριν από τη δωρεά του λειψάνου στον ενοριακό ναό.⁶⁴⁸

Μετά το 1261

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο το 1261 και την εκδίωξη των μοναχών από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, εγκαταλείφθηκε κάθε συλλεκτική δραστηριότητα ενώ η εισροή λειψάνων από την Ανατολή στο βενετικό μοναστήρι επαναλήφθηκε μόλις δύο αιώνες αργότερα.

Το 1462, με απόφαση της Συγκλήτου, ο Καπετάνιος του Στόλου Vittore Capello μετέφερε την κάρα του αγίου Γεωργίου από το νησί της Αίγινας

αίωνα, με αφορμή τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου από τη Βενετία στη μονή του Αγίου Λαυρεντίου στη Βούδα, βλ. *De Paulo Thebaeo Primo Eremita, in Aegipto, Historia Translationis...*, AA. SS., Ian., I, σσ. 607-608· Corner, *Ecclesiae Venetae*, τ. 3, σσ. 324-325, Riant, *Exuviae*, τ. 1, σσ. cix-cx, cxxxix-cxl, 186-188. Βλ. επίσης Morini, «Note di lipsanografia», σσ. 248-251· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 282-289. Η κάρα του αγίου είχε αποσταλεί νωρίτερα, άγνωστο ακριβώς πότε, στη Ρώμη.

647. Masé, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine», σσ. 226-227, 229. Βλ. επίσης η ίδια, *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques*, σσ. 63-64.

648. Corner, *Ecclesiae venetae*, σσ. 233, 243.

και την εγκατέστησε στη μονή του San Giorgio.⁶⁴⁹ Την ιδέα για τη μεταφορά του λειψάνου είχε σύμφωνα με την *Translatio sacri capitis Georgii*, ο ευγενής Geronimo Valaresso, ο ανιψιός του οποίου μόναζε εκείνα τα χρόνια στη βενετική μονή.⁶⁵⁰ Η απόκτηση της κάρας του αγίου Γεωργίου αποτελούσε αναμφίβολα γεγονός ύψιστης σημασίας για τη μοναστική κοινότητα, η οποία ήδη από το 1296 κατείχε τον βραχίονα του προστάτη αγίου της,⁶⁵¹ ενδιέφερε όμως εξίσου το βενετικό κράτος, τώρα περισσότερο ίσως παρά ποτέ άλλοτε λόγω της τρέχουσας πολιτικο-στρατιωτικής συγκυρίας. Το συγκεκριμένο λείψανο ήταν περιζήτητο στον δυτικό κόσμο. Ο άγιος ήταν προστάτης της Αραγώνας, της Καταλονίας, της Πορτογαλίας και της Αγγλίας, καθώς και πολιούχος περισσότερων από εκατό ιταλικών πόλεων. Τρεις βασιλείς της Καταλονίας-Αραγώνας είχαν μάταια προσπαθήσει επί δεκαετίες να το αποκτήσουν, το ίδιο και ο άγγλος βασιλιάς, όπως επίσης οι προαιώνιοι αντίπαλοι της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, οι Γενουάτες.⁶⁵² Κυρίως όμως γιατί, ως κατεξοχήν στρατιωτικός άγιος –ιππότης για τους Δυτικούς–, ο άγιος Γεώργιος, «τα λείψανα του οποίου είχαν βοηθήσει τους σταυροφόρους στην

649. Για τη μεταφορά του λειψάνου στη Βενετία, βλ. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 3, Παρίσι-Χάγη 1961 [Documents et recherches IV], αρ. 316, σσ. 243-244 (20 Αυγούστου 1462), επιτομή. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 173-194, 270 και Morini, «Note di lipsanografia», 215-220· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σσ. 131-141. Για την κάρα του αγίου Γεωργίου, βλ. K. M. Setton, «Saint George's Head», *Speculum* 48 (1973), 1-12 [=ο ίδιος, *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, variorum Reprints, London 1974, αρ. VII]. Η Αίγινα παραχωρήθηκε στη Βενετία το 1451, μετά το θάνατο του τελευταίου κυρίου του νησιού Antonello Caupena. Μέσα στις δυσμενείς ιστορικές συνθήκες της εποχής η αλλαγή των κυριάρχων έγινε δεκτή με ανακούφιση από τον εγχώριο πληθυσμό, βλ. K. M. Setton, «The Catalans and Florentines in Greece, 1380-1462», *A History of the Crusades*, τ. 3, *The Fourteenth and Fifteenth centuries*, Madison, Wisconsin 1975, σσ. 274-277, και Παπαδία-Αάλα, *Ο Θεσμός των αστικών Κοινοτήτων*, σσ. 230-233.

650. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 176. Ο Valaresso, που φέρεται και ως συντάκτης της *Translatio*, την εποχή εκείνη υπηρετούσε ως καπετάνιος σε γαλέρα του βενετικού στόλου.

651. Το λείψανο είχε μεταφερθεί στη Βενετία από τη μονή του San Giorgio de Flore στην Καλαβρία για να προστατευθεί από τους πειρατές, βλ. *De S. Georgio, megalo-martyre, Lyddae seu diospoli in Palestina Analecta*, AA. SS., April., III³, στηλ. 0133E-0134C· Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 161-163. Πρβλ. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 43v-44r, 96v. Βλ. επίσης Morini, «Note di lipsanografia», 218, σημ. 277· ο ίδιος, «Οι “ιστορικές περιπέτειες” των ιερών λειψάνων», σ. 139.

652. Setton, «Saint George's Head», 1-12. Η Ρώμη εξάλλου ισχυριζόταν ότι κατείχε τμήμα της κάρας του αγίου από τον 4ο αιώνα.

πολιορκία των Ιεροσολύμων, συνδεόταν άμεσα με την νίκη στην Ανατολή».⁶⁵³ Η επιτυχία επομένως του βενετικού στόλου να εξασφαλίσει την κάρα του αγίου σε μια εποχή ιδιαίτερα κρίσιμη, κατά την οποία οι Οθωμανοί προήλαυναν με ραγδαίους ρυθμούς στη Βαλκανική, αποκτούσε σαφές ιδεολογικό περιεχόμενο, καθώς συμβόλιζε την επερχόμενη νίκη των χριστιανικών δυνάμεων επί των απίστων μουσουλμάνων. Βέβαια, η επιτυχία είχε το κόστος της, γιατί οι κάτοικοι της Αίγινας είχαν συμφωνήσει να παραχωρήσουν το πολύτιμο λείψανο ως αντάλλαγμα για την οικονομική συνδρομή της Βενετίας στην αμυντική προπαρασκευή του νησιού. Τη δαπάνη αποφασίστηκε να την καλύψουν από κοινού οι δύο ενδιαφερόμενοι, βενετικό δημόσιο και μοναστική κοινότητα, καταβάλλοντας από 100 δουκάτα.⁶⁵⁴

Κατά την περίοδο που εκτείνεται από τα τέλη του 15ου αιώνα ως τα μέσα του 16ου αιώνα στη συλλογή του μοναστηριού προστέθηκαν τρία ακόμα λείψανα από την Ανατολή, όλα από δωρεές. Αναλυτικότερα, το 1488 η χήρα του προξένου της Γαληνοτάτης στην Αλεξάνδρεια, Paolo de Canale, εκπληρώνοντας την επιθυμία του συζύγου της παρέδωσε στον ηγούμενο της μονής Giovanni Cornaro ένα κομμάτι του Τιμίου Σταυρού που είχε φέρει μαζί του από την Κωνσταντινούπολη.⁶⁵⁵ Το 1548, η ηγουμένη της μονής της Santa Caterina της Βενετίας δώρισε στους μοναχούς του San Giorgio τον βραχίονα του αγίου Ιλαρίωνα. Το λείψανο είχε αφήσει στη φύλαξη του γυναικείου μοναστηριού από το 1515, ο ευγενής Nicolò Michiel, στον οποίο το είχε παραχωρήσει ο ηγούμενος της ομώνυμης κυπριακής μονής, κατά τη διάρκεια της θητείας του ως συμβούλου του Βασιλείου της Κύπρου. Επιπλέον ο Michiel είχε φέρει από την Κύπρο μια κρυστάλλινη λειψανοθήκη που περιείχε Τιμιο Ξύλο (...*Et hec est illa pars que in medio Crucis argenteae ex christallo de Monte elaborate...*), την οποία δώρισε στο μοναστήρι ο γιος του Alessandro το 1553.⁶⁵⁶

653. Pincus, «Christian Relics and the Body Politic: A Thirteenth-century Relief Plaque in the Church of San Marco», σ. 46. Για τη λατρεία του αγίου στη Βενετία, βλ. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, σσ. 88-89, 95-97.

654. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 271, απόφαση της Συγκλήτου της 26ης Μαρτίου 1463. Για την οχύρωματικά έργα των Βενετών στο νησί, βλ. Παπαδία-Λάλα, *Ο Θεσμός των αστικών Κοινοτήτων*, σσ. 230-231.

655. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 274-275.

656. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σσ. 197-198. Πρβλ. Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia...*, φφ. 65v, 96v, 135v.

Το 1634, ο ζακύνθιος επίσκοπος Δυρραχίου Ιερεμίας, δώρισε στον ηγούμενο Cornelio Girolodi Murendello εβένινη θήκη που περιείχε οστόν του Ιωάννη Βαπτιστή, προερχόμενη από το Άγιο Όρος. Η όψιμη αυτή προσθήκη στη συλλογή λειψάνων της μονής, προσφορά ένος ιεράρχη από την Ανατολή, αποτελεί τον πιο εύγλωττο επίλογο της ενδιαφέρουσας αν όχι περιπετειώδους «περιπλάνησης» των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore στον ελληνικό χώρο και την ανατολική χριστιανική παράδοση.⁶⁵⁷

657. Corner, *Ecclesiae Venetae*, σ. 287

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη μεσαιωνική Δύση, οι μοναστικές κοινότητες που υιοθετούσαν τους λεπτομερείς κανόνες, τα συγκεκριμένα καθήκοντα και τον γενικά δεσμευτικό τρόπο ζωής της μοναστικής πρότασης του αγίου Βενέδικτου συνιστούσαν μέρος ενός συνόλου με κοινά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, ο Κανόνας δεν προέβλεπε τη δημιουργία ενός μοναστικού τάγματος με τη σημασία που προσέλαβε ο όρος για τον μοναχισμό στις μέρες μας· ενός ενιαίου δηλαδή μοναστικού οργανισμού με συγκεντρωτική διοίκηση, αυστηρούς μηχανισμούς επίβλεψης των εξαρτώμενων από την ιδρυτική μονών και επιβεβλημένη ομοιομορφία. Τα μοναστήρια των Βενεδικτίνων, αρχικά τουλάχιστον, αποτελούσαν ανεξάρτητες, οικονομικά αυτόνομες, μονάδες, χωρίς καταστατικούς δεσμούς με άλλες μοναστικές κοινότητες. Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, οι εξελίξεις στο κοινωνικο-οικονομικό πεδίο αλλά και μέσα στο ίδιο το μοναστικό κίνημα οδήγησαν στην επέκταση της δικαιοδοσίας των μονών σε θυγατρικά ιδρύματα και εξαρτήματα, με οικονομική κυρίως λειτουργία, καθώς και στη δημιουργία χαλαρών ομοσπονδιών αυτόνομων μοναστηριών ή και μεγαλύτερων μοναστικών ενώσεων με στενότερους δεσμούς, οι οποίες προωθούσαν έναν ενιαίο τρόπο ζωής.

Τα διαδοχικά στάδια της ανάπτυξης και της επέκτασης του τάγματος στη διάρκεια του Μεσαίωνα αποτυπώνονται μεταξύ άλλων και στις εγκαταστάσεις των Βενεδικτίνων στην ελληνική Ανατολή. Από τα τέλη του 10ου έως τα τέλη του 15ου αιώνα, μέσα σε μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες, ιδρύθηκαν αυτοδύναμες ανδρικές και γυναικείες μονές σε διάφορα σημεία του γεωγραφικού αυτού χώρου, οι οποίες άλλοτε διατήρησαν την αυτονομία τους μέχρι το τέλος της λειτουργίας τους και άλλοτε πάλι την εγκατέλειψαν για να ενταχθούν σε ευρύτερες μοναστικές ενώσεις. Παράλληλα, μοναστήρια της ευρωπαϊκής Δύσης απέκτησαν εξακτινώσεις στην περιοχή με τη μορφή εξαρτηματικών μονών, εκκλησιών και περιουσιακών στοιχείων. Η ποικιλία των εγκαταστάσεων και των λειτουργιών που επιτελούσαν σε συνδυασμό με τις διαφορετικές χρονικές και γεωγραφικές τους αφετηρίες δυσχεραίνουν την ανάδειξη κοινών αξόνων για την μελέτη

τους ως ενιαίου συνόλου. Η ιστορική συγκυρία, οι σχέσεις των ιδρυμάτων με τις κοσμικές και τις εκκλησιαστές αρχές του τόπου προέλευσης αλλά και του τόπου υποδοχής, καθώς και με την Αγία Έδρα υπήρξαν παράμετροι που επηρέασαν καθοριστικά την εξελικτική πορεία και τις κατευθύνσεις των δραστηριοτήτων τους.

Η διείσδυση των Βενεδικτίνων στην ελληνική Ανατολή συμπίπτει με την περίοδο της μεγάλης εξάπλωσης του τάγματος τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της λατινικής χριστιανοσύνης. Αν και είχαν προβάδισμα έναντι των άλλων δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή μόλις μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, ένας συνδυασμός ενδογενών και εξωγενών παραγόντων λειτούργησε ανασταλτικά στην επέκταση και την ανάπτυξη των ιδρυμάτων τους.

Από τα παλαιότερα και σημαντικότερα θρησκευτικά καθιδρύματα της Βενετίας, στενά συνδεδεμένο με την κρατική εξουσία, το μοναστήρι του San Giorgio Maggiore ανέπτυξε επί σειρά αιώνων πολυεπίπεδη δραστηριότητα στην ελληνολατινική Ανατολή, αναλαμβάνοντας μέσω του δικτύου των εξαρτημάτων του, ποικίλους, ανάλογα με τις περιστάσεις, ρόλους (εξουσιαστικό, διαχειριστικό, ποιμαντικό, κοινωνικό). Η εξέχουσα θέση του μοναστηριακού ιδρύματος στον βίο της τεναγήτιδας Πολιτείας, οι δεσμοί του με το δουκικό περιβάλλον, η απαλλαγή του κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα από την εξουσία των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών και η υπαγωγή του στην άμεση προστασία της Αγίας Έδρας, καθώς και οι εσωτερικές εξελίξεις στο ίδιο το μοναστήρι με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο προσδιόρισαν τις προοπτικές του στην Ανατολή.

Με κριτήριο τις οικονομικές, πολιτικο-στρατιωτικές και θρησκευτικές εξελίξεις στην ανατολική Μεσόγειο στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα, η γεωγραφική εξάπλωση του μοναστηριού διακρίνεται σε δύο φάσεις. Η πρώτη ακολουθεί την οικονομική διείσδυση των Βενετών στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα και η δεύτερη συντελείται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Βασικό κριτήριο στην επιλογή των τόπων εγκατάστασης κατά την περίοδο πριν από το 1204 υπήρξε η ένταξη των συγκεκριμένων περιοχών στο εμπορικό δίκτυο της Βενετίας, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν (Κωνσταντινούπολη, Αλμυρός, Ραιδεστός και Λήμνος). Τουλάχιστον στις δύο πρώτες πόλεις, η περιουσία του εξακολούθησε να υφίσταται και μετά τη λατινική κατάκτηση έως την ανακατάληψη τους από τους Βυζαντινούς. Από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι-

ώνα και εξής, ο γεωγραφικός χάρτης των εξαρτημάτων του μοναστηριού θα διαφοροποιηθεί σημαντικά ως απόρροια αφενός των μεταβαλλόμενων πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών στην περιοχή και αφετέρου της εξακτίνωσής του σε περιοχές υπό τον άμεσο πολιτικό έλεγχο της Βενετίας ή στη σφαίρα επιρροής της (Κρήτη, Εύβοια, Νάξος) και δευτερευόντως σε περιοχές άλλων δυτικών κυριάρχων με εμπορική σημασία (Θήβα).

Η εξακτίνωση της μονής στις προαναφερθείσες περιοχές εξυπηρετούσε συγκεκριμένες κάθε φορά ανάγκες της υπερπόντιας πολιτικής της Βενετίας, πρακτικές, θρησκευτικές, προπαγανδιστικές, και για το λόγο αυτό προωθήθηκε και υποστηρίχθηκε υλικά από τη βενετική πολιτική ηγεσία. Η περαιτέρω όμως γεωγραφική της εξάπλωση και η ανάπτυξη των κατά τόπους εξαρτημάτων της καθορίσθηκε από τον δυναμισμό της μοναστικής κοινότητας, από την επιθυμία της να διευρύνει τις οικονομικές της βάσεις και από την ικανότητά της να προσελκύει δωρεές.

Στα περιουσιακά στοιχεία των εξαρτημάτων περιλαμβάνονταν εκκλησίες και εκκλησιαστικές πρόσοδοι, μοναστήρια, οικίες, καταστήματα, αποθήκες, καλλιεργήσιμες γαίες, δασώδεις εκτάσεις, βοσκότοποι, ελιές, αμπέλια αλλά και εισοδηματικές πηγές υπό μορφή φορολογικών και αλιευτικών δικαιωμάτων. Ο αποκλειστικά σχεδόν αστικός χαρακτήρας της περιουσίας του μοναστηριού στη διάρκεια του 12ου αιώνα ερμηνεύεται σε συνάφεια με τον εμπορικό προσανατολισμό και την υπό όρους δραστηριοποίηση των Βενετών στη βυζαντινή επικράτεια. Μετά το 1204, οι νέοι κυρίαρχοι προικοδότησαν το ίδρυμα τόσο με αστική όσο και με αγροτική περιουσία, με σκοπό να εξασφαλίσουν την αυτάρκεια των εξαρτημάτων του στις κτήσεις τους. Παρά ταύτα, και σε αυτή την περίοδο, ο κύριος όγκος της περιουσίας του μοναστηριού εξακολούθησε να βρίσκεται εντός του αστικού κυττάρου και μάλιστα συγκεντρωμένος γύρω από εκκλησίες του, όπως και κατά το παρελθόν.

Η μονή του San Giorgio διηύθυνε τα εξαρτήματά της με δύο τρόπους: άμεσα, με την ανάθεση της διαχείρισής τους σε μέλη της μοναστικής αδελφότητας, ή έμμεσα, παραχωρώντας τα σε κληρικούς ή λαϊκούς, οι οποίοι με τη σειρά τους τα υπομίσθωναν σε τρίτους. Οι διαχειριστικές αυτές πρακτικές ήταν εμπεδωμένες στην δυτική Ευρώπη και ειδικότερα στην ιταλική χερσόνησο αλλά και οικείες στον χώρο υποδοχής. Ο δεύτερος τρόπος εκμετάλλευσης που επικράτησε σταδιακά από τον 13ο αιώνα και εξής απάλλασσε τη μοναστική κοινότητα από τα προβλήματα της διαχείρισης και παράλ-

ληλα της εξασφάλιζε προβλέψιμα έσοδα. Οι εκπρόσωποι του μοναστηριού εξακολούθησαν να επισκέπτονται περιστασιακά τα εξαρτήματα για να εισπράξουν οφειλές, να επιλύσουν δικαστικά τις διαφορές του ιδρύματος με τους διαχειριστές και ενίοτε για να αναλάβουν τη διαχείρισή τους έως την εξεύρεση νέων μισθωτών. Ως διαχειριστές επιλέγονταν αρχικά ετερόχθονες, κυρίως Βενετοί, αλλά από τα τέλη του 14ου αιώνα διαφαίνεται η τάση για την παραχώρηση των εξαρτημάτων σε άτομα προερχόμενα από τις τοπικές κοινωνίες, λατινικής πάντοτε καταγωγής, τὰ οποία ασφαλώς θα γνώριζαν καλύτερα τις ιδιαιτερότητες των τοπικών αγορών.

Η πολιτική του ιδρύματος αναφορικά με τη μίσθωση των εξαρτημάτων του στην ελληνολατινική Ανατολή φανερώνει μεγάλη εξοικείωση της μοναστικής κοινότητας με τρέχουσες πρακτικές της αγοράς ακινήτων, και κυρίως γνώση των κινδύνων που αυτή έκρυβε. Βασικός στόχος της εκάστοτε διοίκησης του μοναστηριού ήταν η διαφύλαξη της περιουσίας του ιδρύματος από τις αυθαιρέσιες των διαχειριστών και η προστασία της από τους καταπατητές. Για τον λόγο αυτό αποφεύχθηκε συστηματικά η παραχώρηση των εξαρτημάτων στο διηνεκές, παρότι δυνητικά θα εξασφάλιζε στο μοναστήρι καλύτερες αποδόσεις, και προτιμήθηκε εναλλακτικά η πιο «συντηρητική στρατηγική» της ισόβιας παραχώρησης και της μίσθωσης περιορισμένης διάρκειας. Οι βραχυπρόθεσμες μισθώσεις (από τρία έως και εννέα χρόνια), που υιοθετήθηκαν στη διάρκεια του 15ου αιώνα, παρείχαν στο μοναστήρι μεγαλύτερη ευελιξία στην επιλογή των ενοικιαστών καθώς και ευχέρεια για συχνότερη αναπροσαρμογή των μισθωμάτων. Στην πράξη ωστόσο οι παραπάνω δυνατότητες δεν φαίνεται ότι αξιοποιήθηκαν.

Η μεγάλη απόσταση της έδρας του μοναστηριού από τα εξαρτήματά της και η γεωγραφική διασπορά των τελευταίων καθιστούσε προβληματική την άσκηση συστηματικού ελέγχου εκ μέρους των μοναχών. Οι εγγενείς αυτές δυσκολίες επιτάθηκαν από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής εξαιτίας των εσωτερικών προβλημάτων του ιδρύματος και κυρίως της συρρίκνωσης της μοναστικής κοινότητας. Η κακή κατάσταση των ακινήτων, λόγω της παλαιότητάς τους και της πλημμελούς συντήρησής τους εκ μέρους των διαχειριστών, είχε άμεσο αντίκτυπο στα εισοδήματα του μοναστηριού. Γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα, στο πλαίσιο των προσπαθειών για της μεταρρύθμιση και την εξυγίανση των σοβαρότατων οικονομικών προβλημάτων του μοναστηριακού ιδρύματος, αποφασίστηκε η παύση της λειτουργίας των εξαρτημάτων και η εκποίηση της περιουσίας τους.

Σε ό,τι αφορά στις σχέσεις της μονής με τις βυζαντινές αρχές, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός πεδίου αμφίδρομης διαπραγμάτευσης, πέραν των αρχικών επαφών με εκκλησιαστικούς φορείς που αφορούσαν στην παραχώρηση γαιών. Οι προς επίλυση υποθέσεις περνούσαν μέσα από τους διαύλους της βενετικής κρατικής ιεραρχίας και της Καθολικής Εκκλησίας. Οι σχέσεις του μοναστηριού με τις βενετικές Αρχές των τόπων υποδοχής κατά την περίοδο μετά το 1204 δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερες εντάσεις. Οι παρεμβάσεις των διοικητικών οργάνων περιοριζόνταν σε θέματα συντήρησης των κτηριακών εγκαταστάσεων, και κυρίως των εκκλησιών του, μέσα από τις οποίες διαφαίνεται το ενδιαφέρον της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου για τον ρόλο και την εικόνα της βενετικής Εκκλησίας στην Ανατολή. Από την άλλη, οι υπάρχουσες μαρτυρίες υποδεικνύουν τη συνταύτιση των ιερέων που υπηρετούσαν στις εκκλησίες του μοναστηριού με τις θέσεις της Πολιτείας σε ζητήματα θρησκευτικής πολιτικής, και όχι με εκείνες της Καθολικής Εκκλησίας, εκφραστές των οποίων ήταν ο τοπικός λατινικός κλήρος και οι επίσκοποι. Σημείο τριβής με τους τελευταίους αποτέλεσαν εξάλλου και ζητήματα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας. Τα προβλήματα αυτά ερμηνεύονται σε συνάφεια με την ευρύτερα γνωστή ενδοεκκλησιαστική κρίση που είχε προκαλέσει η πολιτική της Αγίας Έδρας για την απαλλαγή των μονών από τον επισκοπικό έλεγχο.

Παράλληλα με τη διαχείριση της παρουσίας του, το μοναστήρι, ήδη από τον πρώτο αιώνα της παρουσίας του στην περιοχή, δραστηριοποιήθηκε μέσω του δικτύου των εκκλησιών του στους τομείς της ποιμαντικής μέριμνας, της παροχής υπηρεσιών και σε μικρότερο βαθμό σε αυτόν της φιλανθρωπίας. Οι παραπάνω δραστηριότητες είχαν ως αποδέκτες Καθολικούς και κυρίως τα μέλη της βενετικής εμπορικής κοινότητας. Η θρησκευτική και κοινωνική συμβολή των εκκλησιών του μοναστηριού, όπως αντίστοιχα και των άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Βενετίας στη βυζαντινή επικράτεια, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υποτιμηθεί. Οι βενετοί μοναχοί και οι ιερείς που λειτουργούσαν τις εκκλησίες αυτές ενίσχυαν την συνοχή των άτυπων εμπορικών κοινοτήτων, προσφέροντας θρησκευτική και ψυχολογική υποστήριξη στα μέλη τους. Μετά τη λατινική κατάκτηση, οι εκκλησίες της μονής διατήρησαν τον «εθνικό» τους χαρακτήρα στις περιοχές εκείνες οι οποίες δεν είχαν ακόμα περάσει στον άμεσο πολιτικό έλεγχο της Βενετίας, ενώ στις κτήσεις της ενσωματώθηκαν στην ενοριακή οργάνωση της καθολικής Εκκλησίας. Τέλος, με την

ιδιότητα του κατόχου έγγειας περιουσίας, το μοναστήρι συνομίλησε με τις εγγχώριες κοινωνίες, συνεισφέροντας στην οικονομία και στη διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού των τόπων υποδοχής.

Ως κατεξοχήν σημείο αναφοράς του ιερού χώρου της Βενετίας, η μονή του San Giorgio αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης των πολιτισμικών ανταλλαγών με τον παραδοσιακό ελληνορθόδοξο χώρο αλλά και των τρόπων αξιοποίησης των προϊόντων αυτής της ανταλλαγής. Από χρονική άποψη, οι μεταφορές λειψάνων από την Ανατολή προς το μοναστήρι χωρίζονται σε τρεις φάσεις, οι οποίες σε γενικές γραμμές συμπίπτουν με την έξαρση του φαινομένου στην περιοχή της Βενετίας: α) από τα μέσα του 11ου έως τα μέσα του 12ου αιώνα, β) από το 1204 έως το 1261 και γ) από τα μέσα του 15ου αιώνα και εξής. Οι τόποι από τους οποίους προήλθαν τα λείψανα ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Κρήτη, η Αίγινα και άλλες περιοχές, για τις οποίες ωστόσο δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες. Σημαντικός αριθμός αυτών περιήλθε στο μοναστήρι με δωρεές ή με απόφαση των κρατικών Αρχών. Μεταξύ των δωρητών συγκαταλέγονται ο δόγης, βενετοί αξιωματούχοι της περιφέρειας, ιεράρχες και έμποροι. Άλλα πάλι αποκτήθηκαν με πρωτοβουλία των μοναχών, οι οποίοι επωφελήθηκαν της παρουσίας τους στα εξαρτήματα του μοναστηριακού ιδρύματος στην Κωνσταντινούπολη και των σχέσεων που είχαν συνάψει με έλληνες καλόγερους και λατίνους κληρικούς για να τα αποσπάσουν από τις εκκλησίες της πόλης είτε παράνομα στη διάρκεια του 12ου αιώνα είτε με τη συναίνεση των βενετικών Αρχών, μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις σταυροφορικές δυνάμεις το 1204. Ένα μικρό, τέλος, μέρος από τα αποκτήματα της συλλογής του μοναστηριού δεν αποκλείεται να ήταν προϊόν εμπορικής συναλλαγής. Τα κριτήρια βάσει των οποίων οι Βενεδικτίνοι του San Giorgio επέλεξαν τα λείψανα που μετέφεραν στη μονή τους ήταν πρωτίστως ποιοτικά και όχι ποσοτικά. Οι επιλογές τους καθορίστηκαν κατά κύριο λόγο από τις τάσεις της ευσέβειας και από προσωπικές προτιμήσεις ή επιδιώξεις. Πρόδηλος είναι ο «μοναστικός» χαρακτήρας της συλλογής, καθώς σε αυτήν κεντρική θέση καταλαμβάνουν οι άγιοι που υπήρξαν στη διάρκεια του βίου τους μοναχοί ή ασκητές, όπως επίσης οι μάρτυρες της Εκκλησίας.

Η μοναστική κοινότητα αξιοποίησε συστηματικά τα ανατολικά λείψανα της συλλογής της για την αύξηση του κύρους και της αίγλης της, για την προσέλκυση προσκυνητών και δωρεών και για την εξυπηρέτηση πολιτικών

ή διπλωματικών σκοπιμοτήτων του βενετικού κράτους. Παράλληλα, η ανάγκη της κατάρτισης των μοναχών και του λειτουργικού εορτασμού της μνήμης των αγίων και της επετείου της μετακομιδής των λειψάνων τους έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη αγιολογικής και μεταφραστικής δραστηριότητας (διηγήσεις μετακομιδής λειψάνων και θαυμάτων, μαρτύρια, βίοι αγίων κ.λπ.), η οποία συνέβαλε στην εγκαθίδρυση και τη διάδοση της λατρείας αγίων άγνωστων μέχρι εκείνη την εποχή στην περιοχή της βενετικής λιμνοθάλασσας.

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ορισμένα αγιολογικά κείμενα, όπως ο λατινικός βίος του ερημίτη Κοσμά, η Διήγηση της μετακομιδής του λειψάνου του πρωτομάρτυρα αγίου Στεφάνου και της μετακομιδής του λειψάνου του αγίου Παύλου του νέου, παράχθηκαν στο πλαίσιο της έντονης συγγραφικής δραστηριότητας που σημειώνεται στη Βενετία μεταξύ του 12ου και του 14ου αιώνα. Από την άλλη, η μετάφραση του βίου του πατριάρχη Ευτυχίου από τον μοναχό Fabianus Cretensis κατά τον όψιμο 15ο αιώνα, με απόσταση τριών αιώνων από τη μετακομιδή του λειψάνου του αγίου στη βενετική μονή, εγγράφεται στο ανανεωμένο ενδιαφέρον του μοναστικού Συνδέσμου της Santa Giustina για την ελληνική γραμματεία και τη θεολογική παραγωγή της εποχής των Πατέρων της Εκκλησίας.⁶⁵⁸

Η μελέτη του σύνθετου πλέγματος των σχέσεων των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore με την Ανατολή φωτίζει πτυχές της ιστορίας ενός σημαντικού μοναστηριακού ιδρύματος της βενετικής λιμνοθάλασσας, και ταυτόχρονα αναδεικνύει ενδιαφέρουσες όψεις της επεκτατικής πολιτικής της Βενετίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης του παραδοσιακού ελληνικού χώρου από τους Δυτικούς κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Κατά την περίοδο από τα τέλη του 11ου έως και τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα, τα εξαρτήματα του μοναστηριού αποτέλεσαν προγεφυρώματα της Βενετίας για την επιβολή της οικονομικής και στη συνέχεια της πολιτικής της κυριαρχίας στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι εκκλησίες του ιδρύματος εκτός από την παροχή ψυχολογικής και θρησκευτικής υποστήριξης στους Βενετούς μακριά από την πατρίδα, διαχειρίζονταν τις υποδομές που ήταν απαραίτητες για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου, αναπαρήγαγαν το συμβολικό τοπίο του αστικού κέντρου της μητρόπολης και προπαγάνδιζαν τη θεϊκή εύνοια που απολάμβαναν η

658. Για τις κατευθύνσεις των σπουδών και τη θεολογική διδασκαλία στα μοναστήρια του Συνδέσμου μετά το 1480, βλ. Collett, *Italian Benedictine Scholars*, σσ. 28 κ. εξ.

ηγεσία και οι πολίτες της αναδυόμενης ναυτικής δύναμης. Υπό αυτή την έννοια η συνταύτιση της μοναστικής κοινότητας με τις επιδιώξεις της πολιτικής ηγεσίας της Βενετίας στην περιοχή επιβεβαιώνει την «άποψη ότι τα βενετικά μοναστηριακά ιδρύματα αισθάνονταν και λειτουργούσαν ως τμήμα ενός 'συστήματος' αλληλεγγύης, μιας ενιαίας κρατικής Εκκλησίας».⁶⁵⁹ Όμως, στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στις ελληνικές κτήσεις μετά την εδραίωση της βενετικής κυριαρχίας και την εξομάλυνση της κατάστασης, τα εξαρτήματα του μοναστηριού απώλεσαν τον πολιτικό τους ρόλο. Από την άλλη, η εγκαθίδρυση της καθολικής Εκκλησίας είχε ως συνέπεια την υποβάθμιση των εξαρτηματικών εκκλησιών του ιδρύματος σε απλούς ενοριακούς ναούς. Η διασπορά του λατινικού πληθυσμού και των δωρεών στις πολυάριθμες εκκλησίες και τα μοναστήρια του λατινικού δόγματος οδήγησαν προοδευτικά τις εκκλησίες του San Giorgio Maggiore σε μαρασμό και απόλυτη παρακμή.

659. Bortolami, «Monasteri e comuni nel Veneto», σ. 55.

RIASSUNTO

Il tema trattato in questo libro sono i rapporti fra il monastero dei Benedettini di San Giorgio Maggiore, una istituzione monastica rappresentativa ed emblematica della città di Venezia, e il mondo greco nel tardo Medioevo. L'espansione della Chiesa latina e la penetrazione politica ed economica di Venezia nell'area del Mediterraneo orientale nel periodo qui esaminato costituiscono il quadro generale in cui si sviluppa il presente studio. L'approccio metodologico nell'analisi di un singolo esempio mi ha suggerito di allargare la ricerca ad un ampio arco di tempo e a vari campi disciplinari. La trattazione del tema centrale copre un periodo di quattrocento anni, a partire dalla penetrazione del monastero nel territorio bizantino alla fine dell'XI secolo per concludersi con la conquista ottomana dell'Eubea nel 1470, che segna la fine della sua presenza nell'area greca. La scelta di questa data finale convenzionale corrisponde d'altronde all'evoluzione interna del monastero stesso, che pochi anni dopo, infatti, si ristrutturò su nuove basi, con una politica economica rinnovata e un diverso orientamento geografico. Il presente volume si propone di offrire una visione complessiva e di sintesi dell'attività dei Benedettini di San Giorgio Maggiore, attraverso un esame completo del materiale d'archivio edito e inedito e della relativa bibliografia.

Lo studio è articolato in tre parti. Nella prima, il costituirsi di una tipologia di insediamenti benedettini in ambito greco durante il Medioevo da un lato cerca di colmare il vuoto determinato dall'assenza di opere di sintesi su quest'ordine religioso e dall'altro consente di inserire l'esempio del monastero di San Giorgio Maggiore in una visione d'insieme, ponendo le basi per più ampie indagini comparative. Le successive fasi dello sviluppo e dell'espansione dell'ordine durante il Medioevo si evidenziano, fra l'altro, anche negli insediamenti dei Benedettini nell'Oriente greco. Dalla fine del X alla fine del XV secolo, in circostanze storiche in continuo mutamento, in vari punti di quest'area geografica, furono fondati monasteri maschili e femminili autosufficienti, che a volte conservarono la propria autonomia fino alla fine della loro attività e altre volte l'abbandonarono per integrarsi

in unioni monastiche più ampie. Parallelamente, monasteri dell'Occidente europeo si irradiarono nella zona sotto forma di monasteri e priorati dipendenti, chiese e beni patrimoniali.

La penetrazione dei Benedettini nell'Oriente greco coincide con la grande espansione dell'ordine sia all'interno che al di fuori dei confini della cristianità latina. Sebbene i Benedettini avessero avuto la precedenza rispetto agli altri ordini religiosi che divennero attivi nella regione soltanto dopo la Quarta Crociata, una combinazione di fattori endogeni ed esogeni inibirono l'espansione e lo sviluppo di tali fondazioni.

Il monastero di San Giorgio Maggiore, una delle più antiche e importanti fondazioni religiose di Venezia, sviluppò per secoli un'attività a vari livelli nell'oriente grecolatino, assumendo, attraverso la rete delle sue dipendenze ruoli vari a seconda delle circostanze. Un breve esame della storia del monastero, dalla sua fondazione nel X secolo fino alla sua riforma a metà del XV, aiuta a comprendere meglio la gestione politica delle dipendenze adottata dai vari vertici amministrativi della fondazione e i problemi presentatisi nel corso del tempo.

La seconda parte del volume è incentrata sull'irradiarsi della fondazione nella regione. L'espansione geografica del monastero si distingue in due fasi: la prima segue la penetrazione economica dei Veneziani nell'impero bizantino nel XII secolo e la seconda si svolge nell'ambito delle particolari condizioni che seguirono alla Quarta Crociata. Almeno in Costantinopoli e Almirò i beni del monastero esistevano ancora anche dopo la conquista latina e fino alla riconquista da parte dei Bizantini. Dai primi decenni del XIII secolo in poi, la mappa geografica subisce significativi cambiamenti in conseguenza da un lato delle mutate condizioni politico-militari nella regione e dall'altro del suo irradiarsi in regioni che si trovavano sotto il diretto controllo politico di Venezia o nella sua sfera d'influenza (Creta, Eubea, Nasso) e in misura minore in regioni sotto il dominio di altri signori occidentali e con importanti attività commerciale (Tebe).

L'irradiarsi del monastero nelle suddette regioni serviva di volta in volta a determinate esigenze pratiche, religiose, propagandistiche della politica d'oltremare della Repubblica di San Marco e per questo motivo esso fu promosso e sostenuto materialmente dai dirigenti. La sua ulteriore espansione geografica, però, e lo sviluppo delle sue sedi dipendenti sparse nei vari luoghi, dipesero

dal dinamismo della comunità monastica, dal suo desiderio di ampliare le proprie basi economiche e dalla sua capacità di attirare donazioni.

Il carattere quasi esclusivamente urbano del patrimonio di San Giorgio nel XII secolo si spiega in relazione all'orientamento commerciale e all'attivarsi a determinate condizioni dei Veneziani nei territori bizantini. Dopo il 1204 i nuovi signori dotarono la fondazione con beni sia urbani che agricoli, al fine di assicurare l'autonomia delle dipendenze del monastero nei loro possedimenti. Ciononostante, anche in quel periodo la maggior parte del patrimonio del monastero continuava a trovarsi all'interno del tessuto urbano, e concentrato principalmente intorno alle sue chiese, come accadeva in passato.

Il monastero amministrava i suoi priorati in due modi: direttamente, affidandone la gestione a membri della comunità religiosa, o indirettamente, cedendole a religiosi o laici, i quali a loro volta le subaffittavano a terzi. I rappresentanti del monastero continuavano a visitare occasionalmente le sedi dipendenti per riscuotere debiti, per risolvere per via giudiziaria le controversie del monastero con i gestori e a volte per assumersene la gestione fino a quando si fossero trovati nuovi affittuari. I gestori venivano scelti inizialmente fra gli stranieri, soprattutto Veneziani, ma a partire dalla fine del XIV secolo si delinea la tendenza a cedere i priorati a esponenti della società locale, sempre di origine latina.

La politica della fondazione riguardo alla locazione delle sue dipendenze nell'Oriente grecolatino rivela una grande familiarità della comunità monastica con le pratiche correnti dell'acquisto d'immobili, e soprattutto conoscenza dei pericoli che esso celava. L'obiettivo fondamentale degli amministratori del monastero nel corso del tempo fu quello di preservarne il patrimonio dagli arbitri dei gestori e difenderlo dagli usurpatori.

La grande distanza fra la casa madre e le sue dipendenze e la dispersione geografica di queste ultime rendeva problematico l'esercizio di un controllo sistematico da parte dei monaci. Queste difficoltà strutturali si aggravarono dalla fine del XIV secolo in poi a causa dei problemi interni al monastero e soprattutto per un rimpicciolimento della comunità monastica. Intorno alla metà del XV secolo, nel quadro dei tentativi di riforma e di risanamento dei gravissimi problemi economici della fondazione monastica, si decise la cessazione dell'attività dei priorati dipendenti e l'alienazione dei loro beni.

La seconda parte del presente studio si conclude con l'esame dei rapporti della fondazione con le autorità ecclesiastiche, con gli enti statali e con la so-

cietà delle regioni in questione. Parallelamente alla gestione del suo patrimonio, il monastero, sin dal primo secolo della sua presenza nella regione, operò, attraverso la rete delle sue chiese dipendenti, nei settori della cura pastorale, dell'offerta di servizi e in misura minore in quello della beneficenza. Dopo il 1204, le chiese del monastero mantennero il loro carattere «nazionale» in quelle regioni che non erano ancora passate sotto il diretto controllo politico di Venezia, mentre nei suoi possedimenti si fusero con l'organizzazione parrocchiale della Chiesa Cattolica. Inoltre, come proprietario di un patrimonio terriero, il monastero fu in contatto con le società locali, contribuendo all'economia e alla formazione del tessuto urbanistico dei luoghi ospitanti.

La raccolta e la valorizzazione delle reliquie di santi orientali da parte del monastero di San Giorgio Maggiore in collegamento con il contesto religioso, politico e culturale dell'epoca costituisce il tema della terza e ultima parte del libro. Dal punto di vista cronologico, le traslazioni di reliquie dall'Oriente al monastero si dividono in tre fasi, che, nelle linee generali, coincidono con un intensificarsi del fenomeno nell'area veneziana: a) dalla metà dell'XI alla metà del XII secolo, b) dal 1204 al 1261 e c) dalla metà del XV secolo in poi. I luoghi di provenienza delle reliquie erano Costantinopoli, Creta, Egina e altre regioni dell'area bizantina, sulle quali non esistono però informazioni precise. Un considerevole numero di queste reliquie finirono in possesso del monastero attraverso donazioni o decisioni delle autorità civili. In altri casi vennero acquisite per iniziativa dei monaci, che approfittarono della loro presenza nelle sedi dipendenti della istituzione monastica a Costantinopoli e dei rapporti stabiliti con monaci greci e chierici latini per portarle via dalle chiese della città, sia illegalmente nel corso del XII secolo, sia con il consenso delle autorità veneziane dopo la conquista dell'impero bizantino da parte delle forze crociate nel 1204. Non è da escludere, infine, che una piccola parte delle reliquie acquisite dal monastero fossero il prodotto di scambi commerciali.

La comunità monastica valorizzò sistematicamente le reliquie orientali della sua collezione per accrescere il proprio prestigio e la propria fama, per attirare pellegrini e donatori e per agevolare il perseguimento degli obiettivi politici e diplomatici dello stato veneziano. Nel contempo, la necessità di istruire i monaci, di festeggiare con solennità liturgiche la memoria dei santi e l'anniversario della traslazione delle loro reliquie incrementò lo sviluppo dell'attività agiografica e di traduzione, che contribuì alla diffusione del culto di santi fino ad allora sconosciuti nella regione della laguna veneziana.

Lo studio del complesso intreccio dei rapporti fra i Benedettini di San Giorgio e l'Oriente fa luce su alcuni aspetti della storia di una importante istituzione monastica di Venezia e dello sfruttamento economico dell'area greca tradizionale attuato dagli Occidentali durante il tardo Medioevo. Nel periodo che va dalla fine dell'XI a circa la metà del XIII secolo, le sedi dipendenti del monastero costituirono una testa di ponte della Repubblica di San Marco per imporre la sua egemonia economica e in seguito anche politica nei territori dell'impero bizantino. Le chiese della fondazione monastica, oltre a offrire sostegno spirituale e religioso ai Veneziani lontani dalla madrepatria, gestivano le infrastrutture che erano indispensabili a esercitare senza ostacoli l'attività mercantile, riproducevano il paesaggio simbolico del centro urbano della laguna e propagandavano la benevolenza divina di cui godevano la classe dirigente e i cittadini della nascente potenza navale. Tuttavia, nella nuova realtà formatasi nei possedimenti greci dopo il consolidamento dell'egemonia veneziana e la normalizzazione della situazione, le dipendenze del monastero persero il loro ruolo politico. Inoltre, l'insediamento della Chiesa Cattolica comportò il declassamento delle chiese dipendenti dal monastero a semplici chiese parrocchiali. La dispersione della popolazione latina e delle donazioni nelle numerose chiese e nei monasteri latini condussero le chiese di San Giorgio a un progressivo declino, fino alla totale decadenza.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

Archivio di Stato di Venezia (=A.S.V.)

Corporazioni Religiose Soppresse, San Giorgio Maggiore

bb. 121, 182

Avogaria di Comun, Raspe

reg. 3649

Archivio di Duca di Candia

b. 11

Cancellaria Inferiore, Notai

b. 68 (notaio Nicolò Donusdeo), b. 153 (atti Marco da Riva)

Procuratori di San Marco Citra

b. 319

Senato, Deliberazioni, Misti

regg. 51 (1 Σεπτεμβρίου 1433 - 26 Φεβρουαρίου 1437), 55 (6 Μαρτίου 1424 - 28 Φεβρουαρίου 1426), 59 (1 Σεπτεμβρίου 1433 - 26 Φεβρουαρίου 1437), 60 (2 Μαρτίου 1437 - 23 Σεπτεμβρίου 1440)

Biblioteca del' Museo Civico Correr, Venezia (=B.C.V.)

Marco Valle, *De monasterio et abbazia S. Georgii Maioris Venetiarum clara et brevis notitia ex pluribus MS. Praecipuae Fortunati Ulmi abbatis titularis excerpta MDCXCIII*, Cod. Gradenigo-Dolfin n. 110 (104), Ms. Cicogna 2131.

Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (=B.N.M.)

Fortunato Olmo, *Historiarum insulae S. Georgii Maioris prope Venetias positae libri tres...*, Ms. Lat. IX, 177 (=2949).

Biblioteca del Seminario Patriarcale di Venezia (=B.S.P.)

Fortunato Olmo, *Historiarum insule S. Georgii cognomento Maioris, iuxta Venetias positae antiquitate, situs amoenitate, rerumque in ea gestarum dignitate celeberrime, a prima templi structura anno DCCLXXXX ad annum MDCXIX*, Ms. 602 (681).

Biblioteca Universitaria di Padova (= BUP)

Fortunato Olmo, *Historiarum insule S. Georgii cognomento Maioris, iuxta Venetias positae antiquitate, situs amoenitate, rerumque in rerumque in ea gestarum dignitate celeberrime, a prima templi structura anno 790 ad 1619 libri quinque...MDCXIX*, Ms. Cod. 285.

ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΕΣ

Acta Sanctorum ex latinis a grecis, aliarumque gentium monumentis servata primigenia veterum scriptorum phrasi collecta, digesta comentariisque et observationibus illustrata, [εκδ. Société des Bollandistes], Αμβέρσα 1643-1746.

Benoît XII (1334-1342), *Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, εκδ. Vidal J.M., τ. 2, Παρίσι 1910.

Βισβίτζης Ι. Τ., «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951).

Book of the Eparch, εκδ. I. Dujčev, Λονδίνο 1970.

Andreae Danduli Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta (aa. 46-1280 d.C.), IX, 2, 8, εκδ. Ester Pastorello, Μπολόνια 1942 [L.A. Muratori, *Rerum Italicorum Scriptores*, XII/1].

Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri, 1227-1418, εκδ. Χ. Γάσπαρη, 2 τ., Αθήνα 2004.

Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XII, εκδ. Morozzo Della Rocca R.-Lombardo A., τ. 1, Τορίνο 1940.

Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica*, εκδ. S. Kyriakides, μτφ. V. Rotolo, Palermo 1961(=J. R. Melville Jones, Canberra 1988 [Byzantina Australiensia VII]).

Eustratii presbyteri vita Eutychii patriarchae Constantinopolitani, εκδ. C. Laga, Leuven 1992 [Turnhout, Brepols].

Famiglia Zusto, εκδ. Lanfranchi L., Βενετία 1955 [Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia. Fonti per la storia di Venezia. Sez. I: Archivi privati].

Jean XXI, Lettres communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican, εκδ. Mollat G., τ. 4/8, Παρίσι 1877-1968.

Karoli Magni Capitularia, Capitularia regum Francorum, Monumenta Germaniae Historica, τ. 1, Ανόβεργο 1888.

- Kehr P. F., *Regesta Pontificorum Romanorum, Italia Pontificia*, τ. 7, *Venetiae et Histria*, pars. I-II, *Respublica Venetiarum – Provincia Gradensis – Histria*, Βερολίνο 1925 (φωτ. ανατ. 1961).
- Κατσουρός Α. Φ., «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), 24-337.
- Laurent V., *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l' Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Ρώμη 1971 [Concilium Florentinum Documenta et scriptores editum consilio et impensii Pontificii instituti Orientalium Studiorum series B, vol. IX].
- Le Deliberazioni del consiglio dei Rogati (Senato) serie "mixtorum"*, τ. 2 libri XV-XVI, εκδ. Cessi R. –Brunetti M., Βενετία 1961.
- Marin Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi 1423-1474*, εισαγωγή, έκδοση Angela Caracciolo Aricò, μεταγραφή Chiara Frison, τ. 1 (1423-1457), Βενετία 1999.
- Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Νοταριακά έγγραφα από την Εύβοια (Negroponte), που συντάχθηκαν κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1215-1466)*, Αθήνα 2004, αρ. 1, σσ. 13-16 (ανατύπωση με διορθώσεις από τα *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών με τίτλο Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τ. 2, *Ιστορία και κοινωνία*, Αθήνα 2004, σσ. 81-101.).
- Migne J.-P., *Patrologia Graeca ursus completus*, τ. 86 (bis), Παρίσι 1865.
- Noiret H., *Documents inédites pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485 tirés des archives de Venise*, Παρίσι 1892.
- Nuovi Documenti del commercio veneto dei secoli XI-XII*, εκδ. Lombardo A. –Morozzo Della Rocca R., Βενετία 1953.
- Olmo F., *De Translatione corporis S. Pauli Venetias*, Βενετία 1612.
- Pozza M. – Ravegnani G., *I trattati con Bisanzio*, Βενετία 1993-1997 [Pacta Veneta].
- Pozza M., *Gli atti originali della cancelleria veneziana*, τ. 1-2 (1090-1198, 1205-1227), Βενετία 1994 -1996.
- S. Giorgio Maggiore, *Documenti 982-1199*, εκδ. Lanfranchi L., τ. 2-4, Βενετία 1968 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. II- Archivi ecclesiastici].
- S. Giovanni Evangelista di Torcello, εκδ. Lanfranchi L., Βενετία 1948 [Fonti per la storia di venezia, Sez. II: Archivi ecclesiastici].
- SS. Trinità e S. Michele Arcangelo di Brondolo, *Documenti 800-1229*, εκδ. Lanfranchi Strina Bianca, τ. 2-4, Βενετία 1981-1997 [Fonti per la storia di venezia, Sez. II: Archivi ecclesiastici].
- Santschi Elisabeth, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des Archives du duc de Crète*, Βενετία 1976.
- Tafel G. L. Fr. –Thomas G. M., *Urkunden zur älteren Handels -und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, 3 τ., Βιέννη 1856-1858 (ανατ. Αμστερνταμ 1964).

- Thiriet F., *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 3, Παρίσι – Χάγη 1961 [Documents et recherches IV].
- Villehardouin Geoffroy de, *Conquest of Constantinople*, Λονδίνο 1963.
- Wills from Late Medieval Crete 1312-1420*, έκδ. McKee Sally, τ. 1-3, Washington 1998.
- Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, έκδ. A. Kambylis – D. Reisch, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2001 [CFHB 40/1-2].
- Ζερλέντης Π. Γ., *Γράμματα των τελευταίων φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924 (φωτ. ανατ. Αθήνα 1985).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Andrea A. J. – Rachlin P. I., «Holy War, Holy Relics, Holy Theft: The Anonymous of Soissons's *De terra Iherosolimitana*: An Analysis, Edition, and Translation», *Historical Reflections / Reflections Historiques* 18/1 (1992), 147-175.
- Avramea Anna, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, τ. 1, σσ. 57-90.
- Αριές Φ., *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμώμενων*, Ι, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα 1997.
- Αγαθάγγελος Φ.–Μαλτέζου Χρύσα – Μορίνι Ε., *Ιερά λείψανα αγίων της καθ'ημάς Ανατολής στη Βενετία*, Αθήνα 2005.
- Αναγνωστάκης Η., «Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στο Βίο των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σσ. 147-198.
- Αχιλλέως Γ.–Τσουχλαράκη Α.–Σαββίδου Μ., «Αποτύπωση Μονής 'Φωτοδότη Χριστού' Δανακού Νάξου», *Τεχνικά Χρονικά* 14/3 (1994), 287-305.
- Balard M., «L'organisation des colonies étrangères dans l'Empire byzantin (XIIe-XVe siècles)», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 2, VIIIe-XVe siècle, επιμ. V. Kravari – J. Lefort – C. Morisson, Παρίσι 1991 [Réalités byzantines 3], σσ. 261-276.
- , «Amalfi et Byzance aux Xe-XIIe siècles», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), 85-95
- Barber M., «The impact of the Fourth Crusade in the West: the distribution of Relics after 1204», *Urbs capta: la quatrième croisade et ses conséquences; The Fourth Crusade and its consequences*, Παρίσι 2005, σσ. 325-334.
- Belin F. A., *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Παρίσι 1894².
- Bentley J., *Restless bones. The history of relics*, Λονδίνο 1985.
- Berlère U., «Innocent III et la réorganisation des monastères bénédictins», *Revue Bénédictine* 32 (1920), 22-42, 145-159.

- , «L'exercice du ministère paroissial par les moines du XIIe au XVIIIe siècle», *Revue Bénédictine* 39 (1927), 227-250, 340-364.
- Bilot Claudine, «Des reliques de la passion dans le Royaume de France», *Byzance et les reliques du Christ*, σσ. 239-248.
- Bisanzio, *Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*. *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joséph Loenertz o.p.*, Venezia, 1-2 dicembre 2000, επιμ. Chryssa A. Maltezou – P. Schreiner, Βενετία 2002 [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Γερμανικό Κέντρο Βενετικών Σπουδών. Συνεδρία 5].
- Bloch H., *Monte Cassino in the Middle Ages*, τ. 1, Cambridge Mass. 1986.
- , «Monte Cassino, Byzantium and the West in the Earlier Middle Ages», *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), 103-224.
- Bolton Brenda M., «A mission to the Orthodox: Cistercians in the Latin Empire», *The Orthodox Churches and the West, Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, επιμ. D. Baker, Οξφόρδη 1976 [Studies in Church History 13], σσ. 169-181.
- Borsari S., *L'Eubea Veneziana*, Βενετία 2007.
- , «La chiesa di San Marco a Negroponte», *Medioevo greco. Rivista di Storia e di filologia bizantina numero "zero"* (2000), 27-34.
- , *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Βενετία 1988.
- , «Una famiglia veneziana del medioevo: Gli Ziani», *Archivio Veneto* 110-111 (1978), 27-72.
- , «Il crisobullo di Alessio I per Venezia», *Annali del istituto italiano per gli studi storici* 2 (1970), 111-131.
- , *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XII secolo*, Νάπολη 1966.
- , *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- Bortolami S., «L'agricoltura», *Storia di Venezia*. τ.1 *Origini- età ducale*, επιμ. L. Cracco Ruggini, M. Pavan, G. Cracco, G. Ortalli, Ρώμη 1992, σσ. 461-489.
- Brown Elisabeth A. R., «The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-176», *Traditio* 14 (1958), 63 – 120.
- Brown H. F., «The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the close of the Twelfth Century», *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920), 68-88.
- Brown P., *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1981.
- Brown T. S., «Byzantine Italy, c. 680-c. 876», *The New Cambridge Medieval History*, τ. 2 c. 700-c. 900, επιμ. Rosamond McKitterick, Cambridge 2006⁵, σσ. 320-341.
- Byzance et les reliques du Christ* (= Actes de la table ronde, *Les reliques de la Passion: XXe congrès international des études byzantines* 19-25 août 2001), επιμ. J. Durand-B. Flusin, Παρίσι 2004 [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 17].

- Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, επιμ. K. Belke – E. Kislinger – A. Kuelzer – Maria A. Stassinopoulou, Βιέννη 2007.
- Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ., «Μονή Φωτοδότη στο Δανακό», *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων* 3 (1993), σσ. 173-194.
- Βακαλόπουλος Α. Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968.
- Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. 1, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, Αθήνα – Βενετία 2010.
- Cameron Averil, «Eustratius' Life of the Patriarch Eutychius and the Fifth Ecumenical Council», *Καθηγήτρια: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, επιμ. Julian Chrysostomides, Camberley 1988, σσ. 225-247.
- Cantor N. F., «The Crisis of Western Monasticism, 1050-1130», *The American Historical Review* 66 (1960), 47-67.
- Carile A., «Gli ordini mendicanti nell'Impero bizantino», *Alle frontiere della Cristianità. I fratti mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e '300. Atti del XXVIII Convegno internazionale della Società di Studi e del Centro Interuniversitario di Studi Francescani, Assisi, 12-14 ottobre 2000*, Σπολέτο 2000, σσ. 61-88.
- , «Partitio terrarum imperii Romanie», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.
- Cessi R., «Venice to the Eve of the Fourth Crusade», *The Cambridge Medieval History*, τ. 4, *The Byzantine Empire*, μέρος 1, *Byzantium and its Neighbours*, επιμ. Joan M. Hussey, Cambridge 1966, σσ. 250-274.
- , «Note per la storia delle società di commercio nel medio evo in Italia», *Rivista italiana per le scienze giuridiche* 59 (1917), 3-224.
- Chiesa P., «Santità d'importazione a Venezia tra reliquie e racconti», *Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente*, Κατάλογος Έκθεσης: Biblioteca Marciana, 2 luglio-14 novembre 1988, σσ. 107-115.
- , «Ladri di reliquie a Costantinopoli durante la quarta crociata», *Studi Medievali* 36/1 (1995), 431-459.
- Chittolini G., «Un problema aperto: la crisi della proprietà ecclesiastica fra quattro e cinquecento. Locazioni novennali, spese di miglione ed investiture perpetue nella pianura lombarda», *Rivista Storica Italiana* 85/1 (1973), 352-362.
- Cicogna E.A., *Delle iscrizioni veneziane raccolte et illustrate*, τ. 4, Βενετία 1834.
- Cipolla C. M., «Une crise ignorée. Comment s'est perdue la propriété ecclésiastique dans l'Italie du Nord entre le XIe et le XVIe siècle», *Annales, économies, sociétés, civilisations* 2 (1947), 317-327.
- Citarella A., «Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades», *The Journal of Economic History* 28/4 (1968), 531-555.
- Collett B., *Italian Benedictine Scholars and the Reformation. The Congregation of Santa Giustina of Padua*, Οξφόρδη 1985.
- Concina E., *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Βενετία 1996.

- Constable G., «Monasteries, Rural Churches and the *Cura animarum* in the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXVIII: Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze* (Spoleto, 10-16 aprile 1980), Σπολέτο 1982, σσ. 349-389 [ανвт. ο ίδιος, *Monks, Hermits and Crusaders in Medieval Europe*, Λονδίνο 1998].
- Corner F., *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755.
- , *Notizie storiche delle chiese e monasteri di Venezia e di Torcello*, Πάδοβα 1758 (φωτοαναστвт. ανт. 1990).
- , *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae ac in decades distributae*, τ. 8, Βενετία 1749.
- Coureas N., *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot 1997.
- Cracco G., «Santità straniera in terra veneta», *Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe)*, *Actes du colloque organisé par l'École Française de Rome avec le concours de l'Université de Rome «La Sapienza», École française de Rome (Rome 27-29 octobre 1988)*, Ρώμη 1991 [Collection de l'École française de Rome 149], σσ. 447-465.
- , «Chiesa e istituzioni civili nel secolo della quarta crociata», *La Chiesa di Venezia nei secoli XI-XIII, Contributi alla storia della Chiesa di Venezia 2*, επιμ. F. Tonon, Βενετία 1988, σσ. 11-30.
- , «I testi agiografici: religione e politica nella Venezia del Mille», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima, I. Origini-Età ducale*, επιμ. Lellia Cracco Ruggini – M. Pavan (†) – G. Cracco – G. Ortali, Ρώμη 1992, σσ. 823-957.
- Crouzet-Pavan Élisabeth, *Venezia Trionfante. Gli orizzonti di un mito*, μтφ. E. Pasini, Τορίνο 2001.
- , «Les monastères sentinelles. Notes sur la géographie sacrée vénitienne», *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe-XVe siècle), Mélanges en l'honneur de Paul L'Hermite-Leclercq*, επιμ. P. Henriot – A.-M. Legras, Παρίσι 2000 [Cultures et Civilisations Médiévales XXIII], σσ. 157-164.
- Culto dei Santi a Venezia*, επιμ. S. Tramontin – A. Niero – G. Musolino – C. Candiani, Βενετία 1965.
- Χρυσός Ε., *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα τρία κεφάλαια και την Ε' Οικουμενική Σύνοδο*, Θεσσαλονίκη 1969.
- Damerini G., *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*, Βερόνα 1956 [Fondazione Giorgio Cini, Isola di San Giorgio Maggiore, Venezia].
- Daleggio D'Alessio E., «Le monastère de la Miséricorde de la Citerne de Péra ou de Saint-Benoît», *Echos d'Orient* 33 (1934), 59-93.
- , «Recherches sur l'histoire de la Latinité de Constantinople», *Echos d'Orient* 25 (1926), 32-33.

- Daux Camille, «La protection apostolique au moyen âge», *Revue des questions historiques* 72, n.s. 28 (1902), 5-60.
- De Khitrowo B., *Itinéraires russes en Orient*, Γενεύη 1889.
- Delacroix-Besnier Claudine, *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Ρώμη 1997.
- Delehay H., *Les origines du culte des martyrs*, Βρυξέλλες 1933².
- Dellaruelle E. – Labande E.-R. – Ourliac P., *L'Église au temps du Grande Schisme et de la crise consiliaire, Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, επιμ. Fliche A. – Martin V., τ. 14/1, Παρίσι 1962, σσ. 1031 -1100.
- Demus O., «Oriente e Occidente nell'arte veneta del Duecento», *La cività veneziana del secolo di Marco Polo*, επιμ. V. Branca, Φλωρεντία 1955, σσ. 111-126.
- Dictionnaire de théologie catholique*, επιστ. διεύθυνση A. Vacant – E Mangenot – Mgr. É. Amann, τ. 15, Παρίσι 1946.
- Dizionario biografico degli italiani*, Ρώμη 1967-2000.
- Duby G., «Le monachisme et l'economie rurale», *Il monachesimo e la riforma ecclesiastica (1049-1122)*, Μιλάνο, 1971.
- , *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, μτφρ. Cynthia Postan, Φιλαδέλφεια 1998.
- Dun Marilyn, *The Emergence of Monasticism. From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Οξφόρδη 2000.
- Δεληνικόλας Ν. Δ. – Βέμη Βασιλική, «Η Αγία Παρασκευή Χαλκίδας. Ένα βενετικό πρόγραμμα ανοικοδόμησης το 13ο αιώνα», *Βενετία-Εύβοια*, σσ. 229-266.
- Δετοράκης Θ. Ε., *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία*, Αθήνα 1970.
- Δημακόπουλος Ι. Ε., *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα*, Αθήνα 2001.
- Δημητροκάλλης Γ., *Βυζαντινή Ναοδομία στη Νάξο*, Αθήνα 2000.
- Esbroeck M. van., «La Diffusion orientale de la légende des saints Cosme et Damien», *Hagiographie, Culture et Sociétés (IVe-XIIe siècles), Actes du Colloque organisé Nanterre et Paris 2-5 mai 1979*, Παρίσι 1981 [Collection Etudes augustinienes], σσ. 61-77.
- Fedalto G., «Greci e Veneziani: Scontri e incontri di politica e religione. Il caso di Creta», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 79-94.
- , «Il grande Scisma d'Occidente e l'isola di Creta», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, τ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 92-102.
- , «Le sénat vénitien et les églises chrétiennes de Crète au XIVème siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τ. 2 (Βυζαντινοί και Μέσοι χρόνοι), Αθήνα 1974, σσ. 94-101.
- , *La Chiesa Latina in Oriente*, 3 τ., Βερόνα 1973-1978 [Studi Religiosi /3].

- , «Rationes decimarum Romanie, sec. XIV», *Studi Veneziani* 12 (1970), 157-198.
- Fois S. J. M., «I religiosi : decadenza e fermenti innovatori», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna, Contributi alla storia della Chiesa di Venezia* 3, επιμ. Vian Giovanni, Βενετία 1989, σσ. 147-182.
- Foreville R. – Rousset de Pina J., *Du premier Concile du Lateran à l'avènement d'Innocent III, Histoire de l'Eglise. Depuis l'origine jusqu'à nos jours*, επιμ. A. Fliche – V. Martin, τ. 9/2, Παρίσι 1953.
- Fornasari G., «Fondazioni cluniacensi non dipendenti da S. Benedetto di Polirone nelle regioni venete. Un primo sondaggio», *L'Italia nel quadro dell'espansione europea del monachesimo cluniacense, Atti del Convegno internazionale di Storia medievale, Pesca 26-28 novembre 1981*, Cesena 1985, σσ. 89-103.
- Frances E., «Alexis Comnène et les privilèges octroyées à Venise», *Byzantinoslavica* 29 (1968), 17-23.
- Franzoi U. – De Stefano Dina, *Le Chiese di Venezia*, Βενετία 1976.
- Frolow A., «Notes sur les reliques et les reliquaires byzantines de Saint-Marc de Venise», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 4 (1964-1965), 205-226.
- Frolow A., *Recherches sur la déviation de la quatrième croisade vers Constantinople*, Paris 1955.
- Fumagali V., *La pietra viva. Città e natura nel medioevo*, Bologna 1988.
- Φειδάς Β.Ι., «Μοναχισμός και Κόσμος», *Τάσεις του Ορθόδοξου μοναχισμού 9ος-20ος αι. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του προγράμματος «Οι δρόμοι του Ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 1994*, Αθήνα 1996 [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 1 Το Βυζάντιο Σήμερα], σσ. 39-52.
- Φώσκολος Μ., «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. 1, σσ. 337-354.
- Gallina M., «L'affermarsi di un modello coloniale: Venezia e il Levante tra due e trecento», *Θησαυρίσματα* 23 (1993), 14-19.
- Gasparis Ch., «The Period of Venetian Rule on Crete: Breaks and Continuities During the Thirteenth Century», *Urbs Capta*, σσ. 233-246.
- Gay J., «L'abbaye de Cluny et Byzance au début du XIIe siècle», *Echos d'Orient* 30 (1931), 84-90.
- Geary P. J., *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1990².
- , «Sacred commodities: the circulation of medieval relics», *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, επιμ. A. Appadurai, Νέα Υόρκη, Cambridge 1986, σσ. 169-191 [= ανατ. ο ίδιος, *Living with the dead in the Middle Ages*, Ithaca 1994, σσ. 194-220].
- Gill J., *The Council of Florence*, Cambridge 1959.

- Georgopoulou Maria, *Venice's mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge 2001.
- , «Private Residences in Venetian Candia (Thirteenth to Fifteenth Centuries)», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 95-126.
- Gerola G., *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 1-2, Βενετία 1905-1908.
- Godfrey J., *1204. The Unholy Crusade*, Οξφόρδη 1989.
- Goff J. Le, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993.
- Gualdo G., «Frammenti di storia veneta nei sommari di registri perduti di Alessandro V (1409-1410)», *Miscellanea G. G. Meersseman*, τ. 1, σσ. 336 -338.
- Γάσπαρης Χ., «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη 13ος-14ος αι.», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 167-228.
- , «Τα αστικά φέουδα (burgessie). Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 137-150.
- , *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος – 14ος αι.*, Αθήνα 1997.
- , *Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή, Venetiae quasi alterum Byzantium. Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σσ. 81-99.
- , «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα το ΙΓ' και ΙΔ' αι.», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 102-130.
- Γερολυμάτου Μαρία, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008.
- , «Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τον 12ο αιώνα», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 97-111.
- Γιαρένης Η., *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρης*, Αθήνα 2008.
- Γουναρίδης Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.
- Haldon J., «Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State, ca. 1261-1453», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, εκδ. Bryer A.- Lowry H., Birmingham – Washington D.C. 1986, σσ. 161-207.
- Hammer Elke-Ursel, *Monastische Reform zwischen Person und Institution: zum Wirken des Abtes Meyer von Gross St. Martin in Köln (1454-1499)*, Göttingen 2001 [Veröffentlichungen des Max-Plank-Instituts für Geschichte 165- Studien zur Germania sacra 22].
- Harvey A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφ. Σταμπόγλη Ελένη, Αθήνα 1997.
- Herrin Judith, *The Formation of Christendom*, Οξφόρδη 1987.

- Hubert É., «La construction de la ville. Sur l'urbanisation dans l'Italie médiévale», *Annales. Histoire, Sciences sociales* 59 (2004), 103-139.
- , «Propriété ecclésiastique et croissance urbaine (à propos de l'Italie centro-septentrionale, XIIe-début du XIVe siècle)», *Gli spazi economici della Chiesa nell'Occidente mediterraneo (secoli XII-metà XIV): Sedicesimo convegno internazionale di studi, Pistoia 16-19 maggio 1997*, Pistoia 1999 [Centro italiano di studi e storia d'arte], σσ. 125-155
- Heyd W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, τ. 1, Λειψία 1936.
- Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, επιμ. A. Fliche – V. Martin, τ. 9/2, Παρίσι 1953, και τ. 14/1, Παρίσι 1962.
- Hocquet J.-C., *Le saline dei veneziani e la crisi del tramonto del medioevo*, μτφ. Paola Guerzoni, Ρώμη 2003.
- Holum K.G. –Vikan G., «The Trier Ivory Adventus Ceremonial and the Relics of St. Stephen», *Dumbarton Oaks Papers* 33(1979), 115-133.
- Il monachesimo nel Veneto Medioevale. Atti del Convegno di studi in occasione del Millenario di fondazione dell'Abbazia di S. Maria di Mogliano Veneto (Treviso), 30 novembre 1996*, επιμ. F. G. B. Trolese, Cesena, Badia di Santa Maria del Monte 1998 [Italia Benedettina, XVII].
- Imhaus, Brunhilde, «Les maisons de la commune dans le district de Candie au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 124-137.
- Jacoby D., «Houses and urban Layout in the Venetian Quarter of Constantinople: Twelfth and Thirteenth Centuries», *Byzantina Mediterranea*, σσ. 269-282.
- , «The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople, 1204-1261: a State within a State», *Quarta Crociata*, σσ. 19-79.
- , «The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205-1470», *The Greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at The Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001*, επιμ. Julian Chrysostomides, Charalambos Dendrinos, Jonathan Harris, Surrey 2004, σσ. 132-179.
- , «La Consolidation de la domination de Venise dans la ville de Négrepont (1205-1390): Un aspect de sa politique coloniale», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII – XV secolo)*, σσ. 151-187.
- , «The Urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261)», *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001, σσ. 277-297.
- , «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261. Topographical Considerations», *Novum Millenium, Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, επιμ. Claudia Sode – Sarlota A. Takács, Aldershot 2001 [=o ίδιος, *Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, the*

- Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, Variorum Reprints, 2005, αρ. III], σσ. 153-170.
- , «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. Angeliki E. Laiou – Roy Parvitz Mottahedeh, Washington 2001 [= ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. IX], σσ. 199-233.
 - , «The Production of Silk Textiles in Latin Greece», *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 2000 [Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ] [= ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. XII], σσ. 22-35.
 - , «La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIe siècle: une nouvelle approche», *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, επιμ. M. Balard – A. Ducéllier, Παρίσι 1998, σσ. 297-313.
 - , «Creta e Venezia nel contesto economico del mediterraneo orientale sino alla metà del Quattrocento», *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di Studi, Iraklion – Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία 1998 [= ο ίδιος, *Commercial Exchange*, αρ. VII], σσ. 73-106.
 - , «Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261): Rich or Poor?», *Διεθνές Συμπόσιο Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 1998 [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας αρ. 19] [= ο ίδιος, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, αρ. II], σσ. 180-204.
 - , «La dimensione demografica e sociale», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*. τ. 2 *L'età del comune*, επιμ. G. Cracco – G. Ortalli, Ρώμη 1995, σσ. 681-711.
 - , «The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993) [= ο ίδιος, *Byzantium*, αρ. VI], 141-201.
 - , «Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: a Reconsideration», *Annuario de estudios medievales* 24 (1994), 349-369.
 - , «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *Bizantinische Zeitschrift* 84-85 (1991-1992) [= ο ίδιος, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot, Variorum Reprints, 1997, αρ. VII], 462-500.
 - , «Social Evolution in Latin Greece», *A History of the Crusades*, επιμ. K. M. Setton, τ. 6, Madison, Wisconsin 1989, σσ. 175-221.
 - , «Catalans, Turcs et Vénitiens en Romanie (1305-1322): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello», *Studi Medievali* 15 (1974) [= ο ίδιος, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. V], 217-261.

- , *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Παρίσι – Χάγη 1971.
- Janin R., *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964².
- , *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III/1, *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953.
- , «Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine», *Études Byzantines* 2 (1944), 134 -184.
- Kazhdan A. P. – Wharton Epstein Ann, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφ. Α. Παππάς – Δ.. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997.
- Klein H. A., «Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West », *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), 283-314.
- Koder J. – Hild F., *Hellas und Thessalia* [Tabula Imperii Byzantini 1], Βιέννη 1976.
- Koder J., *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη 1973 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 112. Band], σσ. 90-92.
- Koumanoudi Marina, «The Latins in the Aegean After 1204: Interdependence and Interwoven Interests», *Urbs Capta*, σσ. 247-267.
- , «Contra deum, jus et justiciam. The Trial of Bartolomeo Querini, Bailo and Capitano of Negroponte», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, σσ. 235-287.
- Καζανάκη-Λάπα Μαρία, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική Αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 118-140.
- Κεφαλληνιάδης Ν., *Το μοναστήρι του Φωτοδότη στο Δανακό – Νάξον*, Αθήνα 1968.
- Κοντογιανοπούλου Αναστασία, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντιακά* 18 (1998), 177-235.
- Κουλουράς Γ., *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους Μέσους Χρόνους (Δ' - ΙΔ')*, Ιωάννινα 1997 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).
- Κουντούρα-Γαλάκη Ελεωνόρα, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «Σκοτεινών αιώνων»*, Αθήνα 1996.
- La Chiesa di Venezia nei secoli XI-XII, Contributi alla Storia della Chiesa veneziana*, επιμ. F. Tonon, τ. 2, Βενετία 1988.
- Laiou Angeliki E., «The Many Faces of Medieval Colonization», *Native Traditions in the Postconquest World*, επιμ. Elisabeth Hill Boone – T. Cummins, Washington D.C. 1998, σσ. 13-30.
- , «L'interprétation byzantine de l'expansion occidentale (XIe-XIIe siècles)», *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, επιμ. M. Balard – A. Ducéllier, Παρίσι 1998, σσ.163-179.
- Lane F., *Venice. A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1973.

- Lanfranchi L., «I documenti sui più antichi insediamenti monastici nella laguna veneziana», *Le origini della Chiesa di Venezia*, σσ. 143-149.
- Lawrence C.H., *Medieval Monasticism, Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Λονδίνο 2001³.
- Labowsky L., *Bessarions's Library and the Biblioteca marciana*, Ρώμη 1979.
- Leclercq J., «Saint Gérard de Csanád et le monachisme», *Studia Monastica* 13 (1971), 13-30.
- Legrand L., «Relation du Pèlerinage à Jérusalem de Nicolas di Martoni, Notaire Italien (1394-1395)», *Revue de l'Orient Latin* 3 (1895), 566-669.
- Lemerle P., «Les Archives du monastère des Amalfitains au mont Athos», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953), 548-566.
- Le millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges*, τ. 1, Chevetogne 1963.
- Le origini della Chiesa di Venezia, Contributo alla Storia della Chiesa di Venezia*, επιμ. F. Tonon, τ. 1, Βενετία 1987.
- Lilie R.-J., *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984.
- , «Die Lateinische Kirche in der Romania vor dem Vierten Kreuzzug», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), 202-220.
- Lock P., *Οι Φράγχοι στο Αιγαίο 1204-1500*, μτφ. Γ. Κουσούνελος, Αθήνα 1998.
- , «The Military Orders in Mainland Greece», *The Military Orders, Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, επιμ. M. Barber, Aldershot 1994, σσ. 333-339.
- Lopez R. S., *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, New Jersey 1971.
- Loenertz R.-J., *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel (1207-1390)*, Φλωρεντία 1975.
- Louvi-Kizi Aspasia, «Thebes», *The Economic History of Byzantium*, τ. 2, σσ. 631-638.
- Luzzato G., *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Βενετία 1995.
- Λαμπρινός Κ. Ε., «Η καθολική Εκκλησία στο Ρέθυμνο. Μαρτυρίες των λατίνων επισκόπων (τέλη 16ου-μέσα 17ου αι.)», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου. Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου – Ασπασία Παπαδάκη, Βενετία 2003, σσ. 161-209.
- , «Η λατινική επισκοπή Μυλοποτάμου. Όψεις της εκκλησιαστικής και οικονομικής οργάνωσης (16ος αι.)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοποτάμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία* (Πάνορμο Ρεθύμνης, 24-30 Οκτωβρίου 2003), τ. 6 (Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία), επιμ. Ειρήνη Γαβριλάκη-Γιάννης Ζ. Τζιφούπουλος, Ρέθυμνο 2006, σσ. 37-65.

- Λαμπροπούλου Άννα, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Ηλειακού πνευματικού συμποσίου 1993 (Πύργος – Γαστούνη 26-28 Νοεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1994, σσ. 289-310.
- Mac Kay P., «St. Mary of the Dominicans: The monastery of the Fratres Praedicatorum in Negropont», *Βενετία – Εύβοια*, σσ. 125-156.
- Magdalino P., *Constantinople médiévale. Etudes sur l'évolution des structures urbaines*, Παρίσι 1996 [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France. Monographies].
- Majeska G. P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984.
- , «The relics of Constantinople after 1204», *Byzance et les reliques du Christ*, σσ. 182-190.
- Malamut Elisabeth, *Les îles de l'empire byzantin*, 2 τ., Παρίσι 1988.
- Maltezu Chryssa A., «Βυζαντινά πολιτισμικά αγαθά και βενετική πολιτική προπαγάνδα», *Byzantina Mediterranea*, σσ. 417-433.
- , «Monjes latinos en Romania: un programma religioso», *Επίγειος Ουρανός, El cielo en latierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, επιμ. P. Bádenas – A. Bravo – Immaculada Pérez Martin, Μαδρίτη 1997, σσ. 47-57.
- , «Italiens propriétaires 'terrarum et casarum' à Byzance», *Byzantinische Forschungen* 22 (1996), 177-191.
- , «Venetian habitatores, burgenses and merchants in Constantinople and its hinterland (twelfth-thirteenth centuries)», *Constantinople and its Hinterland*, επιμ. C. Mango – G. Dagron, Aldershot 1995, σσ. 233-241.
- , «Feudatari e contadini a Creta veneziana. Il caso di Stilo», *Atti dei congressi della Scuola internazionale per lo Studio dell'Oriente Europeo Erice-Centro E. Majirana*, τ. 2, επιμ. P. Piccinini – G. Vespigniani, *Rivista di Bizantinistica [Rivista di Studi Bizantini e Slavi IX]* 3(1993), 299-318.
- , «Il quartiere veneziano di Costantinopoli», *Θησαυρόματα* 15 (1978), 30-61.
- Martin M. E., «The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople», *Byzantinoslavica* 39 (1978), 19-23.
- Masè Federica, «Recours à l'écrit et exploitation urbaine: le cas des Vénitiens entre metropolite et Méditerranée Orientale (XIe-XVe siècle)», *L'autorité de l'écrit au Moyen Âge (Orient-Occident)*, Actes du XXXIXe congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public, avril-mai 2008, Le Caire, Παρίσι 2009, σσ. 225-236.
- , *Patrimoines immobiliers ecclésiastiques dans la Venise médiévale (XIe-XVe siècles), une lecture de la ville*, Πώμη 2006 [Collection de l'École Française de Rome, 358].
- , «Modèles de colonisation vénitienne: acquisition et gestion du territoire urbain en Méditerranée orientale (XIe-XIIIe siècles)», *L'expansion occidentale*

- (XIe-XVe siècles). *Formes et conséquences, XXXIIIe Congrès de la S.H.M.E.S. (Madrid, Casa de Velázquez, 23-26 mai 2002)*, Παρίσι 2003, σσ. 133-142.
- McKee Sally, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφια 2000.
- McNeal E. H – Wolff R. L., «The Fourth Crusade», εκδ. K. M. Setton – M. W. Baldwin – H.W. Hazard, *A History of the Crusades*, τ. 2, Madison, Wisconsin 1969, σσ. 153-185.
- McNulty Patricia – Hamilton B., «*Oriente lumen et magistra Latinitas*: Greek influences on Western Monasticism (900-1100)», *Le millénaire du Mont Athos*, τ. 1, σσ. 181-216.
- Mergiali-Sahas Sophia, «Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Misuse, of sanctity and Authority», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 51(2001), 41-60.
- Mertens D., «Monastische Reformbewegungen des 15. Jahrhunderts: Ideen – Ziele – Resultate», *Reform von Kirche und Reich zur Zeit der Konzilien von Konstanz (1414-1418) und Basel (1431-1449)*, επιμ. I. Hlaváček – A. Patchovsky, Κωνσταντία 1996.
- Milis L. J., *Angelic Monks and Earthly Men. Monasticism and its Meaning in Medieval Society*, Suffolk 1992.
- Miller Maureen C., *The Bishop's Palace, Architecture and Authority in Medieval Italy*, Νέα Υόρκη 2000.
- Mohler L., *Kardinal Bessarion*, 3 τ., Paderborn 1923-1942 (ανστ. Darmstadt 1967).
- Monasteri Benedettini nella laguna veneziana, Catalogo di mostra*, Ministero per i beni culturali e Ambientali, Biblioteca Nazionale Marciana-Libreria Sansoviniana, επιμ. G. Mazzucco G. Lorenzetti, Βενετία 1983 [Quaderni di Materiali Veneti n. 18 / Itinerari di storia e arte 2], σσ. 47-50.
- Morini E., «Note di lipsanografia veneziana. Uno scritto inedito di G. Ghedina (1842-1911) su s. Luca di Stiris», *Bizantinistica, Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1(1999), 145 -272.
- Morris Rosemary, *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*, Cambridge 1997.
- Muir E., *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton 1981.
- Μαλτέζου Χρύσα Α., «Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansovino», *Δελτίο της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 26 (2005), 193-198.
- , «Σχόλια στην εικονογραφημένη Ιστορία της Τέταρτης Σταυροφορίας στο δουκικό παλάτι της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 9-28.
- , «*Nazione Greca και Cose Sacre*. Λείψανα αγίων στον ναό του Αγ. Γεωργίου της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 9-31.
- , «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο 1997, σσ. 24-37.

- , «*Concessio Crete*. Παρατηρήσεις στα έγγραφα της διανομής φεούδων στους πρώτους Βενετούς αποίκους της Κρήτης», *Λοιβή. Εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994 [Εταιρεία Κρητικών Μελετών].
- , «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, τ. 2, Κρήτη 1988, σσ. 109-141.
- , «Η μεταφορά της έδρας της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη. Παράδοση και Πραγματικότητα», *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α' Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση. Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985*, επιμ. Α. Μαρκόπουλος, Αθήνα 1987, σσ. 195-208.
- , «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήνα 1979, σσ. 244-278.
- , *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970.
- Μούσουρας Δ. Ι., *Αι μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου (Μελέτη φιλολογική και παλαιογραφική)*, Αθήνα 2003.
- , «Η μονή Στροφάδων (1200-1500). Ένα παράδειγμα αμυντικού μοναχισμού», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σσ. 214-241.
- Nicol D. M., «La Quarta Crociata», *Storia di Venezia*, τ. 2, *L'età del Comune*, επιμ. G. Cracco – G. Ortalli, Ρώμη 1995, σσ. 174-180.
- , *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, σσ. 35 -123.
- , «The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204-61», *Cambridge Medieval History*, τ. 4, μέρος Α', Cambridge 1966², σσ. 275-330.
- , *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957.
- Niero A., «Reliquie e corpi santi», *Culto dei Santi a Venezia*, Βενετία 1965, σσ. 183-208.
- Nystazopoulou-Pélékidou Marie, «Les couvents de l'espace égeen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 109-130.
- Ναστάζε Δ., «Λανθάνουσα αθωνίτικη μονή του 10ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 5 (1982), 287-292.
- Orlando E., «La proprietà ecclesiastica veneziana nei territori dell'Impero Latino», *Quarta Crociata*, σσ. 239-276.
- , «Ad profectum patrie». *La proprietà ecclesiastica veneziana in Romania dopo la IV crociata*, Ρώμη 2005.
- Osborne J., «Politics, Diplomacy and the Cult of Relics in Venice and the Northern Adriatic in the First Half of the Ninth Century», *Early Medieval Europe* 8 (1999), 369-386.
- Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος αι.*, επιστ. επιμ. Βούλα Κόντη, Αθήνα 2004.
- Ορλάνδος Α., «Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλάβρια αυτής», *Αρχαίο Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5/1 (1939-1940), 35-106.

- Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993.
- Panagopoulos-Kitsiki Beata, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Chicago 1979.
- Papagianni Eleutheria, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», *The Economic History of Byzantium*, τ. 3, σσ. 1059 -1069.
- Passolunghi P.A., «Origini e sviluppo del monachesimo veneto sino al secolo XII», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale*, σσ. 1-16.
- Penco G., *Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del medioevo*, Μιλάνο 2002².
- , *Il monachesimo fra spiritualità e cultura*, Μιλάνο 1991.
- , *Storia della chiesa in Italia in Italia*, τ. 1 *Dalle origini al Concilio di Trento*, Μιλάνο 1977.
- Pennington K., *Pope and Bishops. The Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of Pennsylvania Press 1984.
- Pertusi A., «Monasteri e monaci italiani all'Athos nell' medioevo», *Le millénaire du Mont Athos*, σσ. 217-251.
- , «Nuovi documenti sui Benedettini Amalfitani dell'Athos», *Aevum* 27 (1953), 1-30.
- Pincus Debra, «Christian Relics and the Body Politic: A Thirteenth-century Relief Plaque in the Church of San Marco», *Interpretazioni veneziane. Studi di Storia dell'arte in onore di Michelangelo Murano*, επιμ. D. Rosand, Βενετία 1984, 39-57.
- , «Venice and the Two Romes: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural politics», *Artibus et Historiae* 13/26 (1992), 101-114.
- Pizzati Anna, *Commende e politica ecclesiastica nella Repubblica di Venezia tra '500 e '600*, Βενετία 1997.
- Polonio, Valeria «Studi di storia monastica ligure», *Italia benedettina*, τ. 2 *Liguria Monastica*, Cesena 1979 [Pubblicazioni del Centro storico benedettino Italiano], σσ. 401-421.
- Pozza M., *I Badoer. Una famiglia veneziana del X al XIII secolo*, Abano Terme 1982.
- , «Le Chiese veneziane intitolate a San Marco nell'Oriente mediterraneo nei secoli XII e XIII», *San Marco aspetti storici e agiografici. Atti del Convegno internazionale di studi. Venezia, 26-29 aprile 1994*, επιμ. A. Niero, Βενετία 1996, σ. 611-626.
- , «Per una storia dei monasteri veneziani nei secoli VIII-XII», *Il monachesimo nel Veneto*, σσ. 17-38.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Το μοναστήρι των Κιστερικιανών στη Γέργερη (13ος-14ος αι.)», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Ρούβας... Ιστορία, Πολιτισμός*

- (Γέργερη, 10-11 Αυγούστου 2007), επιστ. επιμ. Κ. Γ. Τσικνάκης, Γέργερη 2009, σσ. 149-160.
- , *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου*, Ρέθυμνο 2001 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).
- , «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σσ. 288-297.
- Παπαγιάννη Ελευθερία Σπ., *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. 1, Αθήνα 1992 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe].
- Παπαδάκης Α. [με τη συνεργασία του J. Meyendorff], *Η Χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 έως το 1453*, μτφ. Στ. Ευθυμιάδης, Αθήνα 2003.
- Παπαδιά-Λάλα Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004 [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Αρ. 24].
- , *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996 [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Ελληνολατινική Ανατολή 4].
- Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου Ε., «Αγιολογικά και υμνογραφικά εις Άγιον Παύλον τον Νέον, εν τοις Καϊουμά, επί των εικονομάχων αθλήσαντα», *Δίπτυχα* 1(1979), 56 -61.
- Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βενετία –Εύβοια από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε. Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου – Χριστίνα Ε. Παπακώστα, Βενετία – Αθήνα 2006.
- Quarta Crociata. Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, επιμ. G. Ortalli – G. Ravagnani – P. Schreiner, Βενετία 2006.
- Queller D. E. – Madden T.F., *The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople 1201-1204*, Φυλαδέλφεια 1977 (1997²).
- Raftis J. A., «Western Monasticism and Economic Organization», *Comparative Studies in Society and History* 3/4 (1961), 452-469.
- Rando Daniela, *Una Chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI-XII*, Μπολόνια 1994.
- Ravagnani G., «La Romania veneziana», τ. 2. *L'età del Comune*, επιμ. G. Cracco-G. Ortalli, Ρώμη 1995, σσ. 183-227.
- , *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore (con un saggio di Nicola Ivanoff sulla decorazione della biblioteca di San Giorgio Maggiore)*, Φλωρεντία 1976.

- Riant, P., *Exuviae sacrae Constantinopolitanae fasciculus documentorum minorum ad byzantina lipsana in Occidentem saeculo XIII translata spectantium ed historiam quarti belli sacri imperiique gallo-graeci illustrantium*, τ. 1-2, Γενεύη 1877-1878.
- , *Des dépouilles religieuses enlevées à Constantinople au XIIIe siècle par les Latins*, Παρίσι 1875.
- Richard J., «The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)», *Mediterranean Historical Review* 4/1(1989), 45-61.
- Rigon A., «I problemi religiosi», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3 *La formazione dello stato patrizio*, επιμ. G. Arnaldi, G. Cracco, A. Tenenti, Ρώμη 1997, σσ. 933-956.
- , «Tradizioni eremitiche nel Veneto medioevale», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale*, σσ. 75-83.
- Roffey S., *The medieval Chantry Chapel. An Archaeology*, Woodbridge 2007.
- Romano D., *Patrizi e popolani. La società veneziana nel Trecento*, μτφ. Maria Seta, Μπολόνια 1993.
- Rousselle Aline, «Aspects sociaux du recruteman ecclésiastique au IVe siècle», *Mélanges d'archéologie et d'histoire. Antiquité* 89 (1977), 333-370.
- Saint-Guillain G., «Le conquerants de l'Archipel. L'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», *Quarta Crociata*, σσ. 125-233.
- Sambin P., «L'abate Giovanni Michiel († 1430) e la riforma di S. Giorgio Maggiore di Venezia», *Miscellanea G.G. Meersseman*, τ. 2, Πάδοβα 1970 [Italia Sacra 16], σσ. 483-545.
- Shmitz Ph., *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, 6 τ., Maredsous 1942-1949.
- Setton K. M., «The Catalans and Florentines in Greece, 1380-1462», *A History of the Crusades*, τ. 3, *The Fourteenth and Fifteenth centuries*, Madison, Wisconsin 1975, σσ. 225-277.
- , «Saint George's Head», *Speculum* 48 (1973) [= ο ίδιος, *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, Variorum Reprints, London 1974, αφ. VII], 1-12.
- Smith Julia M. H., «Old saints, new cults: Roman relics in Carolingian Francia», *Early medieval Rome and the Christian West. Essays in honour of Donald A. Bullogh*, επιμ. Julia M. H. Smith, Leiden 2000, σσ. 318-335.
- Smyrlis K., «The management of Monastic Estates: The evidence of the Typica», *New Insights into Byzantine Monasticism: The Evidence of the Byzantine Monastic Foundation Documents, Dumbarton Oaks Colloquium, 3-4 March 2000, Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 245-261.
- Sorelli Fernanda, *La santità imitabile. «Leggenda di Maria da Venezia» di Tomaso da Siena*, Βενετία 1984 [Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di Studi e Memorie v. XXIII].
- Southern R., *The Making of the Middle Ages*, Λονδίνο 1953.

- Spinelli G., «I monasteri benedettini fra il 1000 ed il 1300», *La Chiesa di Venezia nei secoli XI-XII*, σσ. 109-133.
- , «I primi insediamenti monastici lagunari nel contesto della storia politica e religiosa Veneziana», *Le origini della Chiesa di Venezia*, σσ. 151-166.
- Stella A., «La proprietà ecclesiastica nella Repubblica di Venezia dal secolo XV al XVII (Lineamenti di una ricerca economico-politica)», *Nuova Rivista Storica* 42 (1958), 50-57.
- Stiernon D., «Le quartier du Xérolophos à Constantinople et les reliques vénitiennes de Saint Athanase», *Revue des Études Byzantines* 19 (1961), 165-188.
- Stöckly Doris, *Le système de l' incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle)*, Leiden-Nέα Υόρκη – Κολωνία 1995.
- Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 1- *Origini – età ducale*, επιμ. Lellia Cracco Ruggini, M. Pavan (†), G. Cracco, G. Ortali, Roma 1992· τ. 2 *L'età del comune*, επιμ. G. Cracco – G. Ortali, Ρώμη 1995· τ. 3 *La formazione dello stato patrizio*, επιμ. G. Arnaldi – G. Cracco – A. Tenenti, Ρώμη 1997.
- Slot B. J., «Ένα Δίπλωμα του Μάρκου Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού στο Τάγμα των Βενεδικτίνων», *Φλέα* 7, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2005, 5-8.
- Sterk Andrea, *Renouncing the World yet leading the Church. The Monk Bishop in Late Antiquity*, Harvard 2004.
- Stump Ph. H., *The Reforms of the Council of Constance: (1414-1418)*, Leiden – Νέα Υόρκη – Κολωνία 1993.
- Tea Eva, «Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1690», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 72/2 (1912-1913), 1359-1433.
- Tellenbach G., *Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, μτφ. R. F. Bennett, Νέα Υόρκη και Evanston 1970.
- Thacker A., «In search of saints: The English Church and the cult of Roman Apostles and martyrs in the seventh and eighth centuries», *Early medieval Rome and the Christian West. Essays in honour of Donald A. Bullogh*, επιμ. Julia M. H. Smith, Leiden 2000, σσ. 248-277.
- The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ. Angeliki E. Laiou, τ. 1-3, Washington D.C. 2002
- Thiriet F. – Würth P., «La politique religieuse à Négrepont à la fin du XIVE siècle», *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963), 297-303.
- Thiriet F., *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris 1959.
- Topping P., «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, εκδ. Bryer A.- Lowry H., Birmingham – Washington D.C. 1986, σ. 217-234.

- Tramontin S., «Culto e liturgia», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 1- *Origini – Età ducale*, επιμ. Lellia Cracco Ruggini, M. Pavan (†), G. Cracco, G. Ortali, Roma 1992, σσ. 893-921.
- , «Dall'episcopato castellano al patriarcato veneziano», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna, Contributi alla storia della Chiesa di Venezia 3*, επιμ. Vian Giovanni, Βενετία 1989, σσ. 55-145
- , «Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. A. Pertusi, Φλωρεντία 1973, σσ. 801-820.
- , «Il “Kalendarium” Veneziano», *Culto dei Santi a Venezia*, επιμ. S. Tramontin – A. Niero – G. Musolino – C. Candiani, Βενετία 1965, σσ. 277- 312.
- Trolese F. G. B., «Decadenza e rinascita dei monasteri veneti nel basso medioevo», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale*, σσ. 169-199.
- Tuilier A., «La date exacte du chrysobulle d'Alexis Ier Comnène en faveur des Vénitiens et son contexte historique», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 14 (1967), 27-48.
- Tuma O., «The dating of Alexius's chrysobull to the Venetians: 1082, 1084, or 1092», *Byzantinoslavica* 43 (1981), 175-185.
- Τσιρπανλής Ζ. Ν., «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248–1548), Ιωάννινα 1985.
- Ughelli F., *Italia Sacra*, τ. 5, 1720².
- Urban Lina, *Processioni e feste dogali*, Βενετία 1998.
- Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, επιμ. Angeliki Laiou, Παρίσι 2005 [Realités Byzantines, 10].
- Van Engen J., «The “Crisis of Cenobitism” Reconsidered: Benedictine Monasticism in the Years 1050-1150», *Speculum* 61/2 (1986), 269-304.
- Venezia e l'Oriente fra Tardo Medioevo e Rinascimento*, επιμ. A. Pertusi, Φλωρεντία 1966.
- Vauchez A., «The Religious Orders», *The New Cambridge Medieval History c.1198-c.1300*, επιμ. D. Abulafia, τ. 5, Cambridge 1999, σσ. 220-255.
- Whitby Mary, «Eutychius Patriarch of Constantinople: An Epic Holy Man», *Homo Viator: Classical Essays for John Bramble*, επιμ. M. Whitby – Ph. Hardy – Mary Whitby, Bristol 1987, σσ. 297-308.
- Wolf L., «A New document from the period of the Latin Empire of Constantinople: the Oath of the Venetian Podestà», *Pankarpeia. Mélanges Henri Grégoire, IV*, Βρυξέλλες 1953 [Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, XII], σσ. 539-573.
- , «Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261», *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954), 227-303.
- , «The Organisation of the Latin Patriarchate», *Traditio* 6 (1948), 33-60.

- Zakythinos D. A., «La conquête de Constantinople en 1204. Venise et le partage de l'empire byzantin », *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Costantinopoli*, Φλωρεντία 1965, σσ. 137-156.
- Zorzi M., «Bessarione e Venezia», *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra (27 aprile-31 maggio 1994)*, επιμ. G. Fiaccadori κ.α., Νάπολη 1994 [Istituto per gli Studi filosofici. Biblioteca Nazionale Marciana], σσ. 197-228.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1
Εξάρισμα Κωνσταντινούπολης

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
πριν το 1110	Pietro	μοναχός του S.G.M.		Corner, <i>Ecclesiae Venetae</i> , τ. 8, σ. 99
7/ 1136	Pietro	μοναχός του S.G.M., priori της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.II, αρ. 181, σσ. 380-382
12/ 1150 - 10/1151	Pietro Gradenigo	μοναχός του S.G.M., priori της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.II, αρ. 231, σσ. 463-470
πριν τον 11/1168	Domenico Babilonio	μοναχός του S.G.M., priori της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου	πρώην priori της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Ραιδεστό	S.G.M.III, αρ. 320, σσ. 60-61
11/1168	Pietro da Molin	ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.III, αρ. 320, σσ. 60 - 61
8/1184 - 9/1188	Domenico	priori και ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		NDC, αρ. 34, σ. 38· DCV, I, αρ. 362-363, σσ. 356-358· S.G.M. III, αρ. 500, σσ. 294-296
15/10/1195	Paolo Sagredo	ιερομόναχος, priori της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.,III, αρ. 581, σσ. 399-400
11/1197	Pietro Foscarini	μοναχός του S.G.M., priori της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.,III, αρ. 601, σσ. 433-436
12/12/1199	Domenico	priori και ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου		S.G.M.,III, αρ. 614, σσ. 451-452
1205-1220	Paolo Venier	μοναχός του S.G.M., priori της μονής του Χριστού Παντεπόπτη		Raint, <i>Exuviae</i> , σσ.141-149

Πίνακας 1 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
μετά το 1220	Marco	μοναχός του S.G.M., priori της μονής του Χριστού Παντεπόπτη		Raint, Exuviae, σσ.141-149
1244	Benedetto	επίσκοπος Ηράκλειας, ανάδοχος της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου και της μονής του Χριστού Παντεπόπτη		S.G.M., b. 121, proc. 517 [=Corner, Ecclesiae Venetae, τ. 8, σσ. 245-246]

Πίνακας 2

Εξάρτημα Ραδεστου

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
9/1147- 12/1151	Domenico Babilonio	ιερομόναχος S.G.M., priori της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου	επικεφαλής του εξαρχάτου της Κων/πόλης το 1168	S.G.M., II, αρ. 216, σσ. 437-439, αρ. 224, σσ. 449-450, αρ. 244, σσ. 486-487

Πίνακας 3

Εξάρτημα Λήμνου

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΗΓΗ
5/1169	Romano	priori και ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου	S.G.M., III, αρ. 321, σσ. 62-63

Πίνακας 4

Εξάρτημα Αλμυρού

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΗΓΗ
5/1154- 10/1155	Bossone	priori της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου	DCV, I, αρ. 108, 115, σσ. 109, 115-116
3/1156	Marco Zulian	priori της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου	S.G.M., II, αρ. 271, σσ. 526-527

Πίνακας 5
Εξάρτημα Εύβοιας

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1218	Giovanni Bellingeri	ιερέας της εκκλησίας της Santa Giustina	παραιτήθηκε	S.G.M., b. 121, proc. 516
πριν τον 2/ 1251	Giovanni	μοναχός του S.G.M.	παραιτήθηκε	
μεταξύ των ετών 1251 και 1266	Madio	ιερέας	εφημέριος της εκκλησίας πριν το 1251	S.G.M., b. 121, proc. 516
πριν το 1270	Marco Tinto	μοναχός του S.G.M.		S.G.M., b. 121, proc. 516 [=Corner, Ecclesiae venetae, τ. 8, σ. 231· T.Th, Urkunden, αρ. CCLXXV, σσ. 370-371]
1270	Benedetto Manfredo	ιερέας της εκκλησίας του San Polo		S.G.M., b. 121, proc. 516
1274	Grisogono	διάκονος της εκκλησίας του San Polo		S.G.M., b. 121, proc.
1288	Guido	ιερέας της εκκλησίας του San Matteo		S.G.M., b. 121, proc.
1292	Bonaventura de Romanova και Lorenzo Trivisan	ιερείς		S.G.M., b. 121 proc. 517
1324	Francesco Trivisano	ιερέας της εκκλησίας του San Toma		S.G.M., b. 121, proc. 517
1340	Marco	μοναχός του S.G.M.	και πληρεξούσιος της μονής	S.G.M., b. 121, proc. 517
πριν το 1400	Lemi de Luca	ιερέας	παραιτήθηκε	S.G.M., b. 121 proc. 517
1400	Tomà de Lemoce	ιερέας της Εκκλησίας της Εύβοιας		S.G.M., b. 121 proc. 517
1428-1435	Alberto Malegna	ιερέας από την Εύβοια		S.G.M., b. 184 και b. 121, proc. 516

Πίνακας 5 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1435	Antonio Giustinian	λαϊκός	ευγενής	S.G.M., b. 121, proc. 516
1449	Bernardo Menzioli και Venturin Simofonte	ιερείς		S.G.M., b. 121, proc. 516
1464	Giovanni Sachà και Luca Tomà	ιερείς από την Εύβοια		S.G.M., b. 121, proc. 517

Πίνακας 6
Εξάορτημα Θήβας

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
πριν το 1270	Giovanni de Bononia	magister	Δομηνικανός (;)	S.G.M., b. 121, proc. 516
1288	Guido	ιερέας της εκκλησίας του San Matteo		S.G.M., b. 121, proc.
1324	Francesco Trivisano	ιερέας της εκκλησίας του San Tomà		S.G.M., b. 121, proc. 517
1340	Moreto	μοναχός του S.G.M.	και πληρεξούσιος της μονής	S.G.M., b. 121, proc. 517

Πίνακας 7
Εξάρισμα Κρήτης

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1251	Giacomo Bono	ιερέας της ενορίας του San Pantaleone		S.G.M., b. 121, proc. 516
1266	Andrea Geno	διάκονος της εκκλησίας του San Rafaele		S.G.M., b. 121, proc.
1287	Benedictus de Vincentia	μοναχός του S.G.M., priore της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στον Χάνδακα	το έγγραφο του διορισμού του θεωρείται πλαστό	S.G.M., b. 121, proc. 516 [Corner, Ecclesiae venetae, τ. 8, σ. 258-259]
1311	Marco Rucini	λαϊκός	Βενετός, από την ενορία της Santa Giustina	S.G.M., b. 121, proc. 516
1331	Pangrazio Giustinian	λαϊκός	βενετός ευγενής από την ενορία του S. Moise	S.G.M., b. 121, proc.
1355	Marco Giustinian	λαϊκός	γιος του Pangratio Justinian, ευγενής	S.G.M., b. 121, proc.
1364	Marco Giustinian	λαϊκός	— » —	S.G.M., b. 121, proc. 516
1382	Canoto Loredan	μοναχός του S.G.M.		S.G.M., b. 121, proc.
1392	Zanachi Venier	λαϊκός	Βενετός, κάτοικος Χάνδακα	S.G.M., b. 121, proc. 516
1419	Albano Capello	λαϊκός	βενετός ευγενής, κάτοικος Χάνδακα	S.G.M., b. 121, proc. 516
1432	Marco de Alaga, του Troilo	λαϊκός	Βενετός, κάτοικος Χάνδακα	S.G.M., b. 121, proc. 516
1439	Pietro Venier qd. Giovanni	λαϊκός	Βενετός, κάτοικος Χάνδακα	S.G.M., b. 121, proc. 516

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ*

- Αβινιόν 78
 Αγαπητός Μιχαήλ, ιερέας 60
 Άγγελος Ισαάκιος Β' 101, 131, 134· Μιχαήλ Β' 140
 Αγγλία 29, 30, 65, 255, 270
 Αγία Αγάθη 257
 Αγία Αικατερίνη 60· γυναικεία μονή στον Χάνδακα 54-59, 156, βλ. και Abramo Filippa, Cariola Helena, Colona Agnes, Contessa, Grisoni Helena, Souranna· εκκλησία στη Βενετία 243· βλ. και Santa Caterina
 Αγία Αικατερίνη Σινά, μετόχι στην Κρήτη 184
 Αγία Βαρβάρα 255
 Αγία Έδρα 27, 34, 50, 52, 53, 55, 75, 79, 82, 83, 88, 91, 94, 120, 144, 157, 183, 184, 203, 205, 207, 221, 274, 277
 Αγία Ειρήνη, εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 32, 127· αγιολογικό κείμενο 33
 Αγία Κλάρα, μονή στη Μαδρίτη 254
 Αγία Λουκία 242, 256-257
 Άγιο Όρος 30-34, 272· βλ. και Αμαλφινού / Αμαλφινών, μονή, Βενεβεντανού, μονή Ιταλών, μονή, Παναγία
 Άγιοι Ανάργυροι, Κοσμάς και Δαμιανός 244, 254, 256
 Άγιοι Απόστολοι, εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 262, 264
 Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, βλ. Άγιοι Ανάργυροι
 Άγιοι Μάρτυρες, μονή στην Τεργέστη 72
 Άγιοι Τόποι 236, 237
 Άγιος Marino 67-68
 Άγιος Romualdo 67-68, 248
 Άγιος Ακίνδυνος, εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 99, 105, 129, 167, 206, 217, 218
 Άγιος Αλέξανδρος 243
 Άγιος Ανδρέας, εκκλησία στο Δυρράχιο 99, 102, 103, 198· εκκλησία στη Ρόδο 109
 Άγιος Αυγουστίνος, μοναστικοί κανόνες 82, 89
 Άγιος Βασίλειος, μοναστικοί κανόνες 11
 Άγιος Βενέδικτος 27, 29, 248· Κανόνας 11, 28, 31, 41, 42, 46, 67, 81, 87, 169, 170, 174, 273· μονή Αμαλφιτανών στο Μέμφι 32
 Άγιος Βικέντιος, εκκλησία στο Metz 257
 Άγιος Βλάσιος, εκκλησία στη Λήμνο 108, 162
 Άγιος Γεώργιος 13, 14, 91, 94, 143, 243-244, 258, 269-270· γυναικεία μονή

*Οι αριθμοί με πλάγια παραπέμπουν στις υποσημειώσεις του κειμένου, στις αντίστοιχες σελίδες. Δεν ευρετηριάστηκαν οι λέξεις San Giorgio Maggiore, Άγιος Γεώργιος Μείζων, Βενεδικτίνιοι, Βενετία, Βενετοί και Μεσόγειος.

- στον Βούργο του Χάνδακα 54-61, 156, βλ. και Dandolo Enida· εκκλησία στον Αλμυρό 138-139, 141, 160, 224, βλ. και Bossone, Zulian Marco· εκκλησία στη Θήβα 141-142, 149, 150, 158, 170, 178, 180, 189, 194, 195, 198, βλ. και De Bononia Giovanni, Guido, Moreto, Trevisan Francesco· εκκλησία στη Λήμνο 109-110, 116, 137-138, 160, 225, βλ. και Romano· εκκλησία στη Ραιδεστό 106, 135, 136, 137, 158, 160, βλ. και Babilonio Domenico· εκκλησία στον Χάνδακα 121, 153-156, 159, 171, 174, 179, 184, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 200-202, 208, 214, 222, 227, βλ. και Bono Giacomo, Capello Albano, De Alaga Marco, De Vincentia Benedetto, Geno Andrea, Giustinian Marco, Giustinian Pangrazio, Loredan Çanoto, Ruçini Marco, Venier Pietro, Venier Zanachi
- Άγιος Ερμαγόρας 239
- Άγιος Ευστάθιος 268, βλ. και Άγιος Ευτύχιος
- Άγιος Ευτύχιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 244, 264-268, 279
- Άγιος Ηλιόδωρος 239
- Άγιος Θεόδωρος 242
- Άγιος Ιάκωβος 254
- Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Πάτμου, μετόχι Κρήτης 184
- Άγιος Κοσμάς ο Ερημίτης 244, 245, 246, 247, 248, 269, 279
- Άγιος Κύριλλος, εκκλησία Χάνδακα 60, 61
- Άγιος Λαυρέντιος, μονή στην πόλη της Βούδας 269
- Άγιος Λέων 242
- Άγιος Μάρκος 13, 14, 240, 247, 251· βασιλική 12, 13, 70, 94, 249, 250, 258· εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 76, 106, 129, 130, 135, 138, 159, 161-164, 169, 188, 193, 206, 207, 211, 212, 217, 218, 225, 249, βλ. και Βενέδικτος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Ηράκλειας, Babilonio Domenico, Da Molin Pietro, Domenico, Foscarini Pietro, Gradenigo Pietro, Pietro, Marco, Sagredo Paolo, Venier Paolo· εκκλησία στη Χαλκίδα 118, 125, 126, 141, 142, 145, 147, 148, 149, 150, 160, 169, 170, 175, 177, 178, 179, 184, 185, 187, 189, 190, 194, 195, 196, 198, 203, 208, 209, 210, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 226, 227, βλ. και Bellingeri Giovanni, De Lemoce Tomà, De Luca Lemi, De Romanova Bonaventura, Giovanni, Giustinian Antonio, Guido, Madio, Malegna Alberto, Manfredo Benedetto, Marco, Menzioli Bernardo, Sachà Giovanni, Simofonte Venturin, Tinto Marco, Trevisan Francesco, Trevisan Lorenzo, Tomà Luca· εκκλησία στον Χάνδακα 153, 156, 157, 160, 184, 189
- Άγιος Μιχαήλ της Κουζά, μονή στα Πυρηναία 67, 68, βλ. και Guarino· αγιολογικό κείμενο 33
- Άγιος Νείλος 30
- Άγιος Νικόλαος 14, 242, 249, 250, 251· εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 128, 129, 131, 132, 206, 218· στη Θήβα 109· εκκλησία στην Κόρινθο 109· εκκλησία στη Σπάρτη 109· ορθόδοξη μονή στο ακρωτήριο Σίδερο της Κρήτης 63-64
- Άγιος Παντελεήμων 255
- Άγιος Παύλος ο Θηβαίος 268
- Άγιος Παύλος ο Νέος 244, 245, 259-262, 264, 265, 279

- Άγιος Παύλος του / των Καϊουμά, βλ.
 Άγιος Παύλος ο Νέος
 Άγιος Πλάτωνας 254
 Άγιος Στέφανος 71, 130, 159, 161, 242,
 244, 248, 250-254, 262, 279· εκκλησία
 στο Fune 72
 Άγιος Ταράσιος 246
 Άγιος Τιμόθεος 264
 Άγιος Τίτος 243· εκκλησία στον Χάνδα-
 κα 153
 Άγιος Φορτουνάτος 239
 Αγίου Σάββα, τυπικό μονής 43
 Αδριανός Δ', πάπας 205
 Αδριανούπολη 35, 143, βλ. και Ούγος,
 Παναγία
 Αδριατική 12, 107, 113, 216, 266
 Αθήνα 143· αρχιεπισκοπή 63, 144, 210·
 δουκάτο 198· βλ. και Βερνάρδος,
 Prothimo Nicolao
 Άθως, βλ. Άγιο Όρος
 Αιγαίο 106, 113, 122, 177, βλ. και Δου-
 κάτο του Αιγαίου Πελάγους
 Αίγινα 93, 113, 243, 269, 270, 271, βλ. και
 Άγιος Γεώργιος
 Αίγυπτος 268
 Αιτωλία 113
 Ακάνθινο Στεφάνι 244
 Ακαρνανία 113
 Ακοιμήτων, μονή στην Κωνσταντινού-
 πολη 132
 Άκρα Συρίας 224
 Ακυληία 239, 266· μητρόπολη 68
 Αλβέρτος, δούκας Αυστρίας 253
 Αλεξάνδρεια 13, 107, 239, 271, βλ. και
 Άγιος Μάρκος, De Canale Paolo
 Αλέξανδρος Δ', πάπας 34, 207
 Αλέξανδρος Γ', πάπας 73, 163, 255
 Αλέξανδρος Ε', πάπας 85
 Αλμυρός 102, 106, 107, 109, 110, 116,
 138-141, 160, 163, 211, 224, 274· Άλως
 141· Κεφάλωση 141· Τσιγγέλι 141·
 βλ. και Άγιος Γεώργιος
 Άλπεις 35, 47, 235
 Άλως, βλ. Αλμυρός
 Αμάφι 30-32, 264, βλ. και Πέτρος,
 Laicus
 Αμαλφινού / Αμαλφινών, βλ. Παναγία
 Αμαλφιτανοί, βλ. Άγιο Όρος, Αντιό-
 χεια, Ιεροσόλυμα, Κάπουα, Κων-
 σταντινούπολη, Μέλφι, Μπρίντεζι,
 Ρήγιο, San Germenio
 Αμάσεια 267
 Αμφείον, βλ. Καδμεία
 Αναστασού χήρα του Μωυσή del Med-
 ico, Εβραία 188
 Άνδρος 113
 Ανήλιο Ηλείας, βλ. Παναγία
 Άντελμος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Πα-
 τρών 62-63· βλ. και Πάτρα
 Αντιόχεια Συρίας 246· εκκλησία και ξε-
 νώνας Αμαλφιτανών, βλ. Παναγία·
 παροιμία Αμαλφιτανών 33· σχολή
 265
 Αντώνιος του Novgorod 132
 Αξιός, ποταμός 113
 Απείρανθος, βλ. Νάξος
 Άραβες 256
 Αραγώνα, βλ. Καταλονία
 Άργος 94
 Αρσενιάτες 38-40
 Αρσένιος Αυτωρειανός, πατριάρχης
 Κωνσταντινουπόλεως 38
 Αττική 38
 Αυγουστινιανοί 115, 203, βλ. και Ερημί-
 τες του Αγίου Αυγουστίνου
 Αυστρία, βλ. Γουλιέλμος, Αλβέρτος,
 Μελκ
 Αχαΐα, βλ. Ισαβέλλα, Πριγκιπάτο
 Βαλδουίνος της Φλάνδρας 113, 256
 Βαλκανική 271

- Βαλλομπροσιανοί, κλάδος τάγματος Βενεδικτίνων 42
- Βαλσαμών Μιχαήλ, μέγας χαρτοφύλαξ 91
- Βαλτική 29
- Βαμβέργη 254
- Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, αγιολογικό κείμενο 33
- Βασιλεία, Σύνοδος 90
- Βασίλειος Β' 99
- Βατάτζης Ιωάννης Γ' 38, 40
- Βενεβεντανού, μονή στο Άγιο Όρος 31
- Βενέδικτος ΙΒ', πάπας 45
- Βενέδικτος του Ανιανού 11
- Βενέδικτος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Ηράκλειας 135, 169, 188, 193, Παράρτημα
- Βερνάρδος, αρχιεπίσκοπος Αθηνών – κανονικός Κορίνθου 63
- Βερόνα 72
- Βησσαρίων, αρχιεπίσκοπος Νικαίας, καρδινάλιος 91-94, 267
- Βίγλα, βλ. Κωνσταντινούπολη
- Βιτσέντζα 199
- Βλαχέρνα, βλ. Κωνσταντινούπολη
- Βοήθιος 93
- Βονιφάτιος Η', πάπας 41, 78
- Βονιφάτιος Θ', πάπας 83
- Βονιφάτιος Μομφερατικός 113, 114, 117, 140
- Βούδα, βλ. Άγιος Λαυρέντιος
- Βούργος, βλ. Χάνδακας
- Βουργουνδία 44, 62, 63, 121' βλ. και Κλουνί
- Βούργος, βλ. Χαλκίδα
- Βρέμη 254
- Γαλατάς 48-53, 112· Agerio, συνοικία 49
- Γαλλία 255
- Γάλλοι 53, 89, 98117
- Γένοβα 48, 49, 50, 52, 53, 127· αρχιεπίσκοπος 53· Campofregoso Paolo
- Γενουάτες 51, 53, 270, βλ. και Κωνσταντινούπολη
- Γερμανοί 88, 101, 117
- Γεώργιος Μανιάκης, βυζαντινός στρατηγός 257
- Γκαέτα 30
- Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος 257
- Γουλιέλμος της Τύρου 33
- Γουλιέλμος, δούκας Αυστρίας 253
- Γρηγόριος Α', πάπας, 254, 266
- Γρηγόριος Γ', πάπας 208
- Γρηγόριος Θ', πάπας 77, 78, 79, 207
- Γρηγόριος Ι', πάπας 72, 78
- Γρηγόριος ΙΒ', πάπας 89
- Δαλματία 29, 64, 65
- Δαμιανός Πέτρος 34, 67
- Δανακός, βλ. Νάξος
- Δαφνί, μονή Κιστερικιανών 42
- Δισύπατοι αδελφοί 91
- Δομηνικανοί, τάγμα 15, 55, 56, 72, 81, 82, 116, 120, 219, 220, 221, βλ. και De Brissia Pietro, Paruta Tommaso Tomasini
- Δουκάτο της Αθήνας, βλ. Αθήνα
- Δούκας του Αιγαίου Πελάγους 122, 151, 152, 220, βλ. Crispo, Σανούδος
- Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους / της Νάξου 115
- Δρουγγαρίου, σκάλα 129, 134
- Δυρράχιο 99, 102, 103, 106, 109, 123, 198· επίσκοπος 272, βλ. και Άγιος Ανδρέας
- Εγκαρές, βλ. Νάξος
- Ελευθερές 143
- Ελεούσα, βλ. Χάνδακας
- Ελλάδα, ηπειρωτική 16, 46, 220· κεντρική 143· νησιωτική 46, 220· Στερεά 100

- Ερημίτες του αγίου Αυγουστίνου, τάγμα 56, 203, βλ. και Αυγουστινιανοί
- Ερρίκος Β', γερμανός αυτοκράτορας 254
- Ερρίκος Ε', γερμανός αυτοκράτορας 72, 73
- Ερυθρές, χωριό, βλ. όσιος Μελέτιος
- Ευαγγελιστής Μάρκος, βλ. Άγιος Μάρκος
- Εύβοια 78, 94, 111, 113, 114, 117, 118, 143, 144, 147, 148, 175, 176, 177, 178, 182, 184, 186, 187, 194, 196, 198, 199, 203, 208, 210, 213, 219, 220, 221, 224, 226, 228, 275· βάλιος 190, 220· καγκελάριος 226· Κάρυστος 113· λατινική επισκοπή 78· βλ. και Άγιος Μάρκος, Χαλκίδα, Dono Francesco, Duodo Vittore
- Ευγένιος Δ', πάπας 88, 90, 199, 201
- Εύριπος, βλ. Εύβοια
- Ευστάθιος, επίσκοπος Θεσσαλονίκης 101
- Ευστράτιος, μαθητής πατριάρχη Ευτυχίου 266
- Ζάκυνθος 37, 42, 113
- Ηλεία, βλ. Ανήλιο και Κάμαινα
- Ήπειρος 113
- Ηράκλεια, βλ. και Βενέδικτος
- Θάσος 108
- Θεοδώρητος Κύρρου 265
- Θεόδωρος Μοψουεστίας, επίσκοπος 265
- Θεοτόκος «Πάντων Χαρά», βλ. Στροφάδες
- Θεοτόκος Περιβλεπτος, μονή στην Κωνσταντινούπολη 134, 268
- Θεσσαλία 113
- Θεσσαλονίκη 31, 107, 113, 139, 143· βλ. και Ευστάθιος
- Θεωνάς, μητροπολίτης Νάξου 151
- Θήβα 102, 109, 116, 117, 139, 141-144, 158, 184, 257, 275· Ερυθρές 143· Πυρί 143· Ταχί, 143· βλ. και Άγιος Γεώργιος, Άγιος Νικόλαος, Καδμεία, Στέφανος, αρχιεπίσκοπος
- Θράκη 106, 113
- Ίβα Εδέσσης, επίσκοπος 265
- Ιβηρική Χερσόνησος 50, 236
- Ίδρυμα Giorgio Cini 96
- Ιεροσόλυμα 30, 271· μονή Αμαλφιτανών, βλ. Παναγία
- Ιησουΐτες, τάγμα 53
- Ιννοκέντιος Δ', πάπας 77, 78, 208
- Ιννοκέντιος Β', πάπας 75
- Ιννοκέντιος Γ', πάπας 36, 45, 169, 263
- Ιόνιο 37, 113
- Ιουστινιανός Α' 265
- Ιουστινιόπολη 72, 269, βλ. και Aldicherio
- Ισαβέλλα, πριγκίπισσα Αχαΐας 42
- Ισμήνιον, βλ. Καδμεία
- Ίστρια 64, 65, 72, 73, 76, 269
- Ιταλία 29, 30, 31, 32, 33, 48, 139, 159, 165, 173, 246, 247, 257· κατεπανάτο 31
- Ιταλών, μονή στο Άγιο Όρος 31
- Ιωάννης Βαπτιστής 258, 272
- Ιωάννης Γ', ηγούμενος Monte Cassino 30
- Ιωάννης ΚΒ', πάπας 78
- Ιωαννίτες, τάγμα 116
- Ιωσήφ Β', πατριάρχης 89-91
- Καδμεία, Αμφείον 143· Ισμήνιον 143· Καστελλιά 143
- Καϊουμά, μονή Κωνσταντινούπολης 260· βλ. και Άγιος Παύλος ο Νέος
- Καλαβρία, βλ. San Giorgio de Flore
- Καλαβροί μοναχοί 30
- Καλλίπολη 113
- Κάλλιστος Β', πάπας 75
- Κάμαινα, βλ. Παναγία

- Καμαλδολέσιοι, κλάδος του τάγματος των Βενεδικτίνων 27, βλ. και Camaldoli
- Καμπανία 27, 30
- Κανόνας, βλ. Άγιος Βενέδικτος
- Κάπουα 30, 32· παροιμία Αμαλφιτανών 32
- Κάπουα-Μπενεβέντο 30· οίκος 31, βλ. και Πανδόλφος Β΄
- Καρλομάγνος 65, 231
- Κάρυστος, βλ. Εύβοια
- Κασσιόδωρος 93
- Καστελλιά, βλ. Καδμεία
- Καταλανοί 117
- Καταλονία-Αραγώνα, βασιλείς 270
- Κεράτιος κόλπος 99, 127, 128, 131, 133
- Κέρκυρα 113
- Κεφαλονιά 113
- Κεφαλού Σικελίας, επισκοπή 43
- Κεφάλωση, βλ. Αλμυρός
- Κιβωτός, τπν. 61
- Κιθαιρώνας 143
- Κιστερικιανοί, τάγμα 14, 27, 42, 116, 121, βλ. και Hautecombe, San Colombo, San Tommaso dei Borgognoni
- κλάδοι του τάγματος Βενεδικτίνων, βλ. Βαλλομπροσιανοί, Καμαλδολέσιοι, Ολεβιτάνοι, Σιλβεστρίνοι, Τσελεστίνιοι
- Κλήμης Δ΄, πάπας 54, 77
- Κλήμης Ε΄, πάπας 42, 183
- Κλουνί 44, 61-63, 68, 251· βλ. και Πέτρος ο Ευσεβής
- Κοίμησις Θεοτόκου Γηροκομείου μονή Πατρών 62-63
- Κομνηνή Άννα 102
- Κομνηνός Αλέξιος Α΄ 31, 61, 64, 99, 100, 102, 103, 129· Ανδρόνικος Α΄ 111, 139· Μανουήλ Α΄ 101, 131, 132
- Κομνηνός Δούκας Μιχαήλ, ηγεμόνας της Ηπείρου 140, 192
- Κομνηνών δυναστεία 100, βλ. και Αλέξιος Α΄
- Κόρινθος 63, 143· βλ. και Άγιος Νικόλαος, Βερνάρδος
- Κορώνη 38, 113
- Κουάριος, ποταμός 141
- Κουζά, βλ. Άγιος Μιχαήλ
- Κρήτη 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 113, 118-119, 120, 152-157, 171, 175, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 194, 198, 199, 208, 214, 215, 221, 222, 223, 227, 228, 244, 245, 246, 247, 275· Γάζι 156· Κούρτες 192· Ι΄Ελλο 188· Πάλα 192· Παρακάνδια 61· Σητεία 63, 121· Σίδερο, ακρωτήριο 64· Χάρακας 188· βλ. και Αγία Αικατερίνη Σινά, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Duodo Tomà
- Κυκλάδες 115
- Κύπρος 123, 198, 228, 271· Βασίλειο 271
- Κύρρος 254, βλ. και Θεοδώρητος
- Κωνσταντία, Σύνοδος 47
- Κωνσταντίνος Ε΄ Κοπρώνυμος 259
- Κωνσταντίνος Η΄ 99
- Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος, βλ. Μονομάχου, τυπικό
- Κωνσταντινούπολη 16, 32, 33, 34, 35, 38, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 71, 72, 76, 78, 91, 99, 100-103, 105-107, 109, 111-118, 121, 126-135, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 152, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 175, 184, 188, 194, 198, 203, 205-208, 211, 212, 217-218, 236-238, 240, 242, 243, 244, 246, 249, 255-261, 263, 264, 267-269, 271, 274, 278· Αγίου Μάρκου, πύλη 133· Αμαλφιτανών, παροιμία 32-34· Βλαχέρνα 132-133· Βίγλα 127-128· Εβραϊκή 128·

- βενετική συνοικία 116, 127, 131, 133, 135, 165· γενοατική συνοικία 127· γερμανική συνοικία 134· πιζάνων συνοικία 127, 131· βλ. και Άγιοι Απόστολοι, Άγιος Ακίνδυνος, Αγία Ειρήνη, Άγιος Ευτύχιος, Άγιος Μάρκος, Άγιος Νικόλαος, Ακομιήτων, μονή, Αρσένιος Αυτωρειανός, Θεοτόκος Περίβλεπτος, Παναγία, Παντεόπτης Χριστός, Χριστός Ευεργέτης, Ψυχοσώστρα, Gozio, Contarini Giovanni, Delfino Giacomo, Morosini Tommaso, Querini, San Salvatore, Storlato Marino, Zeno Marino, Zeno Teofilo
- Λαζαριστές, τάγμα 53
- Λακεδαιμονία, μητρόπολη 39
- Λακωνία 39
- Λάσκαρης Θεόδωρος Α΄ 37, 38, 40· Θεόδωρος Β΄ 40· Ειρήνη 37, 40
- Λασκαρίδες, δυναστεία 38, 40
- Λατερανό, Σύνοδος Α΄ 76
- Λατερανό, Σύνοδος Γ΄ 168
- Λατερανό, Σύνοδος Δ΄ 45
- Λαύρα, βλ. όσιος Αθανάσιος
- Λευκάδα 113
- Λέων μοναχός και μεταφραστής 34
- Λέων, αδελφός του Πανδόλφου Β΄ 30, 31
- Λήμνος 107-109, 116, 137-138, 160, 211, 225, 243, 274· Κότζινος 107, 108, 137· Μιχαήλ, αρχιεπίσκοπος 162· Μύρινα, κάστρο 108· Πουρνιάς, κόλπος 107· βλ. και Άγιος Βλάσιος, Άγιος Γεώργιος
- Λικάριος 176, 194
- Λομβαρδία 180
- Λομβαρδοί 114, 117, 140, 220, 221, 239· Λομβαρδών, πόλη, βλ. Χαλκίδα
- Λούκιος Β΄, πάπας 76
- Μαδρίτη, βλ. Αγία Κλάρα
- Μακεδονία 106
- Μαρκιανή βιβλιοθήκη 259
- Μαρμαράς 113· Θάλασσα 107
- Μαρτίνος Ε΄, πάπας 86, 88
- Μαύρη Θάλασσα 100
- Μεγάλη Πύλη, βλ. Χάνδακας
- Μέγας Κωνσταντίνος 258
- Μέδικοι, βλ. Medici
- Μεθώνη 113, 242
- Μελκ, αββαείο στην ομώνυμη πόλη της Αυστρίας 47
- Μέλφι, τπν., βλ. Άγιος Βενέδικτος
- Μικρά Ασία 100, 113· Μύρα 242, 250
- Μιλάνο 239
- Μιχαήλ Δ΄ ο Παφλαγών 257
- Μιχαήλ, αρχιεπίσκοπος Λήμνου, βλ. Λήμνος
- Μόλος, βλ. Χάνδακας
- Μονεμβασία, μητρόπολη 39
- Μονομάχου, Τυπικό 32
- Μουράνο, βλ. San Cipriano
- Μπάρι 250
- Μπενεβέντο 30, 31, 34
- Μπολόνια 72· κομητεία 73· πανεπιστήμιο 189· βλ. και Albergati Nicolò, Girardo
- Μπρέσια 199
- Μπρίντζι, βλ. Παναγία
- Μύρα, βλ. Μικρά Ασία
- Μύρινα, βλ. Λήμνος
- Μυτιλήνη 226
- Μωάμεθ Β΄ 51, 145, 243
- Ναΐτες, τάγμα 62, 63, 116
- Νάξος 115, 122-123, 150-152, 275· Απείρανθος 151· Δανακός 150· Εγκαρές 151· βλ. και Δουκάτο του Αιγαίου
- Πελάγους· Crispo· Σανούδος· Θεωνάς
- Νεώρια, βλ. Χάνδακας

- Νίκαια, βλ. Βατάτζης Ιωάννης Γ', Βησσαρίων, Λάσκαρης, Λασκαρίδες
 Νικόλαος, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 208
 Νικομήδεια 61
 Νορμανδοί 100
 Οικουμενική Σύνοδος Δ', Χαλκηδόνα 69
 Οικουμενική Σύνοδος Ε' 265
 Οθωμανική αυτοκρατορία 48, 94
 Οθωμανοί 48, 51, 94, 115, 271,
 Όθων, γερμανός αυτοκράτορας 257
 Ολιβετάνοι, κλάδος του τάγματος των Βενεδικτίνων 27
 Ονώριος Δ', πάπας 269
 Ονώριος Β', πάπας 75
 Ονώριος Γ', πάπας 63, 77
 Όρος Σινά 30, βλ. και Αγία Αικατερίνη
 Όσιος Αθανάσιος, ιδρυτής Λαύρας 30
 Όσιος Μελέτιος, καθολικό μονής στις Ερυθρές 143
 Ουγγαρία 29
 Ούγγροι 88
 Ούγος, ηγούμενος της μονής της Παναγίας στην Αδριανούπολη 35, 137
 Ουρβανός Γ', πάπας 76
 Ουρβανός Ε', πάπας 49
 Πάδοβα 47, 65, 82, 178, 192, 199· πανεπιστήμιο 85· βλ. και Σύνδεσμος Santa Giustina
 Πάδος, ποταμός 68, 182
 Παλαιολόγος Ανδρόνικος Β' 39· Δημήτριος 90-91· Ιωάννης Η' 89, 90· Μιχαήλ Η' 38-39, 66, 78, 135, 256, 269
 Παλαιολόγων δυναστεία 39, 51
 Παλαιστίνη 29, 255
 Παναγία 244, 249· εκκλησία και ξενώνας στην Αντιόχεια της Συρίας 33· εκκλησία στα Κάμαινα Ηλείας 42· εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη 129, 135, 168, 206, 218· εκκλησία στο Μπρίντζι 32· Πανύμνητος, εκκλησία στον Χάνδακα 156· εκκλησία και ξενώνας στη Ραιδεστό 35, 137, 142· μονή στην Αδριανούπολη 35· μονή στο Άγιο Όρος 30- 32, 34· μονή στα Ιεροσόλυμα 33· μονή στην Κωνσταντινούπολη 32-34· των Σταυροφόρων, μονή στον Χάνδακα / νοσοκομειακό τάγμα 121, 156· Ψυχοσώστρα, μονή στην Κωνσταντινούπολη 132
 Πανάγιος Τάφος 33
 Πανδόλφος Β', πρίγκιπας της Κάπουα / δούκας του Μπενεβέντο 30, 34
 Παντεπόπτης Χριστός, μονή στην Κωνσταντινούπολη 133, 134, 150, 169, 188, 193, 260, 261, βλ. και Βενέδικτος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Ηράκλειας, Marco
 Πάστρα 143
 Πάτμος, βλ. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος
 Πάτρα, λατινική αρχιεπισκοπή 39, 42· Εκκλησία 62· βλ. και Κοίμησις Θεοτόκου Γηροκομείου
 Πελαγονία, μάχη 39
 Πελοπόννησος 37, 38, 39, 62, 99, 113· βλ. και Άργος, Αχαΐα, Ηλεία, Κόρινθος, Κορώνη, Λακεδαίμονια, Μεθώνη, Μονεμβασία, Πάτρα, Σπάρτη
 Πέραν, βλ. Γαλατάς
 Πέτρος ο Ευσεβής, ηγούμενος της μονής του Κλουνί 61
 Πέτρος, αρχιεπίσκοπος Αμάλφι 34
 Πίζα 127, 131, 139, 140, 164
 Πιζάνοι 127, 139· βλ. και Κωνσταντινούπολη· Ugocione
 Πίνδος 113
 Πίος Β', πάπας 91
 Πόντος 267
 Πορτογαλία 270

- Πουρνιας, βλ. Λήμνος
 Πρέσπα 113
 Πριγκιπάτο της Αχαΐας 39, 42, 62, 144, βλ. Ισαβέλλα
 Προβατά, μονή 66
 Προποντίδα 106
 Πρωτομάρτυρας Στέφανος, βλ. Άγιος Στέφανος
 Πυρηναία, βλ. Άγιος Μιχαήλ
 Πυρί, τπν., βλ. Θήβα
 Ραβέννα 13, 239
 Ραιδεστός 35, 106, 107, 109, 110, 116, 135-137, 158, 224· *ruga francigenorum* 136, 137· *Fontega* / Φούντακος 136· βλ. Άγιος Γεώργιος και Παναγία
 Ρήγιο, παροικία Αμαφιτανών 32
 Ριάλτο 69, 142, 163, 179
 Ρίμινι 72, 178, 203
 Ρόδος 228, βλ. και Άγιος Ανδρέας
 Ροσάνο 30
 Ρωμανία 50
 Ρώμη 42, 52, 207, 235, 236, 240, 247, 264, 270, βλ. και *Santa Prassede*, *Hugolino de Forolivio*
 Σαβοΐα, βλ. *Hautecombe*
 Σαλέρνο 30
 Σαμοθράκη 108
 Σάμος 242
 Σανούδος Μάρκος Α΄ 122, 151, βλ. και Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους, Νάξος
 Σαρακηνοί 30
 Σγουρός Λέων 114
 Σελεστίνος Γ΄, πάπας 206
 Σέργιος, ηγούμενος της μονής της Παναγίας των Αμαφιτανών στην Κωνσταντινούπολη 34, βλ. και Παναγία
 Σικελία 48, 50, 257, βλ. και Κεφαλού
 Σικελιώτες μοναχοί 30
 Σιλβεστρίνοι, κλάδος του τάγματος των Βενεδικτίνων 27
 Σινά, βλ. και Αγία Αικατερίνη
 Σιαάθος 148
 Σκόπελος 148
 Σκύρος 148
 Σμύρνη 123, 198· επίσκοπος 123
 Σπάρτη, βλ. Άγιος Νικόλαος
 Σπολέτο, βλ. και *Faroaldo B΄*
 Σποράδες 107
 Σταμφάνη, βλ. Στροφάδες
 Στέφανος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Θηβών 213
 Στροφάδες, νησιωτικό σύμπλεγμα, 38, 39, 42· μετόχι, 44· μονή 37-43· βλ. και *Hugolino de Forolivio*
 Στρυμόνος, θέμα 30
 Σύνδεσμος *Santa Giustina* 47, 48, 50, 51, 52, 53, 86-89, 92, 187, 192, 200, 267, 279· βλ. *Barbo Ludovico*, *Bessarion de Aragon*, *Hilarion*
 Συρία 29, 100· βλ. και Άκρα, Αντιόχεια, Κύρρος
 Συρόπουλος Σίλβεστρος 91
 τάγμα, βλ. Κιστερκιανοί, Δομηνικανοί, Ερημίτες του αγίου Αυγουστίνου, Ιησουΐτες, Ιωαννίτες, Ναΐτες, Παναγία των Σταυροφόρων, Τεύτονες, Φραγκισκανοί, *Servi di Maria*
 Τάμπρα, μάρτυρας 239
 Ταμπράτα, μάρτυρας 239
 Τεργέστη, επισκοπή 73, βλ. και Άγιοι Μάρτυρες, Βερνάρδος, *Harvuico*
 Τεύτονες, τάγμα 116
 Τόκκος, Λεονάρδος Γ΄ 42
 Τούρκοι 51, 177, 203, 243
 Τραπεζούντα, βλ. *Corsanego Gregorio*
 Τρεβίζο 65, 82, 172, 199
 Τριτημόριοι Εύβοιας 114, 148, 150, βλ. και *Dalle Carceri*, *Da Verona*

- Τσελεστίνιοι, κλάδος του τάγματος των
Βενεδικτίνων 27
- Τσιγγέλι, βλ. Αλμυρός
- Φερράρα 89, 90, 91· Σύνοδος 89-90·
βλ. και Φλωρεντία, D'Este Nicolò,
Uggocione
- Φήλιξ Α', πάπας 254
- Φλαμανδοί 117
- Φλωρεντία 57, 89, 91, 93, 94· Σύνοδος
89-90· βλ. και Medici
- Φούντακος, βλ. Ραιδεστός
- Φραγκισκανοί 15, 52, 53, 56, 120, 220, βλ.
και Bernardino di Levanto
- Φράγκοι 101
- Φρειδερίκος Α' Barbarossa, γερμανός
αυτοκράτορας 73, 74
- Φωτοδότης Χριστός, μονή στη Νάξο
150-152, 203
- Χαλκηδόνα 61, βλ. και Οικουμενική Σύ-
νοδος Δ'
- Χαλκίδα 114, 116, 118· Βούρκος 144·
Εύριπος, γέφυρα 144· Λομβαρδών,
πόλη 118, 144· βλ. και Άγιος Μάρ-
κος
- Χάνδακας, Arsenali Vecchi 154· Βούρ-
κος 54-61· Ελεούσα, συνοικία 58·
Μεγάλη Πύλη 153· Platea civitatis
/ Comunis 153· Ruga Magistra 153·
Μόλος, πύλη 154· Νεώρια, πύλη /
Arsenali, porta de 154· βλ. και Αγία
Αικατερίνη, Άγιος Γεώργιος, Άγιος
Μάρκος, Άγιος Τίτος, Παναγία
- Χανδακίτης Στέφανος 227
- Χάρακας, χωριό στην Κρήτη 188
- Χίος 51, 52, 53
- Χριστός Ευεργέτης, μονή στην Κων-
σταντινούπολη 133
- Χωνιάτης Νικήτας 264
- Ψυχοσώστρα, βλ. Παναγία
- Ολένη 39· επισκοπή 42, 43
- Ωρεός 113
- Abramo / Habramo Antonio 59· Filippa,
μοναχή της μονής της Αγίας Αικα-
τερίνης στον Χάνδακα 56
- Agerio, βλ. Γαλατάς
- Aicardo Pangrazio 225
- Akimiton / Akimitero, βλ. Ακοιμήτων,
μονή
- Albergati Nicolò, καρδινάλιος Santa Cro-
ce, επίσκοπος Μπολόνια 90
- Alberici Giovanni 225
- Albino Homodeo 225
- Aldicherio, επίσκοπος Ιουστινόπολης 76
- Altino 239
- Alga, βλ. San Giorgio
- Ammiana 63, βλ. και San Felice, San
Marco
- Annunciazione, εκκλησία στη Βενετία
258
- Babilonio Domenico, *priore* του Αγίου
Γεωργίου στη Ραιδεστό και του Αγί-
ου Μάρκου στην Κωνσταντινούπο-
λη 136, 160, 162, Παράρτημα· Dardo
220
- Badoer Giovanni 130, 218
- Barastro Giovanni 225
- Barbaro, οικογένεια 228
- Barbo Ludovico, ηγούμενος της Santa
Giustina 47, 48, 85, 86, 88, 89, 192,
199, 200
- Barbo Paolo B', πάπας 94
- Bartolomeo, ηγούμενος της Santa Bona
de Vidorio στην Ceneda 82, 83
- Basegio Omogeno 226
- Basilio Giovanni 161
- Bassano Giacomo 95
- Begancio, πρεσβύτερος 220
- Bellingeri Giovanni ιερέας Αγίου Μάρ-
κου Χαλκίδας 175, Παράρτημα

- Bernardino di Levanto, Φραγκισκανός 52-53
- Bernardo, επίσκοπος Τεργέστης 72
- Berto, βλ. Malegna Alberto
- Bertolota, μοναχή της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 58-59
- Bessarion de Aragon, πρόεδρος του Συνδέσμου της Santa Giustina 93
- Betani Natale 138
- Betaulo Girolamo, ηγούμενος της μονής των SS. Gregorio, Ilario και Benedetto στη Βενετία 85
- Bianco Giovanni 225
- Bibliotheca Pacis, στο Forum του Βεσπασιανού 254
- Blasius Blasii de Riva, βλ. Caterina
- Bollani Marco, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 140, 189, 148, 172, 258· Thomas του ποτέ Νικολάου 222
- Bonçi Donato 220
- Bono Giacomo, *priore* Αγίου Γεωργίου Χαλκίδας 176, 196, 202, Παράρτημα· Pietro, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 172
- Bossone, *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Αλμυρό 224, Παράρτημα
- Brandolo, βλ. Santa Trinità e San Michele Arcangelo
- Buondelmonti Cristoforo 43
- Burchard της Worms 93
- Burgo, βλ. Χάνδακας, Βούργος
- Busniaco, ποταμός 70
- Çachoneto Pietro, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 170
- Calbo Filocalo 224
- Caloprini οικογένεια 70
- Camaldoli 27, 68, 248
- Camina, βλ. Κάμαινα
- Campofregoso Paolo, αρχιεπίσκοπος Γένοβας 53
- Candaçoit Stefano 227
- Candiano Vitale, πατριάρχης του Grado 70, 266
- Capello Albano 181 187, 192; Παράρτημα· Giovanni 163, 211· Stefano 138, 141, 163· Vittore 269
- Caprolese Marco 225
- Caput Salmone, βλ. Κρήτη, Σίδερο
- Caravello Domenico 262, 265
- Cariola Achioldi, βλ. Cariola Helena
- Cariola Helena του ποτέ Achioldi, μοναχή της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 56
- Carole, επισκοπή 73
- Castello 68· επίσκοπος 68, 69, 179, 190, βλ. και Lorenzo, Polani Giovanni
- Caterina σύζυγος Blasius Blasii de Riva 59
- Cauco Alise του ποτέ Andrea 222
- Cauco Andrea, βλ. Cauco Alise
- Caupena Antonello 270
- Cavarzere 83
- Cecilia χήρα του Antonio Habramo 59
- Ceneda 82
- Cervara, βλ. San Girolamo
- Cesarini Giuliano, καρδινάλιος 90
- Charité-sur-Loire, γαλλική μονή 61-62, βλ. και Κλονί
- Chioggia 12, 80, 134, 178
- Cisterna, βλ. Santa Maria della Cisterna
- Cittanova Eracliana, επισκοπή 68
- Civitas Rivoalti 68, βλ. και Ριάλτο
- Clairvaux, μονή 264
- Cloza Marino 202
- Cocini, βλ. Λήμνος, Κότζινος
- Colona Agnes, ηγουμένη της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 59

- Comitis Mauronis, οικογένεια 33
 Condulmer Gabriele, καρδινάλιος, βλ. και Ευγένιος Δ΄
 Congregazione Cassinense / de Unitate, βλ. Σύνδεσμος Santa Giustina
 Contarini Domenico, δόγης, 250· Giovanni, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 210, 214· Mafeo 203· οικογένεια 228
 Contessa, μοναχή της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 59
 Corfinio, πόλη της Ιταλίας 257
 Cornaro Giovanni, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 271
 Corner Nicolò, 200· Pietro, δούκας Κρήτης 64
 Corpus Christi, γυναικεία μονή Βενεδικτίνων στη Βενετία 82
 Correr Antonio, καρδινάλιος 89
 Corsanego Gregorio, ηγούμενος της μονής της Santa Maria della Misericordia στον Γαλατά και επίσκοπος Τραπεζούντας 48, 49
 Crispo Francesco, δούκας του Αιγαίου Πελάγους 122· Giacomo, δούκας του Αιγαίου πελάγους 151
 Crussiona, φέουδο στην Κρήτη 187
 Csanàd, ουγγρική πόλη 71
 Cuixà, βλ. Άγιος Μιχαήλ της Κουζά
 Cupo Pasquale 163· Pinamonte 211
 Curia, βλ. Αγία Έδρα
 D'Amalfi Giovanni 32, 33
 D'Este Nicolò, μαρκήσιος Φερράρας 95
 Da Canale Pietro 149, 227
 Da Molin Pietro, ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη 224, Παράρτημα
 Da Padua Giordano, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 81
 Da Resta Giustino, μοναχός του Συνδέσμου της Santa Giustina 248, 256, 268
 Da Siena Stefano 149, 227
 Da Verona Guilielmo, τριτημόριος Εύβοιας 147
 Dal Verme Ludovico 90
 Dalle Carceri Merino, τριτημόριος της Εύβοιας 147· Nicolò, Β΄, τριτημόριος της Εύβοιας και δούκας Νάξου 220· Ravano, τριτημόριος της Εύβοιας 114, 118· Ricardo, τριτημόριος της Εύβοιας 147
 Dandolo Andrea 132, 252, 258· Andrea 202· Domenico 247, βλ. και Giovanni, Pietro· Enida / Ninda / Nida, μοναχή της μονής του Αγίου Γεωργίου στον Βούργο του Χάνδακα 56· Enrico, δόγης 113, 115, 131, 139, 211, 256, 257· Saladino, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 171· Vitale 202, 222· οικογένεια 188
 Daria, σύζυγος Paolo Querini 54
 De Alaga Marco 187, 188, 192, 193, Παράρτημα
 De Bastianis Zanone, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 185, 192, 214
 De Bononia Giovanni, magister 141, 189, Παράρτημα
 De Brissia Pietro, Δομηνικανός 220
 De Calo Theocharisto, Θεόδωρος 167
 De Canale Paolo, πρόξενος της Βενετίας στην Αλεξάνδρεια 271
 De Canossa Alberto 117
 De Frugerio Marino 220
 De Janua Gregorio, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 201
 De la Cretiky Ιωάννης 167
 De Larsa Guillelmo 140

- De Lemoçe Giovanni 160· Tomà ιερέας Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 160, Παράρτημα
- De Luca Lemi ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα, βλ. Παράρτημα
- De Martoni Nicolò 196, 219
- De Natalibus Petrus 245, 255
- De Nichita Μαρία 228
- De Nona Tomasino, ανιψιός του *priore* Benedetto Manfredo 190, 213
- De Padua Luca, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 191, 193, 200, 215
- De Perchacino Nicolò, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 170
- De Fortunato Agostino, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 201
- De Romanova Bonaventura, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 185, 198, Παράρτημα
- De Treviso Paolo, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 174
- De Verona Hilarion μοναχός του Συνδέσμου της Santa Giustina 267
- De Vincentia Bernardo, *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κρήτη 157, 160, 184, Παράρτημα
- De Zerzeta Oliviero, *decano* της εκκλησίας του Αγίου Ιλαρίωνα στο Poitiers και ιερέας παπικού παρεκκλησίου 209
- Dei Boateri Bonincontro, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 174
- Del Medico Μωυσής, βλ. Αναστασού
- Delfino Giacomo, *podestà* Κωνσταντινούπολης 140
- Della Roche Όθωνας, 117
- Di Camogli Bernardo, ηγούμενος της μονής της Santa Maria della Misericordia στον Γαλατά 52
- Diascufo Nicolò 151
- Dolfin, οικογένεια 228
- Domenico, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη 160, 161, 163, 164, 206, 225, Παράρτημα
- Dono Francesco, καγκελάριος της βενετικής Διοίκησης της Εύβοιας 220, 226
- Donusdeo Nicolò, νοτάριος 220, 226
- Drongario, βλ. Δρουγγαρίου, σκάλα
- Duodo Tomà, δούκας Κρήτης 215· Vittore, καπετάνιος Εύβοιας 184
- Embulo, βλ. Άγιος Μάρκος
- Eneleuse, βλ. Χάνδακας
- Eustachio, βλ. Άγιος Ευτύχιος
- Fabianus Cretensis, μοναχός του Συνδέσμου της Santa Giustina 268, 279
- Falier Ordelafo, δόγης 77, 248, 252· Vitale, δόγης 72, 103, 134, 200· οικογένεια 252
- Faroaldo B', δούκας του Σπολέτο 257
- Fleury, αββαείο 44
- Fontega, βλ. Ραιδεστός
- Forum Βεσπασιανού, Ρώμη 254
- Foscari Francesco, δόγης, 199, 201 215
- Foscarini Pietro, *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη 162, 164, Παράρτημα· έμπορος 224, 225
- Fotodoti, βλ. Φωτοδότης Χριστός
- Fune, βλ. Άγιος Στέφανος
- Geno Andrea, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα 194, Παράρτημα
- Georgio Marco, βλ. Zorzi
- Giacomo Palma il Giovane, βλ. Palma

- Giod, παραδουνάβια περιοχή 71
 Giovanni, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore, βλ. Παράρτημα· μέλος της εμπορικής αποστολής του Domenico Dandolo 246, βλ. και Pietro
 Girardo, επίσκοπος Μπολόνιας 72
 Girolodi Murendello Cornelio, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 272
 Gisi Geremia 148
 Giustinian Antonio του ποτέ Donato 187, Παράρτημα· Johannino 181, 187· Lorenzo, επίσκοπος Castello 179· Marco 181, 186, Παράρτημα· Pangrazio 170, 186, 187, Παράρτημα· οικογένεια 187
 Giusto Ruggero 161
 Gorze, αββαείο κοντά στο Metz 47
 Gozio, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 209
 Gradenigo Giovanni 67· Pietro, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Παράρτημα
 Grado 68, 239· πατριάρχης / πατριαρχείο 68, 76, 77, 78, 83, 90, 105, 130, 131, 132, 137, 164, 168, 205, 206, 207, 251· βικάριος του πατριάρχη 217· βλ. και Candiano Vitale
 Greco Gervasio 224
 Grimani Giacomo 261
 Grisogono διάκονος της εκκλησίας του San Polo στη Βενετία και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 176, Παράρτημα
 Grisoni Helena, ηγουμένη της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 59
 Guarino, ηγούμενος της μονής του Αγίου Μιχαήλ της Κουζά 68
 Guido, ιερέας της εκκλησίας του San Matteo στο Ριάλτο και *priore* των εκκλησιών του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα και του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 142, 179, Παράρτημα
 Habramo, βλ. Abramo, Cecilia
 Harvuico, επίσκοπος Τεργέστης 72
 Hautecombe, αββαείο Κιστερικιανών της Σαβοΐας 62
 Hirsau, αββαείο στην ομώνυμη πόλη 44
 Hugolino de Forolivio από την εκκλησία της Santa Prassede της Ρώμης, ηγούμενος της μονής Στροφάδων 42
 Ianne Beltramo 225
 Ingoso Pietro de Costantinopoli 261
 Ιβηρική χειρσόνησος 50, 236
 Jesolo, επισκοπή 68
 Karimano, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 103
 Laicus, κληρικός από το Αμάλφι 34
 Lanzolo Giacomo 134, 268
 Leonardo, επίσκοπος Torcello 76
 Lézat, κλονιακή μονή 68
 Lido, βλ. San Nicolò
 Longhena Baltassare 95
 Loredan Bertuccio 174· *Canoto* του Bertuccio, μοναχός της μονής του San Giorgio Maggiore 174, Παράρτημα· οικογένεια 175
 Luzarches, πόλη Γαλλίας 255
 Madio, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 148, 174, 220, Παράρτημα
 Mainetto Nicolò, ηγούμενος της μονής της Santa Maria della Misericordia στον Γαλατά 49-51
 Malamocco 13, 68, 246

- Malegna Alberto / Berto, *capellanus* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα, 210, 213, 214, Παράρτημα
- Manfredo Benedetto ιερέας της εκκλησίας του San Polo και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 189, 190, Παράρτημα
- Marco, μοναχός και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 198, Παράρτημα· *priore* της μονής του Παντεπόπτη Χριστού στην Κωνσταντινούπολη 260, Παράρτημα
- Marileo Leonardo 218, 225
- Mazzorbo 163
- Medici Cosimo Α', ηγεμόνας Φλωρεντίας 92, 95· οικογένεια 94, 95
- Memmo Tribuno, δόγης 67, 69, 70, 75
- Menzioli Bernardo, ιερέας Αγίου Μάρκου Χαλκίδας 185 227, Παράρτημα
- Mestre 85
- Metz 44, 257, βλ. και Άγιος Βικέντιος, Gorze
- Michalici Νικόλαος 222
- Michelozzi Michelozzo 92, 94
- Michiel Alessandro 271· Giovanni ηγούμενος San Giorgio Maggiore, 84, 85, 86, 88, 192, 214· Nicolò 271· Pietro 161· Vitale Β', δόγης 111· οικογένεια 252
- Misericordia, βλ. Santa Maria della Misericordia
- Monte Cassino, μονή στην Καμπανία 16, 27, 30, 48
- Morando, ηγούμενος της μονής του San Cipriano στο Μουράνο 170
- Moreto, μοναχός και ρέκτορας της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα 198, Παράρτημα
- Moro Cristoforo, δόγης 122, 150
- Morosini / Morosin / Morexin Domenico 70· Giovanni 13, 67-70, 247· Ιωάννης Φραγκίσκος, πατριάρχης Βενετίας 245· *prior claustralis* 170· Pietro, πρεσβευτής στην Αγία Έδρα 94· Tommaso, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 207
- Negroponte, βλ. Εύβοια
- Olivolo, επισκοπή / επίσκοπος 68, 69
- Orseolo Pietro Α', δόγης 67· Pietro Β', δόγης 99· οικογένεια 252
- Pafnuzio di Genova, *priore* της μονής της Santa Maria dela Misericordia στον Γαλατά 50
- Palladio Andrea 95, 244, 248
- Palma il Giovane Giacomo 95
- Pantepoptis / Pentapopti, βλ. Παντεπόπτης Χριστός
- Pantiphoti, βλ. Φωτοδότης Χριστός
- Paolo canonicus Sancti Marci, νοτάριος 226
- Partecipazio, βενετική οικογένεια 13
- Paruta Tommaso Tomasini, δομηνικάνος επίσκοπος 86
- Pasqualigo Paolo, ιερέας της βενετικής Διοίκησης της Εύβοιας 146-147, 149, 178
- Peterhausen, Κωνσταντία 47
- Pietro, μοναχός και *priore* του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη 160, 162, 248, 253, Παράρτημα· μέλος της εμπορικής αποστολής του Domenico Dandolo 246
- Pino Pietro 225
- Pizilin Piero 227
- Poitiers, βλ. De Zerzeta Oliviero
- Polani Giovanni, επίσκοπος Castello 70· οικογένεια 252
- Polani Pietro, δόγης 136
- Porto, πόλη 227

- Post Castello, τπν. 80
- Prothimo Nicolao, λατίνος αρχιεπίσκοπος Αθηνών 210
- Querini / Quirin / Quirino Bartolomeo, βάλως της Εύβοιας 220-222· Giovanni 222· Filippo 238· Paolo, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 134, 169, 188· Paolo, βλ. Daria· Pietro, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 80, 169, 264, 269, 268· *podestà* της Κωνσταντινούπολης 212· οικογένεια 228
- Rinaldini Cipriano, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 178, 202, 210
- Romano Rafael, ράφτης 222
- Romano, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Λήμνο 138, 160, Παράρτημα
- Rosières, Βουργουνδία 121
- Ruçini Marco, από την ενορία της Santa Giustina στη Βενετία 171, 177, 187, 188, 189, Παράρτημα· Marino του ποτέ Marco 188
- Ruga Allemanorum, βλ. Κωνσταντινούπολη
- Sacco, τπν. 73
- Sachà Giovanni, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 185, Παράρτημα
- Sagredo / Sagreo Gerardo ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 71· Paolo *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην Κωνσταντινούπολη 162, 164, Παράρτημα· οικογένεια 228
- San Benedetto, μονή στον Γαλατά 49
- San Cipriano, μονή στο Μουράνο 78, βλ. και Morando
- San Colombo, μονή Κιστερκιανών στη Βενετία 151
- San Daniele, μονή στη Βενετία 131
- San Felice di Ammiana, μονή στη Βενετία 64, 66, 109, 129, 130, 132, 168· βλ. και Παναγία· Άγιος Ανδρέας
- San Germeno, παροικία Αμαλφιτανών 32
- San Giorgio de Burgo, βλ. Άγιος Γεώργιος
- San Giorgio de Flore, βλ. Άγιος Γεώργιος
- San Giorgio in Alga, βλ. Άγιος Γεώργιος
- San Giovanni Evangelista di Torcello, γυναικεία μονή 109
- San Girolamo di Cervera, μονή στη Λιγουρία 48
- San Marco de Embulo Veneticorum / Sanctus Marcus, βλ. Άγιος Μάρκος
- San Marco di Ammiana, γυναικεία μονή στη Βενετία 63, 121
- San Matteo, εκκλησία στο Ριάλτο, βλ. Guido
- San Moisè, ενορία της Βενετίας 186, 187
- San Nicolò στο Lido, μονή 64, 66, 73, 75, 88, 103, 104, 126, 129, 131, 132, 249, 250, 253, βλ. και Άγιος Νικόλαος, Άγιος Ανδρέας
- San Polo, εκκλησία στη Βενετία 125, 176, 189, βλ. και Grisogono, Manfredo Benedetto· συνοικία στη Βενετία 90
- San Salvatore, μονή Αμαλφιτανών στην Κωνσταντινούπολη 32· μονή στη Νάξο 122, 151· μονή κοντά στον Πάδο ποταμό 182· μονή στη Βενετία 83
- San Stefano di Grecia, βλ. Άγιος Στέφανος

- San Tomà, εκκλησία στη Βενετία, βλ. Trevisan Francesco
- San Tommaso dei Borgognoni di Torcello, μονή Κιστερκιανών στη Βενετία 121, 122, 133
- San Vido, παρεκκλήσιο του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας 145
- San Zaccaria, γυναικεία μονή Βενεδικτίνων στη Βενετία 73, 75, 111, 247
- San Zulian, εκκλησία στη Βενετία 268, 269· συνοικία στη Βενετία 269
- Sancta Maria de Camina, βλ. Κάμαινα
- Sancta Maria de Tropharia, βλ. Στροφάδες
- Sanctus Georgius de Candide / Sanctus Georgius Veneto / Sanctus Georgius Venetico, βλ. Άγιος Γεώργιος
- Sant'Antonio di Pré, νοσοκομειακό, μοναστηριακό ίδρυμα 53
- Santa Bona de Vidorio, μονή στην Ceneda 82· βλ. και Bartolomeo
- Santa Caterina, μονή στη Βενετία 271· γυναικεία μονή στον Βούργο του Χάνδακα, βλ. Αγία Αικατερίνη
- Santa Croce, βλ. Albergati Nicolò
- Santa Giustina, ενορία της Βενετίας 188, βλ. και Rucini Marco· μονή στην Πάδοβα 47· βλ. και Σύνδεσμος της Santa Giustina, Barbo Ludovico
- Santa Lucia, βλ. Annunciazione
- Santa Maria / Santa Maria Amalfitanorum / Santa Maria Amalfitanorum de Latina/ Santa Maria Cruciferorum, βλ. Παναγία
- Santa Maria della Cisterna / della Misericordia, μονή στον Γαλατά 48-54, βλ. και Corsanego Gregorio, Di Camogli Bernardo, Mainetto Nicolò, Pafnuzio di Genova
- Santa Maria in Monte, εκκλησία 77· μονή στην Ιουστινόπολη 72
- Santa Prassede de Urbe, εκκλησία στη Ρώμη 42, βλ. και Hugolino de Forolivio
- Santa Trinità e San Michele Arcangelo di Brondolo, μονή στη Βενετία 75, 122, 151
- Sanudo Domenico 211· Marino il Giovane 252, 268· Torsello Marino 177
- Savona, τπν. 227
- Servi di Maria, τάγμα 55
- Signolo Giovanni, ιερέας και νοτάριος 161, 218
- Silvio Domenico, δόγης, 103
- Simofonte Venturin, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου της Χαλκίδας 184, 185, 227, Παράρτημα
- Souranna, μοναχή της μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα 56
- SS. Gregorio, Ilario και Benedetto, μονή στη Βενετία, βλ. Betaulo Girolamo
- SS. Ilario και Benedetto, μονή στη Βενετία 73
- Storlato Marino, *podestà* Κωνσταντινούπολης 261
- Tagliapietra Filippo, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 170
- Tiepolo Giacomo, δόγης 121, 212
- Tinto Marco, μοναχός και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 190, 213, Παράρτημα
- Tintoretto 95· Domenico 248· σχολή 256
- Tomà Luca, ιερέας 185, 203
- Torcello 68, 76, 239· βλ. και Leonardo, San Giovanni Evangelista, San Tommaso dei Borgognoni
- Trevisan Danadio 225· Francesco, πρεσβύτερος της εκκλησίας του San

- Tomà της Βενετίας και *priore* των εκκλησιών του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα και του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 142, 170, 176, 226, Παράρτημα· Lorenzo, ιερέας και *priore* της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στη Χαλκίδα 185, 198· Marco, μοναχός του San Giorgio Maggiore 171, 185, Παράρτημα· Marco, έμπορος 225
- Tropharia, βλ. Στροφάδες
- Ugo, επίσκοπος Bethlimitani 189
- Ugoccione, επίσκοπος Φερράρας 139
- Valaresso Geronimo, βενετός ευγενής 270
- Valleluca, μονή 30
- Vaxallo Helena, χήρα Giuliano 222
- Vaxallo Giuliano, βλ. Vaxallo Helena
- Venetis / Venetico, βλ. Άγιος Γεώργιος
- Venier Blasio 201· Leonardo, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 161, 163, 164· Paolo μοναχός και ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 169, 260, 262, 269, Παράρτημα· Pietro του ποτέ Giovanni 187, 188, 193, 201, 215, Παράρτημα· Zanachi 175, 181, 187, Παράρτημα· οικογένεια 228
- Wielmus, μοναχός της μονής της Παναγίας στην Αδριανούπολη 35
- Zeno Marino, *podestà* της Κωνσταντινούπολης 132, 133, 211, 212· Michele, βενετός έμπορος 90· μοναχός 191, 192· Ranieri, δόγης 140, 213· Teofilo, *podestà* της Κωνσταντινούπολης 133, 212
- Ziani Archelao 224· Giacomo, γιος του δόγη Sebastiano 269· Pier Francesco, αρχιερέας του Lonato, μεταφραστής 267· Pietro, δόγης 80, 118, 121, 130, 132, 133, 134, 135, 151, 213, 252, 262· Sebastiano, δόγης 73, 74, 134, 252, 269· οικογένεια 134, 135
- Zorani Marco 132· Marino 132
- Zorzi Giovanni 224· Marco, ηγούμενος της μονής του San Giorgio Maggiore 133, 164
- Zulian Marco, βλ. Παράρτημα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11

ΜΕΡΟΣ Α' ΕΝΑΣ ΚΟΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Τυπολογία των βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων στην ελληνολατινική Ανατολή	27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η μονή του San Giorgio Maggiore: Ιστορικό διάγραμμα	67

ΜΕΡΟΣ Β' ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η γεωγραφία της εξάπλωσης της μονής	99
1. Η πρώτη φάση (11ος-12ος αι.)	99
2. Η δεύτερη φάση (1204-1470)	112

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Τα περιουσιακά στοιχεία της μονής	125
1. Κωνσταντινούπολη	126
2. Ραιδεστός	135
3. Λήμνος	137
4. Αλμυρός	138
5. Θήβα	141
6. Εύβοια	144
7. Νάξος	150
8. Κρήτη	152

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η διαχείριση της περιουσίας	159
1. Ένα βενετικό μοναστήρι στην καρδιά της βυζαντινής αυτοκρατορίας (12ος αι.)	159
2. Τα εξαρτήματα μετά τη λατινική κατάκτηση (13ος-15ος αι.)	167
3. ... <i>propter nimiam distantiam ac diversorum locorum varietatem</i> ...: η αποχώρηση από τον ελληνικό χώρο	199

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Εκκλησία, πολιτεία και κοινωνία	205
1. Οι σχέσεις με την Εκκλησία	205
2. Οι σχέσεις με τις πολιτειακές Αρχές	210
3. Η θρησκευτική και κοινωνική συμβολή των εκκλησιών της μονής	215
4. Αστικά ακίνητα και στεγαστική πολιτική	226

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Λείψανα ανατολικών αγίων στη μονή του San Giorgio	231
1. Η λατρεία και η διακίνηση των λειψάνων στον μεσαιωνικό κόσμο	233
2. <i>Sancti defensores</i> : Οι άγιοι προστάτες της πόλης της Βενετίας	238
3. Συγκρότηση και αξιοποίηση της συλλογής της μονής	243

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	273
RIASSUNTO	281
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	287
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	313
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	321

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
ΟΙ ΒΕΝΕΔΙΚΤΙΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ
ΑΝΑΤΟΛΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ,
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ & ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΕ
300 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ
2011 ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
«ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» - ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ,
ΔΕΡΒΕΝΙΩΝ 7, 106 80 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.:
210 3631 298, FAX: 210 3600 145, ΜΕ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΗ ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΥ

ISBN: 978-960-7743-57-2